

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TÜRKÇEDE ÜNSÜZ UYUMU

Remzi ÇALIŞIR

Doktora Tezi

TÜRK DİLİ VE EDABİYATI ANA BİLİM DALI

Eski Türk Dili Programı

MART 2024

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANA BİLİM DALI

Doktora Tezi

TÜRKÇEDE ÜNSÜZ UYUMU

Tez Yazarı
Remzi ÇALIŞIR

Danışman
Doç. Dr. Süleyman Kaan YALÇIN

MART 2024
ELAĞIĞ

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANA BİLİM DALI

Doktora Tezi

Başlığı:	TÜRKÇEDE ÜNSÜZ UYUMU
Yazarı:	REMZİ ÇALIŞIR
Tez Öneri Tarihi:	09.02.2021
Savunma Tarihi:	09.02.2024

TEZ ONAYI

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü tez yazım kurallarına göre hazırlanan bu tez aşağıda imzaları bulunan jüri üyeleri tarafından değerlendirilmiş ve akademik dinleyicilere açık yapılan savunma sonucunda **OYBİRLİĞİ** ile kabul edilmiştir.

İmza

Danışman: **Doç. Dr. Süleyman Kaan YALÇIN**
Fırat Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi

Başkan: **Prof. Dr. Ahmet BURAN**
Fırat Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi

Üye: **Prof. Dr. Vefa NALBANT**
Pamukkale Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi

Üye: **Prof. Dr. Abdullah KÖK**
Akdeniz Üniversitesi Edebiyat Fakültesi

Üye: **Prof. Dr. Ercan ALKAYA**
Fırat Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi

**Bu tez, Enstitü Yönetim Kurulunun/...../20..... tarihli toplantısında
tescillenmiştir.**

Prof. Dr. Murat SUNKAR

BEYAN

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü tez yazım kurallarına uygun olarak hazırladığım “**TÜRKÇEDE ÜNSÜZ UYUMU**” Başlıklı Doktora Tezi’nin içindeki bütün bilgilerin doğru olduğunu, bilgilerin üretilmesi ve sunulmasında bilimsel etik kurallarına uygun davrandığımı, kullandığım bütün kaynakları atıf yaparak belirttiğimi, maddi ve manevi desteği olan tüm kurum/kuruluş ve kişileri belirttiğimi, burada sunduğum veri ve bilgileri unvan almak amacıyla daha önce hiçbir şekilde kullanmadığımı beyan ederim.

08.01.2024

Remzi ÇALIŞIR

ÖN SÖZ

Dünya dilleri arasında yapı bakımından eklemeli diller grubunda olan Türkçe, yeni sözcükler türetirken veya bir sözcüğün çekimlenmesinde eklerle ihtiyaç duymaktadır. Öyle ki Türk dilinin sözcükleri kadar ekleri de dilin kullanımı açısından önem arz etmektedir. Bu nedenle sözcük kök ve gövdelerine getirilen eklerin de uyum bakımından Türkçenin genel uyum mantığına uyması gerekmektedir. Türkçede uyumlar, ünlü uyumu, ünlü-ünsüz/ünsüz-ünlü uyumu ve ünsüz uyumu olmak üzere üç şekilde bulunmaktadır. Çalışmamızın ana temasını oluşturan ünsüz uyumu (ünsüz+ünsüz), ötümlü ünsüzler ile biten sözcüklere ötümlü ünsüzler ile başlayan eklerin getirilmesi; ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklere de ötümsüz ünsüzlerle başlayan eklerin getirilmesi kuralına dayanmaktadır.

13. yüzyıla kadar tek yazı dili hâlinde gelişen Türkçe; göçler, savaşlar ve sosyo-ekonomik sebeplerle yaşadığı bölgeden ayrılan ve birbirinden uzaklaşan Türk boylarının gitmiş oldukları coğrafyalarda kendi ağız özelliklerine dayalı yeni yazı dilleri oluşturma sürecine girmiştir. Yirminci yüzyıla gelindiğinde ise özellikle Sovyet Rusya'nın işgal etmiş olduğu Türkistan coğrafyasında farklı Türk boylarının konuşma dillerini yazı diline yapay bir şekilde dönüştürme politikası Türk dilinin doğal lehçeleşme sürecini farklı bir mecraya sürüklemiştir. Bu noktada doğal ya da yapay bir lehçeleşme süreci yaşayan Türk dili, tarihî devirleri ve yazı dili niteliği kazanmış lehçeleri bakımından genellikle yedi ayrı tarihî dönem ve on sekizi yakın, ikisi uzak olmak üzere yirmi yazı dili olarak tasnif edilmiştir.

Ünsüz uyumunun Türk dilinin tarihî dönemlerindeki ve çağdaş Türk yazı dillerindeki durumunun art ve eş zamanlı yöntemler kullanılarak bütüncül bir şekilde ortaya konulmasının amaçlandığı bu çalışmada veriler nitel araştırma yöntemlerinden doküman analiz tekniği kullanılarak toplanmıştır. Çalışmada Türkçenin tarihî dönemleri ile Güneydoğu/Karluk (Özbek ve Yeni Uygur Türkçeleri), Kuzeydoğu (Altay, Hakas, Tuva Türkçesi), Kuzeybatı/Kıpçak (Tatar, Kazak, Kırgız, Başkurt, Kırım-Tatar, Karakalpak, Kumuk, Karaçay-Balkar, Nogay) ve Güneybatı/Oğuz (Azerbaycan, Türkmen, Gagavuz ve Türkiye Türkçeleri) lehçe grupları içerisinde yer alan on sekiz çağdaş Türk yazı dili ünsüz uyumu bakımından karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. Çalışmaya ana Türkçeden çok daha eski dönemlerde lehçe ayrılıkları göstererek tüm yakın lehçelerin içinde bulunduğu Türkçe kolu ile kıyaslanamayacak uzak lehçe konumundaki Yakut ve Çuvaş Türkçeleri dâhil edilmemiştir.

Ünsüz uyumlarının konu edildiği bu çalışmada ünsüzlerin ötümlülük (ötümlü+ötümlü), ötümsüzlük (ötümsüz+ötümsüz) uyumları değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Ötümsüz karşılığı bulunmayan /l/, /m/, /n/, /r/, /y/ gibi ötümlü ünsüzlerin ötümlü ünsüzlerle bir arada oluşu uyumlu kabul edilmişken; bu ünsüzlerin ötümsüz ünsüzlerle bir araya geldiği durumlar konu ile ilgili yapılmış çalışmalarda genellikle uyum içerisinde sayılmış olmasına rağmen çalışmamızda uyumsuz sayılmıştır. Çünkü çalışmanın ana eksenini müstakil lehçelerin fonetik temayüllerine göre değil, Türkçenin genel ünsüz uyumu mantığına göre kurulmuştur.

Türk dilinin tarihî dönemlerindeki ve çağdaş Türk yazı dillerindeki ünsüz uyumları araştırılırken çalışmanın esasını oluşturan Türkçe kökenli tüm ekler, öncelikle Türkçenin tarihî dönemlerine ait eserlerden, bu dönemlerle ve çağdaş Türk yazı dilleriyle ilgili yazılmış gramer, sözlük ve lisansüstü tezlerden tespit edilerek ait oldukları gramer kategorilerine uygun bir şekilde sınıflandırılmıştır. Ayrıca tespit edilip sınıflandırılan tüm Türkçe eklerin morfoetimolojik yapısının ne şekilde gelişim gösterdiği Eski Türkçe döneminden itibaren tanıklanarak açıklanmıştır. Çalışmanın bütüncül bir şekilde ortaya konulup anlaşılması için tüm ekler karşılaştırılmalı bir şekilde detaylı tablo çalışmalarıyla da desteklenmiştir.

Türk dilinin tarihî dönemleri ile çağdaş Türk yazı dillerinin ünsüz uyumları üzerine yapılmış karşılaştırmalı ve bütüncül bir çalışmanın bulunmayışı; art ve eş zamanlı yöntemlerle konuyu bütüncül bir şekilde ele alan bu çalışmayı, Türkçenin ünsüz uyumlarının şu ana kadar detaylandırılmamış yönlerinin ortaya çıkarılması açısından önemli kılmaktadır. Ayrıca ünsüz uyumlarıyla ilgili olarak yapılan bu çalışma, yukarıda bahsedilen özgün ve yenilikçi yanları sayesinde ses uyumları ile ilgili olarak yapılacak olan diğer çalışmalara da öncülük edecektir.

Hazırlanan çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Türkçenin ünsüzleri tanıtılmış, daha sonra uyum ve ünsüz uyumu üzerinde durulmuştur. İkinci bölümde doküman analiz tekniği ile Türkçenin tarihî

devirleri ve çağdaş lehçeleri ile ilgili yazılmış gramer kitapları, sözlükler ve lisansüstü tezlerden tespit edilen ekler, çalışmada esas alınan ünsüz uyumu mantığına göre incelenmiş ve değerlendirilmiştir. Çalışmanın üçüncü bölümünü ise yapılan incelemeler ve değerlendirmeler ışığında elde edilen sonuçlar oluşturmaktadır.

Çalışma sırasında bana fikir ve kaynak bakımından yardımcı olan saygıdeğer hocalarım; Prof. Dr. Ahmet Buran, Prof. Dr. Ercan Alkaya, Prof. Dr. Fatih Özek, Doç. Dr. Mehmet Özeren'e; çalışma boyunca ilgi ve desteğini gördüğüm değerli arkadaşlarım Arş. Gör. Dr. Veysel İbrahim Karaca, Arş. Gör. Dr. Bedirhan Ünlü, Uzm. Taha Kaan Bulut, Öğr. Gör. Ertuğrul Çeçen, Fatih Erzen ve İlyas Alkaya'ya; öğrenim hayatım boyunca büyük emek ve desteklerini gördüğüm babam ve anneme; çalışma boyunca gösterdikleri sabır ve verdikleri destekle her zaman yanımda olan eşim Bircan, oğullarım Yağız ve Yiğit Aras Çalışır'a teşekkür ederim.

Yükseköğrenim hayatımın başladığı günden bu yana benden ilgi ve desteğini esirgemeyen, bilgi ve kaynaklarından cömertçe yararlanmamı sağlayan ve akademik anlamda bana güvenip dil bilinci ve çalışma azmi aşılayarak buralara gelmeme vesile olan saygıdeğer hocam Doç. Dr. Süleyman Kaan Yalçın'a teşekkürü bir borç bilirim.

Bu tez çalışması, Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu (TÜBİTAK) tarafından 222K101 proje numaralı 1002 A Hızlı Destek Programı kapsamında desteklenmiştir.

Remzi ÇALIŞIR

ELAZIĞ 2024

İÇİNDEKİLER

BEYAN.....	III
ÖN SÖZ.....	IV
İÇİNDEKİLER	VI
ÖZET	XV
ABSTRACT.....	XVI
ŞEKİLLER LİSTESİ.....	XVII
TABLolar LİSTESİ.....	XVIII
EKLER LİSTESİ	XXV
SİMGELER VE KISALTMALAR.....	XXV
1. GİRİŞ	1
1.1. Türkçed28e Ünsüzler ve Özellikleri	2
1.2. Ses Uyumları ve Ünsüz+Ünsüz Uyumu	5
2. TARİHİ VE ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİNDE ÜNSÜZ UYUMU	11
2.1. Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerinde Yapım Eklerinde Ünsüz Uyumu.....	11
2.1.1. İsimden İsim Yapım Eklerinin Ünsüz Uyumu	11
2.1.1.1. Damak Ünsüzleri.....	11
2.1.1.1.1. +GA/+KA	11
2.1.1.1.2. +GAç/+KAç.....	14
2.1.1.1.3. +GAK/+KAK	15
2.1.1.1.4. +GAn/+KAn	17
2.1.1.1.5. +GAy/+KAy/+göy	19
2.1.1.1.6. +GX/+KX	21
2.1.1.1.7. +GXn/+KXn	24
2.1.1.1.8. +GU	26
2.1.1.1.9. +Gİl.....	27
2.1.1.1.10. +GİnA	29
2.1.1.1.11. +GXr.....	31
2.1.1.2. Diş Ünsüzleri.....	33
2.1.1.2.1. +CA.....	33
2.1.1.2.2. +CAğİz	36
2.1.1.2.3. +CAk.....	38
2.1.1.2.4. +çAkİ	41
2.1.1.2.5. +çAn/+çAñ	42
2.1.1.2.6. +cana.....	44
2.1.1.2.7. +CArAk	45
2.1.1.2.8. +cAsİnA.....	46
2.1.1.2.9. +Cİ	47
2.1.1.2.10. +CXk.....	50
2.1.1.2.11. +CXİ	54
2.1.1.2.12. +çİİk.....	56
2.1.1.2.13. +CXn.....	58
2.1.1.2.14. +çUİAyU.....	60
2.1.1.2.15. +DA	60
2.1.1.2.16. +DAK	62
2.1.1.2.17. +DAm	65
2.1.1.2.18. +DAsİ	66
2.1.1.2.19. +DAş.....	67

2.1.1.2.20.	+DAy/+lAy	70
2.1.1.2.21.	+DAyIn/+lAyIn	72
2.1.1.2.22.	+deme	74
2.1.1.2.23.	+DX	75
2.1.1.2.24.	+dış	77
2.1.1.2.25.	+DUrUk/+duk	78
2.1.1.2.26.	+DUz.....	81
2.1.1.2.27.	+lAç	83
2.1.1.2.28.	+lAk	84
2.1.1.2.29.	+lAnçI/+lAnşI.....	86
2.1.1.2.30.	+larça	88
2.1.1.2.31.	+lAtA	89
2.1.1.2.32.	+lAz	90
2.1.1.2.33.	+lX/+DX	91
2.1.1.2.34.	+lXk	94
2.1.1.2.35.	+rA.....	98
2.1.1.2.36.	+rAk.....	99
2.1.1.2.37.	+sAk.....	101
2.1.1.2.38.	+sAr	104
2.1.1.2.39.	+sAy.....	105
2.1.1.2.40.	+sX/+sXG.....	106
2.1.1.2.41.	+sXl.....	108
2.1.1.2.42.	+sımak.....	110
2.1.1.2.43.	+SImAn.....	111
2.1.1.2.44.	+sın/+sön.....	112
2.1.1.2.45.	+sXz.....	113
2.1.1.2.46.	+sXzXn	116
2.1.1.2.47.	+sIzIlk	118
2.1.1.2.48.	+tAdAn	119
2.1.1.2.49.	+tal	120
2.1.1.2.50.	+tIn/+tım	121
2.1.1.3.	Dudak Ünsüzleri.....	122
2.1.1.3.1.	+be/+me/+pe	122
2.1.1.3.2.	+mAç	123
2.1.1.3.3.	+mAk	124
2.1.1.3.4.	+mAkçI/+mOkçI.....	126
2.1.1.3.5.	+mAn	126
2.1.1.3.6.	+mİş	129
2.1.2.	Fülden İsim Yapım Eklerinde Ünsüz Uyumu	130
2.1.2.1.	Damak Ünsüzleri.....	130
2.1.2.1.1.	-GA	130
2.1.2.1.2.	-GAç	132
2.1.2.1.3.	-GAk	134
2.1.2.1.4.	-GAn	137
2.1.2.1.5.	-GX	140
2.1.2.1.6.	-GXç	144
2.1.2.1.7.	-GXçI	146
2.1.2.1.8.	-GXn	148
2.1.2.1.9.	-GIndI	151
2.1.2.1.10.	-GXr.....	152

2.1.2.1.11.	-GXs/-GXsXz	153
2.1.2.1.12.	-GXt	154
2.1.2.1.13.	-GXIXk	155
2.1.2.1.14.	-k	157
2.1.2.1.15.	-KXl	158
2.1.2.2.	Diş Ünsüzleri	159
2.1.2.2.1.	-CA	159
2.1.2.2.2.	-CAK	161
2.1.2.2.3.	-CXk	164
2.1.2.2.4.	-CAñ	166
2.1.2.2.5.	-CX	168
2.1.2.2.6.	-ç	169
2.1.2.2.7.	-çIU	171
2.1.2.2.8.	-çIn	172
2.1.2.2.9.	-DAK	173
2.1.2.2.10.	-DX	174
2.1.2.2.11.	-dlr	176
2.1.2.2.12.	-sAk	177
2.1.2.2.13.	-sAl	178
2.1.2.2.14.	-sI/-sIg/-sIk	179
2.1.2.2.15.	-t	181
2.1.2.2.16.	-TI	184
2.1.2.2.17.	-tlk	185
2.1.2.3.	Dudak Ünsüzleri	187
2.1.2.3.1.	-mA/-BA	187
2.1.2.3.2.	-mAcA	190
2.1.2.3.3.	-mAç	191
2.1.2.3.4.	-mAk/-BAk	193
2.1.2.3.5.	-mAklk	196
2.1.2.3.6.	-mAksIz	197
2.1.2.3.7.	-mAl	198
2.1.2.3.8.	-mAlI	199
2.1.2.3.9.	-mAn	201
2.1.2.3.10.	-mAZ	203
2.1.2.3.11.	-mazlık	205
2.1.2.3.12.	-mIk	206
2.1.2.3.13.	-mXr	207
2.1.2.3.14.	-mIş	208
2.1.2.3.15.	-mIt	211
2.1.2.3.16.	-pak	211
2.1.2.3.17.	-palık	212
2.1.3.	İsimden Fiil Yapım Eklerinde Ünsüz Uyumu	214
2.1.3.1.	Damak Ünsüzleri	214
2.1.3.1.1.	+GA-	214
2.1.3.1.2.	+GAr-	215
2.1.3.1.3.	+GI-	219
2.1.3.1.4.	+GXr-	220
2.1.3.1.5.	+kIIdA-	223
2.1.3.1.6.	+KXrA-	224

2.1.3.2.	Dış Ünsüzleri.....	226
2.1.3.2.1.	+CA-	226
2.1.3.2.2.	+CI-.....	227
2.1.3.2.3.	+DA-.....	229
2.1.3.2.4.	+DI-.....	231
2.1.3.2.5.	+lA-/ +DA-/ +nA-.....	232
2.1.3.2.6.	+lAn-.....	236
2.1.3.2.7.	+lAş-	238
2.1.3.2.8.	+lAt-.....	241
2.1.3.2.9.	+rA-.....	243
2.1.3.2.10.	+sA-	245
2.1.3.2.11.	+sI-	248
2.1.3.2.12.	+sIn-	250
2.1.3.2.13.	+sIrA-.....	253
2.1.3.2.14.	+sUr-	255
2.1.3.2.15.	+şIy-.....	257
2.1.3.3.	Dudak Ünsüzleri.....	258
2.1.3.3.1.	+bI-/ +pI-	258
2.1.4.	Fiilden Fiil Yapım Eklerinde Ünsüz Uyumu.....	259
2.1.4.1.	Damak Ünsüzleri.....	259
2.1.4.1.1.	-GA-.....	259
2.1.4.1.2.	-GAIA-.....	260
2.1.4.1.3.	-GAR-.....	262
2.1.4.1.4.	-GXr-/ -GXz-	264
2.1.4.1.5.	-Geş-	266
2.1.4.1.6.	-Gı-.....	267
2.1.4.1.7.	-GIIA-	268
2.1.4.1.8.	-k-.....	270
2.1.4.1.9.	-GXn-	271
2.1.4.1.10.	-kXrA-.....	272
2.1.4.1.11.	-GXçIA-/ -kİşIA-.....	274
2.1.4.1.12.	-kIt-	275
2.1.4.2.	Dış Ünsüzleri.....	276
2.1.4.2.1.	-ç-	276
2.1.4.2.2.	-çi-.....	277
2.1.4.2.3.	-çIr-	278
2.1.4.2.4.	-DAr-.....	279
2.1.4.2.5.	-DXr-.....	281
2.1.4.2.6.	-cAklA-	284
2.1.4.2.7.	-lA-/ -tA-.....	285
2.1.4.2.8.	-lXn-/ -DXn-	287
2.1.4.2.9.	-re-.....	289
2.1.4.2.10.	-sA-	290
2.1.4.2.11.	-sAt-	291
2.1.4.2.12.	-sı-	292
2.1.4.2.13.	-sXk-	293
2.1.4.2.14.	-sIrA-.....	294
2.1.4.2.15.	-sun-	295
2.1.4.2.16.	-şIy-.....	296

2.1.4.2.17.	-t-.....	297
2.1.4.2.18.	-TXz-.....	299
2.1.4.3.	Dudak Ünsüzleri.....	301
2.1.4.3.1.	-mAlA-/BAIA-.....	301
2.1.4.3.2.	-marla-.....	302
2.1.4.3.3.	-maş-	303
2.1.4.3.4.	-p-.....	305
2.2.	İsim Çekim Eklerinde Ünsüz Uyumu	306
2.2.1.	Hâl Eklerinin Ünsüz Uyumu	306
2.2.1.1.	Damak Ünsüzleri.....	306
2.2.1.1.1.	Yönelme Hali +GA.....	306
2.2.1.1.2.	Sınırlama Hâli +GACA	309
2.2.1.1.3.	Yön Gösterme Hâli +ğArU.....	310
2.2.1.2.	Diş Ünsüzleri.....	312
2.2.1.2.1.	İlgi Hali +nXñ/+DIñ/+znñ	312
2.2.1.2.2.	Vasıta Hâli +IA	315
2.2.1.2.3.	Bulunma Hali +DA	317
2.2.1.2.4.	Çıkma Hali +DAn/+DIn	321
2.2.1.2.5.	Yükleme Hali +nX/+DI/+zı	324
2.2.1.2.6.	Yön Gösterme Hâli +çe/+je	327
2.2.1.2.7.	Yön Gösterme Hâli +rA.....	328
2.2.1.2.8.	Yön Gösterme Hâli +tive	330
2.2.1.2.9.	Gönderme Eki +SAr	331
2.2.1.2.10.	Eşitlik Hali +CA	332
2.2.1.2.11.	Eşitlik Hali +çalık/+çilik.....	335
2.2.1.2.12.	Eşitlik Hali +çılup	336
2.2.1.2.13.	Eşitlik Hali +DAgAn/+lAgAn/+dögön.....	337
2.2.1.2.14.	Eşitlik Hali +DAy	339
2.2.1.2.15.	Eşitlik Hali +teñer/+neñer.....	340
2.2.1.2.16.	Eşitlik Hali +lAp/+dAp/+dop	341
2.2.2.	Aitlik Eki	343
2.2.2.1.	Damak Ünsüzleri.....	343
2.2.2.1.1.	+KI/+nı/+ti.....	343
2.2.3.	Çokluk Ekleri.....	345
2.2.3.1.	Damak Ünsüzleri.....	345
2.2.3.1.1.	+GUn	345
2.2.3.1.2.	+gil.....	346
2.2.3.2.	Diş Ünsüzleri.....	347
2.2.3.2.1.	+lAr/+lOr/+DAr/+DOOr/+nAr/+zar	347
2.2.4.	İyelik Eki	350
2.2.4.1.	Diş Ünsüzleri.....	350
2.2.4.1.1.	2. ve -3. Çoğul İyelik Eki +tarıñ	350
2.2.4.1.2.	3. Çoğul İyelik Eki +lArI/+DArI/+DOOrI/+narı/+zarı	351
2.2.5.	Soru Eki.....	354
2.2.5.1.	Dudak Ünsüzleri.....	354
2.2.5.1.1.	-mI/-BX.....	354
2.3.	Fiil Çekim Eklerinin Ünsüz Uyumu	356

2.3.1. Haber Kiplerinin Ünsüz Uyumu	356
2.3.2. Görülen Geçmiş Zaman	356
2.3.2.1. Damak Ünsüzleri.....	356
2.3.2.1.1. -GAn	356
2.3.2.2. Diş Ünsüzleri.....	357
2.3.2.2.1. -DI/-zX.....	357
2.3.2.2.2. -çU	361
2.3.2.2.3. -Cık.....	362
2.3.2.2.4. -CAñ	363
2.3.3. Öğrenilen Geçmiş Zaman	364
2.3.3.1. Damak Ünsüzleri.....	364
2.3.3.1.1. -GAn	364
2.3.3.2. Dudak Ünsüzleri.....	366
2.3.3.2.1. -mXş	366
2.3.3.2.2. -Buşaan/-mUşaan.....	368
2.3.4. Gelecek Zaman Ekleri.....	369
2.3.4.1. Damak Ünsüzleri.....	369
2.3.4.1.1. -GA	369
2.3.4.1.2. -GAlI.....	370
2.3.4.1.3. -ğAlIr	371
2.3.4.1.4. -GAdAk/-GAIAk	372
2.3.4.1.5. -GAy	373
2.3.4.1.6. -GU	375
2.3.4.2. Diş Ünsüzleri.....	376
2.3.4.2.1. -tAçI.....	376
2.3.4.3. Dudak Ünsüzleri.....	377
2.3.4.3.1. -mAkçI/-BAkçI	377
2.3.5. Şimdiki Zaman Ekleri.....	378
2.3.5.1. Diş Ünsüzleri.....	378
2.3.5.1.1. -yap	378
2.3.5.2. Dudak Ünsüzleri.....	379
2.3.5.2.1. -mAkDa/-pakta	379
2.3.6. Tasarlama Kiplerinde Ünsüz Uyumu	380
2.3.7. Gereklilik Kipi	381
2.3.7.1. Damak Ünsüzleri.....	381
2.3.7.1.1. -GU	381
2.3.7.2. Dudak Ünsüzü	382
2.3.7.2.1. -mAlI.....	382
2.3.8. İstek Kipi	383
2.3.8.1. Damak Ünsüzü	383
2.3.8.1.1. -GA	383
2.3.8.1.2. -GAy	384
2.3.8.1.3. -GI.....	386
2.3.8.2. Dudak Ünsüzü	388

2.3.8.2.1.	-mAçI/-Bakşı	388
2.3.9.	Şart Kipi	389
2.3.9.1.	Diş Ünsüzleri.....	389
2.3.9.1.1.	-SA.....	389
2.3.10.	Emir Kipi.....	392
2.3.10.1.	Damak Ünsüzleri.....	392
2.3.10.1.1.	1. Tekil/1. Çoğul -ğAlIm	392
2.3.10.1.2.	2. Tekil/2. Çoğul -GIl/-gIn.....	393
2.3.10.1.3.	2. Tekil/2. Çoğul -GIlA.....	395
2.3.10.2.	Diş Ünsüzleri.....	396
2.3.10.2.1.	2. Tekil/2. Çoğul -san	396
2.3.10.2.2.	3. Tekil/3. Çoğul -sU	397
2.3.10.2.3.	3. Tekil/3. Çoğul -SXn.....	398
2.3.10.2.4.	3. Tekil/3. Çoğul -SXnlAr	402
2.3.11.	Olumsuzluk Eki	404
2.3.11.1.	Dudak Ünsüzleri.....	404
2.3.11.1.1.	-mA	404
2.3.11.1.2.	-mAz/+mAr.....	407
2.4.	FİİLİMSİLER	409
2.4.1.	İsim-fiil Eklerinde Ünsüz Uyumu	409
2.4.1.1.	Damak Ünsüzleri.....	409
2.4.1.1.1.	-GAn	409
2.4.1.2.	Dudak Ünsüzleri.....	411
2.4.1.2.1.	-mA	411
2.4.1.2.2.	-mAç/-BAç	412
2.4.1.2.3.	-mAçIİK.....	414
2.4.1.2.4.	-mAçIİK.....	415
2.4.1.2.5.	-mAs/-BAç	416
2.4.1.2.6.	-mAçA.....	417
2.4.1.2.7.	-peyn (mayın).....	418
2.4.2.	Sıfat-fiil Eklerinde Ünsüz Uyumu	419
2.4.2.1.	Damak Ünsüzleri.....	419
2.4.2.1.1.	-GXdAk/-GAIAç	419
2.4.2.1.2.	-GAn	421
2.4.2.1.3.	-GAndAy/-GAndIy	423
2.4.2.1.4.	-GU	425
2.4.2.1.5.	-GUçI	426
2.4.2.1.6.	-GXdAy	428
2.4.2.1.7.	-GXs.....	429
2.4.2.2.	Diş Ünsüzleri.....	430
2.4.2.2.1.	-cañ	430
2.4.2.2.2.	-çAthAn	431
2.4.2.2.3.	-DAçI	432
2.4.2.2.4.	-dX	434
2.4.2.2.5.	-DXk	435
2.4.2.2.6.	-sIG	438
2.4.2.2.7.	-yAn	440

2.4.2.3.	Damak Ünsüzleri.....	441
2.4.2.3.1.	-mAçI.....	441
2.4.2.3.2.	-mAlI.....	441
2.4.2.3.3.	-mAz/-mAs/-Bas.....	442
2.4.2.3.4.	-mXş	445
2.4.3.	Zarf-fil Eklerinde Ünsüz Uyumu	447
2.4.3.1.	Damak Ünsüzleri.....	447
2.4.3.1.1.	-GAç	447
2.4.3.1.2.	-ğAçkA	449
2.4.3.1.3.	-GAlI/-GOlI/-GAnI.....	450
2.4.3.1.4.	-GAnsArI	453
2.4.3.1.5.	-GAnCA.....	454
2.4.3.1.6.	-GAndA	455
2.4.3.1.7.	-GAndAn	458
2.4.3.1.8.	-GAndAy	459
2.4.3.1.9.	-GAngA	461
2.4.3.1.10.	-GAnlIktAn.....	462
2.4.3.1.11.	-GAnsI	462
2.4.3.1.12.	-gelekke.....	463
2.4.3.1.13.	-GXCA.....	464
2.4.3.1.14.	-GXnçA.....	465
2.4.3.1.15.	-kAn	467
2.4.3.2.	Diş Ünsüzleri.....	469
2.4.3.2.1.	-çA	469
2.4.3.2.2.	-cAk	470
2.4.3.2.3.	-CAsInA.....	471
2.4.3.2.4.	-çuday	472
2.4.3.2.5.	-dıçak/-DXcAAn.....	473
2.4.3.2.6.	-DIkCA	474
2.4.3.2.7.	-DXkDA	476
2.4.3.2.8.	-DIktAn, -dİğIndAn	477
2.4.3.2.9.	-dIsA	478
2.4.3.2.10.	-DIynAn.....	479
2.4.3.2.11.	-IAy.....	480
2.4.3.2.12.	-SA.....	481
2.4.3.2.13.	-yança/-yençe.....	482
2.4.3.3.	Dudak Ünsüzleri.....	483
2.4.3.3.1.	-BAAndA.....	483
2.4.3.3.2.	-bAskA.....	484
2.4.3.3.3.	-BAstA/-BOstO	485
2.4.3.3.4.	-BAy/-BOy/-mAy	486
2.4.3.3.5.	-Bin	488
2.4.3.3.6.	-bışaan/-mışaan	489
2.4.3.3.7.	-mAdAn/-mAdIn/-mAyIn.....	490
2.4.3.3.8.	-mAklA	492
2.4.3.3.9.	-mAksIzIn	493
2.4.3.3.10.	-mAktAnsA.....	494
2.4.3.3.11.	-mAn.....	495
2.4.3.3.12.	-mAZdA.....	496

2.4.3.3.13.	-mASDAn/-BAstAn.....	497
2.4.3.3.14.	-mAsIndAn	499
2.4.3.3.15.	-mAsIylA	500
2.4.3.3.16.	-mAskA.....	501
2.4.3.3.17.	-mAyInçA/-BAyInçA	502
2.4.3.3.18.	-mİş/-mAmİş.....	503
2.4.3.3.19.	-mışça.....	504
2.4.3.3.20.	-mİşDA	505
2.4.3.3.21.	-miçe	506
3.	BULGULAR VE YORUM.....	508
4.	SONUÇLAR	521
	KAYNAKLAR.....	523
	EKLER.....	536
	ÖZ GEÇMİŞ.....	a

ÖZET

TÜRKÇEDE ÜNSÜZ UYUMU

Remzi ÇALIŞIR

Doktora Tezi

FIRAT ÜNİVERSİTESİ

Sosyal Bilimleri Enstitüsü

TÜRK DİLİ VE EDABİYATI ANA BİLİM DALI

Eski Türk Dili Programı

Ocak 2024, Sayfa: XXVII + 536

Sesler anlam değıştirici yani ses birim (fonem) olabilme özellikleri sayesinde bir dildeki söz varlığını oluşturan tüm sözcüklerin asıl kaynağını oluşturmaktadır. Ayrıca sesler, sadece sözcüklerin değil bir dildeki tüm eklerin de kaynağı durumundadır. Özellikle farklı sözcüklerin türetiminde ve sözcüklerin çekimlenmesinde yer alan yüzlerce ekin oluşumunu sağlayan bu sesler, Türkçe gibi sondan eklemeli diller için ayrı bir önem arz etmektedir.

Dilin söz varlığının ve kullanım alanı içerisindeki morfolojik yapıların temel kaynağı durumundaki seslerin kendi içinde bir düzeni vardır. Bu düzeni sağlayan ise sesler arasındaki uyumdur. Ses uyumu, bir dilde sözcükleri meydana getiren ünlü ve ünsüz seslerin bir araya gelirken taşıdığı ahenktir. Sesler arasındaki uyum veya uyumsuzluk, seslerin kimliklerini kazandıkları çıkış yerleri veya çıkış biçimleri ölçüt alınarak belirlenir.

Ses uyumları Türkçede üç farklı şekilde karşımıza çıkmaktadır. Bu uyumlar; ünlü-ünlü uyumu, ünlü-ünsüz/ünsüz-ünlü uyumu, ünsüz-ünsüz uyumudur. Çalışmanın ana eksenini oluşturan ünsüz-ünsüz uyumu, Türkçede sözcüklerin eklerle genişletilmesi sırasında sözcük kök ve gövdelerinin son ünsüzü ile ek başında yer alan ünsüzlerin ötümlülük ve ötümsüzlük bakımından birbirine uygun olması temeline dayanan bir uyumdur. Bu kurala göre ötümlü bir ünsüzün (/b/, /c/, /d/, /g/, /ğ/, /j/, /v/, /z/) yanına yine ötümlü bir ünsüz, ötümsüz bir ünsüzün (/p/, /ç/, /t/, /k/, /h/, /ş/, /f/, /s/) yanına ise ötümsüz bir ünsüz gelebilir. Ötümsüz karşılığı bulunmayan ötümlü ünsüzler (/l/, /m/, /n/, /r/, /y/) ise hem ötümlü hem de ötümsüz ünsüzlerle yan yana gelebilirler. Bu kural hem Türkiye Türkçesi için yazılmış gramerlerde hem de diğer lehçeler için yazılmış gramerlerde ünsüz uyumu için genel bir kabul oluşturmaktadır. Fakat bu genel kabul Türkçenin tarihi dönemleri ve çağdaş lehçeleri için değerlendirilecek olursa kendi içerisinde bazı çelişkili durumlar içermektedir. Ünsüz uyumunda ötümlülerle ötümlülerin, ötümsüzler ile de ötümsüzlerin yan yana gelme durumunda her hangi bir çelişki bulunmamakla birlikte; ötümsüz bir ünsüzün yanına ötümsüz karşılığı bulunmayan ötümlü ünsüzlerin (/l/, /m/, /n/, /r/, /y/) gelme durumunun uyum içerisinde sayılması bir çelişki oluşturmaktadır. Çünkü Tuva, Karakalpak, Kazak, Kırgız Türkçeleri gibi çeşitli Türk lehçelerine bakıldığında ötümsüz karşılıkları bulunmayan ötümlü ünsüzlerin (/l/, /m/, /n/, /r/, /y/) ötümsüz bir ünsüz üzerine geldiği durumlarda yanındaki ötümsüz ünsüze benzeşme eğilimi göstermesi ötümlü-ötümlü, ötümsüz-ötümsüz uyumunun istenildiğinde kendi içerisinde işletilebilme durumunu kanıtlar niteliktedir.

Türk dilinin tarihi dönemlerinde ve çağdaş Türk lehçelerinde sözcük kök ve gövdelerinin son sesleri ile sözcük üzerine getirilen eklerin ilk seslerinin uyumunun tespit edilmeye çalışıldığı bu çalışmada, ünsüzlerin sadece ötümlülük (ötümlü+ötümlü), ötümsüzlük (ötümsüz+ötümsüz) uyumları değerlendirmeye tabi tutulmuş olup diğer bazı yapılar (ötümsüz+ötümsüz karşılığı olmayan ötümlüler) müstakil lehçelerin fonetik temayülleri gereği uyum içerisinde sayılmış olmasına rağmen bu çalışmada Türkçenin genel uyum mantığı esası doğrultusunda uyumsuz olarak değerlendirilmiştir. Çalışma sonucunda Türk dilinin tarihi dönemleri ve çağdaş Türk lehçelerindeki ötümlülük-ötümsüzlük uyumunun Türkçenin genel uyum mantığı çerçevesinde nasıl ve ne kadar işletildiği ile hangi eklerin uyuma direnç gösterip göstermediği belirlenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türk dili, ses, uyum, ünsüz uyumu.

ABSTRACT

Consonant Harmony in Contemporary Turkish

Remzi ÇALIŞIR

Ph.D. Thesis

FIRAT UNIVERSITY

Graduate School of Social Sciences

TURKISH LANGUAGE AND LITERATURE

Old Turkish Language

Ocak 2024, Page: XXVII + 536

Sounds are the main source of all words that make up the vocabulary of a language thanks to their ability to change meaning, that is, to be phonemes. In addition, sounds are the source not only of words but also of all affixes in a language. These sounds, which provide the formation of hundreds of affixes, especially in the derivation of different words and inflection of words, are of particular importance for suffixal languages such as Turkish.

The sounds, which are the main source of the language's vocabulary and morphological structures in the field of use, have an order within themselves. What provides this order is the harmony between sounds. Sound harmony is the harmony of vowel and consonant sounds that make up words in a language while coming together. The harmony or disharmony between the sounds is determined by taking into account the places of origin or forms of origin where the sounds gain their identities.

Sound harmonies appear in three different ways in Turkish. These harmonies are vowel-vowel harmony, vowel-consonant/consonant-vowel harmony, consonant-consonant harmony. Consonant-consonant harmony, which constitutes the main axis of the study, is a harmony based on the fact that the final consonant of word roots and stems and the consonants at the beginning of the suffix are compatible with each other in terms of euphony and non-euphony during the expansion of words with suffixes in Turkish. According to this rule, an inflected consonant (/b/, /c/, /d/, /g/, /ğ/, /j/, /v/, /z/) can be accompanied by an inflected consonant, and a consonant without inflection (/p/, /ç/, /t/, /k/, /h/, /ş/, /f/, /s/) can be accompanied by a consonant without inflection. This rule constitutes a general acceptance for consonant harmony both in grammars written for Turkish and in grammars written for other dialects. However, if this general acceptance is evaluated for the historical periods and contemporary dialects of Turkish, it contains some contradictory situations within itself. In consonant harmony, there is no contradiction in the juxtaposition of euphymatics and euphymatics, and in the juxtaposition of euphymatics and non euphymatics; however, it is a contradiction to consider a non euphymatised consonant (/l/, /m/, /n/, /r/, /y/) next to a non euphymatised consonant as being in harmony. Because when we look at various Turkish dialects such as Tuva, Karakalpak, Kazakh, Kyrgyz Turkish, the fact that the euphymic consonants (/l/, /m/, /n/, /r/, /y/), which do not have euphymic equivalents, tend to resemble the adjacent euphymic consonant when they come on a consonant, proves that the euphymic-euphymic, euphymic-non-euphymic harmony can be operated within itself when desired.

In this study, in which the harmony of the final sounds of the word roots and stems and the initial sounds of the affixes brought on the word in the historical periods of Turkish language and contemporary Turkish dialects is tried to be determined, only the harmony of consonants with euphymicity (euphymic + euphymic), euphymicity (euphymic + euphymic without euphymic equivalent) were evaluated, and some other structures (euphymic without euphymic + euphymic equivalent) were evaluated as incompatible in this study in line with the general harmony logic of Turkish, although they were considered in harmony due to the phonetic tendencies of individual dialects. As a result of the study, it is tried to determine how and to what extent the euphymic-commutative harmony in the historical periods of Turkish language and contemporary Turkish dialects is operated within the framework of the general harmony logic of Turkish and which affixes show resistance to harmony or not.

Keywords: Turkish language, sound, harmony, consonant harmony.

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1 Köktürk Türkçesinde Tespit Edilen Eklerin Uyum Durumu	Hata! Yer işareti tanımlanmamış.
Şekil 2 Uygur Türkçesinde Tespit Edilen Eklerin Uyum Durumu.....	508
Şekil 3 Karahanlı Türkçesinde Tespit Edilen Eklerin Uyum Durumu	509
Şekil 4 Harezmi Türkçesinde Tespit Edilen Eklerin Uyum Durumu	509
Şekil 5 Kıpçak Türkçesinde Tespit Edilen Eklerin Uyum Durumu	510
Şekil 6 Çağatay Türkçesinde Tespit Edilen Eklerin Uyum Durumu.....	510
Şekil 7 Eski Oğuz Türkçesinde Tespit Edilen Eklerin Uyum Durumu	511
Şekil 8 Özbek Türkçesinde Tespit Edilen Eklerin Uyum Durumu	511
Şekil 9 Yeni Uygur Türkçesinde Tespit Edilen Eklerin Uyum Durumu.....	512
Şekil 10 Altay Türkçesinde Tespit Edilen Eklerin Uyum Durumu	512
Şekil 11 Hakas Türkçesinde Tespit Edilen Eklerin Uyum Durumu.....	513
Şekil 12 Tuva Türkçesinde Tespit Edilen Eklerin Uyum Durumu.....	513
Şekil 13 Kazak Türkçesinde Tespit Edilen Eklerin Uyum Durumu.....	514
Şekil 14 Kırgız Türkçesinde Tespit Edilen Eklerin Uyum Durumu.....	514
Şekil 15 Karakalpak Türkçesinde Tespit Edilen Eklerin Uyum Durumu.....	515
Şekil 16 Karaçay-Balkar Türkçesinde Tespit Edilen Eklerin Uyum Durumu.....	515
Şekil 17 Tatar Türkçesinde Tespit Edilen Eklerin Uyum Durumu	516
Şekil 18 Kırım Tatar Türkçesinde Tespit Edilen Eklerin Uyum Durumu	516
Şekil 19 Kumuk Türkçesinde Tespit Edilen Eklerin Uyum Durumu	517
Şekil 20 Başkurt Türkçesinde Tespit Edilen Eklerin Uyum Durumu	517
Şekil 21 Nogay Türkçesinde Tespit Edilen Eklerin Uyum Durumu	518
Şekil 22 Gagavuz Türkçesinde Tespit Edilen Eklerin Uyum Durumu.....	518
Şekil 23 Azerbaycan Türkçesinde Tespit Edilen Eklerin Uyum Durumu.....	519
Şekil 24 Türkmen Türkçesinde Tespit Edilen Eklerin Uyum Durumu	519
Şekil 25 Türkiye Türkçesinde Tespit Edilen Eklerin Uyum Durumu	520

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1 Türkçenin Ünsüz Varlığı (Karaca, 2023: 51)	5
Tablo 2 +GA İsimden İsim Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	13
Tablo 3 +GAç İsimden İsim Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	15
Tablo 4 +GAK İsimden İsim Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	17
Tablo 5 +GAn İsimden İsim Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	19
Tablo 6 +GAy/+göy İsimden İsim Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	21
Tablo 7 +GX İsimden İsim Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	24
Tablo 8 +GXn İsimden İsim Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	25
Tablo 9 +GU İsimden İsim Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	27
Tablo 10 +GXl İsimden İsim Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	29
Tablo 11 +GInA İsimden İsim Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	31
Tablo 12 +GXr İsimden İsim Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	32
Tablo 13 +CA İsimden İsim Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	36
Tablo 14 +CAğIz İsimden İsim Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	38
Tablo 15 +CAk İsimden İsim Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	41
Tablo 16 +çAkI İsimden İsim Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	42
Tablo 17 +çAn/+çAñ İsimden İsim Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	44
Tablo 18 +cana İsimden İsim Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	45
Tablo 19 +CARAk İsimden İsim Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	46
Tablo 20 +cAsInA İsimden İsim Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	47
Tablo 21 +CI İsimden İsim Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	50
Tablo 22 +CXk İsimden İsim Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	53
Tablo 23 +CXl İsimden İsim Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	56
Tablo 24 +çIllk İsimden İsim Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	58
Tablo 25 +CXn İsimden İsim Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	59
Tablo 26 +çUIAyU İsimden İsim Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	60
Tablo 27 +DA İsimden İsim Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	62
Tablo 28 +DAk İsimden İsim Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	64
Tablo 29 +DAm İsimden İsim Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	66
Tablo 30 +DAsI İsimden İsim Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	67
Tablo 31 +DAş İsimden İsim Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	70
Tablo 32 +DAY/+lAy İsimden İsim Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	72
Tablo 33 +DAYIn/+lAyIn İsimden İsim Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	74
Tablo 34 +deme İsimden İsim Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	75
Tablo 35 +DX İsimden İsim Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	77
Tablo 36 +dıç İsimden İsim Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	78
Tablo 37 +DUrUk/+DUk İsimden İsim Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	81
Tablo 38 +DUz İsimden İsim Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	83
Tablo 39 +lAç İsimden İsim Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	84
Tablo 40 +lAç İsimden İsim Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	86
Tablo 41 +lAnçI/+lAnşI İsimden İsim Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	87
Tablo 42 +larça İsimden İsim Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	88
Tablo 42 +lAtA İsimden İsim Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	90
Tablo 43 +lAz İsimden İsim Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	91
Tablo 44 +IX/+DX İsimden İsim Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	94
Tablo 45 +IXk İsimden İsim Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	97
Tablo 46 +rA İsimden İsim Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	99
Tablo 47 +rAk İsimden İsim Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	101
Tablo 48 +SAk İsimden İsim Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	103

Tablo 49 +sAr İsimden İsim Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü.....	104
Tablo 50 +sAy İsimden İsim Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü.....	105
Tablo 51 +sX/+ZXG İsimden İsim Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü.....	107
Tablo 52 +sXl İsimden İsim Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü.....	109
Tablo 53 +sImAk İsimden İsim Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü.....	110
Tablo 54 +sImAn İsimden İsim Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü.....	112
Tablo 55 +sın/+sön İsimden İsim Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü.....	113
Tablo 56 +sXz İsimden İsim Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü.....	116
Tablo 57 +sXzXn İsimden İsim Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü.....	117
Tablo 58 +sXzlXk İsimden İsim Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü.....	119
Tablo 59 +tAdAn İsimden İsim Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü.....	120
Tablo 60 +tal İsimden İsim Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü.....	121
Tablo 61 +tIn İsimden İsim Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü.....	122
Tablo 62 +be/+me/+pe İsimden İsim Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü.....	123
Tablo 63 +mAç İsimden İsim Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü.....	124
Tablo 64 +mAk İsimden İsim Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü.....	125
Tablo 65 +mAkçI İsimden İsim Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü.....	126
Tablo 66 +MAn İsimden İsim Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü.....	128
Tablo 67 +mİş İsimden İsim Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü.....	129
Tablo 68 -GA Fiilden İsim Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü.....	132
Tablo 69 -GAç Fiilden İsim Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü.....	134
Tablo 70 -GAk Fiilden İsim Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü.....	137
Tablo 71 -GAn Fiilden İsim Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü.....	140
Tablo 72 -GX Fiilden İsim Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü.....	143
Tablo 73 -GXç Fiilden İsim Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü.....	146
Tablo 74 -GIçI Fiilden İsim Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü.....	147
Tablo 75 -GXn Fiilden İsim Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü.....	150
Tablo 76 -GIIndI Fiilden İsim Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü.....	151
Tablo 77 -GXr Fiilden İsim Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü.....	153
Tablo 78 -GXs/-GXsXz Fiilden İsim Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü.....	154
Tablo 79 -GXt Fiilden İsim Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü.....	155
Tablo 80 -GXIXk Fiilden İsim Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü.....	157
Tablo 81 -k Fiilden İsim Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü.....	158
Tablo 82 -KXl Fiilden İsim Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü.....	159
Tablo 83 -CA Fiilden İsim Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü.....	161
Tablo 84 -CAk Fiilden İsim Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü.....	164
Tablo 85 -CXk Fiilden İsim Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü.....	166
Tablo 86 -CAñ Fiilden İsim Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü.....	167
Tablo 87 -çX Fiilden İsim Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü.....	169
Tablo 88 -ç Fiilden İsim Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü.....	171
Tablo 89 -çIIU Fiilden İsim Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü.....	172
Tablo 90 -çIn Fiilden İsim Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü.....	173
Tablo 91 -DAk Fiilden İsim Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü.....	174
Tablo 92 -DX Fiilden İsim Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü.....	176
Tablo 93 -dlr Fiilden İsim Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü.....	177
Tablo 94 -sAk Fiilden İsim Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü.....	178
Tablo 95 -sAl Fiilden İsim Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü.....	179
Tablo 96 -sI/-sİğ/-sİk Fiilden İsim Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü.....	181
Tablo 97 -d/-t Fiilden İsim Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü.....	183
Tablo 98 -TI Fiilden İsim Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü.....	185

Tablo 99 -tlk Fiilden İsim Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	186
Tablo 100 -mA/-BA Fiilden İsim Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	189
Tablo 101 -mAcA Fiilden İsim Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	190
Tablo 102 -mAç Fiilden İsim Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	192
Tablo 103 -mAk/-BAk Fiilden İsim Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	195
Tablo 104 -mAGIIG Fiilden İsim Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	197
Tablo 105 -mAksIz Fiilden İsim Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	198
Tablo 106 -mAl Fiilden İsim Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	199
Tablo 108 -mAn Fiilden İsim Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	202
Tablo 109 -mAz Fiilden İsim Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	204
Tablo 110 -mAzIık Fiilden İsim Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	205
Tablo 111 -mIk Fiilden İsim Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	206
Tablo 112 -mIr Fiilden İsim Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	208
Tablo 113 -mİş Fiilden İsim Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	210
Tablo 114 -mIt Fiilden İsim Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	211
Tablo 115 -pak Fiilden İsim Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	212
Tablo 116 -palık/-mAlIk Fiilden İsim Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	213
Tablo 117 +GA- İsimden Fiil Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	215
Tablo 118 +GAR- İsimden Fiil Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	218
Tablo 119 +GI- İsimden Fiil Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	220
Tablo 120 +GXr- İsimden Fiil Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	222
Tablo 121 +kIIdA- İsimden Fiil Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	224
Tablo 122 +GIrA- İsimden Fiil Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	225
Tablo 123 +CA- İsimden Fiil Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	227
Tablo 124 +CI- İsimden Fiil Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	228
Tablo 125 +DA- İsimden Fiil Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	231
Tablo 126 +Dı- İsimden Fiil Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	232
Tablo 127 +IA-/ +DA- İsimden Fiil Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	235
Tablo 128 +IAr-/ +DAn- İsimden Fiil Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	238
Tablo 129 +IAş-/ +DAş- İsimden Fiil Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	241
Tablo 130 +IAr-/ +DAr- İsimden Fiil Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	243
Tablo 131 +rA- İsimden Fiil Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	245
Tablo 132 +sA- İsimden Fiil Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	247
Tablo 133 +SX- İsimden Fiil Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	250
Tablo 134 +SXn- İsimden Fiil Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	252
Tablo 135 +SXrA- İsimden Fiil Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	255
Tablo 136 +sUr- İsimden Fiil Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	256
Tablo 137 +şıy- İsimden Fiil Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	257
Tablo 138 +bI-/ +pı- İsimden Fiil Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	258
Tablo 139 -GA- Fiilden Fiil Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	260
Tablo 140 -GAlA- Fiilden Fiil Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	261
Tablo 141 -GAR-/ -GAz- Fiilden Fiil Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	263
Tablo 142 -GXr-/ -GXz- Fiilden Fiil Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	266
Tablo 143 -Geş- Fiilden Fiil Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	267
Tablo 144 -Gı- Fiilden Fiil Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	268
Tablo 145 -GXIA- Fiilden Fiil Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	269
Tablo 146 -k- Fiilden Fiil Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	271
Tablo 147 -GXn- Fiilden Fiil Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	272
Tablo 148 -kXrA- Fiilden Fiil Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	273
Tablo 149 -GXçIA-/ -kİşIA- Fiilden Fiil Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	274

Tablo 150 -kIt- Fiilden Fiil Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	275
Tablo 151 -ç- Fiilden Fiil Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	277
Tablo 152 -çi- Fiilden Fiil Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	278
Tablo 153 -çIr- Fiilden Fiil Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	279
Tablo 154 -DAr- Fiilden Fiil Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	281
Tablo 155 -DXr- Fiilden Fiil Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	284
Tablo 156 -cAkla- Fiilden Fiil Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	285
Tablo 157 -lA-/tA- Fiilden Fiil Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	287
Tablo 159 -re- Fiilden Fiil Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	289
Tablo 160 -sA- Fiilden Fiil Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	290
Tablo 161 -sAt- Fiilden Fiil Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	292
Tablo 162 -sı- Fiilden Fiil Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	293
Tablo 163 -sXk- Fiilden Fiil Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	294
Tablo 164 -sIrA- Fiilden Fiil Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	295
Tablo 165 -sun- Fiilden Fiil Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	296
Tablo 166 -şIy- Fiilden Fiil Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	297
Tablo 167 -t- Fiilden Fiil Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	299
Tablo 168 -TXz- Fiilden Fiil Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	300
Tablo 169 -mAlA-/BAIA- Fiilden Fiil Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	302
Tablo 170 -marla- Fiilden Fiil Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	303
Tablo 171 -mAş- Fiilden Fiil Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	304
Tablo 172 -p- Fiilden Fiil Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	305
Tablo 173 +GA Yönelme Hâli Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	308
Tablo 174 +GAçA Sınırlama Hâli Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	310
Tablo 175 +GARU Yön Gösterme Hâli Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	312
Tablo 176 +nXñ/+DIñ/+zñ Sınırlama Hâli Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	315
Tablo 177 +lAVasıta Hâli Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	317
Tablo 178 +DA/+za Bulunma Hâli Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	320
Tablo 179 +DAn/+nAñ/+zen Ayrılma Hâli Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	324
Tablo 180 +nI/+DI/+zı Yükleme Hâli Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	327
Tablo 181 +çe/+je Yön Gösterme Hâli Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	328
Tablo 182 +rA Yön Gösterme Hâli Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	330
Tablo 183 +tive Yön Gösterme Hâli Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	331
Tablo 184 +SAr Gönderme Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	332
Tablo 185 +çA Eşitlik Hâli Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	334
Tablo 186 +çalık/+çilik Eşitlik Hâli Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	336
Tablo 187 +çıláp Eşitlik Hâli Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	337
Tablo 188 +DAgAn/+lAgAn/+dögön Eşitlik Hâli Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	338
Tablo 189 +DAy Eşitlik Hâli Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	340
Tablo 190 +teñer/+neñer Eşitlik Hâli Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	341
Tablo 191 +dop Eşitlik Hâli Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	342
Tablo 192 +KX/+nı/+ti Eşitlik Hâli Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	344
Tablo 193 +GUn Çokluk Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	345
Tablo 194 +gil Çokluk Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	347
Tablo 195 +lAr/+lOr/+DAr/+DOr/+nAr/+zar Çokluk Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü ..	350
Tablo 196 +tarıñ İyelik Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	351
Tablo 197 +lArI/+DArI/+DOrI/+narı/+zarı İyelik Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	353
Tablo 198 +mI/+BX İyelik Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	355
Tablo 199 -GAn Görülen Geçmiş Zaman Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	357
Tablo 200 -DX/-zX Görülen Geçmiş Zaman Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	360

Tablo 201 -çU Görülen Geçmiş Zaman Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	361
Tablo 202 -CXk Görülen Geçmiş Zaman Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	362
Tablo 203 -CAn Görülen Geçmiş Zaman Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	363
Tablo 204 -GAn Öğrenilen Geçmiş Zaman Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	365
Tablo 205 -mXş Öğrenilen Geçmiş Zaman Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü.....	367
Tablo 206 -BUşaan/-mUşaan Öğrenilen Geçmiş Zaman Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	368
Tablo 207 -GA Gelecek Zaman Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	370
Tablo 208 -GAlI Gelecek Zaman Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü.....	371
Tablo 209 -GAlIr Gelecek Zaman Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü.....	372
Tablo 210 -GAlAk/-GAdAk Gelecek Zaman Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	373
Tablo 211 -GAy Gelecek Zaman Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	374
Tablo 212 -GU Gelecek Zaman Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	375
Tablo 213 -tAçI Gelecek Zaman Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	376
Tablo 214 -mAkçI/-BAKçI Gelecek Zaman Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	378
Tablo 215 -yap Şimdiki Zaman Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü.....	379
Tablo 216 -mAkDa/-pakta Şimdiki Zaman Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	380
Tablo 217 -GU Gerekliklik Kipi Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	381
Tablo 218 -mAlI Gerekliklik Kipi Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	383
Tablo 219 -GA İstek Kipi Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü.....	384
Tablo 220 -GAy İstek Kipi Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü.....	386
Tablo 221 -GX İstek Kipi Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü.....	387
Tablo 222 -mAkçI/-BAKşI İstek Kipi Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü.....	389
Tablo 223 -SA Şart Kipi Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	392
Tablo 224 -gAlIm/-ğAyIm 1. Tekil ve 1. Çoğul Şahıs Emir Kipi Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	393
Tablo 225 -GIl/-GIn 2. Tekil ve 2. Çoğul Şahıs Emir Kipi Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	395
Tablo 226 -GIlA 2. Tekil ve 2. Çoğul Şahıs Emir Kipi Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	396
Tablo 227 -san 2. Tekil ve 2. Çoğul Şahıs Emir Kipi Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü ...	397
Tablo 228 -sU 3. Tekil ve 3. Çoğul Şahıs Emir Kipi Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	398
Tablo 229 -SXn 3. Tekil ve 3. Çoğul Şahıs Emir Kipi Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü..	401
Tablo 230 -SXnAr 3. Tekil ve 3. Çoğul Şahıs Emir Kipi Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü.....	403
Tablo 231 -mA/-BA/-BO Olumsuzluk Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	406
Tablo 232 -mAz/-BAz Olumsuzluk Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	409
Tablo 233 -GAn İsim-Fiil Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	410
Tablo 234 -mA İsim-Fiil Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	412
Tablo 235 -mAk/-BAK İsim-Fiil Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	414
Tablo 236 -mAklIk İsim-Fiil Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü.....	415
Tablo 237 -mAzIlk İsim-Fiil Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	416
Tablo 238 -mAs/-Bas İsim-Fiil Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	417
Tablo 239 -mAsKA İsim-Fiil Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	418
Tablo 240 -peyn İsim-Fiil Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	419
Tablo 241 -GAlAk/-GAdAg/-GUdUk Sıfat-Fiil Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	420
Tablo 242 -GAn Sıfat-Fiil Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	423
Tablo 243 -GAndAy/-GAndIy Sıfat-Fiil Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü.....	424
Tablo 244 -GU Sıfat-Fiil Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	426
Tablo 245 -GUçI Sıfat-Fiil Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	427
Tablo 246 -GAdIy/-GUdUy Sıfat-Fiil Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü.....	429
Tablo 247 -GXs Sıfat-Fiil Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	430
Tablo 248 -cañ Sıfat-Fiil Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	431
Tablo 249 -çAtKAn Sıfat-Fiil Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	432
Tablo 250 -DAçI Sıfat-Fiil Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	434

Tablo 251 -dX Sıfat-Fiil Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü.....	435
Tablo 252 -DXk Sıfat-Fiil Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	438
Tablo 253 -sIk Sıfat-Fiil Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü.....	439
Tablo 254 -yAn Sıfat-Fiil Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü.....	440
Tablo 255 -maçI Sıfat-Fiil Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	441
Tablo 256 -mAlI Sıfat-Fiil Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	442
Tablo 257 -mAz/-BAz Sıfat-Fiil Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	445
Tablo 258 -mXş Sıfat-Fiil Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	447
Tablo 259 -GAç Zarf-Fiil Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü.....	449
Tablo 260 -GAçkA Zarf-Fiil Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü.....	450
Tablo 261 -GAII/-GOII/-GOnU Zarf-Fiil Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü.....	452
Tablo 262 -gAnsArI Zarf-Fiil Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	453
Tablo 263 -GAnCA Zarf-Fiil Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	455
Tablo 264 -GAndA/-GOndO Zarf-Fiil Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	457
Tablo 265 -GAndAn/-GOndOn Zarf-Fiil Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü.....	459
Tablo 266 -GAndAy/-gOndOy Zarf-Fiil Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü.....	460
Tablo 267 -gAngA Zarf-Fiil Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü.....	461
Tablo 268 -GAnIIktAn Zarf-Fiil Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	462
Tablo 269 -GAnsI Zarf-Fiil Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü.....	463
Tablo 270 -gelekke Zarf-Fiil Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	464
Tablo 271 -GXCA Zarf-Fiil Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	465
Tablo 272 -GXnçA Zarf-Fiil Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	467
Tablo 273 -kAn Zarf-Fiil Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü.....	469
Tablo 274 -çA Zarf-Fiil Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü.....	470
Tablo 275 -CAk Zarf-Fiil Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü.....	471
Tablo 276 -CAsInA Zarf-Fiil Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	472
Tablo 277 -çuday Zarf-Fiil Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	473
Tablo 278 -dıçak Zarf-Fiil Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	474
Tablo 279 -DXkçA Zarf-Fiil Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	475
Tablo 280 -DXkDA Zarf-Fiil Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	477
Tablo 281 -DIktAn, -dİğIndAn Zarf-Fiil Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	478
Tablo 282 -dIsA Zarf-Fiil Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü.....	479
Tablo 283 -DIynAn Zarf-Fiil Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	480
Tablo 284 -lAy Zarf-Fiil Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	481
Tablo 285 -SA Zarf-Fiil Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	482
Tablo 286 -yAnçA Zarf-Fiil Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü.....	483
Tablo 287 -Baanda Zarf-Fiil Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	484
Tablo 288 -bAskA Zarf-Fiil Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	485
Tablo 289 -BAstA Zarf-Fiil Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	486
Tablo 290 -mAy/-BAy/-BOy Zarf-Fiil Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü.....	488
Tablo 291 -Bin Zarf-Fiil Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü.....	489
Tablo 292 -bışaan/-mışaan Zarf-Fiil Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü.....	490
Tablo 293 -mAdAn/-mAdIn/-mAyIn Zarf-Fiil Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	492
Tablo 294 -mAklA Zarf-Fiil Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	493
Tablo 295 -mAksIzIn Zarf-Fiil Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	494
Tablo 296 -mAktAnsA Zarf-Fiil Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	495
Tablo 297 -mAn Zarf-Fiil Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	496
Tablo 298 -mAZdA Zarf-Fiil Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	497
Tablo 299 -mASDAn/-BAstAn Zarf-Fiil Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	499
Tablo 300 -mAsIndAn Zarf-Fiil Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü.....	500

Tablo 301 -mAsIyla Zarf-Fiil Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü.....	501
Tablo 302 -mAskA Zarf-Fiil Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	502
Tablo 303 -mAyInçA/-BAyInçA Zarf-Fiil Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü.....	503
Tablo 304 -mİş/-mAmlş Zarf-Fiil Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	504
Tablo 305 -mişça Zarf-Fiil Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	505
Tablo 306 -mİştA Zarf-Fiil Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü	506
Tablo 307 -miçe Zarf-Fiil Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü.....	507

EKLER LİSTESİ

Ek- 1: Türk Dilinin Tarihî Dönemleri ve Çağdaş Türk Lehçelerinde Tespit Edilen Eklerin Genel Tablosu.536

SİMGELER VE KISALTMALAR

Simgeler

1. ÇEVİRİ YAZI İŞARETLERİ

ÜNLÜLER

â: a~o arası ses

è : Kapalı è

ĩ : Kısa ı

ĩ̇ : Kısa i

ÜNSÜZLER

ğ : Arka damak g'si

ḣ : Sızıcı artdamak h'si

k̇ : Arka damak k'sı

ñ: Nazal n

ṡ : Dişler arası sızıcı s

w: Çift dudak v'si

ż : Dişler arası sızıcı z

Kısaltmalar

KISALTMALAR

AD: Ahmedî Divânı

ADİL: Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügati I.-II.-III.,IV

AH: Atabet'ül-Hakayık

ATS: Altay Türkçesi Sözlüğü

AYS: Altun Yaruk Sudur VI. Kitap

BKT: Bugünkü Kıpçak Türkçesi

BLÇTO: Şeyh Süleyman Efendi-i Buhari Lügat-ı Çağatay ve Türki-i Osmani Adlı Eserin Transkripsiyonu

BTS: Başkurt Türkçesi Sözlüğü

BTTSY: Bugünkü Tatar Türkçesinde Söz Yapımı

CC: Codex Cumanicus

ÇEK: Çağatayca El Kitabı

ÇMS: Çağatayca Manzum Sözlük

ÇSY: Çağatayda Söz Yapımı

ÇT: Çağatay Türkçesi

ÇYS: Çağataycada Söz Yapımı

D: Dasakarmapathavadanamala

DH: Hoca Ahmet Yesevi Divân-ı Hikmet

DKK: Dede Korkut Kitabı

DLTGİ: Divanü Lügati't-Türk Grameri-I İsim

DLTGMNÇD: Divanü Lügati't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin

EAT: Eski Anadolu Türkçesi

EATE: Eski Anadolu Türkçesinde Ekler

EATSAKT: Eski Anadolu Türkçesi Dönemine Ait Satır Arası İlk Kur'an Tercümesi

EATYEF: Eski Anadolu Türkçesinde İsimden İsim-Fiilden İsim Yapma Ekleri ve Fonksiyonları

EM: İshâk Bin Murâd Edviye-i Müfrede

EOTMKA: Eski ve Orta Türkçe Metinlerindeki Kıyafet Adları ve Dil İncelemesi

ETG: Eski Türkçenin Grameri

ETG: Eski Türkçenin Grameri

ETYSVİ: Eski Türk Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi
EUTD: Eski Uygur Türkçesi Dersleri
EUTG: Eski Uygur Türkçesi Grameri
EUTS: Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü
GİFTEKYÜ: Göktürkçede İsimden Fiil Türeten Ekler ve Köken Yapıları Üzerine
GT: Gülistan Tercümesi
GTS: Gagavuz Türkçesinin Sözlüğü
GTS: Gagavuz Türkçesi Sözlüğü
GTSY: Mahmûd b. Kâdî-i Manyâs'ın Gülistan Tercümesinde Söz Yapımı-I
HAOT: Harezmi-Altın Ordu Türkçesi
HAOT: Harezmi-Altın Ordu Türkçesi
HTG: Harezmi Türkçesi Grameri
HTİ: Harezmi Türkçesi-İsim
HTSY: Harezmi Türkçesinde Söz Yapımı
İK: İştikakçının Köşesi
İKPÖ: İyi ve Kötü Prens Öyküsü
İML: İbnü Mühennâ Lügati-Türkçe Kısmı
İMS: İrşâdü'l-Mülûk ve's-Selâtin
KB: Kutadgu Bilig
KBİ: Kutadgu Bilig İncelemesi
KBSY: Kutadgu Bilig'de Söz Yapımı
KE-1: Kıssas-ı Enbiya
KE-2: Kıssasü'l-Enbiya
KEYD: Köktürkçe ve Eski Uygurca Dersleri
KHŞDH: Kutb'un Hüsrev ü Şirin'i ve Dil Hususiyetleri
KırgzTS: Kırgız Türkçesi Sözlüğü
KİP: Kuşî İm Pıkar
KkpTS: Karakalpak Türkçesi Sözlüğü
KmkTS: Kumuk Türkçesi Sözlüğü
Krç-MlkTS: Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü
KTG: Karahanlı Türkçesi Grameri
KTG1: Kıpçak Türkçesi Grameri (A. F. Karamanoğlu)
KTG2: Kıpçak Türkçesi Grameri (G. Güner)
KTLG: Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri I-Fiil Basit Çekim
KTTG: Kırım Tatar Türkçesi Grameri Ses ve Şekil Bilgisi
KTTS: Kırım Tatar Türkçesi Sözlüğü
Kül T.: Kül Tigin Yazıtı
KY: Köpçegen Yazıtı
KYN: Kültüğün Yazıtı Notlar
KzkTG: Kazak Türkçesi Grameri
KzkTS: Kazak Türkçesi-Türkiye Türkçesi Sözlüğü
KznTTS: Kazan Tatar Türkçesi Sözlüğü
LM: Ali Şir Nevayî-Leyli vü Mecnun
ME: Mukaddimetü'l-Edeb
MM: Mu'inü'l-Mürîd
MN: Ali-Şir Nevâyî Mecâlisü'n-Nefâyis
MT: Mantık'ta Tayr (GMMGTA Bazı yerlerde böyle buna dikkat)
MÜNŞ-AŞN: "Münseât", Ali Şir Nevâyî IV

NF: Nehcü'l-Feradis
NK: Nisab-ı Kutbiyye
NogTG: Nogay Türkçesi Grameri
OTG: Orhon Türkçesi Grameri
OTWF: Old Turkic Word Formation
ÖHTS: Örnekli Hakas Türkçesi Sözlüğü
ÖT: Özbek Türkçesi (Dil Bilgisi-Ahştırmalar-Konuşma-Metinler)
ÖTG: Özbek Türkçesi Grameri
ÖTGMS: Özbek Türkçesi (Gramer-Metin-Sözlük)
ÖTS: Özbek Türkçesi Sözlüğü
SAKT: Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi (Giriş-İnceleme-Metin-Dizin)
ŞHD: Şiban Han Dîvânı: İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım
TÇTDHE: Tarihî ve Çağdaş Türk Yazı Dillerinde Hâl Ekleri ve İşlevleri
TDB: Türk Dil Bilgisi
TDEK: Türk Dilinde Ekler ve Kökler Üzerine Bir Deneme
TDGM: Türkmen Diliniñ Grammatikasy Morfologiya
TDLŞBF: Türk Dillerinin Karşılaştırmalı Şekil Bilgisi Üzerine Denemeler-Fiil
TDYBF: Türk Dilinde Yapı Bakımından Fiiller
TE: Türkçenin Ekleri
TEK: Türkçe El Kitabı
TEK: Türkçe El Kitabı
TF: Türkçede Fiilimsiler
TG: Türkçenin Grameri
TGTK: Türk Gramerinin Temel Kurulları (Türkiye Türkçesi)
TrkmTS: Türkmen Türkçesi Sözlüğü
Trkm-TS: Türkmence-Türkçe Sözlük
TS-1: TDK Türkçe Sözlük 1. Cilt
TS-2: TDK Türkçe Sözlük 2. Cilt
TSD: VIII.-XVI. Yüzyıllar Arasında Türkçenin Söz Dağarcığı
TT: Turfan Text
TTBAİB: Türkiye Türkçesi Biçimsel ve Anlamsal İşlevli Biçimbilgisi
TTS: Tatar Türkçesi Sözlüğü
TY: Tonyukuk Yazıtı
UT: Uygur Türkçesi
UT: Uygur Türkçesi
YUTG: Yeni Uygur Türkçesi Grameri
YUTS: Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü

1. GİRİŞ

Anlama ve anlatma yetisine doğuştan sahip olan insanoğlu, dış dünya ile bağlantısını dil sayesinde kurabilmektedir. Dil ise insanların bu gereksinimine bünyesinde barındırdığı seslerden oluşan sözcüklerle ve Türkçe gibi sondan eklemeli diller için aynı zamanda seslerin meydana getirdiği eklerle cevap vermektedir. Öyle ki sesler bu özelliği sebebiyle dilin temel yapı taşları olarak büyük bir öneme sahiptir.

Sesler, insanla birlikte anlam kazanıp insanların somut olarak algıladığı dış dünyayı düşünsel boyutta yeniden kurmasını sağlayan ve soyutlama sürecindeki karmaşık kodlar aracılığıyla insanların yaşam alanları oluşturmalarına yardımcı olan değerli varlıklardır. Zaman içerisinde insanoğlu tarafından işlenen sesler, insanların sosyal yapılar kurmasında temel araç olmuştur. Karaağaç (2013: 88) bu durumu seslerin toplumun bütün bireylerince paylaşılan yani ortak referan birliği sağlayan sosyal yapılar olduğunu belirterek, iletişimin yalnızca dil seslerinin bu sosyal oluşları sayesinde gerçekleşebildiğini ifade ederek vurgulamıştır.

Sesler anlam taşıyıcı değil fakat anlam değiştirici birimlerdir (Karaağaç, 2010: 17). Seslerin anlam değiştirici yani ses birim (fonem) olabilme durumları dilin söz varlığını oluşturan sözcüklerin asıl kaynağıdır. Öyle ki sınırlı sayıdaki seslerin değişik biçimleri dildeki binlerce sözcüğü meydana getirir. Ayrıca Türkçe gibi sondan eklemeli diller için bu sesler aynı zamanda farklı sözcüklerin türetiminde ve sözcüklerin çekimlenmesinde yer alan yüzlerce ekin de kaynağı durumundadır.

Türkçede eklerin tamamına yakınının çeşitli kelimelerden eklediği ve yine eklenen bu yapıların daha sonra yeni ekleri meydana getirmek üzere görev aldığı söylenilebilir. Türkçede yeni morfolojik unsurlar katıldıkları temel kelimelere göre, “İsme Katılanlar” ve “Fiile Katılanlar” şeklinde iki gruba ayrılmaktadır (Buran, 1999: 208).

Türk dilinin ekleri için Şçerbak (1994: 318), Türkçenin morfolojisinin sınırlı olaylar dışında kendi temeli üzerinde gelişerek mevcut geleneklerine sıkıca bağlı kaldığını ve tarihî süreç boyunca çok az değişikliklere uğradığını belirtmiştir. Buran (1999: 207), Göktürklerle başlayan yazı dili dönemi için Türk dilinin morfolojisinde değişimin az olduğu kabul edilse de konuşma dili ve özellikle de yazı dili öncesi Türkçesinin durumu bakımından eklerin geçirmiş olduğu değişimlere uğramadığını söylemenin doğru bir tespit olmadığını ifade ederek bu duruma karşı çıkmıştır. İlhan da (2019: 151) Türkçenin eklerinin zaman içinde değişim gösterdiğini; bazı eklerin, Türkçenin bilinen en eski metinlerinden beri var olduğunu ve günümüze kadar değişmeden geldiğini, bazı eklerin ise sonradan mevcut şekil ve fonksiyonun değişmesiyle oluştuğunu vurgulamıştır.

Tarihî süreç içerisinde birtakım gelişmeler sonucunda meydana gelen ekler Türk dilinin bünyesine katılmaktadır. Sondan eklemeli bir dil olan ve ekler sayesinde yeni birçok sözcük türeten ve çekimleyen Türkçede, eklerin sözcüklerle yan yana gelmesi durumunda sözcüğün son sesindeki ünsüzün niteliğine göre ekte birtakım değişiklikler meydana gelir. Bacanlı (2014: 14) bu durumu, “Türk Dillerinde Alomorfi Koşullanması” adlı çalışmasında ele alarak eklerin somut olarak nitelik kazanmış tek görünümünün morfi; farklı alt biçimlere değişmesi durumunun ise alomorf olduğunu belirtmiştir.

Bir dilde veya lehçede, bir ekin alomorf sayısı farklılık gösterebilmektedir. Örneğin, Türkiye Türkçesinde kullanılan birçok ekin farklı sayılarda alomorfları bulunmaktadır. Bu durumdan yola çıkarak Türkçenin tarihî devirlerinde ve çağdaş lehçelerinde kullanılan bazı ekler zamanla gelişip değişirken yani alomorf sayısı artarken, bazı lehçelerde ise ekin tek şekilli işletimi görülmektedir. Bir lehçede kullanılan eklerin alomorflarının sayısındaki azlık veya çokluk o lehçedeki uyumun işletilebildiğinin göstergesidir. Buran (2007: 5) “Olumsuzluk Ekinin (-mA) Türk Lehçelerindeki Sesbilgisi Görüntüsü Üzerine Bir Değerlendirme” adlı bildirisinde Kırgız ve Altay Türkçelerinde güçlü bir şekilde var olan ünsüz uyumu ve b’leştirme eğiliminin aşırı derecede ilerlemiş olduğunu ve zamanla olumsuzluk ekinin m’li biçimi terk edilerek b’li biçimlerinin kullanılmaya başlandığını ifade etmiştir. Kırgız ve Altay Türkçesinde bu ekteki uyuma uydurmak maksadıyla ötümsüz karşılığı

olmayan /m/ ünsüzü dışarıda bırakılmış ve bunun yerine b'li biçimi olan -BA/-BO şekli yazılı dilde yerini almıştır.

“Kırgız Türkçesinde olumsuzluk eki: Ünlüler ile tonlu ünsüzlerden sonra ünlü ve ünsüz uyumlarına uygun olarak, -bA, -bO, (kelip cürböym, barbaym, kılboodo elem, okubaşı kerek, cazbadım ele, okubagay elem), tonsuz ünsüzlerden sonra ise -pA, -pO (okup catpayt elek, aytpasan, okuşpoyt..) biçiminde; Altay Türkçesinde, ünlülerden ve tonlu ünsüzlerden sonra -bA, bO, tonsuz ünsüzlerden sonra -pA, -pO biçiminde, yine ünlülerden ve l, r, v, y, z'den sonra -mA (kirme), m, n, z'den sonra -bA (jazbaybız), k, t, p, ş, s'den sonra -pA (tappaymın) şekli kullanılmıştır” (Buran, 2007: 5).

İnsan sesi, temel niteliği açısından karın boşluğu ile göğüs boşluğu arasında bulunan diyaframın kasılarak akciğerleri havayla doldurması, bu hava akımının nefes borusundan geçerek ses tellerine ulaşması ve burun, dil, dudak, damak, çene ve dişten oluşan boğumlanma sisteminde sesin şekillenmesiyle oluşan bir fizik olaydır (Korkmaz, 2021: 17). Bir dilin sözcüklerini ve eklerini meydana getiren ve dilin temel dayanağı olan sesler, ünlü ve ünsüz olmak üzere ikiye ayrılır. Dil seslerini boğumlanma bakımından ünlüler ve ünsüzler olarak ayırmanın genel nedeni, ünsüzlerin oluşumu sırasında basıncın bir ses organı üzerinde olduğu; ünlülerin oluşumunda ise basıncın bütün ses aygıtına yayılmış olmasıdır. Bu yönüyle ünlüler titremlemeci; ünsüzler ise gürültücü sesler olarak nitelendirilebilir (Karaağaç, 2013: 95; Karaca, 2023: 35; Özek, 2014: 41).

Çalışmamızın odak noktasını oluşturan ünsüzler, ciğerlerden gelen havanın ses çıkarma organlarına çarptırılmasıyla elde edilen ve oluşumları bakımından ses yolundaki boğumlanma noktalarına göre; boğumlanma sırasında ses yolundaki kapanma veya daralma durumuna göre ve ses tellerinin ton verme durumlarına göre üç şekilde meydana gelen seslerdir. Ünsüzlerin oluşum biçimleri de kendi içerisinde birtakım özelliklere ayrılmaktadır. Ünsüzler boğumlanma noktalarına göre dudak, diş, damak ve gırtlak ünsüzleri; ses yolunun kapanma veya daralma durumuna göre patlamalı ve sızıcı ünsüzler; ses tellerinin ton durumuna göre ötümlü ve ötümsüz ünsüzler olmak üzere sınıflandırılırlar (Vural-Böler, 2011: 69; Karaağaç, 2013: 95).

1.1. Türkçede Ünsüzler ve Özellikleri

Ciğerden gelen havanın ses tellerini titreştirip ton alarak boğumlanmasıyla oluşan ünsüzlere ötümlü ünsüz denilmektedir. /b/, /c/, /d/, /g/, /ğ/, /ğ/, /j/, /l/, /m/, /n/, /ñ/, /r/, /v/, /y/, /z/ ünsüzleri Türkçenin ötümlü ünsüzleridir. Ciğerlerden gelen havanın ses tellerinde titreşime uğramadan bir fısıltı veya gürültü şeklinde boğumlanmasıyla oluşan ünsüzlere ise ötümsüz ünsüz denilmektedir. /ç/, /f/, /h/, /h/, /k/, /p/, /s/, /ş/, /t/ ünsüzleri Türkçenin ötümsüz ünsüzleridir.

Türkçede yer alan ünsüzler ve özellikleri şöyledir:

Damak ünsüzleri

/g/ Sesi

Ötümlü, patlayıcı, süresiz bir ön damak ünsüzüdür. Türkçede ön, iç ve son seste bulunabilir.

/ğ/ Sesi

Ötümlü, patlayıcı, süresiz bir arka damak ünsüzüdür. Türkçede ön, iç ve son seste bulunabilir.

/k/ Sesi

Ötümlü, sızıcı bir sestir. Bu ses ön damak /g/ ve /k/ ünsüzleri ile arka damak /ğ/ ve /k/ ünsüzlerinden gelişmiştir. Ünlüye yakın bir boğumlanma noktasında oluşur.

/h/ Sesi

Ötümsüz, sızıcı, sürekli bir ön damak ünsüzüdür. Türkçede sesin birincil bir ses olup olmadığı konusunda tartışmalar bulunmaktadır.

/h/ Sesi

Ötümsüz, sızıcı, sürekli bir arka damak ünsüzüdür. Sözcüklerin ön, iç ve son seslerinde bulunabilir. Türkçede /k/ ve /g/ gibi seslerin süreklileşmesi sonucunda ortaya çıkmıştır.

/k/ Sesi

Ötümsüz, patlayıcı ve süreksiz bir ön damak ünsüzüdür. Ön, iç ve son seste bulunabilmektedir. Türkçenin her dönem ve lehçesinde korunarak kullanılan bir sestir.

/q/ Sesi

Ötümsüz, patlayıcı ve süreksiz bir arka damak ünsüzüdür. Türkçede ön, iç ve son seste kullanılmaktadır.

/ñ/ Sesi

Ötümlü, sürekli, akıcı bir arka damak ünsüzüdür. Bu ses "ng" sesini vermektedir.

Diş Ünsüzleri

/c/ Sesi

Ötümlü, patlamalı, süreksiz bir diş/diş eti ünsüzüdür. Eski Türkçede bulunmayan, çağdaş lehçelerde kullanımına rastlanan ve Türkçede /ç/ ve /y/ ünsüzlerinin alt sesbirimi olarak görülmektedir.

/ç/ Sesi

Ötümlü, patlamalı, süreksiz bir diş eti ünsüzüdür. Türkçede ön, iç ve son seste bulunabilir.

/d/ Sesi

Ötümlü, patlayıcı, süreksiz bir diş-damak ünsüzüdür.

/j/ Sesi

Ötümlü, sızıcı, sürekli bir diş-damak ünsüzüdür. Türkçede aslı olarak bulunmayan Türkçeye alıntı sözcüklerden geçen bir sestir. Çağdaş Türk lehçelerinde /ç/ ve /y/ seslerinin alt sesbirimi olarak kullanılır.

/l/ Sesi

Ötümlü, sızıcı, sürekli ve akıcı bir diş eti ünsüzüdür. Türkçenin birincil seslerinden olan bu ses Türkçe sözcüklerde genellikle iç ve son seste görülürken ön seste ancak alıntı sözcüklerde ve özel isimlerde görülür. Köktürk Türkçesinde ön ve arka damak olmak üzere iki tane vardır.

/n/ Sesi

Ötümlü, sızıcı, sürekli, akıcı bir diş-damak ünsüzüdür. Sözcüklerin ön, iç ve son sesleri olabilir.

/r/ Sesi

Ötümlü, sızıcı, sürekli bir diş eti ünsüzüdür. Bu ses titreşimli bir sestir. /r/ sesinin titreşimli olması bazı durumlarda düşmesine sebep olmaktadır.

/s/ Sesi

Ötümsüz, sızıcı, sürekli, akıcı bir diş arası ünsüzüdür. Sözcüklerin ön, iç ve son sesi olarak kullanılabilir.

/s/ Sesi

Peltek /s/ ötümsüz, süreksiz bir diş ünsüzüdür.

/ş/ Sesi

Ötümsüz, sızıcı, sürekli bir diş-damak ünsüzüdür. Türkçede genellikle iç ve son seste sıklıkla kullanılmaktadır.

/t/ Sesi

Ötümsüz, patlayıcı, süreksiz bir diş-damak ünsüzüdür. Türkçenin birincil seslerinden olan bu ses, Türkçe sözcüklerin ön, iç ve son seslerinde bulunabilmektedir.

/y/ Sesi

Ötümlü, sızıcı, sürekli, akıcı bir diş-damak ünsüzüdür. Yarı ünlü olarak nitelendirilir. Türkçede ön, iç ve son seste bulunabilmektedir.

/z/ Sesi

Ötümlü, sızıcı ve sürekli bir diş arası ünsüzüdür. Türkçenin birincil seslerinden olan bu ses Türk lehçelerinin belirleyici unsurudur. Türkçe sözcüklerde iç ve son seste görülür.

Dudak Ünsüzleri

/b/ Sesi

Ötümlü, patlayıcı, süreksiz çift dudak ünsüzüdür. Türkçede genel olarak söz başında ve ortasında bulunur.

/f/ Sesi

Ötümlü, sürekli bir diş dudak ünsüzüdür. Aslı olarak Türkçe sözcüklerde bulunmayan bu ses Türkçe sözcüklerde ancak başka seslerden değişerek bulunabilir.

/m/ Sesi

Ötümlü, sızıcı, sürekli, akıcı bir çift dudak ünsüzüdür. Türkçenin birincil seslerinden olan bu ses Türkçe sözcüklerde genellikle iç ve son seste kullanılırken, ön seste ancak alıntı sözcüklerde, özel isimlerde ve b > m değişimiyle oluşan örneklerde görülür.

/p/ Sesi

Ötümsüz, patlayıcı ve süreksiz bir çift dudak ünsüzüdür. Türkçe sözcüklerde iç ve son seste kullanılabilirken, ön seste ancak alıntı sözcüklerde, özel isimlerde ve b > p değişimiyle oluşan örneklerde görülür. Bu ses Türkçenin birincil seslerindendir.

/v/ Sesi

Ötümlü, sızıcı, sürekli bir diş-dudak ünsüzüdür.

/w/ Sesi

Ötümlü, akıcı, sürekli bir çift dudak ünsüzüdür. Bu ses Türkçede birincil olarak bulunmamaktadır. /b/, /ğ/ sesinden gelişmiştir.

Karaca (2023: 51) çıkış yerine göre ses birim ve alt ses birim niteliğindeki ön, iç ve son seste bulunabilen Türkçenin ünsüzlerini tespit ettiği çalışmasında ünsüzleri şu şekilde göstermiştir¹:

¹ Çağdaş Türk lehçelerindeki ünsüzler hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Karaca, İ.V. (2023). Çağdaş Türk Lehçelerinde Ünsüzler. İstanbul: Kesit Yayınları.

Damak Ünsüzleri: /g/, /ğ/, /ğ/, /ğ/, /h/, /h/, /k/, /k/, /k/, /ñ/

Diş Ünsüzleri: /c/, /ç/, /d/, /d/, /j/, /l/, /n/, /n/, /t/, /s/, /s/, /ş/, /t/, /y/, /z/, /z/

Dudak Ünsüzleri: /b/, /b/, /f/, /m/, /p/, /v/, /w/.

ÇIKIŞ BİÇİMİNE GÖRE				ÇIKIŞ YERİNE GÖRE						
				Damak Ünsüzleri		Diş Ünsüzleri			Dudak Ünsüzleri	
				Arka Damak	Ön Damak	Diş-Damak	Diş Eti	Diş Arası	Diş-Dudak	Çift Dudak
Süreklî	Akıcı	Ağız	Ötümlü	(ğ)	(ğ)	y	l, r			
			Ötümsüz							
		Geniz	Ötümlü	ñ		n, n				m
			Ötümsüz							
	Sızıcı	Ağız	Ötümlü				(j)	z, (z)	(v), (w)	
			Ötümsüz	(h)	(h)		ş	s, (s)	(f)	
		Geniz	Ötümlü							
			Ötümsüz							
Süreksiz	Ağız		Ötümlü	ğ	g	d	(c)	(d)		b, (b)
			Ötümsüz	k	k, (k)	t	ç			p
	Geniz		Ötümlü							
			Ötümsüz							

Tablo 1 Türkçenin Ünsüz Varlığı (Karaca, 2023: 51)

Dilin temel yapı taşı durumundaki seslerin oluşturduğu sözcükler ve eklerin bir araya getirilme süreçleri yine bunları oluşturan seslerin kendi özelliklerine göre olmaktadır. Bu bağlamda bir sesin bir diğer sesle bir arada kullanılma durumu ses uyumlarına bağlı olarak gerçekleşmektedir. Bu konuda Tambovtsev (2011: 11-12), dilin kendi iç düzeni içerisinde bir sistemler bütünü olduğunu ve dillerin kendi ruhu ve iç enerjisini farklı sayılardaki konuşma seslerine yansıttığını ve her dilin benzersiz bir ses zinciri oluşturarak fonemik frekanslarla orijinal bir bütünlük kurduğunu vurgulamıştır. Sesler dildeki bu bütüncül sisteme en fazla ses uyumları aracılığı ile dâhil olmaktadır.

1.2. Ses Uyumları ve Ünsüz+Ünsüz Uyumu

Ses uyumu, dildeki ünlü ve ünsüz seslerin bir araya gelirken taşıdığı ahenktir. Karaağaç, (2018: 817) da “Bütün sesler kimliklerini çıkış yeri ve çıkış biçiminden alır. Seslerin ses organlarının neresinde ve nasıl çıkarılışı ses değişmelerinin de başlıca iki biçimidir. Sesler arasındaki uyum veya uyumsuzluk, yani benzeşme veya aykırılışma bu iki ölçek içerisinde gerçekleşir; fakat her ikisi birlikte olmaz. Benzeşme veya aykırılışma ya seslerin çıkış yerlerine göre ya da biçimlerine göre olur. Ses uyumu seslerin çıkış yerlerine veya çıkış biçimlerine göre birbirine uygun hâle gelişidir” diyerek bu ahenkten bahsetmektedir. Gemalmaz (2010: 193) da uyumu, dili yapan anlam ve öğelerinin kendi aralarında ve birbirleriyle bir ifade bütünlüğü meydana getirmek üzere bir düzen içerisinde bir araya gelmeleri olarak tanımlamıştır.

Foucault (2015: 402)’a göre ses değişimleri tesadüfi veya keyfi değildir; fonetik temayüllere bağlı olarak ortaya çıkarlar. Bu temayüllerin asıl şekillendirici ise ses uyumlarıdır. Uyumlar ünlüler ve ünsüzler arasındaki birçok ses olayının nedeni durumundadır. Buran (2017: 3) “Kırgız Türkçesinde Ses Uyumlarının Sebep Olduğu Ses Değişimleri” adlı makalesinde “en az çaba yasası” başta olmak üzere, ünlü ve ünsüzlerde meydana gelen değişimlerin çeşitli sebepleri bulunduğunu ve değişimin genel fonetikte olduğu gibi, Türk dilinin fonetiğinde de, tonsuz ünsüzlerden tonlulara, katı-

patlamalı ünsüzlerden sızıcı ünsüzlere; tonlu, sızıcı ünsüzler ile yarı ünlülerden de ünlülere doğru bir değişim eğilimi söz konusu olduğunu ifade etmektedir.

Ses uyumları Türkçede üç farklı şekilde karşımıza çıkmaktadır. Bu uyumlar; ünlü-ünlü uyumu, ünlü-ünsüz/ünsüz-ünlü uyumu, ünsüz-ünsüz uyumudur.

Ünlü-ünlü uyumu, bir sözcüğü oluşturan ünlü seslerin birbirini takip eden hecelerde aynı özelliklere sahip olanlarla devam etmesidir. Türkçede bu uyum kalınlık-incelik ve düzlük-yuvarlaklık uyumu olarak ikiye ayrılır. Bu uyumlar Türkçenin en eski dönemlerinden bu yana dilin canlı olması ve kendini sürekli yenilemesi sebebiyle istisna bazı durumlar olmakla beraber günümüze kadar sağlam bir şekilde işletilmiştir. Kalınlık-incelik uyumunda kalın sıradan ünlülerle kalın ünlüler; ince sıradan ünlülerle de ince ünlüler kullanılır. Düzlük-yuvarlaklık uyumunda ise düz ünlülerle düz ünlüler; yuvarlak ünlülerle de yuvarlak ünlüler kullanılır. Fakat bu uyum çağdaş Türk yazı dillerinde önemli farklılıklar gösterir. Buran'a (2017: 6) ve Yalçın'a (2021: 100) göre bu farklılık asıl olarak yuvarlak ünlülerin uyumunda ortaya çıkmaktadır (yuvarlak ünlüler + düz geniş ünlülerin getirilmesi: görenek, düşünmek, uçak vb.). Bu farklılıklar da o ve ö yuvarlak ünlülerinin ilk hece dışında yer almaması veya düzleşme temayülünün güçlü olduğu bazı lehçelerdeki (Türkmen Türkçesi gibi) yuvarlak ünlülerin dizilişine ait genel temayüllerden ötürü ortaya çıkmaktadır. Aksi takdirde Kırgız ve Altay Türkçeleri gibi yuvarlaklaşma temayülünün bulunduğu lehçelerde bu farklılık azalmaktadır. Bu farklılıklardan ötürü düzlük-yuvarlaklık uyumunun tanımı da lehçelere göre farklılık arz etmektedir. Türk dili için farklılık arz eden bu durumun temelinde düzlük-yuvarlaklık uyumundaki genel kabulün (düz ünlüler + düz ünlüler / yuvarlak ünlüler + yuvarlak ünlüler) dışına taşan yapılar (yuvarlak ünlüler + düz geniş ünlüler a, e) bulunmaktadır. Örneğin Türkiye Türkçesinde oluşum, düşündür-, görüş vb. gibi yuvarlak ünlü + yuvarlak ünlü; karalar, incelik, bilgiçlik gibi düz ünlü + düz ünlü yapısında bulunan ve uyumun genel karakteri içerisinde yer alan örnekler dışında aslında uyumun genel karakteri dışında yer alan uçak, çorak, toprak, yuvarlak, boşanmak vb. gibi yuvarlak ünlüler üzerine düz geniş ünlülerin gelme durumları da uyum içerisinde değerlendirilmiştir. Ancak bu tür genel yapının dışına taşan durumların farklı lehçelerdeki kullanımlarına bakıldığında bu kural dışı yapıların uyumun genel karakteri içerisinde yer alan yapılara dönüştürüldüğü görülmektedir. Örneğin Karay Türkçesinde küyüv "güveyi, damat", Altay ve Kırgız Türkçelerinde oyno- "oynamak" (Yalçın, 2021: 239-255-256), Altay Türkçesinde sogono "soğan" (Naskali ve Duranlı, 1999: 155), Kırgız Türkçesinde toprak "toprak", kökör-/kögör- "göğər-", cüröktör "yürekler"; oçok "ocak", ortok "ortak" (Kasapoğlu Çengel, 2005: 160,132; Yalçın, 2013: 255), Azerbaycan Türkçesinde buzov "buzacı" (Yalçın, 2021: 103). Ayrıca birçok lehçede içerisinde bulunan dudak ünsüzlerinin etkisiyle yuvarlaklaşan ve bu şekilde uyum dışında kalan bazı yapıların (çamur, yavuz, yağmur vb. gibi) da yine bazı lehçelerde uyuma sokulduğu görülmektedir. Örneğin, Azerbaycan Türkçesinde çamır "çamur", çapıt "çaput" (Altaylı, 2018: 657-661); Tatar Türkçesinde yañır "yağmur", yavız "kötü, berbat" (Öner, 2009: 330,335) Kırgız Türkçesinde camgır "yağmur" (Yudahin, 1998: 172). Bu da uyumun asıl karakterini yansıtan düz ünlüler + düz ünlüler; yuvarlak ünlüler + yuvarlak ünlüler kuralının işletilmek istenildiğinde doğruca işletilebildiğinin bir göstergesidir.

Ünlü-ünsüz/ünsüz-ünlü uyumu, Türkçe sözcüklerde k, g, ğ ve ince l ile ancak e, i, ö, ü ünlüleri; "ğ, k, h ve kalın l ünsüzleri ile de a, ı, o, u ünlülerinin bir arada bulunabilme uyumudur (Ergin, 1997: 75; Coşkun, 2008: 797). Ön ve arka olarak karşılıklı iki şekilleri bulunan ve yukarıda uyuma esas teşkil eden ünsüzlerle ünlüler arasındaki bu uyum, Türkçenin en sağlam uyumlarından biri olarak değerlendirilmiş ve Türkçenin hiçbir devirde ve hiçbir sahada bu uyumun dışına çıkmadığı vurgulanmıştır (Ergin, 1997: 75).

Ünsüz-ünsüz uyumu, Türkçede sözcüklerin eklerle genişletilmesi sırasında veya yan yana gelen hecelerde bulunan iki ünsüzün ötümlülük ve ötümsüzlük bakımından birbirine uygun olması temeline dayanan uyumdur (Korkmaz, 2003: 575). Ergin (2013: 75-76) ünsüz uyumunu, sözcüklerde yan yana bulunan iki ünsüzün titreşim bakımından birbirine uyması olarak açıklamıştır. Buran (2015: 333) ise ünsüz uyumunu Türkçede ünsüzlerin sertlik-yumuşaklık (tonlu-tonsuz / sürekli-sürekli) bakımından uyum içinde olması olarak ifade etmiştir. Bu kurala göre ötümlü bir ünsüzün (/b/, /c/, /d/, /g/, /ğ/, /j/, /v/, /z/) yanına yine ötümlü bir ünsüz, ötümsüz bir ünsüzün (/p/, /ç/, /t/, /k/, /h/, /ş/, /f/,

/s/) yanına ise ötümsüz bir ünsüz gelebilir. Ötümsüz karşılığı bulunmayan ötümlü ünsüzler (/l/, /m/, /n/, /r/, /y/) ise hem ötümlü hem de ötümsüz ünsüzlerle yan yana gelebilirler (Ergin, 1997: 76; Karaağaç, 2013: 150). Bu kural Türkiye Türkçesi özelinde ve ayrıca Türkiye Türkoloji'si bakış açısıyla yazılmış olan diğer lehçe gramerlerindeki ünsüz uyumu için genel bir kabul arz etmektedir. Fakat bu genel kabul Türkçenin tarihî ve çağdaş lehçeleri için değerlendirilecek olursa kendi içerisinde bazı çelişkili durumlar içermektedir. Ünsüz uyumunda ötümlülerle ötümlülerin, ötümsüzler ile de ötümsüzlerin yan yana gelme durumunda her hangi bir çelişki bulunmamakla birlikte ötümsüz bir ünsüzün yanına ötümsüz karşılığı bulunmayan ötümlü ünsüzlerin (/l/, /m/, /n/, /r/, /y/) gelme durumunun uyum içerisinde sayılması bir çelişki oluşturmaktadır. Çünkü bu durum ötümsüz karşılıkları bulunmayan ötümlü ünsüzlerin (/l/, /m/, /n/, /r/, /y/) ötümsüz bir ünsüz üzerine geldiği durumlarda üzerine geldiği ötümsüz ünsüze benzeşme eğilimi gösterdiği örneklerin bulunduğu çeşitli Türk lehçelerine (Tuva, Karakalpak, Kazak, Kırgız Türkçeleri vb.) bakıldığında uyum içerisinde bulunduğu düşünülen yapıların (ötümsüz + ötümsüz karşılığı bulunmayan ötümlüler) aslında uyumsuz olarak nitelendirilmesi gerektiği gerçeğini düşündürmektedir. Örneğin Tuva Türkçesinde olumsuz isim fiil eki olarak kullanılan MAs yapısı ötümsüz bir ünsüzün üzerine geldiğinde ötümsüz pAs/pAz; ötümlü bir ünsüz üzerine geldiğinde de mAs/bAs/bAz yapılarına değişmektedir (elejetpes deej işgal ettirmemek için”; oksunmas deej “kaybetmemek için”; kijiler bile ederişpezin “kişilerle arkadaşlık kurmamak” (Koçoğlu Gündoğdu, 2018: 236). Karakalpak Türkçesinde -malı fiilden isim yapma eki, ötümsüz bir ünsüzün üzerine geldiğinde -pAlı olarak kullanılırken ötümlü ünsüzün üzerine geldiğinde -mAlı veya -bAlı biçiminde kullanılır (kubılmalı “kararsız”, kızbalı “sıcak”, bürmeli “bükük”; köşpeli “göçebe”, kospalı “karışık, mürekkep” (Uygur, 2018: 113). Kırgız Türkçesinde çokluk eki +lAr'ın da ötümlü ve ötümsüz ünsüzlerle değişik şekillerdeki kullanımı (cerler “yerler”, kelinder “gelinler”, caştar “gençler”, cüröktör “yürekler” (Kasapoğlu Çengel, 2005: 160-161) ile yine Kazak Türkçesinde ilgi hâli ekinin ötümlü ve ötümsüzlerle farklı şekillerdeki kullanımı (jamgırmen “yağmurla, közbenen “gözle”, pışakpen “bıçakla” buna örnek gösterilebilir. Bu da uyumun asıl karakterini yansıtan ötümlü+ötümlü; ötümsüz+ötümsüz kuralının işletilmek istenildiğinde doğruca işletilebildiğinin bir kanıtıdır.

Türkçenin ses uyumlarının genel karakterinin dışına taşan; ancak uyum içerisinde değerlendirilen ve tarafımızca çelişkili olduğu düşünülen tüm yapılara (ünlü-ünlü uyumu için: yuvarlak + düz geniş ünlüler; ünsüz+ünsüz uyumu için: ötümsüz + ötümsüz karşılığı bulunmayan ötümlüler) bakıldığında; farklı lehçe gramerlerinin metodolojisinde uyum içerisinde olduğu belirtilen bu çelişkili yapıların aslında uyumsuz yapılar olduğu kanaati şekillenmektedir.

Türkçenin ses uyumlarında görülen farklılıklar, müstakil lehçelerin kendi doğal gelişim süreçlerinden kaynaklanabildiği gibi Sovyet Rusya'nın ayrılıkçı dil politikaları kapsamında her Türk boyuna Kiril alfabesinin farklı şekillerini zorla benimsetmiş olması ve yine yazı diline en uzak konuşma dillerini yazı dillerine dönüştürme çabasının doğurduğu yapay gelişim süreçlerinden de kaynaklanabilmektedir. Özellikle geç zamanda ve yapay yollarla yazı dili haline getirilmiş bazı çağdaş Türk yazı dillerinde ünlü ve ünsüz uyumları bozulmuştur. Bunun bir sebebi de dış etkilere maruz kalmış konuşma dillerinin yazı diline esas alınmış olmasıdır. Özbek Türkçesi bunun en başta gelen örneklerindendir (Buran, 2017: 3; Özeren, 2018: 165). Ercilasun (1997: 43), Sovyetler döneminde Türk yazı dillerine uygulanan alfabe farklılıklarının ve bu yazı dillerine zorla yerleştirilen Rusça sözcüklerin bu yazı dillerinin fonetik sistemlerini alt üst ettiğini vurgulamıştır. Yalçın (2008: 1937-1950) da standart dil olmanın doğal süreçlerinden bahsettiği “Rusya’da Yaşayan Türklerin Konuşma Dillerinin Yazı Diline Dönüştürülme Süreci ve Ötekileştirme Ekseninde İzlenen Dil Politikaları” başlıklı makalesinde, Sovyetler döneminde yazı dili olabilme niteliği taşımayan birçok ağzın özellikle Ruslar tarafından yazı dillerine esas ağızlar olarak belirlenmesinin fonetik, gramer, söz varlığı vb. gibi alanlardaki yapay süreci hızlandırdığını ve bu durumun Türkçenin gelişimindeki doğal mecrayı bozduğunu ifade etmiştir.

Türkçede ses değişimlerinin ve ses olaylarının sebebi ve şekillendiricisi konumunda olan ses uyumları Türk dilinin ses sistematigi içerisinde çok önemli bir yere sahip olmasına rağmen, bu konuyla ilgili olarak yapılan çalışmalar daima dar kapsamlı ve sınırlı olmuştur. Ses olaylarıyla ilgili olarak çeşitli çalışmalarda sınırlı bilgilere rastlanılmakta ve bu bilgiler de genellikle dağınık ve Türkçenin sadece belirli lehçelerini veya lehçe gruplarını esas almak kaydıyla verilmiş bilgilerdir.

Ayrıca literatürdeki çalışmalar değerlendirildiğinde ünlü + ünlü uyumu (kalınlık-incelik; düzlük-yuvarlaklık uyumu) üzerine yapılan çalışmaların ünsüz + ünsüz uyumu (Ötümlülük-ötümsüzlük uyumu) üzerine yapılan çalışmalardan bir nebze de olsa daha kapsamlı olduğu söylenilebilir. Ünsüz + ünsüz uyumu ile ilgili olarak yapılan çalışmaların da daha çok Eski Oğuz Türkçesi, Osmanlı Türkçesi ve Çağatay Türkçesi dönemleri ile Türkiye Türkçesi üzerine yoğunlaştığı görülmektedir. Bu çalışmalarda genel olarak, ünsüz uyumunun bulunmadığı düşünülen devirlerle ilgili uyumun bulunduğu veya uyum bozukluklarının sebeplerine dair kanıtlar ortaya konmaya çalışılmıştır. Örneğin, Ali İhsan Yapıcı (2020) “Eski Anadolu Türkçesi ve Osmanlı Türkçesi Metinlerinde İmla Kaynaklı Bir Sorun: Ünsüz Uyumu” adlı makalesinde yaklaşık elli eser taramış ve bu eserlerde tespit edilen söz konusu şedde kullanım örneklerini eklerle göre sıralamıştır. Bu eklerden bulunma hâli, ayrılma hâli, bildirme eki, görülen geçmiş zaman eki, {-DÜr-} fiilden fiil yapım eki, {-DUk} sıfat fiil eki ve bu eklerle oluşturulan zarf-fiil görevindeki yapıların söz konusu dönemlere ait metinlerde çoğunlukla ɗ (dal) harfiyle yazıldığını ve özellikle Osmanlı Türkçesi döneminde bu eklerin imlasının kalıplaştığını söylemiştir. Ancak, metinlerde karşılaşılan birçok örnekte yukarıda bahsi geçen eklerin son sesinde /t/ ünsüzü bulunan sözcük tabanlarına eklendiklerinde kök ünsüzü ile ek ünsüzünün ayrı ayrı yazılmadığı ve ünsüzlerden birinin üzerine şedde konulduğu tespit edilmiştir. Şeddenin kullanılmasındaki amacın aynı ses değerindeki iki harfin tekrar yazılmamasını sağlamak olduğunu belirten Yapıcı, bu çalışmasında şeddenin Türkçe sözcüklerdeki kullanım amacının ünsüz uyumunu göstermek olduğunu kanıtlamaya çalışmıştır. Yine Aziz Gökçe tarafından 2009 yılında yayımlanan “Eski Anadolu Türkçesinden Osmanlı Türkçesine Dudak Uyumu ve Ünsüz Uyumu” adlı makalede gramer kitaplarında yer alan bilgiler doğrultusunda Eski Anadolu Türkçesi döneminde dudak uyumu ve ünsüz uyumunun hiç görülmediği ya da uyumların bozulduğu kanaatinin aksine birçok örnekle uyumun var olduğunu ispat etmeye çalışmıştır. Ali Akar ve Senbek Utebekov (2020) “Divan-ı Hikmet’in Ses Uyumu Üzerine” adlı makalede Divan-ı Hikmet’in Köşketav nüshası üzerinde ünlü ve ünsüz uyumlarının genel durumunu değerlendirmiş. Ünsüz uyumu açısından altı ekin uyuma girmediklerini tespit etmiş. Bunun sebebini de eklerin Eski Türkçeden beri varlığını aynı şekilde devam ettirmesine bağlamıştır.

Türkiye Türkçesi dışındaki çağdaş Türk yazı dilleriyle ilgili olarak da dar eksenli bazı çalışmalar mevcuttur. Ali Osman Yalkın (2016) “Türkmence-Türkçe Sözlük’teki Sözcük Kök ve Tabanlarında Ünsüz Uyumu” adlı makalesinde Oğuz grubu Türk lehçelerinin bir kolu olan Türkmen Türkçesinin sözlüğünde yer alan madde başı sözcüklerin kök ve tabanlarında ünsüz uyumunu incelemiştir. Volkan Coşkun (1998) “Yeni Uygur Türkçesinde Ses Uyumu ve Ses Olayları” adlı makalesinde ünlü, ünlü-ünsüz ve ünsüz-ünsüz uyumunu ele almıştır. Ünsüz uyumunun belirgin olduğu yapıları ve uyumsuzluk durumlarını incelemiştir. “Kırgız Türkçesinde Ses Uyumlarının Sebep Olduğu Ses Değişimleri” adlı makalesinde Buran (2017: 10), Kırgız Türkçesinde ünlü uyumlarıyla birlikte ünsüz uyumlarının birçok benzeşmenin ve ses değişiminin kaynağı olduğunu belirtmiştir. Kırgız Türkçesinde ötümlü ve ötümsüz biçimleri bulunan ünsüzlerin ilk sesini oluşturduğu eklerin sözcüklere eklendikleri zaman sözcüğün son sesindeki ünsüzün özelliklerine uygun bir değişime uğradığını ve tonsuz karşılıkları bulunmayan ünsüzler (l, m, n) ile başlayan eklerin ilk sesi kelime tabanının son sesinin niteliğine göre bir değişim geçirerek (l>t, m>p, n>t) uyuma uygun hale gelir. Kamil Stachowski (2009) “Kuzeybatı Karaimce’de Ünsüz Uyumu Tartışması” adlı makalede yok olma tehlikesi taşıyan bu lehçedeki ünsüz uyumunu ve bu uyumla ilgili olarak yapılmış çalışmaları ele almıştır.

Türk dilinde ünsüz-ünsüz uyumu incelendiği gibi ünsüz-ünsüz uyumsuzluğu da incelemelere konu olmuştur. Clements, G. N. ve Sezer, E. (1982) “Vowel ant Consonant Disharmony in Turkish” adlı makalede Türkçede ünlü ve ünsüz uyumsuzluğunun nedenlerini deneysel sonuçlara dayanarak açıklamaya çalışmışlardır. Bu çalışmada uyum konusunda düzenliliklerin değil, aynı zamanda düzensizliklerin de tutarlı açıklamasının yapılabileceği açıklanmaya çalışılmıştır. Sara Mackenzie (2009) de yaptığı Contrast and Similarity in Consonant Harmony Processe adlı doktora tezinde fonolojik benzerliğin doğası ve tanımıyla ilgili bilgileri bir araya getirmiş ve ünsüz uyumundaki benzerlik ve zıtlıkların fonolojik süreçlerin üzerinde bir rol oynadığı sonucuna ulaşmıştır.

Ünsüz uyum sistemlerine ilişkin araştırmalar arasında Shaw (1991) tarafından ünsüz uyum sistemlerinin tipolojisini ele alan çalışma dikkat çekicidir. Bu çalışmanın ele aldığı temel varsayım

"Yüzey dizgede bitişik olması gerekmeyen ünsüzler arasındaki fonolojik asimilasyon ya da dissimilasyon ve en önemlisi, araya giren diğer vokalik ya da ünsüz segmentlerin uyumla herhangi bir şekilde etkileşime girmemesi"dir. Aynı zamanda Shaw'ın çalışmasının önemli noktalarından biri de morfolojik uyum adını verdiği ve 'uyumun belirli bir biçimbirimi örneklediği ya da işaret ettiği', yani 'özellikli biçimbilim' ya da 'özellikli ekleme' olarak da bilinen olgudur (Shaw 1991: 125-128). Shaw'ın bulgularını genişleten ve koronal uyumun ünsüz uyumunun kanıtlanmış tek türü olduğuna dair güçlü bir iddiada bulunan Gafos (1996), çalışmasında araya giren ünlülerin ya da ünsüzlerin artikülasyonu ile etkileşime girmeyen artikülatör dil ucu/kanat hareketlerinin yayılmasını içerdiği için bunun mümkün olan tek tür olduğunu öne sürer. Bu hipotezin doğası göz önüne alındığında, Gafos'un diller arası araştırması, özellikle koronal uyum sistemlerinin tipolojisi üzerine bir kaynak olarak oldukça değerlidir. Ünsüz uyumu diğer uyum türlerine göre çok daha nadir görülen bir olgudur ve tipolojik özellikleri ise daha az bilinmektedir. Bu konuda Hansson (2001), *Theoretical and Typological Issues in Consonant Harmony* adlı çalışmasında ünsüz uyumu üzerine yapılan çalışmaları ve bu çalışmalarda tespit ettiği eksiklikleri vurgulamıştır. Ünsüz uyumunun fonolojik özelliklerinin ve tipolojik çeşitlilik parametrelerinin incelenmesinin önemine dikkat çekerek ünsüz uyumunun detaylı bir analizini ortaya koymuştur.

Çalışmanın örneklerinin tespit edildiği gramer kitaplarında ise ünsüz uyumu ayrı başlıklar altında ele alınmış ve sadece ilgili lehçenin ünsüz uyumu ile sınırlandırılmıştır; ancak ünsüz uyumları detaylı olarak çalışmamızda belirlediğimiz yöntem doğrultusunda yani Türk dilinin genel uyum mantığına göre incelenmemiştir. Gramerlerde ünsüz uyumu üzerine verilen bilgiler şu şekildedir: Kemal Eraslan (2012: 77) "Eski Uygur Türkçesi Grameri"nde ünsüz uyumunu yumuşak ünsüzlerle sert ünsüzlerin yan yana bulunması durumu olarak tanımlamış ve ünsüz uyumunu ünsüz benzeşmesi olayına denk tutmuştur. Uygur Türkçesinde yer alan yapım ve işletme eklerinin uyuma bağlı olarak kullanıldığı gibi uyumsuz kullanıldığını ifade etmiştir. Eklerin ötümlü ve ötümsüz biçimlerinin olduğunu gösteren yazar, örneğin yönelme hâli eki için verdiği örneklerde ön ve art damak k ile başlayan biçimleri örneklemiş; fakat ön ve art damak g ile başlayan örnekleri vermemiştir. Ali Fehmi Karamanlıoğlu (2020: 20) "Kıpçak Türkçesi Grameri" adlı eserinde ünsüz uyumunun bir bakıma ünsüz benzeşmesi ile olduğunu ifade ederek ünsüz uyumunu yan yana bulunan iki ünsüzden biri diğerinin etkisi ile tonlulaşması veya tonsuzlaşması olarak tanımlamıştır. Uyumun benzeşme olayı ile ilgisini daha ileri götürerek ilerleyici ve gerileyici benzeşmeleri uyum içinde vermiştir. Kıpçak Türkçesinde /k/, /k/, /g/, /g/ ve /d/, /t/ ünsüzleri arasında görüldüğünü ifade etmiştir. Mustafa Volkan Coşkun (2017: 47) "Özbek Türkçesi Grameri"nde ünsüz uyumunu bir arada kullanılan ünsüzlerin birbirleriyle ton bakımından uyuşması olarak tanımlamıştır. Coşkun, karşılıklı ünsüzler olarak adlandırılan tonlu ve tonsuz ünsüzleri ve karşılığı olmayan ünsüzleri ifade ederek Özbek Türkçesinde ünsüz uyumunun olmadığını söylemiştir. Rıdvan Öztürk (2020: 28) "Yeni Uygur Türkçesi Grameri"nde ünsüz uyumunu birkaç örnekle açıklayarak bir sözcükte kullanılan ünsüzlerin sertlik-yumuşaklık bakımından uyum içinde kullanılması olarak tanımlamaktadır. Hatice Şahin (2003, 41), "Eski Anadolu Türkçesi" adlı çalışmasında Eski Anadolu Türkçesinde uyumun bulunmadığını ifade etmiştir. Ötümlü şekilleri kullanılan ekler sözcüklerin kök ve tabanı ötümsüz bir ünsüz ile bitse de her zaman ötümlü olarak kullanıldığını söylemiştir. Kenan Koç ve Oğuz Doğan (2022: 188-190), "Kazak Türkçesi Grameri"nde ünsüz uyumunu detaylı bir şekilde ele alarak Kazak Türkçesinde uyumun sağlam olduğunu ifade etmiştir. Bu duruma da ötümlü ünsüzler ile biten sözcüklere ötümlü ünsüz ile başlayan örnekleri, ötümsüz ünsüz ile biten sözcüklere de ötümsüz ile başlayan eklerin getirildiği örnekleri vererek ötümlülük-ötümsüz uyumunu göstermiştir. Fakat ötümsüz bir ünsüz üzerine getirilen ötümsüz karşılığı bulunmayan ötümlü eklerin getirilme durumunu örneklememiştir. Hülya Kasapoğlu Çengel (2020: 82-84), "Kırgız Türkçesi Grameri"nde ünsüz uyumunun ileri derecede güçlü olduğunu ifade etmiştir. Kırgız Türkçesinde yer alan ekleri toplu olarak incelemiştir. Süleyman Kaan Yalçın (2021: 137), "Azerbaycan Türkçesi Grameri"nde Azerbaycan Türkçesinin ünsüz uyumu bakımından durumunu ifade ederken bu lehçede tonluluk uyumunun çok sağlam olduğunu; fakat tonsuzluk uyumunun Azerbaycan Türkçesindeki tonlulaşma temayülü nedeniyle zayıflamış olduğunu söylemiştir.

Türk dili üzerine yazılan gramerlerde ve dil bilgisi öğretiminde kullanılan ders materyallerinde genellikle uyum ve benzeşme terimlerinin kullanımında bir kavram karmaşası yaşanmaktadır. Uyum ve benzeşme terimleri bazı kaynaklarda küçük farklarla birbirinden ayrılan kavramlar olarak ele

alınırken; bazılarında ise birbirinin aynısı olan kavramlar olarak değerlendirmiştir. Ayrıca, bazı kaynaklarda ise uyum konusu göz ardı edilerek benzeşme terimi ön plana alınmıştır. Fakat birbirinden farklı olan bu kavramlardan ses uyumu, aynı veya yakın özellikleri taşıyan seslerin birbirini takip etmesi iken benzeşme, kullanım sürecinde bir sesin diğer bir sesle benzer duruma gelmesi olayıdır. Bu bağlamda seslerin birbirine benzeşmeleri olay, ses uyumlarının ise olgu olduğu ve bir dildeki ses uyumlarının tarihsel süreçte geçirmiş olduğu fonetik ve morfolojik değişimlerinin bir sonucu olarak ortaya çıktığı düşünülmelidir (Karademir, 2017: 477-482-486).

Türk diliyle ilgili olarak üzerine dar kapsamlı ve sınırlı sayıda çalışma yapılmış olan ünsüz + ünsüz uyumu, aslında Türkçenin fonetik karakterini belirleyen en önemli unsurlardan biridir. Genel olarak ses değişimlerinin, ses olaylarının, eklerin seslik biçimlenmelerinin kaynağında yer alan bu kavram, Türkçenin tarihî dönemleri ve çağdaş lehçeleri açısından bütüncül bir yaklaşımla ele alınmamıştır. Ayrıca ünsüz uyumu içerisindeki ötümlülük-ötümsüzlük kuralıyla ilgili genel kanının dışında yer alan yapıların taşıdığı çelişkili durumlar da her lehçenin kendi iç dinamikleri içerisinde değerlendirilmiş, genel Türkçe açısından tartışılmamıştır. Bu nedenle Türkçenin sahip olduğu ses uyumlarından ünsüz + ünsüz uyumunun Türkçenin tarihî dönemleri ve çağdaş Türk yazı dilleri bakımından bütüncül bir yaklaşımla ele alınması oldukça önem arz etmektedir. Ayrıca ünsüz uyumunda görülen çelişkili durumların netleştirilmesi ve Türkçenin ek sisteminde yer alan tüm Türkçe eklerin uyum özelliklerinin ve Türk dilinin tarihî dönemleri ile çağdaş Türk yazı dillerindeki görünümünün toplu bir şekilde ortaya konulmasının hedeflendiği bu çalışmada art ve eş zamanlı dil bilimsel yöntemler kullanılarak ünsüz + ünsüz uyumunun Türkçenin çağdaş Türk yazı dillerindeki durumu değerlendirilmeye çalışılmıştır.

2. TARİHÎ VE ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİNDE ÜNSÜZ UYUMU

2.1. Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerinde Yapım Eklerinde Ünsüz Uyumu

Çalışmanın bu bölümünde Türk dilinin tarihî ve çağdaş lehçelerinde kullanılan ve ünsüz ile başlayıp yine ünsüz ile biten sözcük kök ve gövdeleri üzerine geldikleri durumlarda ünsüz uyumuna uyup uymadığı incelenmektedir. İncelemede yalnızca Türkçe kökenli yapım ekleri ele alınmış yabancı kökenli ekler çalışmaya dâhil edilmemiştir.

2.1.1. İsimden İsim Yapım Eklerinin Ünsüz Uyumu

İsim kök ve gövdelerinden isim, sıfat ve zarf görevli sözcükler türeten ekleri kapsamaktadır.

2.1.1.1. Damak Ünsüzleri

Çıkış yerine göre dilin arka damak /ğ/, /k/, /ñ/ ve ön damak /g/, /k/ bölgelerinde oluşan seslerle başlayan ekler bu başlık altında incelenmiştir.

2.1.1.1.1. +GA/+KA

İşlev ve Kökeni

Eklendiği adın taşıdığı özelliği anlatan adlar türetir. Aynı zamanda bazı hayvan isimlerini türetmede kullanılmaktadır.

Hamilton (2015: 77) +GA ekini “yönelme hâli edatı” olarak adlandırmış ve eki “ka-” fiiline dayandırmıştır.

Karasoy (1960: 214) +GA yapım ekinin taşıdığı fonksiyonlarda yönelme hâlinin bazı özelliklerinin korunduğunu ifade ederek bu ek ile tarihî yönelme eki +ga arasında ilişki kurmuştur.

Gabain (1998: 45), söz konusu eki +kA olarak göstermiş ve ekin yaklaşma hâli ekiyle aynı olduğunu ifade etmiştir.

Banguoğlu (1998: 170-171), ekin eskiden yönelme hâli eki iken kalıplaşarak kelime türettiğini belirtir.

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kök. +ka

arka: geri (OTG, 81).

Uyg. +ka/+ke/+ga/+ge

koburğa: baykuş, çekürke: çekirge, kösürgke: köstebek, kumursğa: karınca, bürge: pire, başka: başka, ürke: daima (OTWF, 83; EUTG, 97; EUTD, 59; KEYD, 249).

Krh. +ke/+ga/+ge

çınçırkğa: serçe, çekürke~çekürge: çekirge (OTWF, 84; DLTGİ, 93).

Hrz. +ka/+ke/+ga/+ge

birge: birlikte, başğa~başka: başka, özke: özge (HTİ, 78; İML, 75).

Kıp. +ka/+ke/+ge

başka: başka, özge: başka, birge: birlikte, tüzge: seviye, kırtka: yaşlı kadın (KTG1, 28; KTG2, 116).

Çağ. +ka/+ğa/+ge

başka: başka, birge: birlikte, özge: başka, karşı: karşı (Küçük, 2013: 1239; ÇT, 124).

EOT. +ka/+ğa/+ge

özge: özge, başka: başka, karşı: karşı (EATSAKT, 133-134-203).

Güneydoğu Grubu

Özb. +ka/+ke/+ge

tikke: dik, yolke: kaldırım, birge: birlikte, başka: başka (ÖTG, 56; ÖTGMS, 32).

Y. Uyg. +ka/+ge/

başka: başka, özge:başka (YUTG, 38).

Kuzeydoğu Grubu

Alt. +ka/+kö

başka: farklı, öskö: diğer (ATG, 77).

Kuzeybatı Grubu

Kırg. +ka/+ge/+gö

cerge: sıra, özge: başka, başka: başka (KTG, 112).

Kkp. +ka/+ke

biyke: kız kardeş, başka: başka, mañka: sakağı, jelke: ense (KkpTG, 90).

Kır. Tat. +ka/+ge

başka: başka, birge: beraber (KTTG, 139).

Kmk. +ğa/+ge

özge: başka, başğa: başka, birge: beraber, kaşğa: leke (TLG, 1006).

Bşk. +ka/+ke

başka: diğer, şññke: huni, büske: tam olmayan (BTG, 84).

Güneybatı Grubu

Gag. +ka/+ge

fıska: sivilce, başka: başka, özge: özge (GTG, 166).

Az. +ge

özge: başka (AzTG, 179).

TT +ka/+ge

başka, özge (TDB, 175).

Tablo 2 +GA İsimden İsim Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	EKLER	+GA/+KA
Tarihi Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	ka
	Uygur Türkçesi	ga/ge/ka/ke
	Karahanlı Türkçesi	ga/ge/ke
	Harezm Türkçesi	ga/ge/ka/ke
	Kıpçak Türkçesi	ge/ka/ke
	Çağatay Türkçesi	ga/ka/ge
	Eski Oğuz Türkçesi	ga/ge/ka
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	ge/ka/ke
	Yeni Uygur Türkçesi	ge/ka
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	ka/kö
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	ge/gö/ka
	Karakalpak Türkçesi	ka/ke
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	ge/ka
	Kumuk Türkçesi	ga/ge
	Başkurt Türkçesi	ka/ke
	Nogay Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	ge/ka
	Azerbaycan Türkçesi	ge
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	ge/ka

Ünsüz Uyumı Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Türk dilinin tarihi dönemlerinden Köktürk Türkçesinde ve çağdaş Türk lehçelerinden Altay, Karakalpak ve Başkurt Türkçelerinde ötümsüz biçimiyle kullanılan ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumuna uyarken ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumunu bozmaktadır. Altay Türkçesinde ekin ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklere kullanımı tanımlanamadığından ünsüz uyumu durumu hakkında bir tespit yapılamamaktadır.

Türk dilinin tarihi dönemlerinden Uygur, Karahanlı, Harezm, Kıpçak, Çağatay, Eski Oğuz Türkçelerinde ve çağdaş Türk lehçelerinden Özbek, Yeni Uygur, Kırgız, Kırım Tatar, Gagavuz, Türkiye Türkçelerinde ek ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılmıştır. Ekin Uygur, Karahanlı, Harezm, Özbek Türkçelerinde iki şekilli kullanılmasına rağmen ünsüz uyumuna uydurulmadan kullanıldığı görülürken; Kıpçak, Çağatay, Eski Oğuz, Yeni Uygur, Kırgız, Kırım Tatar, Gagavuz ve Türkiye Türkçelerinde ise ünsüz uyumuna uydurularak kullanıldığı görülmektedir.

Kumuk ve Azerbaycan Türkçelerinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır. Azerbaycan Türkçesinde ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklere kullanımı tanımlanamadığından ünsüz uyumu durumu hakkında bir tespit yapılamamaktadır.

2.1.1.1.2. +GAç/+KAç

İşlev ve Kökeni

İsim köklerine gelerek küçültme anlamına gelen sözcükler türetir.

Kemal Eraslan (2012: 97), +ğA ve +ç eklerinin birleşmesiyle oluşmuş birleşik bir ek olduğuna değinmiş; fakat eki oluşturan eklerin türlerini belirtmemiştir.

Gül Keskin (2020: 122), birleşik bir ek olan +GAç'ın yapısını oluşturan +GA ekinin çağdaş Türk lehçelerinin bazılarında karşımıza çıkan ve küçültme anlamı veren +GA eki olduğunu ve +ç ekinin de yine bir diğer küçültme eki olduğunu dile getirmiştir.

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Uyg. +ğaç/+geç

irkgeç: genç teke, kısğaç: kıskaç, kuşğaç: serçe (KEYD, 249; EUTG, 97).

Güneydoğu Grubu

Özb. +ğâç

yelengâç: çıplak (ÖTGMS, 32).

Kuzeydoğu Grubu

Tuv. +kaş

kuşkaş: küçük kuş (Tuv.TG, 110).

Kuzeybatı Grubu

Tat. +kaç

malaykaçım: oğulcuğum, kapkaç: kapak (TRG, 62).

Bşk. +ğas/+ges/+kes

kilînkes: küçük gelin, kıyğas: yokuş, ürkes: devenin hörgücü, yŭnges: tüylü (BTG, 75).

Tablo 3 +GAÇ İsimden İsim Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	EKLER	+GAÇ/+KAÇ
Tarihi Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	ğaç/geç
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezmi Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	ğâç
	Yeni Uygur Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	kaş
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	kaç
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	ğas/ges/kes
	Nogay Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Türk dilinin tarihi dönemlerinden Uygur ve çağdaş Türk lehçelerinden Özbek Türkçelerinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır. Özbek Türkçesinde ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklere kullanımı tanımlanamadığından ünsüz uyumu durumu hakkında bir tespit yapılamamaktadır.

Çağdaş Türk lehçelerinden Tuva ve Tatar Türkçelerinde ötümsüz biçimiyle kullanılan ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumuna uyarken ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumunu bozmaktadır. Tuva Türkçesinde ekin ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklere kullanımı tanımlanamadığından ünsüz uyumu durumu hakkında bir tespit yapılamamaktadır.

Çağdaş Türk lehçelerinden Başkurt Türkçesinde ek ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılmıştır. Ekin Başkurt Türkçesinde iki şekilli kullanılmasına rağmen ünsüz uyumuna uydurulmadan kullanıldığı görülmektedir.

2.1.1.1.3. +GAK/+KAK

İşlev ve Kökeni

Küçültme ve kuvvetlendirme anlamı veren ve bu özelliğinin yanında organ isimleri de türeten bir ektir.

Banguoğlu (2011: 173), Eski Türkçede kullanılan, küçültme ve kuvvetlendirme eki +GAK ile isimden isim yapan +Ak ekinin kökeninin bağlantılı olduğunu söylemektedirler.

Marcel Erdal (1991: 74-75) da +GAk ekinden gelmiş bir +Ak ekinin varlığına dikkat çeker.

Gül Keskin (2020: 124) ise ekin +GA isimden isim yapma eki ve yine +k isimden isim yapma ekinin birleşmesinden meydana geldiğini belirtmiştir.

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Uyg. +ğak/+gek/+kek

erengek: ercik, erkek: erkek, tozğak: çiçek tozu, müngüzgek: boynuz, tırsgek: dirsek (KEYD, 248; EUTG, 97; EUTD, 59).

Krh. +ğak/+gek

kulğak: kulak, tırsgek: elin dirseği; göz kapağında çıkan sivilce (KHKD, 58; DLTGMÇND, 883).

Çağ. +gek

eşgek: gemi küreği (ÇT, 124).

EOT. +kek

erkek: erkek (EAT, 55).

Güneydoğu Grubu

Özb. +gek

kağgek: kocaman taş (ÖTGMS, 32).

Kuzeybatı Grubu

Kırg. +kek

erkek: erkek (KTG, 114).

Kkp. +kek

erkek: erkek (KkpTG, 96).

Kır. Tat. +kek

erkek: erkek (KTTG, 139).

Güneybatı Grubu

Gag. +kek

erkek: erkek (GTS, 101).

Az. +kek

erkek: kişi cinsine mensup ferd (ADİL-II, 31).

Trkm. +kek

erkek: erkek (Trkm-TS, 204).

TT +kek

erkek: yetişkin adam (TS-1, 1168).

Tablo 4 +GAK İsimden İsim Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	EKLER	+GAK/+KAK
Tarihi Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	gak/gek/kek
	Karahanlı Türkçesi	gak/gek
	Harezm Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	gek
	Eski Oğuz Türkçesi	kek
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	gek
	Yeni Uygur Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	kek
	Karakalpak Türkçesi	kek
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	kek
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
	Nogay Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	kek
	Azerbaycan Türkçesi	kek
	Türkmen Türkçesi	kek
	Türkiye Türkçesi	kek

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Türk dilinin tarihi dönemlerinden Uygur Türkçesinde ötümlü ve ötümsüz olmak üzere iki şekilli olarak kullanılan ekin iki şekilli olmasına rağmen ünsüz uyumuna uydurulmadan kullanıldığı görülmektedir.

Türk dilinin tarihi dönemlerinden Karahanlı, Çağatay ve çağdaş Türk lehçelerinden Özbek Türkçesinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır. Özbek Türkçesinde ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklere kullanımı tanımlanamadığından ünsüz uyumu durumu hakkında bir tespit yapılamamaktadır.

Türk dilinin tarihi dönemlerinden Eski Oğuz Türkçesi ve çağdaş Türk lehçelerinden Kırgız, Karakalpak, Kırım Tatar, Gagavuz, Azerbaycan, Türkmen ve Türkiye Türkçelerinde ötümsüz biçimiyle kullanılan ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumuna uyarken ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumunu bozmaktadır.

2.1.1.1.4. +GAn/+KAn

İşlev ve Kökeni

İşlek olmayan bir ektir. Ek, çeşitli nesne ve görev adları türetilirken kullanılır. Genellikle bitki ve hayvan adları türetmektedir.

Erdal (1991: 87), ekin Türkçede bir bitki olan karagan sözcüğünün Moğolcada karagana biçiminde kullanıldığını ve her iki dilde de bitki ve hayvan adları oluşturmaları nedeniyle bu ekin Moğolcadaki +gana ekiyle ilişkili olabileceğini belirtir.

Eker (2006: 351) ekin Eski Türkçede rütbe, mevki bildiren "tarkan, terken, teŋriken" sözcüklerinin bir kalıntısı olma ihtimalini dile getirmiştir.

Ekin Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kök. +kan/+ken

tarkan: yüksek bir rütbe, kadirkan: Kingan dağları, terken: yüksek rütbe (OTG, 81; Eker, 2006: 351).

Uyg. +ğan/+gen/+ken

çimken: çimen, üyürken: darı, tavışğan: tavşan, kökürçgen: güvercin, çimgen: çayır, kösürken: kösdebek (KEYD, 249; EUTD, 59; EUTG, 97).

Krh. +gen/+han

çimgen: çimenlik, burhan: burkan, tarhan: tarkan, kösürgen: köstebek (DLT, 269; OTWF, 85; TTŞ, 145).

Hrz. +ğan/+gen

koturğan: uyuz hastalığı, çimgen: çimen (NF, 47; İML, 134; TSD, 411).

Çağ. +ğan/+gen

sıçğan: fare, çimgen: çimen (ÇSY, 86).

Güneydoğu Grubu

Özb. +kân

sâvukkân: soğukkanlı, yânlişkân: tercüme, kaçkân: kaçkın (ÖTG, 57; ÖTGMS, 33).

Kuzeydoğu Grubu

Alt. +kan

cañışkan: yalnız başına (ATG, 77).

Kuzeybatı Grubu

Bşk. +ken

yılken: yelken (BTG, 83).

Güneybatı Grubu

Gag. +ğan

acızgannık: acıma, cıvılgan: cıvılgan (GTG, 167).

Az. +ğan/+ken

baldırğan: zehirli bir bitki, yelken: yelken, çövken: at üstünde ucu eğri çomakla oynanan bir oyun (AzTG, 180).

Tablo 5 +GAn İsimden İsim Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	EKLER	+GAn/+KAn
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	kan/ken
	Uygur Türkçesi	ğan/gen/ken
	Karahanlı Türkçesi	gen/han
	Harezmi Türkçesi	ğan/gen
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	ğan/gen
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	kan
	Yeni Uygur Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	kan
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	ken
	Nogay Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	gan
	Azerbaycan Türkçesi	ğan/gen
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Köktürk Türkçesi ve çağdaş Türk lehçelerinden Özbek, Altay, Başkurt Türkçelerinde ötümsüz biçimiyle kullanılan ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumuna uyarken ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumunu bozmaktadır. Özbek ve Altay Türkçelerinde ekin ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklere kullanımı tanıklanamadığından ünsüz uyumu durumu hakkında bir tespit yapılamamaktadır.

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Uygur ve Karahanlı Türkçelerinde; çağdaş Türk lehçelerinden ise Azerbaycan Türkçesinde ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılan ekin bu dönem ve lehçelerde tespit edilen örneklerde ünsüz uyumuna uydurulmadan kullanıldığı görülmektedir.

Türkçenin tarihî dönemlerinden Harezmi ve Çağatay Türkçeleri ile çağdaş Türk lehçelerinden Gagavuz Türkçesinde ekin ötümlü biçimiyle kullanıldığı görülmektedir. Ekin Çağatay Türkçesinde ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ünsüz uyumunu bozmaktadır. Harezmi ve Gagavuz Türkçelerinde ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı tanıklanamadığından uyum durumu hakkında bir tespit yapılamamaktadır.

2.1.1.1.5. +GAy/+KAy/+göy

İşlev ve Kökeni

Çoğunlukla yön gösteren kelimeler türetir. Ad köklerine eklenerek sıfat görevli sözcükler türetir. Oruzbayeva (2000: 242) ve Kasapoğlu Çengel (2020: 112) ekin Moğolcadan geldiğini düşünmektedirler.

Ekin Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Uyg. +gey

ilgey: ilk (KEYD, 255; OTWF, 165),

Krh. +ğay

küçgey: zalim (OTWF, 165; KBSY, 39).

Güneydoğu Grubu

Özb. +gey/+key

teriskey (teskey): kuzey, küngey: güney (ÖTG, 56).

Y. Uyg. +gey/+key

teriskey (teskey): kuzey, küngey: güney (YUTG, 38).

Kuzeybatı Grubu

Kzk. +gey/+key/+göy

teriskey: ters taraf, betkey: yamaç, küngey: güney, akılgyöy: bilgin (KTG: 240; ÇKTG, 64).

Kırg. +key/+göy

betkey: yamaç, küngöy: yeryüzünün güneş gören tarafı (KTG, 112).

Kkp. +key

betkey: yamaç (KkpTG, 89).

Tablo 6 +GAy/+göy İsimden İsim Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	EKLER	+GAy/+KAy/+göy
Tarihi Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	gey
	Karahanlı Türkçesi	ğay
	Harezm Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	gey/key
	Yeni Uygur Türkçesi	gey/key
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	gey/key/göy
	Kırgız Türkçesi	key/göy
	Karakalpak Türkçesi	key
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
	Nogay Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Türk dilinin tarihi dönemlerinden Uygur ve Karahanlı Türkçelerinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır. Uygur Türkçesinde ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklere kullanımı tanıklanamadığından ünsüz uyumu durumu hakkında bir tespit yapılamamaktadır.

Çağdaş Türk lehçelerinden Karakalpak, Tatar ve Başkurt Türkçelerinde ötümsüz biçimiyle kullanılan ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumuna uyarken ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumunu bozmaktadır. Karakalpak Türkçesinde ekin ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklere kullanımı tanıklanamadığından ünsüz uyumu durumu hakkında bir tespit yapılamamaktadır.

Çağdaş Türk lehçelerinden Özbek, Yeni Uygur, Kazak ve Kırgız Türkçelerinde ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılan ekin tespit edilen örneklerde ünsüz uyumuna uydurularak kullanıldığı görülmektedir.

2.1.1.1.6. +GX/+KX

İşlev ve Kökeni

Gabain (2007: 44, 47) bu ekin işlev olarak aitlik, bulunma bildirdiğini belirtmektedir.

Talat Tekin (2016: 81) +kI, +gI olarak gösterdiği ve isimden isim yapma ekleri bölümüne aldığı ekin Orhon Türkçesinde aitlik, ilişkilik sıfatları türettiğini belirtir.

Nalbant (2008: 86), Brockelmann'ın +KI ekinin +KInA ekinden kısalmış olabileceği bilgisini verdiği ifade etmektedir.

Ekin Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kök. +kı/+ğı/+gi

bodunkı: halkınki, tabgaçğı: Çin'deki, çölgi: bozkırdaki (OTG, 81).

Uyg. +kı

aykı: aylık, baştınkı (EUTG, 98; EUTD 59).

Krh. +ki

künki: güne ait, günlük (KBSY, 43; DH, 93).

Hrz. +ğı/+kı/+ki

bıldurğı: geçen yılki, avvalkı: önceki, üstünki: üstteki (NF, 10; KHKD, 194).

Kıp. +ğı/+gü/+ki

burunğı: önceki, üstüngü: üstteki, evvelki: önceki (KTG2, 117; İMS, 33; CC, 450).

Çağ. +ğı/+ki

burunğı: önceki, içki: içeriki, akşamğı: akşamki (ÇT, 124).

EOT +ğı/+kı/+ki

kanķı: hangi, evvelki: önceki, yılğı: yılki (EATE, 117; MT, 603).

Güneydoğu Grubu

Özb. +gi/+ki

bugünki: bugünkü, içki: içerideki, songgi: sonki (ÖTG, 57; ÖTGMS, 33).

Y. Uyg. +gi/+ki

burunki: önceki, bizniñki: bizimki, yazgi: yaza ait (YUTG, 36).

Kuzeydoğu Grubu

Alt. +ğı/+kı/+ki

azıyğı: eski, baştapķı: ilk, bıtırğı: geçen yılki, kışķı: kışım (ATG, 74).

Hks. +ğı/+hı

purunğı: önceki, pıtırğı: geçen yılki, çashı: ilkbahar, hıshı: kış (HTG, 35).

Tuv. +ğı/+gi/+ki/+ķu/+kü

amğı: çağdaş, çayğı dıştanılga: yaz tatili, burunğı mifter: önceki mitler, ergi çañıl: eski zamana ait gelenek, çookķu: üye, hündüskü: gündüz (Tuv.TG, 138-139).

Kuzeybatı Grubu

Kzk. +ğı/+kı/+ki

sonğı: sonraki, kadimgi: eski, keşki: akşamki, artķı: arkadaki, sırtķı: dışa ait, jazğı: yaza ait, tüski: öğlenki (ÇKTG, 62; KTG: 240).

Kırg. +ğ1/+gü/+k1/+ku

cazğı: baharın, küzgü: güzünkü, cayk1: yazınki, artk1: arkadaki, murunku: önceki (KTG, 113; KT, 27).

Kkp. +ğ1/+k1/+ki

arğı: gerideki, edepki: önceki, başk1: birinci, jazğı: yaz günü (KkpTG, 83-83).

Krç-Blk. +ğ1/+gi/+h1

içgi: gizli, kışh1: kış mevsimi, cayğı: yaz mevsimi (TLG, 937).

Tat. +ğ1/+k1/+kĩ

kiçkĩ: akşamki, tışk1: dışarıdaki, bıltrğı: geçen yılki, aldınğı: öndeki, kışk1: kışa ait (TLG, 730).

Kır. Tat. +ki

soñki: sonki, bugünkü: bugünkü, deminki: deminki (KTTG, 140).

Kmk. +ğ1/+gi/+gü

bıltrğı: geçen yılki, ertengi: sabahki, bugüngü: bugünkü (TLG, 1006).

Bşk. +ğ1/+gĩ/+gũ/+k1

artk1: arka, ewelgĩ: evvelki, küzgũ: ayna, huñğı: sonuncu (BTG, 76).

Nog. +gi/+ki

bugüngi: bugünkü, keşki: akşamki (NogTG, 74).

Güneybatı Grubu

Gag. +k1/+ki

avşamk1 av: akşamki av, bıldırki er: geçen yılki adam, çoktank1: uzun zamandan beri (GTG, 168).

Az. +k1/+ki/+kü

dünenki: dünki, ahşamk1: akşamki, onunku: onunki, seherki: sabahki, évdeki: evdeki, bununku: bununki, hazırk1: şimdiki, bildirki: geçen yılki, yuharık1: yukarıda olan, bugünkü: bugünkü (AzTG, 182).

Trkm. +k1/+ki/+kü

ağşamk1: akşamki, düynkü: dünkü, ertirki: yarınki, giçki: geç olan (TTG, 79).

TT +ki/+kü

akşamki: akşamki, sabahki: sabahki, dünkü: dünkü (TS-1, 119-1104; TS-2, 2803).

Tablo 7 +GX İsimden İsim Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	EKLER	+GX/+KX
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	kı/ğı/gi
	Uygur Türkçesi	kı
	Karahanlı Türkçesi	ki
	Harezmi Türkçesi	ğı/kı/ki
	Kıpçak Türkçesi	ğı/gü/ki
	Çağatay Türkçesi	ğı/ki
	Eski Oğuz Türkçesi	ğı/kı/ki
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	gi/ki
	Yeni Uygur Türkçesi	kı/ki/ğı/gi
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	ğı/kı
	Hakas Türkçesi	ğı/hı
	Tuva Türkçesi	ğı/gi/ki/ku/kü
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	ğı/gi/kı/ki
	Kırgız Türkçesi	ğı/gü/kı/ku
	Karakalpak Türkçesi	ğı/gi/kı/ki
	Karaçay-Balkar Türkçesi	ğı/gi/hı
	Tatar Türkçesi	ğı/kı/ki
	Kırım Tatar Türkçesi	ki
	Kumuk Türkçesi	ğı/gi/gü
	Başkurt Türkçesi	ğı/gi/gü/kı
	Nogay Türkçesi	gi/ki
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	kı/ki
	Azerbaycan Türkçesi	kı/ki/ku/kü
	Türkmen Türkçesi	ki
	Türkiye Türkçesi	ki/kü

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Köktürk, Harezmi, Kıpçak, Çağatay, Eski Oğuz Türkçelerinde ve çağdaş Türk lehçelerinden Özbek, Yeni Uygur, Altay, Hakas, Tuva, Kazak, Kırgız, Karakalpak, Karaçay-Balkar, Tatar, Başkurt, Nogay Türkçelerinde ek ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılmıştır. Ekin Köktürk, Harezmi, Kıpçak, Eski Oğuz, Yeni Uygur, Kırgız, Karaçay-Balkar Türkçelerinde iki şekilli kullanılmasına rağmen ünsüz uyumuna uydurulmadan kullanıldığı görülürken; Çağatay, Özbek, Altay, Hakas, Tuva, Kazak, Karakalpak, Tatar, Başkurt, Nogay Türkçelerinde ise ünsüz uyumuna uydurularak kullanıldığı görülmektedir.

Türkçenin tarihî dönemlerinden Uygur ve Karahanlı Türkçeleri ile çağdaş Türk lehçelerinden Kırım Tatar, Gagavuz, Azerbaycan, Türkmen ve Türkiye Türkçelerinde ötümsüz biçimiyle kullanılan ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumuna uyarken ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumunu bozmaktadır.

Kumuk Türkçesinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır. Fakat bu lehçede ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklere kullanımı tanımlanamadığından ünsüz uyumu durumu hakkında bir tespit yapılamamaktadır.

2.1.1.1.7. +GXn/+KXn

İşlev ve Kökeni

Ek, üzerine geldiği ismin genişletilmesi veya pekiştirilmesi görevini üstlenmektedir. Bu yönüyle genellikle isimleri sıfatlaştıran bir yapıya sahiptir. Pekiştirme ve genişletme fonksiyonu düşünüldüğünde +GInA ekinin etimolojisi ile benzerlik gösterdiği düşünülmektedir.

Ekin Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Krh. +kün

ikirçkün: şüpheli (TTŞ, 144).

Kuzeybatı Grubu

Kkp. +kın/+kin

aykın: açık, törkin: evlenen kızların kendi akrabaları, evi ve yurdu (KkpTG, 96).

Güneybatı Grubu

Az. +gün

özgün: özgün (AzTG, 180).

TT +gın/+gün

özgün (TS-2, 2626).

Tablo 8 +GXn İsimden İsim Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	EKLER	+GXn
Tarihi Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	kün
	Harezm Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	-
	Yeni Uygur Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	kın/kin
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
	Nogay Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	gün
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	gün

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Türk dilinin tarihi dönemlerinden Karahanlı Türkçesinde ve çağdaş Türk lehçelerinden Karakalpak Türkçesinde ötümsüz biçimiyle kullanılan ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumuna uyarken ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük

uyumunu bozmaktadır. Karahanlı Türkçesinde ekin ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklere kullanımı tanıklanamadığından ünsüz uyumu durumu hakkında bir tespit yapılamamaktadır.

Çağdaş Türk lehçelerinden Azerbaycan ve Türkiye Türkçelerinde ise sadece ötümlü olarak kullanılan ekin ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır. Azerbaycan ve Türkiye Türkçelerinde ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklere kullanımı tanıklanamadığından ünsüz uyumu durumu hakkında bir tespit yapılamamaktadır.

2.1.1.1.8. +GU

İşlev ve Kökeni

Soyut adlar ve nitelik adları türetir. Bu yönüyle isimden isim yapan +GX eki ile aynı etimolojiye sahip olduğu düşünülebilir. Ekin kökeni ile ilgili olarak bir bilgiye ulaşılamamıştır.

Ekin Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kök. +ğu/+gü

edgü: iyi, başğu: alnı beyaz akıtmalı (OTG, 81).

Uyg. +ğu/+gü

edgü: iyi, esengü: esenlik, ençgü: huzur (EUTD, 59).

Krh. +gü

küzgü: ayna (AH, 41).

Hrz. +ğu/+gü

kırğu: kartalgillerden atmaca, edgü: edgü: iyilik, közgü: ayna (NF, 201; İML, 138-291).

Kıp. +gi/+gü/+kı

belgü: işaret, eygü: iyi, közgi~küzgü: ayna, tizgi: diz, yılkı: at sürüsü, қараңғы~қараңғу: karanlık (KHKD, 325; KTG2, 117-119).

Çağ. +ğu/+gü/+kü

қараңғу: karalık, közgü: ayna, edgü: iyi, üçkü: bağırsak, kırğu: atmacaya benzer bir kuş (ÇT, 124, MN, 206; ÇMS, 93).

EOT +gü/+ku

gözgü: ayna, belgü: açık, қараңқу: karanlık (EAT, 54, TTLKEAT, 90; DKK, 103; EM, 149).

Güneydoğu Grubu

Özb. +gü

közgü: ayna (ÖTG, 57).

Güneybatı Grubu

Az. +gü

özü: özü, güzgü: ayna, süngü: süngü (AzTG, 180).

Tablo 9 +GU İsimden İsim Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	EKLER	+GU
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	ğu/gü
	Uygur Türkçesi	ğu/gü
	Karahanlı Türkçesi	ğu
	Harezm Türkçesi	gu/gü
	Kıpçak Türkçesi	gi/gü/kı
	Çağatay Türkçesi	ğu/gü/kü
	Eski Oğuz Türkçesi	gü/ku
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	gü
	Yeni Uygur Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
	Nogay Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	gü
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Ek, Türk dilinin tarihî dönemlerinden Köktürk, Uygur, Karahanlı ve Harezm Türkçeleri ile çağdaş Türk lehçelerinden Özbek ve Azerbaycan Türkçelerinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır. Karahanlı, Harezm, Özbek ve Azerbaycan Türkçelerinde ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklere kullanımı tanıklanamadığından ünsüz uyumu durumu hakkında bir tespit yapılamamaktadır.

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Kıpçak, Çağatay ve Eski Oğuz Türkçelerinde ek ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılmıştır. Ekin Harezm ve Eski Oğuz Türkçelerinde iki şekilli kullanılmasına rağmen ünsüz uyumuna uydurulmadan kullanıldığı görülürken; Çağatay Türkçesinde ise ünsüz uyumuna uydurularak kullanıldığı görülmektedir.

2.1.1.1.9. +GII

İşlev ve Kökeni

Eklendiği sözcüklere karşılaştırma, benzerlik, aitlik ve mensubiyet anlamı verir.

Deny (1941: 332) bu ekin birleşik bir ek olduğunu ve “+ki” nispet ekinin “+l” ile kaynaşarak oluştuğunu düşünmektedir.

Demirtaş (2006: 72) +gil ekinin +ki aitlik eki ile benzerlik ilgisi kuran +l isimden isim ve sıfat yapım ekinin birleşmesiyle oluştuğu görüşünü söyler ancak bir kelimenin eklenmesiyle olma olasılığının daha güçlü olduğunu belirtir.

Nalbant (2008: 108), Karamanlıoğlu (1994: 103) ve Alkaya (2008a: 216) ise ekin kullanımının seyrek olduğunu ve daha çok sayılara getirildiğini belirtmişleridir. Ayrıca Nalbant (2008: 108) ekin DLT’de sayılara gelerek geometrik şekillerle ilgili isimler türeten bir ek olduğunu vurgulamıştır.

Ekin Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kuzeybatı Grubu

Kzk. +ğıl/+kıl

surğıl: grimsi, katkıl: katı (ÇKTG, 63).

Kırg. +ğıl/+gil/+ğılt/+ğult/+ğült/+ğıltım/+ğultum/+ğültüm/+kül

kızgıl: kızılca, kirgil: bulanık, kızgılt: kızılımtırak, kökgült: mavimtrak, surğult: bozumtrak, kızgıltım: kızılımtırak, surğultum: bozumtrak, kökgültüm: mavimtrak, törtkül: dört köşeli (KTG, 113).

Kkp. +ğıl/+ğılt/+kıl/+kil

bozğıl: açık gri, kışkıl: ekşi, sarğılt: sarımtırak, törtkil: kare, üşkil: üç köşe (KkpTG, 88).

Tat. +ğılt/+kült

kızgılt: kızılımsı, sorğılt: grimsi, yeşkilt: açık yeşil, dürtkıl: dörtgen (TRG, 63; TLG, 731; ÇTYD-3, 55).

Kmk. +ğılt

sarğılt: sarımtırak (TLG, 1006).

Bşk. +ğıl/+gıl/+kıl/+kıl/+kül

buzğıl: bozumsu, timgıl: leke, uykül: çökük yer, üşkül: üçgen, dürtkıl: dörtgen (BTG, 77).

Nog. +ğılt/+kıldım

kızgılt: kırmızımsı, sarğılt: sarımsı, aşkıldım: acımsı (NogTG, 74-75).

Güneybatı Grubu

Gag. +ğılt/+ğış²

kızgılt: kahverengi, sarılgılt: açık sarı, kızgış: pembe, sargış: açık sarı (GTG, 167).

Az. +gül/+kıl

türtkıl: dört köşeli, çitkıl: köşe, yeşkıl: olgunlaşmamış, dördgül: dörtgen, üçgül: üçgen (AzTG, 180; ÇTYD-1, 119).

Trkm. +ğılt/+ğult

gızğult: kızılımtırak, sarğılt: sarımtırak (TTG, 77-78).

² l<ş denkliliğinin meydana gelmesiyle +gil ekinin bir varyasyonunu oluşturmaktadır. Ekin etimolojisine dair Özkan (2019: 167) ekin, +gi isminden isim yapma ekine +ş eki getirilerek yapılmış birleşik bir ek olduğunu söylemektedir.

Tablo 10 +GXI İsimden İsim Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	EKLER	+GII/+ğılt
Tarihi Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezmi Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	-
	Yeni Uygur Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	ğıl/ğıl
	Kırgız Türkçesi	ğılt/ğılt/ğılt/ğıltım/ğıltum/ğıltım/kül
	Karakalpak Türkçesi	ğıl/ğılt/ğıl/kil
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	ğılt/kilt
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	ğılt
	Başkurt Türkçesi	ğıl/ğıl/ğıl/kil/kil/kül
	Nogay Türkçesi	ğılt/ğıldım
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	ğılt
	Azerbaycan Türkçesi	ğıl/kil
	Türkmen Türkçesi	ğılt/ğılt
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Çağdaş Türk lehçelerinden Kumuk, Gagavuz, Türkmen Türkçelerinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır. Kumuk, Gagavuz, Türkmen Türkçelerinde ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı tanımlanamadığından bu lehçelerin ünsüz uyumu durumu hakkında herhangi bir tespit yapılamamaktadır.

Çağdaş Türk lehçelerinden Kazak, Kırgız, Karakalpak, Tatar, Başkurt, Nogay ve Azerbaycan Türkçelerinde ötümlü ve ötümsüz olmak üzere iki şekilli kullanılan ekin, Kazak, Karakalpak, Tatar, Nogay Türkçelerinde ünsüz uyumuna uydurulduğu görülürken; Kırgız, Başkurt ve Azerbaycan Türkçelerinde ise ekin ünsüz uyumuna uydurulmaksızın kullanıldığı görülmektedir.

2.1.1.1.10. +GInA³

İşlev ve Kökeni

Küçültme, sevgi, kuvvetlendirme anlamı katan sözcükler türetir.

W. Bang (1980: 112) bu ekin kökeni hakkında kaybolmuş bir *kıny- fiilinin -a fiilden isim yapma ekini almış ve kıny olarak müstakil bir sözcükten ekleşmiş şekli olduğunu düşünmektedir.

³ +GInA eki hakkında detaylı bilgi için bk. Alkaya, E. (2008b). Eski Türkçe -qıña Ekinin Türk Lehçelerinde ve Türkiye Türkçesi Ağzlarındaki Kullanımı Üzerine. Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 3/4.

J. R. Hamilton (2015: 256), bu ekin “doğramak, kıymak” anlamına gelen qıy- fiilinin dönüşlü hâli olan qıyın-/qıyn- biçiminin zarf-fiilli şeklinden gelmiş olabileceğini düşünmektedir. Ancak qıya ekinin qıy-’tan, -qına’nın da qıyın’dan türemiş olması da mümkün olabileceğini söylemektedir.

Alkaya (2008b: 44), bu ekin Uygur Türkçesi döneminde bünyesindeki ny (ñ) sesinin ayrışmasıyla damak uyumuna bağlı olarak ekli şekilde /n/ ağzında -qına/-kine/-kie; /y/ ağzında -qıya/-qıa/-kiye şekillerini aldığını ifade etmiştir.

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kök. +kıña

azkıña: azıcık, pek az (OTG, 81).

Uyg. +kına/+kiye/+kaya/+kıya

azkına: azıcık, kiçigkiye: küçücük, birkiye: biricik, adaqqaya: ayakçık, ağızkıya: ağız, terkkiye: çabucak, yılıgkıya: ılık (EUTD 59; EUTG, 98; KEYD, 244-245).

Krh. +kına/+kiye

erkiye: adamcağız, yerkiye: yercik, azkına: küçücük, (KTG, 16).

Hz. +ğına/+gine/+kine/+kıya

azğına~azkıya: azıcık, közgine: gözceğiz, kırtğına: kurtçuk, sözgine: az söz, küçkine: gücü az (KE, 106; HŞ, 595; MM, 31) ..

Kıp. +ğına/+gine/+kına/+kine

atğına: küçük at, azğına: azıcık, eçekgine: eşekçik, kızkına: kızcağız, kulkine: kulcağız (KTG2, 118).

Çağ. +ğına/+gine/+kına/+kine

apaqqına: bembeyaz, birgine: biricik, kuşğına: kuşcağız, kiçikkine: küçücük (ÇT, 124).

Güneydoğu Grubu

Özb. +gine/+kına/+kine/+kına

âğızgine: ağızcık, çärekkine: çeyrekçik, birgine: yegâne, kiçkına: küçücük, uzâqqına: uzakça (ÖTG, 57; ÖTGMS, 33).

Y. Uyg. +ğına/+gine/+kına

kiçikkine: küçücük, azğına: azıcık, epçilgine: işbilircik (YUTG, 39).

Kuzeybatı Grubu

Kzk. +ğana/+kene

azğana: azıcık, kişkene: küçücük (ÇKTG, 65; KTG: 240).

Kkp. +ğana/+kene

kişkene: küçük, azğana: biraz (KkpTG, 93).

Kır. Tat. +ğana/+kene

kişkene: küçük, azğana: biraz (KTTG, 138).

Nog. +ğana/+kene

azğana: azıcık, kişkene: küçücük (NTG, 74).

Tablo 11 +GInA İsimden İsim Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	EKLER	+GInA/+KInA
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	ķıña
	Uygur Türkçesi	ķına/kine/ķıya/kiye/ķaya/ķıa
	Karahanlı Türkçesi	ķına/kiye
	Harezmi Türkçesi	ġına/gine/kine/ķıya
	Kıpçak Türkçesi	ġına/gine/ķına/kine
	Çağatay Türkçesi	ġına/gine/ķına/kine
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	gine/ķına/kine/kina
	Yeni Uygur Türkçesi	ġına/gine/ķına
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	ġana/kene
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	ġana/kene
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	ġana/kene
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
	Nogay Türkçesi	ġana/kene
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Köktürk, Uygur, Karahanlı Türkçelerinde ötümsüz biçimiyle kullanılan ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumuna uyarken ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumunu bozmaktadır.

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçeleri ile çağdaş Türk lehçelerinden Özbek, Yeni Uygur, Kazak, Karakalpak, Kırım Tatar, Nogay Türkçelerinde ek ötümlü ve ötümsüz olmak üzere iki şekilli kullanılmıştır. Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçelerinde iki şekilli olmasına rağmen ekin ünsüz uyumuna uydurulmadan kullanıldığı görülürken; Özbek, Yeni Uygur, Kazak, Karakalpak, Kırım Tatar, Nogay Türkçelerinde ise ünsüz uyumuna uydurularak kullanıldığı görülmektedir.

2.1.1.1.11. +GXr

İşlev ve Kökeni

Bir şeye bağımlılık, benzerlik, uygunluk ifade eden sıfatlar türetmekte kullanılır. Bu ekin isimden isim yapım eki +GIl ile etimolojik olarak ortak olduğu düşünülebilir.

Ekin Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Özb. +ķur

tengķur: yaşıt, akran (ÖTG, 57).

Kuzeydoğu Grubu

Alt. +gür/+kır

bazıtkır: sert adımlı, üngür: ötümlü (ATG, 74).

Tuv. +ğır/+gür

ajırğır anıyaqtar: çalışmaya düşkün gençler, tayğır doş: kaygan buz, döngür kök buğa: boynuzsuz boğa (Tuv.TG, 140).

Kuzeybatı Grubu

Kkp. +kır

tüpkır: en uzak yer (KkpTG, 98).

Güneybatı Grubu

Az. +kır

bozkır: bozkır, dankır: dazlak (AzTG, 182).

TT +kır

bozkır (TS-1, 604).

Tablo 12 +GXr İsimden İsim Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	EKLER	+GXr
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezm Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	kır
	Yeni Uygur Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	gür/kır
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	ğır/gür
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	kır
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
	Nogay Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	kır
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	kır

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Çağdaş Türk lehçelerinden Özbek, Karakalpak, Azerbaycan ve Türkiye Türkçelerinde ötümsüz biçimiyle kullanılan ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumuna uyarken ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumunu bozmaktadır. Karakalpak Türkçesinde Türkçelerinde ekin ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklere kullanımı tanıklanamadığından ünsüz uyumu durumu hakkında bir tespit yapılamamaktadır.

Çağdaş Türk lehçelerinden Tuva Türkçesinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır. Ekin bu lehçede ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklere kullanımı tanıklanamadığından ünsüz uyumu durumu hakkında bir tespit yapılamamaktadır.

Altay Türkçesinde ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılan ekin bu lehçede ünsüz uyumuna yedürülerek kullanıldığı görölmektedir.

2.1.1.2. Dış Ünsüzleri

Çıkış yerine göre dilin dişlere, diş etine teması ve dişler arasındaki boşluklardan sızarak çıkan /ç/, /d/, /l/, /n/, /r/, /s/, /ş/, /y/, /z/ sesleriyle başlayan ekler bu başlık altında incelenmiştir.

2.1.1.2.1. +CA

İşlev ve Kökeni

Tarihî ve çağdaş Türk lehlerinde yaygın bir kullanıma sahip olan +CA eki, sıfat ve zarf görevli sözcükler türetmek, eklendiği sözcüklere gibilik ve benzerlik anlamları yüklemek, kalıplaşmış adlar türetmek, millet adlarına gelerek dil adları oluşturmak ve sözcüğe küçültme anlamı katmak işlevleriyle kullanılır. Bu ekin kökeni hakkında çeşitli görüşler bulunmaktadır.

Tekin (1960: 285) Türkçede biri vurgulu biri vurgusuz olmak üzere iki “+CA” eki olduğunu ve bu eklerden vurgusuz olanın benzerlik ifade eden bir edattan gelişmiş olabileceğini belirtmektedir. Tekin ile aynı görüşte olan Buran da (1999: 211) vurgusuz olanın hâl ekleri ile kullanılabilmesi nedeniyle ekin bir edattan gelişerek eklediği görüşünü savunmuştur. Gabain (2007: 65), bu ek için bozulmuş bir son çekim edatı olabileceğini ve tek başına anlamı olmadığı için de hâl ekleri içinde değerlendirildiğini söylemiştir.

Deny (2012: 573), ekin kökenini “çağ: zaman, miktar” anlamındaki sözcüğe dayandırmış ve son sesteki /ğ/’nin erişmiş olabileceğini vurgulamıştır. Fakat Zeynep Korkmaz (2017:12-13) ise ekin kökeninin “çağ” sözcüğü ile açıklanmasının doğru olmayacağını ifade etmektedir. Korkmaz, ekin başlangıçta çekim görevinde kullanıldığını daha sonra kalıplaşarak yapım eki hâline geldiğini ilk olarak bu kalıplaşmanın da zamirlerde görüldüğünü ifade etmiştir.

Kotzwich, ekin kökenini Moğolca, Türkçe ve Mançuca dillerindeki çıkma hâli ekleri "+aça/+ça/+çi" ve zaman-miktar anlamı taşıyan "çağ" sözcüğü ile bağlantılı olarak açıklamış aynı zamanda çağ sözcüğünden daha eski olan çağa sözcüğüne dayandırmıştır. Bunun yanında Ramstedt ise bu eki, Moğolcada yer alan ve zaman bildiren "-mağça" zarf-fiili içerisindeki *-ça ile ilişkilendirmiştir (Kotwicz ve Ramstedt’ten akt. Yalçın, 2021: 175).

Ekin kökeninin yanı sıra yapım veya çekim eki olması durumu da dilbilimciler tarafından tartışılmıştır. Eklerin sınıflandırması hakkında Başdaş (2006: 4) her iki kategoriye de yakın olan ve işlevleri bakımından “geçiş” niteliği taşıyan bu ekleri ara ekler olarak adlandırmıştır. +CA eki de bu ekler arasında yer almaktadır. Ergin (2013: 167) ve Gülensoy (2010: 522) da ekin “birlikte, ile, gibi, kadar, göre” anlamlarında kullanılması durumunda çekim; dil, lehçe, şive adları oluşturması durumunda ise yapım eki olduğunu ifade ederek ekin bir ara ek olduğu görüşüne destek sağlamaktadırlar.

Hacıeminoğlu (2019: 13-14) da ekin çekim eki kategorisindeki eşitlik hâli eki +ça olduğunu, fakat birtakım sözcükler üzerinde kalıplaşarak yapım eki işlevinde küçültme ve kuvvetlendirme anlamından sözcükler türettiğini belirtmiştir.

Banguoğlu (2011: 158) ise ekin, hem sıfatlara gelen vurgulu bir küçültme eki olduğunu hem de çeşitli adlar türettiğini belirtmiştir.

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kök. +ça/+çe

otça: ateş gibi, yüzçe: yüz kadar (OTG, 116; ETYSVİ, 433).

Uyg. +ça/+çe

ança: biraz, azrakça: çok az, yüzçe: yüz kadar (EUTG, 94-95).

Krh. +ça/+çe

barça: bütün, arabca: Arapça, kılça: kıl gibi, ükekçe: burç gibi (KTG, 14; KBSY, 27; KB, 2154).

Hrz. +ça/+çe

suwça: su gibi, solça: çarpık, barça: bütün, ayakça: aşağı, (KHKD, 187).

Kıp. +ça/+çe

ağça: para, barça: bütün, Arabça: Arapça, Tatarça: Tatarca (KHKD, 324).

Çağ. +ça/+çe

bilekçe: kelepçe, tağarça: küçük torba (ÇT, 122).

EOT. +ca/+ce/+çe

Arabca: Arapça, Türkçe: Türkçe, çöpçe: çöp gibi (EAT, 54, TTLKEAT, 87).

Güneydoğu Grubu

Özb. +ça/+çe

Rumçe: Rumca, Özbekçe: Özbekçe, barça: bütün, ârtikçe: fazlalık, toppânçe: tufan gibi, bir saatça: bir saat kadar, kitâbçe: kitapça, oğılçe: oğulcuk, kuşçe: kuşçuk (ÖTGMS, 32; ÖTG, 55; ÇTYD-2, 57).

Y. Uyg. +çe

sizikçe: küçük çizgi, kitapçe: kitapçık, Uygurçe: Uygurca, bölümçe: küçük bölüm, beşçe: beş kadar, depterçe: küçük defter (YUTG, 37; ÇTYD-2, 125).

Kuzeydoğu Grubu

Alt. +ça/+çe

çınınça: gerçekten, bütkülünçe: bütünüyle (ATG, 73).

Kuzeybatı Grubu

Kzk. +şa/+şe

öğizşe: dana, bölimşe: küçük bölüm, semizşe: az semiz, kitapşa: kitapçık, Kazakça: Kazakça, Orışsa: Rusça (ÇKTG, 64; TLG, 459).

Kırg. +ça/+çe/+çö

Kazakça: Kazakça, Türkçö: Türkçe, Türkmönçö: Türkmence, eşikçe: küçük kapı, belçe: bel hizası, bölümçö: yan dal, aybança: hayvanca, özünçö: kendisince (KT, 28; KTG, 107).

Kkp. +şa/+şe

aķşa: akçe, kızılşa: döküntü, tekşe: raf, Orısşa: Rusça, jaķşa: parantez, erekşe: özellikle (KkpTG, 85).

Tat. +ça/+çe/+sa/+se

sabaķça: sap, kölçe: pide, yeşilçe: sebze, orlıkça: tohumcuk, tökçe: saç, muyınsa: gerdanlık, kúltıkça: kol dayama yeri, bélekse: bileklik, tufraķsa: toprak dam, töpse: altlık, bükse: büyük göğüs (TRG, 65; BTT, 76; TLG, 731; ÇTYD-3, 55).

Kır. Tat. +ça/+çe

Rusça: Rusça, kızılça: kızıl hastalığı, kökçe: açık mavi, aķça: para (KTTG, 130).

Kmk. +ça

munça: bu kadar, kumukça: Kumukça, ĥalça: küçük halı, yazılça: sebze (TLG, 1005).

Bşk. +sa/+se

Sıwaşsa: Çuvaşça, Başķurtsa: Başkurtça, kaķsa: kuruca, kükrekse: sütyen, muyınsa: boncuk (BTG, 97; ÇTYD-III, 254).

Nog. +şa/+şe

Türkşe: Türkçe, Orısşa: Rusca, yasılşa: sebze, uzunşa: uzunca (NogTG, 76).

Güneybatı Grubu**Gag.** +ca/+ça/+çe

Romınca: Romanca, Gagauzça, Rusça, Türkçe (GTG, 164).

Az. +ca/+ce/+ça/+çe

illerce: yıllarca, insafsızca: insafsızca, kızılca: kırmızımsı, beşce: sadece beş, domca: yuvarlak şekildeki av aleti, Lazca: Lazca, Rumca: Rumca, Farsca: Farsça, kızılca: kızamık hastalığı, bağça: bahçe, dayça: bir yaşındaki erkek at yavrusu, defterçe: küçük not defteri, tarihçe: tarihçe, meydança: küçük meydan, döşekçe: küçük minder (AzTG, 73-75; ÇTYD-1, 119).

Trkm. +ça/+çe/+ca/+ce

adamça: çocukların evcilik oyununda evlenen delikanlının isimlendirilmesi, ağılça: küçük ağıl, çalça: elde gevşek, seyrek dokunmuş kumaştan yapılan çuval, depderçe: küçük defter, gursakça: yelek, howuzça: küçük havuz, kitapça: kitapçık, öküzçe: iki yaşındaki öküz, akca: beyazlık bakımından hoş görünen, jasilca: yeşilimtirik, jörgürce: hızlıca, barça: bütün, küpça: küçük testi (TTG, 65-66-70-71; ÇTYD-1, 185).

TT +ca/+ce/+ça/+çe

bolca, burukça, bönce (hareket), hayasızca, rahatça, kokarca, gökçe, akarca, Çukurca, genişçe, hoşça, Arapça, Uygurca (TTGŞB, 37-39; ÇTYD-1, 51).

Tablo 13 +CA İsimden İsim Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	EKLER	+CA
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	ça/çe
	Uygur Türkçesi	ça/çe
	Karahanlı Türkçesi	ça/çe
	Harezm Türkçesi	ça/çe
	Kıpçak Türkçesi	ça/çe
	Çağatay Türkçesi	ça/çe
	Eski Oğuz Türkçesi	ca/ce/çe
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	ça/çe
	Yeni Uygur Türkçesi	çe
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	ça/çe
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	şa/şe
	Kırgız Türkçesi	ça/çe/çö
	Karakalpak Türkçesi	şa/şe
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	ça/çe/sa/se
	Kırım Tatar Türkçesi	ça/çe
	Kumuk Türkçesi	ça
	Başkurt Türkçesi	sa/se
	Nogay Türkçesi	şa/şe
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	ca/ça/çe
	Azerbaycan Türkçesi	ca/ce/ça/çe
	Türkmen Türkçesi	ça/çe/ca/ce
	Türkiye Türkçesi	ca/ce/ça/çe

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Köktürk, Uygur, Karahanlı, Harezm, Kıpçak, Çağatay ve çağdaş Türk lehçelerinden Özbek, Yeni Uygur, Altay, Kazak, Kırgız, Karakalpak, Tatar, Kırım Tatar, Kumuk, Başkurt ve Nogay Türkçelerinde ötümsüz biçimiyle kullanılan ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumuna uyarken ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumunu bozmaktadır.

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Eski Oğuz Türkçesinde ve çağdaş Türk lehçelerinden Azerbaycan, Gagavuz, Türkmen ve Türkiye Türkçelerinde ek, ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılmıştır. Eski Oğuz, Azerbaycan, Gagavuz ve Türkmen Türkçelerinde iki şekilli kullanılmasına rağmen ünsüz uyumuna uydurulmadan kullanıldığı görülürken; Türkiye Türkçesinde ise ekin uyuma uydurularak kullanıldığı görülmektedir.

2.1.1.2.2. +CAğIz

İşlev ve Kökeni

Adlardan ve ad soylu sözcüklerden küçültme, sevgi ve acıma ifadesi veren adlar türeten bu ekin birleşik bir ek olduğu konusunda görüşlerde birlik sağlanmış durumdadır.

Korkmaz (2003: 41), Ergin (2013: 166), Banguoğlu (2011: 148), Karaağaç (2013: 266) ekin +CAK ekinde geliştiğini ekin yapısının da +CAK eki üzerine pekiştirme eki olan +Az>+Iz eki getirilerek oluştuğunu ve ekin gelişiminin +CUk<+CUgAz<+CAgIz+ şeklinde olduğunu söylemişlerdir.

Ekler arasında öncelik veya köken ayırımında bulunmadan ek hakkında Eker (2006: 349) -cAğIz ve -cIğAz eklerini birlikte ele almış ve bu ekleri “metatetik ekler” olarak değerlendirmiştir.

+CA ekinin +Az>+Iz pekiştirme ekiyle genişletilmesiyle meydana gelen birleşik bir ektir (ÇTYD-1, 2014: 51).

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kıp. +çuğaz/+çükez/+çuğas

bunçuğaz: buncağız, atçuğaz: küçük at, itçükes: küçük köpek, azçuğas: azcık (KTG1, 25; İMS, 25).

EOT. +cığaz/+cügez/+çuğaz/+çügez

evcügez: küçük ev, kızçuğaz: kızcağız, kırtıcığaz: kurtçuk, kelbçügez: kalpçağız (TTLKEAT, 88; EAT, 54; DKK, 88-433; KE, 963).

Kuzeydoğu Grubu

Tuv. +çığaz/+çuğaz/+çügez/+jığaz

haarjakçığaz: kutucuk, nomçuğaz: kitapçık, börtçügez: şapkacık, hoorayjığaz: şehircik (Tuv.TG, 109).

Güneybatı Grubu

Gag. +caaz/+caaz

doncaaz: küçük pantolon, paycaazım: küçük parçalar, kızcaaz: kızcağız (GTG, 166).

Az. +cığaz/+ciyez/+cuğaz/+cüyez

uşakcığaz: küçük çocuk, kızcığaz: kızcağız, kuşcuğaz: kuşcağız, evciyez: küçük ev, gözcüyez: küçük göz (AzTG, 175; ÇTYD-1, 118).

Trkm. +cağaz

atcağaz: atcağız, bağcağaz: küçük bağ, jañcağaz: küçük çan, jaycağaz: küçük bina, çöpcağaz: küçük çöp, daşcağaz: küçük taş, ğapcağaz: küçük kap, gızcağaz: küçük kız, gölcağaz: küçük nakış, pişikcağaz: kediceğiz, atcağaz: atcık (TTG, 66-67; ÇTYD-1, 185).

TT +cağız/+ceğiz

adamcağız, çocukcağız, evceğiz, kadıncağız, kuşcağız, köyceğiz (TTGŞB, 41; ÇTYD-1, 51).

Tablo 14 +CAğIz İsimden İsim Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	EKLER	+CAğIz
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezm Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	çuğaz/çükez/çuğaz
	Çağatay Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Eski Oğuz Türkçesi	cığaz/cügez/çuğaz/çügez
	Özbek Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Yeni Uygur Türkçesi	-
	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	çığaş/çuğaş/çügeş/jığaş
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
	Nogay Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	caaz/çaaz
	Azerbaycan Türkçesi	cığaz/ciyez/cuğaz/cüyez
	Türkmen Türkçesi	cağaz
	Türkiye Türkçesi	cağız/ceğiz

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Kıpçak Türkçesinde ötümsüz biçimiyle kullanılan ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumuna uyarken ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumunu bozmaktadır.

Çağdaş Türk lehçelerinden Azerbaycan, Türkmen ve Türkiye Türkçelerinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır.

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Eski Oğuz Türkçesinde ve çağdaş Türk lehçelerinden Tuva ve Gagavuz Türkçelerinde ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle görülen bu ekin ünsüz uyumuna uydurulmaksızın kullanıldığı görülmektedir.

2.1.1.2.3. +CAk

İşlev ve Kökeni

Küçültme ve sevgi bildiren isimler yapar.

Ekin kökeni hakkında birçok görüş ileri sürülmüştür. İlk olarak Ramstedt (1952: 217), ekin +ç ve +ak küçültme eklerinin birleşmesiyle oluştuğunu söylemiştir. W. Bang da (1980: 37) ekin izahının +ça ve +ok eklerinin birleşmesiyle yapılabileceğini ifade etmiştir. Erdal (1991: 12-46), Ramstedt ve Bang gibi ekin yapısının +ç ve +k eklerinin birleşimiyle açıklarken aynı zamanda ekin Farsça ve Soğdça +içak küçültme ekinin Türkçeye geçmiş olabileceği fikrini ileri sürmüştür.

Deny (2012: 573) ise ekin "çag" sözcüğünden geldiğini, bu sözcüğün ve bu sözcüğün de çok daha eski "çañ" sözcüğünden geldiğini belirtmiştir. Farklı lehçelerde görülen "-çañ" eki Deny'nin bu görüşünü destekler niteliktedir. Fuat A. Ganiyev ekin 'küçücük, ufacık' anlamına gelen çak sözcüğüne dayandığını ifade etmiştir (2013: 67).

Doğan (2014: 15) ekin hâl eki ve pekiştirme ekinin birleşip kaynaşmasıyla oluştuğunu söyleyerek ekin yapısının +cA+ok olarak ayrıldığını kabul etmiştir.

Mansuroğlu (1958: 181) +ga/+ge > +a/+e (yönelme hâli eki) +ça/+çe (hâl eki) ve +ok olmak üzere ekin yapısını açıklamış ve birleşik bir ek olduğu düşüncesini savunmaktadır.

Sertkaya (1989: 352) ekin yapısında bulunan +ça ekinin eşitlik eki olduğunu ve ok/ök kuvvetlendirme edatı ile türetilmiş olduğunu söylemiştir.

Kuznetsov (1997: 213), ekin öncelikle -güçak/-guçak/-giçak/-gıçak/-geçek/-gaçak olduğunu ve ekin yapısını -gu/-gü +çak birleşmesiyle ortaya çıktığını belirtmiş ve sonraki dönemlerde ekin ilk ünsüzü olan “-g/-ğ”nin düşmesiyle -ecek/-acak şekline döndüğünü ifade etmiştir.

Korkmaz’a (2009: 39) göre ekin yapısı +CAk+ eki, +CA+ ile pekiştirme edatı olan ok’un kaynaşmasıyla oluşmuştur.

+çAk eki +CA ekinin +ok pekiştirme edatıyla kaynaşmasıyla meydana gelmiş bir birleşik ektir (ÇTYD-1, 2014: 51).

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Uyg. +çak/+çek

kolçak: kolcuk, kulunçak: ufak tay, sörçek: hikâye, urunçak: teminat (EUTD, 58; KEYD, 244).

Krh. +çak

alçak: yumuşak huylu (KHKD, 187).

Hrz. +çak

alçak: itaatkâr (KHKD, 187).

Kıp. +çak/+çek

ağırçak: iplik eğrilecek işe takılan yuvarlak tahta, kabarcak: ağacın içi oyularak sapılan sandık, könçek: iç donu, küpçek: küçük küp, yakınçak: yakınca (KTG2, 109-110).

Çağ. +çak/+çek

avçak: avcı, alçak: alçak, kökçek: güzel, emçek: meme, örümçek: örümcek (ÇT, 122-123).

EOT. +cak/+çek

gökçek: güzel, yalınca: çıplak (TTLKEAT, 87; EAT, 54).

Güneydoğu Grubu

Özb. +çak/+çek

kelinçek: gelinceğiz, çöpçek: atık, yalınçak: sade (ÖTG, 55; ÖTGMS, 32).

Y. Uyg. +çak

tayçak: taycık, oyunçak: neşe (YUTG, 37).

Kuzeydoğu Grubu

Tuv. +çak

kulunçak: taycık (Tuv.TG, 109).

Kuzeybatı Grubu

Kzk. +şak/+şek

kulınşak: küçük yıldı yavrusu, kelinşek: yeni gelinceğiz, kuwurşak: oyuncak bebek (ÇKTG, 63; KTG: 244).

Kırg. +çaķ/+çek/+çök

kelinçek: gelin, gelincik, cölömçök: destek, küpçök: küçük küp, cargırçaķ: el değirmeni, cetkinçek: yetişkin, tüyünçök: bohça, kulunçaķ: küçük tay, cargılçaķ: el değirmeni (KT, 30; KTG, 107).

Kkp. +şak/+şek

jetkinşek: yetişkin, şöpşek: yonga, kıyımşak: kuyruk sokumu kemiği (KkpTG, 85).

Krç-Blk. +çaķ/+çek

tüyümçek: kördüğüm, bağımçaķ: hemşire, senkilçek: salıncak, boyunçaķ: kolye, kübürçek: kutu (TLG, 937).

Tat. +çaķ/+çek

kilinçek: gelin, muyınçaķ: tasma, borınçaķ: burunluk (TLG, 731; ÇTYD-3, 55).

Kır. Tat. +çaķ/+çek

kolçaķ: eldiven, boyuncaķ/moyuncaķ: gerdanlık, oyunçaķ: oyuncak, kelinçek: yeni gelin (KTTG, 130)

Kmk. +çaķ/+çek

oyunçaķ: oyuncak, gökçek: güzel, boyunçaķ: tasma (TLG, 1005).

Bşk. +sak/+sek

uyunsak: oynak, irsek: kibirli, muyınsak: tasma (BTG, 99).

Güneybatı Grubu

Az. +cak/+cek/+çaķ/+çek

bağarcaķ: atın topuğu ile tırnağı arasındaki kısım, yığıncaķ: kalabalık, başkıncaķ: tahterevalli, yancaķ: sağrı, bürüncek: bürünmeye yarayan örtü, alçaķ: alçak, kolçaķ: demir kolluk, göyçek: güzel, dilçek: küçük dil, hürümçek: örümcek, elçek: eldiven (AzTG, 174)

Trkm. +cak/+cek

oyuncak: oyuncak, yenilcek: ağırlığı çok hafif (TTG, 2020: 67-68).

TT +cak/+cek/+çek

yalıncak, tezcek, gömlekçek, elcek, bürümcek, bulancak, köycek, oyuncak (TTGŞB, 40-41; ÇTYD-1, 51).

Tablo 15 +CAK İsimden İsim Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	EKLER	+CAK
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi Uygur Türkçesi Karahanlı Türkçesi Harezmi Türkçesi Kıpçak Türkçesi Çağatay Türkçesi Eski Oğuz Türkçesi	- çağ/çek çağ çağ çağ/çek çağ/çek cak/çek
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi Yeni Uygur Türkçesi	çâğ/çek çağ
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi Hakas Türkçesi Tuva Türkçesi	- - çağ
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi Kırgız Türkçesi Karakalpak Türkçesi Karaçay-Balkar Türkçesi Tatar Türkçesi Kırım Tatar Türkçesi Kumuk Türkçesi Başkurt Türkçesi Nogay Türkçesi	şak/şek çağ/çek/çök şak/şek çağ/çek çağ/çek çağ/çek çağ/çek şak/şek -
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi Azerbaycan Türkçesi Türkmen Türkçesi Türkiye Türkçesi	- cak/cek/çağ/çek cak/cek cak/cek/çek

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Uygur, Karahanlı, Harezmi, Kıpçak, Çağatay Türkçelerinde ve çağdaş Türk lehçelerinden Özbek, Yeni Uygur, Tuva, Kazak, Kırgız, Karakalpak, Karaçay-Balkar, Tatar, Kırım Tatar, Kumuk, Başkurt Türkçelerinde ötümsüz biçimiyle kullanılan ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumuna uyarken ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumunu bozmaktadır.

Çağdaş Türk lehçelerinden Türkmen Türkçesinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır. Bu lehçede ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklere kullanımı tanıklanamadığından ünsüz uyumu durumu hakkında bir tespit yapılamamaktadır.

Eski Oğuz Türkçesinde ve çağdaş Türk Lehçelerinden Azerbaycan, Türkiye Türkçelerinde ek ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılmıştır. Ekin Eski Oğuz ve Türkiye Türkçelerinde iki şekilli kullanılmasına rağmen ünsüz uyumuna uydurulmadan kullanıldığı görülürken; Azerbaycan Türkçesinde ise ünsüz uyumuna uydurularak kullanıldığı görülmektedir.

2.1.1.2.4. +çAqI

İşlev ve Kökeni

Eklendiği sözcüğe “kadar” anlamı veren sözcükler türetir. Ekin "çakı/çaklı" edatından ekleşmiş olabileceği düşünülmektedir. Yong-Song Li, bu edatın "çaq: ölçü, uzaklık birimi, cetvel" kelimesinin teklik 3. şahıs iyelik ekini alarak oluştuğunu belirtmektedir (Yong-Song Li, 2004: 194; Alkaya, 2022: 261).

Mustafa Öner bu edatın çaklı olarak kullanıldığını ve çaklı>çakkı>çakı şeklinde asimile olarak ortaya çıktığını ifade etmektedir (Öner, 1999: 156).

Ekin Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kmk. +çaķı

onçaķı: o kadar, munçaķı: bu kadar (TLG, 1005).

Tablo 16 +çAķl İsimden İsim Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	EKLER	+çAķl
Tarihi Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezm Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	-
	Yeni Uygur Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	çaķı
	Başkurt Türkçesi	-
	Nogay Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Kumuk Türkçesinde ötümsüz biçimiyle kullanılan ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumuna uyarken ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumunu bozmaktadır.

2.1.1.2.5. +çAn/+çAñ

İşlev ve Kökeni

Deny (2012: 573) ise ekin “çağ” sözcüğünden geldiğini, bu sözcüğün de çok daha eski “çañ” sözcüğünden geldiğini belirtmiştir. Farklı lehçelerde görülen “-çañ” eki Deny’nin bu görüşünü destekler niteliktedir. Kişinin bir işe uygunluğunu, yatkınlığını gösteren sıfatlar yapar.

Ekin Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Özb. +çeñ

köngilçen: gönüllü, uyetçeñ: sıkılğan, fikrçen: fikirli, küreşçen: güreşçi (ÖTG, 55; ÖTGMS, 32).

Y. Uyg. +çan

sözçan: konuşkan, küreşçan: mücadeleci, bilimçan: bilgili (YUTG, 38).

Kuzeybatı Grubu

Kırg. +çan/+çen

atçan: atlı, kiyimçen: giyinmiş hâlde, tonçon: gocuklu, ötükçön: çizmeli, eşekçen: eşiği olan, miltıkçan: tüfekli, atçan: atlı, köynökçön: tek bir gömlek giymiş (KT, 30; KTG, 108).

Kkp. +şaň/+şeň

boyşaň: yüksek, sözşeň: konuşkan, köylekşeň: yalnız gömlekli halde, oyşaň: düşünceli (KkpTG, 94).

Tat. +çan/+çen

süzçen: konuşkan, uyçan: endişeli, davşan: kavgacı, çirüvçen: çürüyücü (TLG, 731; ÇTYD-3, 55).

Kır. Tat. +çan/+çen

işçen: çalışkan, izçen: iz süren, közçen: dikkatli, oyçan: düşünceli, küreşçen: güreşçi (KTTG, 131).

Kmk. +çan/+çen

süyüwçen: sevgi dolu, taburçan: seçkin, boyçan: boylu boylu, oyçan: düşünceli (TLG, 1005).

Bşk. +san

sıwsan: çok öfkeli, buysan: uzun boylu, ĩşsen: işi çok seven, talapsan: çok talep eden (BTG, 98).

Nog. +şan/+şen

sağışşan: savaşçı, terşen: terli (NogTG, 77).

Güneybatı Grubu

Trkm. +caň/+ceň

arcaň: arlı namuslu, göwünceň: hevesli, höwesceň: istekli, namiscaň: namuslu (TTG, 70).

Tablo 17 +çAn/+çAñ İsimden İsim Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	EKLER	+çAn
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezmi Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	çen/çeñ
	Yeni Uygur Türkçesi	čan
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	čan/çen/çon/çön
	Karakalpak Türkçesi	şañ/şeñ
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	čan/çen
	Kırım Tatar Türkçesi	čan/çen
	Kumuk Türkçesi	čan
	Başkurt Türkçesi	san/sen
	Nogay Türkçesi	şan/şen
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	cañ/ceñ
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Özbek, Yeni Uygur, Kırgız, Karakalpak, Tatar, Kırım Tatar, Kumuk, Başkurt, Nogay Türkçelerinde ötümsüz biçimiyle kullanılan ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumuna uyarken ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumunu bozmaktadır.

Türkmen Türkçesinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır.

2.1.1.2.6. +cana

İşlev ve Kökeni

İsim kök ve gövlerine gelerek eklendiği sözcüğe küçültme işlevi katan bir ektir.

Korkmaz (1995a: 58) eki +ça ve +gına olarak ayırmış ve -ne ekini, küçültme eki olan -gına/-gine'den getirmiştir. Alkaya (2008: 59-61) da ekin, -çA ve +gına/+gine eklerinin birleşmesinden /ğ/, /g/ ünsüzünün erimesiyle oluştuğunu ileri sürmüştür.

Karahan (1996: 212) “incene” zarf fiil yapısı içerisinde geçen bu ek için “-ınca/-ince” ekinin -n ve -a pekiştirme ekleri ile genişlemiş şekli olduğunu dile getirmiştir.

Demir (1999: 328) “dukçana/dükcene” zarf fiil eki içerisinde yer alan bu ekin, “-ca/-ce eşitlik hâli eki üzerine pekiştirme görevi yapan -n ekinin getirilmesi ve sonrasında da -a/-e yaklaşma hâli ekiyle genişletilmesiyle oluştuğunu ifade etmiştir.

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Güneybatı Grubu

Az. +cana

azcana: azıcık (AzTG, 174).

Tablo 18 +cana İsimden İsim Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	EKLER	+cana
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezmi Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	-
	Yeni Uygur Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
	Nogay Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	cana
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Azerbaycan Türkçesinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır. Ancak ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı tanıklanamadığından lehçenin ünsüz uyumu durumuyla ilgili herhangi bir tespit yapılamamaktadır.

2.1.1.2.7. +CArAq

İşlev ve Kökeni

Ek, eşitlik eki +ça ve küçültme eki “+rak”ın birleşmesi sonucu oluşmuş birleşik bir ektir. İşlek olmamakla birlikte eklendiği isim kök ve gövdelerine miktar anlamı veren sözcükler türetir.

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kuzeybatı Grubu

Kır. Tat. +carak/+çarak/+çerek

balabancarak: daha büyük, uzakçarak: biraz uzakça, yüksekçerek: biraz yüksek, keççerek kaytқанlar: oldukça geç dönmüşler (KTTG, 132).

Tablo 19 +CArAk İsimden İsim Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	EKLER	-çArAk
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezm Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	-
	Yeni Uygur Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	çarak/çerek/carak
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Nogay Türkçesi	-
	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Kırım Tatar Türkçesinde ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılan bu ekin, tespit edilen örneklerde ünsüz uyumuna uydurularak kullanıldığı görülmektedir.

2.1.1.2.8. +cAsInA

İşlev ve Kökeni

Genellikle sıfatlardan zarf fiiler türetir.

Yalçın (2021: 193) +cA eşitlik durumu ekinin üçüncü şahıs iyelik ve yönelme durumu ekleriyle birleşmesinden oluşmuş bir ek olduğunu söylemiştir.

Sıfat-fiil işlevindeki kip eklerinin üzerine gelerek zarfa dönüştürme işlevi görür. Kelimeyi zarfa dönüştüren aslında -CA ekidir. Kelimenin -CA ekli şekli kullanıma pek elverişli olmadığından -CA, -sInA ekiyle kalıplaşarak -CasInA biçimini kazanmıştır (Karaca, 2013: 286).

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Güneybatı Grubu

Az. +casına/+cesine

güzelcesine: çok güzel, düşmencesine: düşmanca, yaltaçcasına: hileyle, gehremancasına: kahramancasına (AzTG, 193).

Tablo 20 +cAsInA İsimden İsim Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-cAsInA
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezm Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi Yeni Uygur Türkçesi	- -
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi Hakas Türkçesi Tuva Türkçesi	- - -
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi Kırgız Türkçesi Karakalpak Türkçesi Karaçay-Balkar Türkçesi Tatar Türkçesi Kırım Tatar Türkçesi Kumuk Türkçesi Başkurt Türkçesi Nogay Türkçesi	- - - - - - - - -
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi Azerbaycan Türkçesi Türkmen Türkçesi Türkiye Türkçesi	- casına/cesine - -

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Çağdaş Türk lehçelerinden Azerbaycan Türkçesinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır.

2.1.1.2.9. +CI

İşlev ve Kökeni

Ek işlev olarak meslek, uğraşma ve karakter özelliği yapmakta kullanılan oldukça işlek bir ektir.

Ekin kökenini Kuznetsov (1997: 240) çık- fiiline dayandırmaktadır.

Gabain (2007: 43) ise bu ekin Moğolcada “ci” biçiminde olduğunu belirterek iki ek arasında ilişki kurmuştur.

Katanov, ekin +çik ekindeki son ünsüzün düşmesiyle meydana geldiğini; J. Deny ise +çi ekiyle +çil eki arasında paralellik kurarak ve bu eki +çil ekiyle açıklamaya çalışmıştır. W. Radloff ise ekin Yakutçadaki +sıt/+sut ekleriyle ilgili olduğunu ileri sürmüştür (Kara, 2005: 43).

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kök. +çı/+çi

sığıtçı: yas tutucu, yuluğçı: yağmacı, evçi: eş, bedizçi: resim (OTG, 80; KEYD, 64).

Uyg. +çı/+çi/+çu/+çü

temirçi: demirci, ölütü: katil, altunçı: kuyumcu, kılançı: kalan, yertinçü: yeryüzü, bulutçu: bulut gibi, artçu: heybe (EUTD, 58; KEYD, 251-252).

Krh. +çı

alçı: aldatan, asıgçı: faydacı, atçı: süvari (KTG, 13).

Hrz. +çı/+çi

yolçı: yolcu, sakçı: gizli (KHKD, 187).

Kıp. +çı/+çi

bitikçi: katip, tapuğçı: hizmetçi, başçı: yönetici, savçı: haberci (KHKD, 324).

Çağ. +çı/+çi

aldağçı: hilekar, başçı: kılavuz, yurtçı: konakçı, têmürçi: demirci (ÇT, 123).

EOT. +cı/+ci/+çı/+çi

başmakçı: ayakkabıcı, gözçi: gözcü, demürçi: demirci, elçi: elçi, yalancı: yalancı (EATE, 115; TTLKEAT: 87).

Güneydoğu Grubu

Özb. +çi

bâzârçı: pazarcı, koşıkçı: koşmacı (ÖTG, 55).

Y. Uyg. +çi

boyakçı: boyacı, koyçı: koyuncu, aldancı: hileci yalakçı: dakkavuk (YUTG, 36-37).

Kuzeydoğu Grubu

Alt. +çı/+çi

ayılçı: misafir, corıkçı: gezgin, tögünçi: yalancı, topçı: düğme, moyınçı: tasma (ATG, 73).

Hks. +cı/+cî/+çı/+çî

malcı: satıcı, imcî: doktor, palıhçı: balıkçı, usçı: usta, ipçî: kadın (HTG, 34).

Tuv. +çı/+çu/+ji/+ju

añçı: avcı, çoğaalçı: edebiyatçı, çurukçu: ressam, höömeyji: gırtlak sanatçısı, hoyjuları: koyun çobanları, şınçı: dürüst, amıdıralçı biligler: hayati bilgiler, rossiyji ertemdenner: Rus bilim adamları, ulusçu hevirler: halkçı şekiller (Tuv.TG, 105-106-140).

Kuzeybatı Grubu

Kzk. +şı/+şi

jazuwşı: yazar, sınıkşı: kırıkçı, örtşi: itfaiyeci, temirşi: demirci, jetekşi: danışman, sınşı: eleştirmen (ÇKTG, 62; KTG: 241).

Kırg. +çı/+çi

atçı: atçı, malçı: çoban, aldamçı: aldatıcı, ötükcü: kunduracı, ayılçı: gezmeyi seven, upçu: emzik (KTG, 108), ırçı: şarkıcı, saşçı: bekçi, cetkirçi: asker (KT, 27).

Kkp. +şı

ağaşşı: marangoz, aňşı: avcı, azanşı: müezin, balıkşı: balıkçı (Kkp.TG, 82).

Krç-Blk. +çı/+çu

zorçulanı: yağmacıları, alçıların: öncülerin, tamçıla: damlalar, camçısı: yamçısı (KMTG, 39).

Tat. +çı/+çĭ

bakırçı: bakırcı, kömişçĭ: gümüşçü, mamıkçı: pamukçu, romançı: romancı, yolçı: yolcu (TLG, 729; ÇTYD-3, 55).

Kır. Tat. +cı/+ci/+çı/+çi

oduncı: oduncu, işçi: işçi, saşçı: nöbetçi, yırcı: türkü söyleyen, yolbaşçı: lider, eziyetçi: eziyet eden, yalancı: yalan söyleyen, ırkçı: ırkçı (KTTG, 132-133).

Kmk. +çı/+çi/+çu/+çü

emçi: otacı, balıkçı: balıkçı, yüzüwçü: yüzücü, çabaşçı: martı, günçü: kıskanç, çağıwçu: jurnalci (TLG, 1005).

Bşk. +sı/+sĭ/+sŭ

altınsı: altıncı, balıksı: balıkçı, tılsımsı: büyücü, keñeşsĭ: akıl hocası, yŭksŭ: hamal (BTG, 101-102).

Nog. +şı/+şi

başşı: yönetici, yazuwşı: yazar, ötirikşi: yalancı (NogTG, 77).

Güneybatı Grubu**Gag. +cı/+cu/+çı/+çi**

avcı, kırcı, yalancı, yolcu, aylıkçı, lafçı, işçi, öncü, resimci (GTG, 16; TLG, 100).

Az. +çı/+çi

daşbaşçı: kanunsuz yollarla gelir elde etmeyi huy edinmiş kişi, daşçı: taş ustası, defçi: def çalan kişi, qumarçı: kumarbaz, demirçi: demirci, döyüşçü: dövüşçü, ovçu: avcı, üzümçü: bağcı (AzTG, 176; ÇTYD-1, 119).

Trkm. +çı/+çi

balıkçı: balıkçı, duvarçı: duvar yapan usta, gözegçi: gözcü, gıbatçı: gıybetçi, eyerçi: eğerci, ğaraqçı: haydut, gepçi: dedikoducu, okuvçı: öğretmen (TTG, 2020: 72-73; ÇTYD-1, 185).

TT +cı/+ci/+cü/+çı/+çi/+çü

camcı, davulcu, demirci, dünürçü, sabahçı, bekçi, biletçi, mirasçı, batakcı, Atatürkçü, halkçı, hancı (TTGŞB, 41-42; ÇTYD-1, 52).

Tablo 21 +CI İsimden İsim Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	EKLER	+çI
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	ç1/çi
	Uygur Türkçesi	ç1/çi/çu/çü
	Karahanlı Türkçesi	ç1/çi
	Harezmi Türkçesi	ç1/çi
	Kıpçak Türkçesi	ç1/çi
	Çağatay Türkçesi	ç1/çi
	Eski Oğuz Türkçesi	ç1/çi/c1/ci
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	çi
	Yeni Uygur Türkçesi	çi
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	ç1/çi
	Hakas Türkçesi	c1/ci/ç1/çi
	Tuva Türkçesi	ç1/çu/ji/ju
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	ş1/şi
	Kırgız Türkçesi	ç1/çi
	Karakalpak Türkçesi	ş1
	Karaçay-Balkar Türkçesi	ç1/çu
	Tatar Türkçesi	ç1/çi
	Kırım Tatar Türkçesi	c1/ci/ç1/çi
	Kumuk Türkçesi	ç1/çi/çu/çü
	Başkurt Türkçesi	s1/si/sü
	Nogay Türkçesi	ş1/şi
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	c1/cu/ç1/çi
	Azerbaycan Türkçesi	ç1/çi
	Türkmen Türkçesi	ç1/çi
	Türkiye Türkçesi	c1/ci/cü/ç1/çi/çü

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Köktürk, Uygur, Karahanlı, Harezmi, Kıpçak, Çağatay Türkçelerinde ve çağdaş Türk lehçelerinden Özbek, Yeni Uygur, Altay, Kazak, Kırgız, Karakalpak, Karaçay-Balkar, Tatar, Kumuk, Başkurt, Nogay, Azerbaycan ve Türkmen Türkçelerinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır.

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Eski Oğuz Türkçesi ve çağdaş Türk lehçelerinden Hakas, Tuva, Kırım Tatar, Gagavuz ve Türkiye Türkçelerinde ek ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılmıştır. Eski Oğuz ve Tuva Türkçelerinde iki şekilli kullanılmasına rağmen ünsüz uyumuna uydurulmadan kullanıldığı görülürken; Hakas, Kırım Tatar, Gagavuz ve Türkiye Türkçelerinde ise ekin ünsüz uyumuna uydurularak kullanıldığı görülmüştür.

2.1.1.2.10. +CXk

İşlev ve Kökeni

İnsan yapımı nesne adları ve benzetme anlamında adlar türetir.

Ramstedt (1952: 100-102) ekin “-ç” ve “-ak” olmak üzere iki küçültme ekinde oluştuğunu söyler. Aynı zamanda Ramstedt eki -cak, -çak ekleri ile birlikte değerlendirmiş ve bu nedenle +CIK ve +CAK eklerinin benzer şekilde oluştuğunu düşünmektedir.

Deny (2012: 293) +CIK ve +CAK ekleri arasında bir birliktelik kurmuş ve eklerde yer alan ünlüler arasında bir değişim olabildiğine değinmiştir.

Muharrem Ergin (2013: 165) ise, +CIk ekinin +CAk ile işlev olarak aynı olduğunu ve +CIK ekinin +CAK ekine göre daha yeni olduğu varsayımı, bu ekin +CAk'tan geldiği fikrini doğrulamaktadır.

Erdal (1991: 72) bu ekin, +çU ile +Ok unsurlarının birleşmesinden oluştuğunu savunur.

Teres (2009: 101) de bu ekin muhtemel olarak +çU eki ve +k küçültme eki ile oluşmuş olduğu konusunda fikrini beyan etmiştir.

Eraslan (2012: 96) bu ekin +çU/+Ok ekleriyle oluşmuş birleşik bir ek olduğunu söylemiştir.

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Uyg. +çuk/+çük

otçuk: ocak, küpçük: küçük küp, yançuk: para kesesi (EUGT, 96; EUTD, 59; AYS, 315).

Krh. +çık/+çük

sığırçık: sığırçık, yegençük: yeğen, torun (TTŞ, 144; SAKT, 671).

Hz. +çuk/+çük/+çuğ

oğulçuk: oğulcuk, örümçük: örümcek, sarayçuğ: küçük saray (KHKD, 187, HTİ, 74; İML, 64).

Kıp. +çuk/+çük

atçuk: atçık, kabçuk: buğdayın üstündeki sert kabuk, sığırçuk: sığırçık, yançuk: torba (KHKD, 325).

Çağ. +çik/+çuk

çupçuk: serçe, munçuk: boncuk, yarımçuk: yarım, tilçik: dилcık, tağarçuk: küçük torba (ÇT, 123; ÇMS, 25; TSD, 306; BLÇTO, 138).

EOT. +çık/+çük/+cuk

oğlancuk: küçük çocuk, kardaşçuğum: sevgili kardeşim, kızılçık: kızılçık hastalığı, dizçük: diz bağı (TTLKEAT: 88; EATE, 116; Önler, 1989: 114).

Güneydoğu Grubu

Özb. +çik

cekâbçik: bir erkek lakabı (ÖTG, 56).

Y. Uyg. +çuk

kapçuk: küçük torba, oyunçuk: oyuncak (YUTG, 37).

Kuzeydoğu Grubu

Alt. +çık/+çük

bürçük: tomurcuk, oyunçık: oyuncak, kaarulçık: bekçi, cançık: avcılarının sağ taraflarına taktıkları küçük kurşun çantası (ATG, 73).

Tuv. +çük/+jik

kögeerjik: içine rakı veya kırmızı konulan deri sürahi, dövünçük: aşağıya doğru iner yer (Tuv.TG, 109).

Kuzeybatı Grubu

Kzk. +şık/+şik

irimşik: peynir, kapşik: ufak çuval, üyşik: küçük ev, ayşik: hilal (ÇKTG, 64; KTG: 242).

Kırg. +çık/+çuk

oyunçuk: oyuncak, kölçük: küçük göl, cançık: cep, ayçık: hilal şeklindeki nakış, borçuk: sivri kaya (KTG, 109)

Kkp. +şık/+şik

azımşik: bir parça, kapşik: küçük torba, üyşik: içinde canlı balık saklanan kap, irimşik: peynir, menşik: sahiplik (KkpTG, 84).

Krç-Blk. +çık/+çik

sabiyciklege: çocuklara, omaççık: süslüce, azçık: hiç (KMTG, 40).

Tat. +çık

tayaççık: sopacık, ademçik: ademicik, kızçık: kızcağız, kitapçık: kitapçık, karçık: kocakarı (TLG, 730; ÇTYD-3, 55).

Kır. Tat. +çık/+çik

evçik: küçük ev, yelçik: hafif esen yel, anayçığım: anneciğim, azçık: azıcık, kızılçık: kızılçık (KTTG, 134-135).

Kmk. +çık/+çik/+çuk

tilçik: küçük dil, kölçuk: dere, kılçık: kılçık (TLG, 1006).

Bşk. +hıw/+sı/+sı̃/+sü/+sıg/+sük/+sük

alhıw: kırmızımsı, aqhıw: beyazımsı, külhıw: bozumsu, altınsı: altıncı, balıksı: balıkçı, tılsımsı: büyücü, keñeşsı̃: akıl hocası, yüksü: hamal, kışsük: kuş, sıyırsıg: çekirge kuşu, tıpsük: kül (BTG, 81; BTG, 101-102).

Nog. +şık

oyınşik: oyuncak (NogTG, 77).

Güneybatı Grubu

Gag. +cık/+cük/+çık/+çik

hayvancık: küçük hayvan, şiritçik: şeritçik, tarafçık: tarafçık, gölcük: küçük göl (GTG, 166).

Az. +cık/+ciğ/+cük/+çık/+çig/+cuğ

kılçık: kılçık, dodaçcık: küçük dudak, ağızcık: ağızlık, tükcük: ince tüy, kızılçık: kızılçık ağacı ve meyvesi, kulağçig: kulakçık, uşağçig: küçük çocuk, oduncuğ: küçük odun, evciğ: küçük ev (AzTG, 175-177; ÇTYD-1, 118).

Trkm. +cık/+cik/+cuk

adamcik: adamicik, bagcık: şerit, oglancuk: Küçük oğlan, öycuk: küçük ev, yaycık: küçük yay (TTG, 68-69; ÇTYD-1, 185).

TT +cık/+cik/+cuk/+cük/+çık/+çik/+çuk/+çük

bürümcük: ham ipekten dokunmuş ince kumaş, hıyarcık: kasık lenf bezlerinin iltihaplanması, kapakçık: küçük kapak, karıncık: vücudun çeşitli organları içinde bulunan boşluk, kılçık: kılçık, Mehmetçik: Türk askeri, gelincik, tomurcuk, Çınarcık (TTGŞB, 42-43; ÇTYD-1, 52).

Tablo 22 +CXk İsimden İsim Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	EKLER	+çXk
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	çuk/çük
	Karahanlı Türkçesi	çık/çük
	Harezm Türkçesi	çuk/çük/çuğ
	Kıpçak Türkçesi	çuk/çük
	Çağatay Türkçesi	çık/çuk
Güneydoğu Grubu	Eski Oğuz Türkçesi	çık/çük/cuk
	Özbek Türkçesi	çık
Kuzeydoğu Grubu	Yeni Uygur Türkçesi	çuk
	Altay Türkçesi	çık/çük
	Hakas Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Tuva Türkçesi	çük/jik
	Kazak Türkçesi	şık/şik
	Kırgız Türkçesi	çık/çuk
	Karakalpak Türkçesi	şık/şik
	Karaçay-Balkar Türkçesi	çık/çik
	Tatar Türkçesi	çık/çik
	Kırım Tatar Türkçesi	çık/çik
	Kumuk Türkçesi	çık/çik/çuk
	Başkurt Türkçesi	hıw/sı/sı/sü/sığ/sük/sük
Güneybatı Grubu	Nogay Türkçesi	şık
	Gagavuz Türkçesi	cık/cik/çik
	Azerbaycan Türkçesi	cık/cuk/cük/çık
	Türkmen Türkçesi	cık/cik/cuk
Türkiye Türkçesi	Türkiye Türkçesi	cık/cik/cuk/cük/çık/çik/çuk/çük

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Türk dilinin tarihî dönemlerinde Uygur, Karahanlı, Harezm, Kıpçak, Çağatay Türkçeleri ile çağdaş Türk lehçelerinden Özbek, Yeni Uygur, Altay, Kazak, Kırgız, Karakalpak, Karaçay-Balkar, Tatar, Kırım Tatar, Kumuk, Başkurt, Nogay Türkçelerinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır.

Türk dilinin tarihî dönemlerinde Eski Oğuz Türkçesi ve çağdaş Türk lehçelerinden Tuva, Gagavuz, Azerbaycan, Türkiye Türkçelerinde ek ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılmıştır. Eski Oğuz, Tuva, Azerbaycan, Türkiye Türkçelerinde iki şekilli kullanılmasına rağmen ünsüz uyumuna uydurulmadan kullanıldığı görülürken; Gagavuz Türkçesinde ise ünsüz uyumuna uydurularak kullanıldığı görülmektedir.

Çağdaş Türk lehçelerinden Türkmen Türkçesinde ötümsüz biçimiyle kullanılan ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumuna uyarken ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumunu bozmaktadır. Ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı tanımlanamadığından ekin bu lehçedeki ünsüz uyumu durumuyla ilgili herhangi bir tespit yapılamamaktadır.

2.1.1.2.11. +CXI

İşlev ve Kökeni

Bir şeye düşkünlük, insanlara özgü vasıf adları, hayvanlara özgü ve doğa ile ilgili adlar yapma işlevlerinde kullanılır. Aynı zamanda benzerlik ifade eden adlar ve renk isimlerine getirilerek benzetme, küçültme işlevlerinde de kullanılır.

Bang (1980: 67-68) ekin aslının “-sıl” olduğu görüşünü ileri sürmektedir. Bang, -çıl ekinin, *-çalayu, -çılayu şekillerden biçimlenmiş olduğunun mümkün olabileceğini belirtmiştir.

Deny (2012: 318) ve Banguoğlu (2011: 165-166) +çıl ekini "çil (benek)" sözcüğüne dayandırır.

Hatiboğlu (1974: 332) ve Güngördü (2002: 174) +çıl ekinin temelinde +CI olduğunu ve +l eki ile genişletildiğini söylemişlerdir.

Benzer (2012: 319) ise bu ekin +çıl ekinin +sıl eki ile aynı olduğunu ve eklerde “s>c” değişimi olduğunu ifade etmektedir.

Ekin Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Uyg. +çıl/+çil

akçıl: akça, kırçıl: kır (EUTG, 95).

Kar. +çıl/+çil/+cil

tübcil: fırtınası çok olan yer, igçil: hastalıklı, yağmurçıl: bol yağmur alan yer (KHKD, 53; TGTK, 319).

Kıp. +çıl

tavşançıl: tavşan avlayarak beslenen yırtıcı kuş (KTG2, 113).

Çağ. +çıl

ağçıl: beyazımsı (ÇT, 123).

EOT. +cıl/+çıl

tavşancıl: tavşan avlayarak beslenen yırtıcı kuş, balıkçıl: balık avlayarak beslenen kuş (EAT, 54; EATE, 116).

Güneydoğu Grubu

Özb. +çil/+şin

kemçil: kıt, taççil: az bulunur, izçil: prensipli, kırçil: kirli, kökşin: yeşil (ÖTG, 56-57; ÖTGMS, 32).

Y. Uyg. +çil

epçil: iş bitirici, izçil: devamlı, istikrarlı (YUTG, 37).

Kuzeydoğu Grubu

Alt. +çil

çekçil: temizliğe düşkün, epçil: becerikli (ATG, 74).

Kuzeybatı Grubu

Kzk. +şıl/+şıl

oyşıl: düşünür, ultşıl: milliyetçi, özimsil: bencil (ÇKTG, 62; KTG: 241).

Kırg. +çıl/+çıl/+çül

kımızıl: kırmızı seven, çataçıl: kavgacı, törçül: başköşe meraklısı, kıcalatçıl: utangaç, akçıl: beyazımsı, caançıl: yağmurlu, terçil: çok terleyen (KTG, 110).

Kkp. +şıl/+şıl

dinşıl: dindar, gepşıl: konuşkan, ultşıl: milliyetçi, kökşıl: gök rengi, bapşıl: becerikli, arşıl: utangaç (KkpTG, 84).

Tat. +çıl/+çıl

utçıl: kızıl tilki, kırçıl: kırca, süşıl: lifli, hönerçıl: hünerli (TLG, 731; ÇTYD-3, 55).

Kmk. +çıl/+çıl

konakçıl: konuksever, akşıl: beyazımsı, gökşıl: mavimsi (TLG, 1006-1007).

Bşk. +hıl/+hıl/+sıl

akhıl: beyazımsı, hıwhıl: nemli, kükhıl: mavimsi, uyhıl: oyuk şeklinde, ũşaksıl: haberci, tuğansıl: kardeşçe, hıysıl: misafirperver, kıybatsıl: kazıkçı (BTG, 80; BTG, 103).

Nog. +şıl/+şıl

kökşıl: mavimsi, konakşıl: misafirperver (NogTG, 77).

Güneybatı Grubu

Gag. +şıl

gökşıl: mavi (GTG, 172).

Az. +cıl/+cıl/+cül

işçıl: işine düşkün, atcıl: at beslemeyi çokça seven, diggetçil: çok dikkatli, konakçıl: evcimen, öncül: önde giden, ölümcül, yığımçıl: toparlayıcı, ağşın: ak yüzlü (AzTG, 175-185; ÇTYD-1, 119).

Trkm. +çıl/+çıl

arzuwçıl: arzulu, damakçıl: bol yiyen, duzçıl: tuzlu seven, etçil: et yemeyi seven, gımmatçıl: değerinden yüksek fiyata satan (TTG, 75).

TT +cıl/+cıl/+cul/+cül/+çıl/+çıl/+çul/+çül/+şın/+şın

batakçıl: bataklık, çamurcul: çamurcul, çürükçül: çürükçül, balçıl: bal yemeği seven, etçil: et yemeğe düşkün, avcıl: av yapmaya düşkün, gökçül: gök gibi, kırçıl: kırçıl, akçıl: beyaza yakın, bütüncül: tamamı ile ilgili, erkekçil: erkeklere düşkün, evcil: ev yaşamına uygun, akşın: beyazımsı, gökşın: mavimsi (TTGŞB, 44- 45-66; ÇTYD-1, 52).

Tablo 23 +CXI İsimden İsim Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	EKLER	+çII
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	çıl/çil
	Karahanlı Türkçesi	çıl/çil/cil
	Harezmi Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	çıl
	Çağatay Türkçesi	çıl
	Eski Oğuz Türkçesi	çıl/cıl
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	çil
	Yeni Uygur Türkçesi	çil
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	çil
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	şıl/şil
	Kırgız Türkçesi	çıl/çil/çül
	Karakalpak Türkçesi	şıl/şil
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	çıl/çil
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	çıl
	Başkurt Türkçesi	hıl/hıl/sıl
	Nogay Türkçesi	şıl/şil
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	şil
	Azerbaycan Türkçesi	cıl/cil/cul/cül
	Türkmen Türkçesi	çıl/çil/çul
	Türkiye Türkçesi	cıl/cil/cul/cül/çıl/çil/çul/çül/şın/şin

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Uygur, Kıpçak, Çağatay Türkçeleri ile çağdaş Türk lehçelerinden Özbek, Yeni Uygur, Kazak, Kırgız, Karakalpak, Tatar, Kumuk, Başkurt, Nogay, Gagavuz ve Türkmen Türkçelerinde ötümsüz biçimiyle kullanılan ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumuna uyarken ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumunu bozmaktadır. Altay Türkçesinde ekin ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklere kullanımı tanımlanamadığından ünsüz uyumuna uydurularak kullanıldığı görülmektedir.

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Karahanlı, Eski Oğuz ve çağdaş Türk lehçelerinden Türkiye Türkçesinde ek ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılmıştır. Karahanlı ve Eski Oğuz Türkçelerinde iki şekilli kullanılmasına rağmen ünsüz uyumuna uydurulmadan kullanıldığı görülürken; Türkiye Türkçesinde ünsüz uyumuna uydurularak kullanılmıştır.

Azerbaycan Türkçesinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır. Azerbaycan Türkçesinde ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı tanımlanamadığından ekin bu lehçedeki ünsüz uyumu durumuyla ilgili herhangi bir tespit yapılamamaktadır.

2.1.1.2.12. +çIIIk

İşlev ve Kökeni

Kişiler bağlı olmayan meslek adları yapmada kullanılır. Kasapoğlu Çengel (2020: 109), bu ekin birleşik bir ek olmadığını ve meslek, uğraşma bildiren +çI ekinin üzerine +IIIk ekinin getirilmesiyle yapıldığını dile getirmiştir.

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Çağ. +çılık/+çilik

balıkçılık: balıkçılık, têmürçilik: demircilik, oyunçılık: oyunculuk, karakçılık: yağmacılık (ÇT, 123).

Kuzeybatı Grubu

Kzk. +şılık/+şilik

kemşilik: eksiklik, adamşılık: insanlık, malşılık: bolluk, adamgerşilik: insanlık, jokşılık: yoksulluk (ÇKTG, 62; KTG: 241).

Kırg. +çılık/+çilik/+çülük

başçılık: başa geçme, könçülük: dericilik, esepçilik: iyi saymayı bilme (KTG, 109).

Kkp. +şılık/+şilik

adamgerşilik: insanlık, amanşılık: selamet, artıķşılık: fazlalık, kurgakşılık: kuraklık (KkpTG, 82).

Tat. +çılık/+çilik

küpçilik: çoğunluk, azçılık: azınlık, urunçılık: hemşehricilik, devletçilik: devlet olma (TRG, 61).

Kmk. +çılık/+çuluk

palçılık: falcılık, bawçuluk: bağcılık (TLG, 1007).

Güneybatı Grubu

Trkm. +çılık

bağçılık: bağcılık, balıkçılık: balıkçılık, çopançılık: çobanlık, alamançılık: çoğulculuk, basavulçılık: yağmacılık (TTG, 73; ÇTYD-1, 185).

Tablo 24 +çIIIk İsimden İsim Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	EKLER	+çIIIk
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezm Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	çılık/çilik
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	şılık/şilik
	Yeni Uygur Türkçesi	çılık/çilik/çülük
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	şılık/şilik
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	çılık/çilik
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	çılık
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	çılık/çılık
	Kırım Tatar Türkçesi	çılık
	Kumuk Türkçesi	çılık/çuluk
	Başkurt Türkçesi	-
	Nogay Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	çılık
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Çağatay Türkçesi ile çağdaş Türk lehçelerinden Özbek, Yeni Uygur, Altay, Tuva, Kırgız, Tatar, Kırım Tatar, Kumuk ve Türkmen Türkçelerinde ötümsüz biçimiyle kullanılan ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumuna uyarken ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumunu bozmaktadır.

2.1.1.2.13. +CXn

İşlev ve Kökeni

Bu ek, hayvan ve nesne adları yaparken kullanılır. Kasapoğlu Çengel (2020: 106) bu ekin Moğolcadan geldiğini ifade etmektedir.

Ekin Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kuzeybatı Grubu

Kırg. +cun/+cün

buurcun: erkek deve, dönölcün: dört yaşında inek (KTG, 106; KT, 28).

Kkp. +şın

şılapşın: leğen, tas (KkpTG, 93).

Tat. +çın

çolaçın: başlıkta kulağı örten kısım, burunçın: burun örtüsü (TRG, 61).

Kır. Tat. +cın/+cin

gögercin: güvercin, bıldırcın: bıldırcın (KTTG, 134).

Güneybatı Grubu

Az. +çin

bildirçin: bıldırcın, göyerçin: güvercin (AzTG, 177-185).

TT +cın/+cin/+cun/+çin

balıkçın, bayırcın, hırçın, ikircin, tokurcun (TTGŞB, 45-66; ÇTYD-1, 52).

Tablo 25 +CXn İsimden İsim Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	EKLER	+çIn
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezm Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	-
	Yeni Uygur Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	cun/cün
	Karakalpak Türkçesi	şın
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	çin
	Kırım Tatar Türkçesi	cın/cin
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
	Nogay Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	çin
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	cın/cin/cun/çin

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Çağdaş Türk lehçelerinden Karakalpak, Tatar ve Azerbaycan Türkçelerinde ötümsüz biçimiyle kullanılan ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumuna uyarken ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumunu bozmaktadır. Karakalpak Türkçesinde ise ekin ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı tanıklanamadığından ekin bu lehçedeki ünsüz uyumu durumuyla ilgili herhangi bir tespit yapılamamaktadır.

Çağdaş Türk lehçelerinden Kırgız ve Kırım Tatar Türkçelerinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır. Bu lehçelerde ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı tanıklanamadığından ekin bu lehçelerdeki ünsüz uyumu durumuyla ilgili herhangi bir tespit yapılamamaktadır.

Çağdaş Türk lehçelerinden Türkiye Türkçesinde ekin ötümlü ve ötümsüz biçimleri bulunmasına rağmen ekin ünsüz uyumuna uydurulmadan kullanıldığı tespit edilmiştir.

2.1.1.2.14. +çUIAyU

İşlev ve Kökeni

Ek, isimden isim yapım eki +çU ile yine isimden isim eki +IAyU ekinin birleşmesiyle oluşmuştur.

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Uyg. +çulayı

biziñçileyü: tıpkı bizimki bizi (KEYD, 268).

Tablo 26 +çUIAyU İsimden İsim Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	EKLER	+çUIAyU
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	çulayu
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezmi Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	-
	Yeni Uygur Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
	Nogay Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Uygur Türkçesinde ötümsüz biçimiyle kullanılan ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumuna uyarken ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumunu bozmaktadır.

2.1.1.2.15. +DA

İşlev ve Kökeni

Kuznetsov (1997: 236) eki takıl- fiiline dayandırarak fiilde yer alan “l” sesinin zaman içerisinde düşerek takı olduğunu ifade eder. Ekin bünyesinde bulunan "ta" nın bulunma hâli eki (tag-ta “dağda”), "kı"nın ise “bulunan” anlamına gelen bir ek (tag-takı “dağdaki”) olduğunu söyleyerek

ekin kökenini bu şekliyle kabul etmek gerektiğini belirtir. Fakat Eraslan (2012: 146), Kuznetsov'un bu görüşünü doğru bulmayarak zorlama bir tanımlama olduğunu belirtmiştir. Öyle ki Eraslan'a göre Eski Türkçe döneminde yardımcı fiillerin bile ekleşmesinin zor olduğunu, bu sebeple asıl fiillerin ekleşmesinin daha imkânsız olacağını belirterek Kuznetsov'un görüşüne katılmamaktadır.

Tekin (2016: 214-215), ekin kökenini işlevi tam olarak bilinmeyen “+t” eki ve ardından getirilen “+a” eki ile açıklamıştır. Ek ile ilgili olarak genellikle yön ifade eden sözcüklere eklenen bu ekin yanlış hece bölünmesi ile ortaya çıkabileceğini ifade etmiştir.

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Uyg. +ta

ķanta: kanlı (EUTG, 103).

Krh. +te/+da/+de

erte: erken vakit, künde: günde, yılda: yıl (AH, 55; KHKD, 65).

Hrz. +te/+da/+de

erte: sabahleyin, künde: her gün, yılda: her yıl (KHKD, 188; ME, 32-59).

Kıp. +da/+de/+te

tañda: sabah vakti, künde: her gün, erte: sabah aydınlığı (KTG1, 81; KTG2, 114; İMS, 388; CC, 75).

EOT. +da/+de/+te

yılđa: yılda, günde: her gün, ırte: sabahleyin (TTLKEAT, 88; EATE, 116; MT, 12).

Güneydoğu Grubu

Özb. +de/+ta/+te

künde: her gün, tezde: çabuk, acil, törtte: dört tane, kırkte: kırk tane, bitta: bir tane, saķkizta: sekiz tane (ÖT, 48; ÖTG, 56-60).

Tablo 27 +DA İsimden İsim Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	EKLER	+DA
Tarihi Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	ta
	Karahanlı Türkçesi	da/de/te
	Harezmi Türkçesi	da/de/te
	Kıpçak Türkçesi	da/de/te
	Çağatay Türkçesi	da/de/te
	Eski Oğuz Türkçesi	da/de/te
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	de/ta/te
	Yeni Uygur Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
	Nogay Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumı Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Türk dilinin tarihi dönemlerinden Uygur Türkçesinde ötümsüz biçimiyle kullanılan ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumuna uyarken ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumunu bozmaktadır.

Türk dilinin tarihi dönemlerinden Karahanlı, Harezmi, Kıpçak, Çağatay ve Eski Oğuz Türkçesi ile çağdaş Türk lehçelerinden Özbek Türkçesinde ek, ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılmasına rağmen tespit edilen örneklerde ekin ünsüz uyumuna uydurulmadan kullanıldığı görülmektedir.

2.1.1.2.16. +DAK

İşlev ve Kökeni

Bir şeyin çok olduğunu anlatan sıfat görevli sözcükler; ses yansımali sözcüklerden fiiller; nesne adı ve bazen de bitki ve hayvan adları; eklendiği isimlerden yer ve zaman zarfları türetir.

Bang (1980: 63) “-dak” ekinin “-da” eki ile yapılmış fiillere dayandığını belirtir: öz> öz+de-> öz+dek “ağaç ve bitkilerin gövde ve sapları, hurma çekirdeği”.

Gabain (2007: 46) ve Banguoğlu (2011: 167) +dAk+ ekinin, isimden fiil türeten "+dA-" eki ile fiilden isim türeten "-k+" ekinin birleşmesiyle oluştuğunu düşünmektedirler. Kasapoğlu Çengel (2020: 111), eki isimden fiil yapma eki +lA-'dan gelişen "+DA-" eki ve fiilden isim yapan "-k+" ekin oluşturduğunu ifade etmiştir. Korkmaz (2003: 45) +da- isimden fiil yapma ekine -k fiilden ad türetme ekinin gelmesiyle oluşmuş bir birleşik ek olduğunu söylemiştir.

L. Celey, bu ekin Eski Türkçedeki yer bildiren +lag (yaylag, kışlag) ekinin bir versiyonu olduğunu söylemektedir (Alkaya, 2008: 221).

Yalçın (2021: 177) ekin geldiği isimlerden yer ve zaman zarfları türeten ve onlara kadar anlamı katan +cAn ekindeki gibi çak edatıyla bağlantılı olduğunu ifade etmektedir. Ekin ç~(t)d fonetik denkliliğiyle çak edatından farklılaşmış bir varyant olabileceğini görüşünü ileri sürmektedir.

Ekin Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Uyg. +tağ/+teg

beliñteg: korkunç, korkma, altağ: hile (EUTG, 96; D, 190).

Krh. +dağ/+dek

ķowdağ: cılız, endek: dam (TDEK, 84).

Hrz. +dağ

boğazdağ: gırtlak boruzu (İML, 112).

Kıp. +dağ

boğurdağ: gırtlak (KBSY, 34).

Çağ. +dağ/+dek

andağ: o şekilde, özdek: ağacın özü (MN, 8; AD, 162).

EOT +dağ/+dek

bıñğıldağ: yumuşak kemik doku, kemürdek: yumuşak kemik, özdek: öz (Güven, 2009: 116; KE, 1033).

Güneydoğu Grubu

Özb. +tağ/+tek

yelgiltek: ahlaksız, kıttek: az, biraz, huştağ: düdük, kıttağ: daha az (ÖTG, 61, ÖTGMS, 33).

Kuzeybatı Grubu

Kzk. +daw/+taw

tanıstaw: az tanış, uzındaw: daha uzun, jamandaw: daha kötü, döngelektew: yuvarlakça (ÇKTG, 63; KTG: 245).

Kırg. +dağ/+tağ

ķumdağ: kumlu yer, sazdağ: sazlık yer, kıštağ: köy, taštağ: taşlı yer (KTG, 111).

Kkp. +tağ/+law/+lew/+taw

biybastağ: yaramaz, ķansızlaw: kanı az, tiklew: öfkeli, usaķlaw: ufakça, mayıntaw: inat (KkpTG, 89-98).

Kır. Tat. +dağ

boğurdağ: nefes borusu, yaydağ: göçebe (KTTG, 136).

Güneybatı Grubu

Az. +dağ/+dek

fırılđağ: hile, ķeyirdek~ķerdek: ķekirdek, ķundağ: kundak, gürdek: tahtadan ya da kâğıttan yapılmış kapak, güzdek: sonbaharda çıkan bir ot, ördek: ördek (AzTG, 177).

TT +dağ

bingıldak: kafatasının kemikleşmeden önce kemiklerin birleşme yerlerinde bulunan kıkırdak bölümü, fırıldak: uyanık (TTGŞB, 45).

Tablo 28 +DAK İsimden İsim Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	EKLER	+DAK
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	tağ/teg
	Karahanlı Türkçesi	dağ/dek
	Harezm Türkçesi	dağ
	Kıpçak Türkçesi	dağ
	Çağatay Türkçesi	dağ/dek
Güneydoğu Grubu	Eski Oğuz Türkçesi	dağ/dek
	Özbek Türkçesi	tağ/tek
Kuzeydoğu Grubu	Yeni Uygur Türkçesi	-
	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Tuva Türkçesi	-
	Kazak Türkçesi	daw/taw
	Kırgız Türkçesi	dağ/tağ
	Karakalpak Türkçesi	tağ/law/lew/taw
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	dağ
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Nogay Türkçesi	-
	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	dağ/dek
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	dak

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Uygur Türkçesi ile çağdaş Türk lehçelerinden Özbek Türkçesinde ötümsüz biçimiyle kullanılan ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumuna uyarken ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumunu bozmaktadır.

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Karahanlı, Harezm, Kıpçak, Çağatay ve Eski Oğuz Türkçesi ile çağdaş Türk lehçelerinden Kırım Tatar, Azerbaycan ve Türkiye Türkçelerinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır. Ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı tanıklanamadığından ekin bu lehçelerdeki ünsüz uyumu durumuyla ilgili herhangi bir tespit yapılamamaktadır.

Çağdaş Türk lehçelerinden Kazak, Kırgız ve Karakalpak Türkçelerinde ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılan ekin Kazak ve Kırgız Türkçelerinde ünsüz uyumuna uydurularak kullanıldığı görülürken; Karakalpak Türkçesinde ise ünsüz uyumuna uydurulmaksızın kullanıldığı görülmüştür.

2.1.1.2.17. +DAm

İşlev ve Kökeni

İsim kök ve gövdelerinden Benzerlik anlamı veren sıfat ve isimler türetmektedir. Aynı zamanda soyut adlar da türetmiştir.

Ekin yapısı ile alakalı olarak Bang (1980: 63); Erdal (1991: 70); Korkmaz (2014: 128); Gülensoy (2010: 528) ve Paçacıoğlu (2016: 26) birleşik bir ek olduğunu ve +da eki ile "-m" ekinin kaynaşmasıyla oluştuğunu ifade etmişlerdir.

Gabain de ekin yapısını +ta-m şeklinde düşünüp +tağ ve +taş ekleri ile bağlantılı olduğu görüşünü ifade etmiştir (Eraslan, 2012: 96).

Ekin Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kök. +dem

erdem: iyilik, aldım: kişi adı (OTG, 80; KY, 608).

Uyg. +dem/+tem

erdem: fazilet, birtem: birlikte, yintem: sürekli, birdem: tam, kestem: benzer, tüzdem: girintisiz (EUTD 59; EUTG, 96; KEYD, 247; AYS, 345).

Krh. +dem/+tam/+tem

birtem: uzun müddet, erdem: erdem, oktam: bir ok atımı yer (TTŞ, 144; DLTGİ, 87; KBSY, 35).

Hrz. +dem

közdemçi: gözcü (HTİ, 76).

Kıp. +dem

erdem: erdem (CC, 73).

Çağ. +dem

erdem: erdem (MN, 168).

EOT +dem

erdem: hüner (DKK, 106).

Kuzeybatı Grubu

Kkp. +dem

birdem: oy birliğiyle (KkpTG, 96).

Bşk. +dam/+dem/+zem

bırzem: iyi geçinen, kündem: uysal, yıldam: hızlı (BTG, 69).

Güneybatı Grubu

Az. +dem

erdem: sabır, yöndem: yöntem (AzTG, 178).

TT +dam/+den/+tem

erdem: fazilet, gündem: gündem, saydam: saydam, yöntem: metot, yordam (TTGŞB, 46; ÇTYD-1, 52).

Tablo 29 +DAm İsimden İsim Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	EKLER	+DAm
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	dem
	Uygur Türkçesi	dem/tem
	Karahanlı Türkçesi	dem/tam/tem
	Harezm Türkçesi	dem
	Kıpçak Türkçesi	dem
	Çağatay Türkçesi	dem
	Eski Oğuz Türkçesi	dem
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	-
	Yeni Uygur Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	dem
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	dam/dem/zem
	Nogay Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	dem
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	dam/dem/tem

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Köktürk, Harezm, Kıpçak, Çağatay ve Eski Oğuz Türkçesi ile çağdaş Türk lehçelerinden Karakalpak, Başkurt, Azerbaycan Türkçelerinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır. Bu dönem ve lehçelerde ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı tanıklanamadığından ünsüz uyumu durumuyla ilgili herhangi bir tespit yapılamamaktadır.

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Uygur ve Karahanlı Türkçeleri ile çağdaş Türk lehçelerinden Türkiye Türkçesinde ekin ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılmasına rağmen ünsüz uyumuna uydurulmaksızın kullanıldığı görülmüştür.

2.1.1.2.18. +DAsI

İşlev ve Kökeni

Zaman bildiren isimlerden zaman zarfları türetir. Ekin, yapısı hakkında Kasapoğlu Çengel (2020: 109)'in +çIIIk eki ile ilgili söylediği durum bu ek için de söylenebilir. Bu ek de birleşik bir ek değil, isimden isim yapma eki “+DA” ile 3. tekil iyelik eklerinin bir arada kullanılması ile oluştuğu düşünülmektedir.

Ekin Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

EOT. +dası/+tesi

irtesi: öbür gün, yarındası: ertesi (TTLKEAT, 88; EAT, 54).

Tablo 30 +DAsI İsimden İsim Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	EKLER	+DAsI
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezmi Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	dası/tesi
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	-
	Yeni Uygur Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Eski Oğuz Türkçesinde ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılan bu ek, ünsüz uyumuna uydurulmaksızın kullanılmıştır.

2.1.1.2.19. +DAş

İşlev ve Kökeni

Birliktelik ve paylaşma bildiren sözcükler türetir. Eklendiği ismin ifade ettiği şeyde, ortaklığa, benzerliğe sahip olan kişi veya nesneleri bildiren isimle türetir.

Ekin kökeni hakkında çeşitli görüşler mevcuttur. Bu görüşler üç grupta toplanabilir: ekin bir sözcükten eklediği, bir ek ve bir sözcüğün kaynaşmasından meydana geldiği ve iki ayrı ekin birleşmesiyle oluştuğu görüşleridir.

Jean Deny (2012: 317), ekin adaş “arkadaş, sevgili” anlamlarındaki sözcükten geldiğini ileri sürmüştür.

Clauson (1972: XIII); Hatiboğlu (1974: 331) ve Banguoğlu (2011: 170) bulunma durum eki +dA ile "eş" sözcüğünün birleşmesiyle oluştuğunu savunurlar.

Bang (1980: 62), ek hakkında iki fikir öne sürmüştür. İlk olarak “-da” eki ve “eş” sözcüğünün birleşimini ifade ederken ikinci olarak “-dem, -dek” gibi öncelikle -de ile fiilleştirilen isimler grubuna “-daş”ın [-da-ş] da eklenebileceği olasılığına yer verir.

A. v. Gabain (1988: 46) de +dAş eki ilgili çeşitli görüşler ileri sürmüştür. Bu görüşlerden öncelikle ekin +ta- isimden fiil yapma eki ve -ş fiilden isim yapma ekinin birleşmesiyle oluştuğu fikrini söylerken ikinci olarak +ta bulunma durumu eki ve ‘eş’ sözcüğünün birleşmesiyle oluştuğu görüşünü ifade etmektedir. Bu fikirlerin yanı sıra Gabain, ekin +tağ ve +tam ekleriyle de ilişkili olduğunu ifade etmiştir.

Serebrennikov-Gadjieva (2011: 97) ekle ilgili “Bu ekin birinci tarafı bulunma hâlinin -ta, -te ekidir, ikinci ögesi toplu çokluğun eski ekinin yansımasıdır.” düşüncesindedir.

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Uyg. +daş/+deş/+teş

köngüldeş: aynı hisleri paylaşan, işdeş: aynı işe mensup, atdaş: adaş, işteş: aynı işi yapan, boşgütdeş: sınıftaş, körkdeş: aynı görünümde olan (EUTG, 96; KEYD, 247; EUTD, 59).

Krh. +daş/+deş

koldaş: arkadaş, karındaş: kardeş (KTG, 14).

Hrz. +daş/+deş

karındaş: kardeş, koldaş: arkadaş, yaşdaş: yaşıt, sözdeş: muhattap (KHKD, 187; HTİ, 77; İML, 115).

Kıp. +daş/+deş/+taş

koldaş: arkadaş, attaş: adaş, kökdeş: aynı cinsten olan, emikdaş: sütkardeş, boydaş: bir boyda olan (KHKD, 325; KTG2, 115, KTG1, 26).

Çağ. +daş/+deş/+teş

boydaş: aynı boyda olan, yemdaş: sofradaş, kökeldeş: süt kardeşi, teñdeş: denk (ÇT, 123).

EOT. +daş/+deş/+taş

koldaş: arkadaş, bēñdeş: benzer, yoldaş: arkadaş, kırtaş: kardeş, sözdeş: muhattap (EAT, 55; TTLKEAT, 89, EATE, 116; DKK, 130).

Güneydoğu Grubu

Özb. +dâş

sirdâş: sırdaş, sühbetdâş: sohbet arkadaşı (ÖTG, 55).

Y. Uyg. +daş

yurtdaş: yurttaş, kerındaş: kardeş (YUTG, 38).

Kuzeydoğu Grubu

Alt. +daş/+doş/+taş/+teş

ayıldeş: komşu, bñdüşdeş: birbirine benzeyen, coldoş: yoldaş, karındaş: kardeş, uқтаş: aynı boyda olan insanlar (ATG, 74).

Hks. +das/+tas/+tes

harındaş: kardeş, argıstas: arkadaş, pılektes: bileklik (HTG, 34).

Kuzeybatı Grubu

Kzk. +das/+des/+las/+tas/+tes

joldas: yoldaş, eptes: kabiliyetli, köñildes: sevgili, sırlas: sırdaş, attas: adaş (ÇKTG, 62; KTG: 240).

Kırg. +daş/+deş/+doş/+loş/+löş/+taş/+teş/+töş

doorloş: çağdaş, ömürlöş: hayat arkadaşı, sırdaş: sır arkadaşı, cerdeş: hemşehri, caattaş: taraftar, emçekteş: sütkardeş, cüröktöş: gönüldaş, coldoş: yoldaş (KTG, 111; KT, 29).

Kkp. +das/+las/+les

karındas: kardeş, kırdas: yaşıt, atlas: adaş, jerles: hemşehri (KkpTG, 86).

Tat. +daş/+deş/+taş/+teş

yaқтаş: hemşehri, yeşteş: yaşıt, yuldaş: yoldaş, üydeş: evdeş (TLG, 731; ÇTYD-3, 55).

Kır. Tat. +daş/+deş

boydaş: aynı boyda olanlar, küçdeş: aynı güçte olanlar, işdeş: iş arkadaşı, kırsdaş: aynı sınıfta okuyanlar, yoldaş: yoldaş, kındaş: babadan kardeş, ömürdeş: eş (KTTG, 136).

Kmk. +daş

maslakdaş: dava arkadaşı, sırdaş: sırdaş, yoldaş: yol arkadaşı (TLG, 1006).

Bşk. +deş/+taş/+teş/+zaş

ildeş: yurttaş, kıırzaş: akran, üzekteş: merkeze ait, yaқтаş: hemşehri (BTG, 70).

Nog. +das

avıldas: köydeş, karındas: kardeş (TLG, 630).

Güneybatı Grubu

Gag. +daş

kardaş: kardeş, vatandaş: vatandaş, koldaş: meslektaş, yoldaş: yoldaş (GTG, 166).

Az. +daş

yoldaş: yoldaş, vetendaş: vatandaş, emekdaş: iş arkadaşı, sırdaş: sırdaş, cığırdas: çağdaş (AzTG, 178; ÇTYD-1, 119).

Trkm. +daş/+deş

deñdeş: eşit, egindeş: yaşıt, boydaş: aynı boyda olan, işdeş: meslektaş, aatdaş: adaş, pikirdeş: fikirdeş (TTG, 2020: 76-77; ÇTYD-1, 186).

TT +daş/+deş/+taş/+teş

anlamdaş: aynı anlamda olan, çağdaş: aynı çağda olan, boydaş: aynı boyda olan, kardeş: kardeş, seşteş: yazılışları aynı olan, sırdaş: sırdaş, yurttaş: yurttaş, vatandaş, özdeş, ırktaş (TTGŞB, 46; ÇTYD-1, 52).

Tablo 31 +DAş İsimden İsim Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	EKLER	+DAş
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	daş/deş/teş
	Karahanlı Türkçesi	daş/deş
	Harezmi Türkçesi	daş/deş
	Kıpçak Türkçesi	daş/deş/taş
	Çağatay Türkçesi	daş/deş/teş
	Eski Oğuz Türkçesi	daş/deş/taş
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	dâş
	Yeni Uygur Türkçesi	daş
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	daş/taş/teş/doş
	Hakas Türkçesi	das/tas/tes
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	das/tes/des/las/tas
	Kırgız Türkçesi	daş/deş/doş/loş/löş/taş/teş/töş
	Karakalpak Türkçesi	das/des/las/les
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	daş/deş/taş/teş
	Kırım Tatar Türkçesi	daş/deş
	Kumuk Türkçesi	daş
	Başkurt Türkçesi	deş/taş/teş/zaş
	Nogay Türkçesi	das
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	daş
	Azerbaycan Türkçesi	daş
	Türkmen Türkçesi	daş/deş
	Türkiye Türkçesi	daş/deş/taş/teş

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Uygur, Çağatay ve Eski Oğuz Türkçesi ile çağdaş Türk lehçelerinden Altay, Hakas, Kazak, Kırgız, Tatar, Başkurt, Türkiye Türkçelerinde ek ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılmıştır. Uygur, Çağatay, Eski Oğuz Türkçelerinde iki şekilli kullanılmasına rağmen ünsüz uyumuna uydurulmadan kullanıldığı görülürken; Altay, Hakas, Kazak, Kırgız, Tatar, Başkurt ve Türkiye Türkçelerinde ise ünsüz uyumuna uydurularak kullanıldığı görülmektedir.

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Karahanlı, Harezmi, Kıpçak Türkçeleri ile çağdaş Türk lehçelerinden Özbek, Yeni Uygur, Karakalpak, Kırım Tatar, Kumuk, Nogay, Gagavuz, Azerbaycan, Türkmen Türkçelerinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır. Ekin, Karahanlı, Karakalpak, Kumuk, Nogay ve Gagavuz Türkçelerinde ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklere kullanımı tanıklanamadığından ünsüz uyumu durumu hakkında bir tespit yapılamamaktadır.

2.1.1.2.20. +DAY/+IAY

İşlev ve Kökeni

Adlardan benzerlik ifade eden sıfat ve zarf görevinde sözcükler türetir.

Alkaya (2022: 272), -day/-dey ekinin Eski Türkçede teg edatı olarak görüldüğünü ve günümüz lehçelerinde yalın halden sonra eklenerek kalıplaştığını ifade etmiştir.

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Güneydoğu Grubu

Özb. +tây/+lay/+ley

şirintây: şirincik, bütünley: bütünüyle, tirikley: diri diri (ÖTG, 58-61).

Kuzeybatı Grubu

Kzk. +dey/+tey

yetpistey: yetmiş kadar, elüwdey: elli kadar, miñdey: bin kadar, üydey: ev kadar, mendey: benim gibi (ÇKTG, 64; KTG: 240).

Kırg. +day/+dey/+tay/+toy/+töy

kızday: kız gibi, bilimdey: bilim gibi, taştay: taş gibi, tüştöy: düş gibi, kuştay: kuş gibi, başınday: başı gibi, bolottoy: çelik gibi, ak coltoy: iyi niyetli (KTG, 111-119; KT, 29).

Kkp. +day/+dey/+tay

ķanday: nasıl, munday: böyle, pelendey: böyle, kişkentay: küçücük, azķantay: az, kıldırıķtay: incecik (KkpTG, 89-94).

Tat. +lay/+ley

buşlay: karşılıksız, yeşley: genç (TRG, 64; BTT, 238).

Kır. Tat. +day

gülday: gül gibi, kuşday: kuş gibi, çıkķanday: çıkmış gibi (KTTG, 137).

Kmk. +lay

saylay: diri diri (TLG, 1006).

Bşk. +day/+lay/+tey

barışlay: geçerken, buşlay: haksız yere, bınday: bunun gibi, yüntey: tüylü, kũptey: kıyafetin kat kat olması (BTG, 72-73).

Nog. +lay

tañlay: erken (TLG, 630).

Güneybatı Grubu

Trkm. +ley

bütünley: bütünüyle, yüzley: yüzeysel (TTG, 87).

Tablo 32 +DAy/+IAy İsimden İsim Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	EKLER	+DAy
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezmi Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	lay/ley/tây
	Yeni Uygur Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	tey/dey
	Kırgız Türkçesi	day/dey/tay/toy/töy
	Karakalpak Türkçesi	day/dey/tay
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	lay/ley
	Kırım Tatar Türkçesi	day
	Kumuk Türkçesi	lay
	Başkurt Türkçesi	day/tey/lay
	Nogay Türkçesi	lay
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	ley
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Çağdaş Türk lehçelerinden Tatar, Kırım Tatar, Kumuk, Nogay ve Türkmen Türkçelerinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır. Ekin Kumuk, Nogay ve Türkmen Türkçelerinde ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklere kullanımı tanıklanamadığından ünsüz uyumu durumu hakkında bir tespit yapılamamaktadır.

Çağdaş Türk lehçelerinden Özbek, Kazak, Kırgız, Karakalpak, Başkurt Türkçelerinde ek ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılmıştır. Özbek, Karakalpak ve Başkurt Türkçelerinde iki şekilli kullanılmasına rağmen ünsüz uyumuna uydurulmadan kullanıldığı görülürken; Kazak ve Kırgız Türkçelerinde ise ünsüz uyumuna uydurularak kullanıldığı görülmektedir.

2.1.1.2.21. +DAyIn/+IAyIn

İşlev ve Kökeni

Çağatay (1943: 104) ekin ayrımını -la+ isimden fiil yapan ek, -yu gerundium eki, -n: vasıta hali eki şeklinde yapmış ve birleşik bir ek olduğunu belirtmiştir. Aynı şekilde Argunşah (2021: 125) da ekin yapısı ile ilgili olarak +IA- isimden fiil yapım eki üzerine -I zarf-fiil eki ve +n vasıta hâli ekinin getirilmesiyle oluşmuş birleşik bir ek olduğunu söylemiştir.

Erdal (1991: 124) bu ekin kökeninin +IAyU eki olabileceğini ve +IAyU ekinin de birleşik bir ek olduğunu kabul ederek eki +la-y-u/+le-y-u olarak ayırır. İlhan (2009: 1546) da ekin ilk önce layu şeklinde bir sözcük olduğunu ve bu sözcük üzerine vasıta hâli eki +n'nin getirilmesiyle oluştuğunu ifade eder.

Doğan (2014: 14), ekin yapım eki+zarf-fiil ekinin kaynaşıp birleşmesiyle oluştuğunu belirtmiş ve ekin +le-+y+-in şeklinde ayrımı yapmıştır.

Korkmaz (2009: 174), Türkiye Türkçesi Şekil Bilgisi eserinde ise +lEyIn ekinin zarf-fiil kaynaşmasından oluştuğunu belirtmektedir.

Kuznetsov (1997: 245) eki diye<deyü sözcüğüne dayandırarak sözcükteki /d/ sesinin /l/ sesine dönüştüğünü ifade eder.

Alkaya (2022: 297), bu ekin Kuzey grubu lehçelerinde -dayın/-deyin şeklinde görüldüğünü söylemiştir. Alkaya, bu sözcüğün kökeni ile ilgili iki görüşten bahsetmektedir. Korkmaz ve Oruzbayeva'nın teg- fiiline -in zarf-fiil ekinin getirilmesiyle oluştuğunu söylemektedirler. Hacıeminoğlu ise bu görüşe karşı çıkarak Türkçede -n zarf-fiil ekinin varlığının mümkün olamayacağı açıklamasını yapmıştır (Alkaya, 2022: 298).

Adlara gelerek süreç bildiren +dAyIn ekinin day+(ı)n vasıta hâli ekinin birşelmesiyle oluştuğu düşünülmektedir.

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Zaman veya benzerlik zarfları yapan bir ektir.

Krh. +layu/+layın

ayığlayu: ayı gibi, şuturlayın: deve gibi (DH, 43; KBSY, 47).

Kıp. +layın/+leyin

kündüzleyin: gündüz vakti, uğurlayın: hırsız gibi, yağmurlayın: yağmur vakti (KHKD, 325).

Çağ. +layın/+leyin

arslanlayın: arslan gibi, tirigleyin: diri iken, tañlayın: tan vakti (ÇT, 125).

EOT. +layın/+leyin

oğurlayın: hırsız gibi, deñizleyin: deniz gibi, gördüğünleyin: gördüğü gibi (TTLKEAT, 112; (EAT, 55).

Kuzeybatı Grubu

Kzk. +dayın/+tayın

jazdayın: yaz boyunca, kıstayın: kış boyu, jastayın: gençlikte (ÇKTG, 64; KTG: 240).

Kmk. +layın

sawlayın: diri diri, yaşlayın: gençken (TLG, 1006).

Nog. +layın

atlayın: at gibi (NogTG, 105).

Güneybatı Grubu

Gag. +layın/+leyin/+neyin/+nen/+cileen

uurlayın: uğru gibi, avşamneyin: akşamleyin, avşamnen: akşamüzeri, benimcilen~bencileyin: benim gibi, senincilen: senin gibi (GTG, 168).

Trkm. +layın/+leyin

aylayın: bir ay boyunca, bölekleyin: parçalar hâlinde, bütünleyin: bütünüyle, döwürleyin: süreli, düypleyin: kökten (TTG, 87).

TT +leyin

öğleyin: öğlen saati, sabahleyin: sabah saati, gündüzleyin: gündüz vakti (TTGŞB, 174).

Tablo 33 +DAyIn/+lAyIn İsimden İsim Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	EKLER	+Dayın/+lAyIn
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	layu/layın
	Harezm Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	layın/leyin
	Çağatay Türkçesi	layın/leyin
	Eski Oğuz Türkçesi	layın/leyin
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	-
	Yeni Uygur Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	dayın/tayın
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	layın
	Başkurt Türkçesi	-
	Nogay Türkçesi	layın
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	layın/neyin/nen/cileen
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	layın/leyin
	Türkiye Türkçesi	leyin

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Karahanlı, Kıpçak, Çağatay ve Eski Oğuz Türkçesi ile çağdaş Türk lehçelerinden Kumuk, Nogay, Gagavuz, Türkmen ve Türkiye Türkçelerinde sadece ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır. Kıpçak, Çağatay, Eski Oğuz, Kumuk ve Gagavuz Türkçelerinde ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklere kullanımı tanıklanamadığından ünsüz uyumu durumu hakkında bir tespit yapılamamaktadır.

Çağdaş Türk lehçelerinden Kazak Türkçesinde ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılan bu ek ünsüz uyumuna uydurularak kullanılmıştır.

2.1.1.2.22. +deme

İşlev ve Kökeni

Ek, eklendiği kök ve gövdelerden yer tarif eden adlar türetmektedir. Ekin kökenin bulunma hâli eki +DA ve isim isim yapan +be/+me/+pe eklerinin birleşmesi ile oluştuğu düşünülebilir.

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kuzeybatı Grubu

Kkp. +deme

beldeme: kalçanın üst tarafı, birdeme⁴: bir nesne (KkpTG, 97).

Tablo 34 +deme İsimden İsim Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	EKLER	+deme
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezmi Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	-
	Yeni Uygur Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	deme
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
	Nogay Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Karakalpak Türkçesinde sadece ötümlü biçimiyle görülen bu ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı tanıklanamadığından ekin bu dönem ve lehçelerdeki ünsüz uyumu durumuyla ilgili herhangi bir tespit yapılamamaktadır.

2.1.1.2.23. +DX

İşlev ve Kökeni

Eklendiği sözcüğe pekiştirme anlamı katarak isim kök ve gövdelerinden zarf görevli sözcükler türetir.

J. R. Hamilton, bu ekin Sanskritçe veya Toharcadan ödünçleme alınmış olabileceği görüşünü ifade etmiştir (Eraslan, 2012: 96).

⁴ Birdeme sözcüğü bu ek için örnek verilmiş olsa da bu sözcüğün bir sözcüğü ile Türkmen ve Azerbaycan Türkçelerinde yer alan neme “ne: nesne” sözcüğünün birleşiminden oluştuğu düşünüldüğünden bu örneğin bu ek için uygun olmadığı düşünülmektedir.

Gabain (2007: 111), +DI ekinin Türkçede nadir kullanılan ortak Altayca bir ek olduğu düşüncesini savunmaktadır.

Yalçın (2021: 185), genellikle aşağılama, küçük görme görevini üstlenen bu ek ile ilgili olarak ses yansımali köklere -II/-UI, -Ir/-Ur eklerinin getirilmesiyle oluşan gövdelerden isimler türeten bir ek olduğunu söylemektedir.

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kök. +tı/+ti

amtı: şimdi, ekinti: ikinci olarak, katıgtı: iyice (OTG, 83-84; ETYSVİ, 272).

Uyg. +tı

katıgtı: sertçe, kıñırtı: kötü gözle bakma (KİP, 10; TSD, 379; EUTG, 96).

Krh. +dı/+dü/+tu

ekindi: ikinci, öñdü: ilki, kıyту: çukur (KBSY, 36; TTŞ, 144).

Hz. +di/+tu

emdi: şimdi, kıyту: çukur (TSD, 443; KHKD, 187; KHKD, 58).

Kıp. +tu

kıyту: çukur (KTG2, 129).

Çağ. +dı

takırdı: ses (BLÇTO, 212).

EOT. +di/+du/+dü/+tı

emdi: şimdi, ekindü: ikinci, inildi: inilti, kıcirtı: gıcirtı, cızıldı: cızıltı, güldürdü: gürültü (DKK, 440; KE-1, 695-833; TTLKEAT, 89).

Kuzeybatı Grubu

Kır. Tat. +dı/+tı

dañğırdı: demir gibi sert nesnelerin sesi, şatırdı: gök gürlemesinde çıkan ses, şuvıltı: kalabalıkta çıkan ses (KTTG, 137).

Güneybatı Grubu

Gag. +tı

çıtırtı: çıtırtı, fisirtı: fisiltı, kıpırtı: kıpırtı, patırtı: patırtı (GTG, 172).

Az. +tı/+ti/+tu

şırıltı: şırıltı, şırtıltı: kamçı sesi, pinti: kirli, pıçılı: fıslı, guvurtu: yüksek sesli patlama, züyültü: bebek ağlama sesi (AzTG, 185).

TT +tı/+ti/+tu/+tü

elti, tortu, fıkırtı, gürültü, dırıltı, gümbürtü (TTGŞB, 65; ÇTYD-1, 55).

Tablo 35 +DX İsimden İsim Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	EKLER	+DX
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	tı/ti
	Uygur Türkçesi	tı
	Karahanlı Türkçesi	di/dü/tu
	Harezmi Türkçesi	di/tu
	Kıpçak Türkçesi	tu
	Çağatay Türkçesi	dı
	Eski Oğuz Türkçesi	di/du/dü/tı
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	-
	Yeni Uygur Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	dı/tı
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
	Nogay Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	tı/tü
	Azerbaycan Türkçesi	tı/ti/tu/tü
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	tı/ti/tu/tü

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Türk dilinin tarihi dönemlerinden Köktürk, Uygur, Kıpçak Türkçeleri ile çağdaş Türk lehçelerinden Gagavuz, Azerbaycan ve Türkiye Türkçelerinde ötümsüz biçimiyle kullanılan ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumuna uyarken ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumunu bozmaktadır.

Türk dilinin tarihi dönemlerinden Karahanlı, Harezmi ve Eski Oğuz Türkçeleri ile çağdaş Türk lehçelerinden Kırım Tatar Türkçesinde ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılan bu ek ünsüz uyumuna uydurularak kullanılmamıştır.

Çağatay Türkçesinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır. Ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı tanıklanamadığından ekin bu dönemdeki ünsüz uyumu durumuyla ilgili herhangi bir tespit yapılamamaktadır.

2.1.1.2.24. +dıc

İşlev ve Kökeni

Ekin etimolojisi hakkında bilgiye ulaşılamamıştır. Fakat ekin arkadaş, yandaş, yoldaş gibi sözcüklerdeki +DAş eki ile hem anlam hem de fonetik (ş/ç) bakımından ilişkili olabileceği düşünülebilir.

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Krh. +dıc

sağdıç: sadık arkadaş (TTŞ, 144).

EOT. +dıc

sağdıç: sadık arkadaş (TTLKEAT, 89).

TT +dıc

sağdıç: sadık arkadaş (TS-2, 2816).

Tablo 36 +dıc İsimden İsim Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	EKLER	+dıc
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	dıc
	Harezm Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	dıc
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	-
	Yeni Uygur Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
	Nogay Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	dıc

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Karahanlı ve Eski Oğuz Türkçeleri ile çağdaş Türk lehçelerinden Türkiye Türkçesinde tek örneğe rastladığımız bu ek, sadece ötümlü biçimiyle kullanılmıştır. Ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı tanıklanamadığından ekin bu dönem ve lehçelerdeki ünsüz uyumu durumuyla ilgili herhangi bir tespit yapılamamaktadır.

2.1.1.2.25. +DURUḳ/+duḳ

İşlev ve Kökeni

İnsan ve hayvanlarla ilgili organ adlarına gelerek araç gereç adları türetir.

Korkmaz (2009: 46) bu ekin yapısını -dUr ve -Uk eklerinin birleşmesiyle açıklamaktadır. Kononov ise ekin kökenini -DUR faktitif eki ve +uk fiilden isim yapma eki olarak açıklamaktadır (Kononov, 1968: 84).

Hatiboğlu (1974: 62) ve Banguoğlu (2011: 170) ekin “duran, tutan” anlamlarına gelen bağımsız bir sözcük olabileceğini ifade etmektedirler. Hatipoğlu ayrıca bu ekin yapım eki görevinin bulunmadığını +DURUK ile türetilmiş sözcüklerin birleşik sözcük olarak düşünülmesi gerektiğini ifade etmiştir.

Eckmann (2004: 45), ettirgenlik eki -dUr- ile fiilden soyut -Uk ekinin birleşmesiyle oluştuğunu belirtmektedir.

Räsänen (1957: 97) W. Bang’ın +dUrUk ekinin kekenini tur- ‘durmak’ ve -k biçiminde açıkladığını söylemiştir.

Ganiyev (2013: 76), S. N. Moratov’un bu eki torık (tor- ‘fiil kökü’ + ık, ‘fiilden isim yapma eki’) sözcüğünden geldiğini ifade ettiğini belirtmiştir.

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Uyg. +duruk/+dürük/+tuk

boyunduruk: boyunduruk, beldürüklük: kemer, buruntuk: burna geçirilen halka (KEYD, 251: OTWF, 104).

Krh. +duk/+duruk/+dürük

burunduk: yular, boyunduruk: boyunluk, kömüldürük: at göğüslüğü (KHKD, 58; Yıldırım-Çiftçi, 2012: 1231-1232).

Hrz. +duk

burunduk: boyunluk (ME, 49).

Kıp. +duk/+duruk/+dürük

burunduk: yular, oğulduk: tohum, kömüldürük: at göğüslüğü (KTG2, 116).

Çağ. +duk/+duruk

burunduk: yular, orunduk: eğer malzemesi, kaygalduruk: kalaylanmış kap, şakalduruk: tıraş aleti (ÇT, 123).

EOT. +duruk

burunduruk: burun halkası (EAT, 54; TTLKEAT, 89; EATE, 116).

Özb. +dık/+tık/+tik/+türük

koltık: koltuk, orundık: sandalye, yostik: yastık, boyintürük: boyunduruk (ÖTG, 56-61).

Y. Uyg. +duruk/+turuk

buyunturuk: boyunduruk, burunduruk: burunluk (YUTG, 38).

Kuzeydoğu Grubu

Hks. +tık/+tik

töstik: kök, köstik: ayna, pastık: mühür (HTG, 34; TLG, 1135).

Kuzeybatı Grubu

Kkp. +tık/+tik/+dırıķ

ķoltıķ: koltuk, kemtik: azlık, moyındırıķ: boyunduruk, tabaldırıķ: eşik (KkpTG, 96).

Tat. +dıķ/+tık/+tĭk

urundıķ: tabure, ķultıķ: koltuk, ķarındıķ: diyagram, bŭlĭmtĭk: kısım, ilemtĭk: kepek, ķultıķ: koltuk, tirentĭk: derin (düşünce) (TRG, 62-68).

Kır. Tat. +dıırıķ/+dirik

boyındırıķ: kölelik, kömŭldirik: atın boyundan aşırılıp kolanına baēlanan kayış, közildirik: gözlük (KTTG, 137).

Bşk. +tık/+tŭk

bıwıntıķ: boēum, ķultıķ: koltuk altı, sŭltŭk: oldukça kısa (BTG, 104).

Nog. +dıķ/+dik/+tık

kindik: göbek, ķoltıķ: kucak, orındıķ: yatak (TLG, 630).

Güneybatı Grubu

Az. +duruk/+dŭrŭk/+tuķ

boyunduruķ: boyunduruk, kömŭldŭrŭk: at gözlüēü, saķalduruķ: ipten kaytan, ķoltuķ: koltuk (AzTG, 178-186).

Trkm. +duruk/+turuk/+zırıķ

agızzırıķ: gem, boyunturuk ~ boyunduruk, boyunluk (TTG, 76).

TT +dirik/+duruk/+dŭrŭk

boyunduruk: boyna takılan çember, burunduruk: burun kıskacı, cibindirik: sineklik, çiēindirik: sırt örtüsü, gömŭldŭrŭk: atın boyundan aşırılıp kollarına baēlanan kayış, dişindirik (TTGŞB, 47; ÇTYD-1, 52).

Tablo 37 +DUrUk/+DUK İsimden İsim Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	EKLER	+DUK/+DUrUk
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	duruk/dürük/tuk
	Karahanlı Türkçesi	duk/duruk
	Harezmi Türkçesi	duk
	Kıpçak Türkçesi	duk/duruk/dürük
	Çağatay Türkçesi	duk/duruk
	Eski Oğuz Türkçesi	duruk
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	dık/tık/tik/türük
	Yeni Uygur Türkçesi	duruk/turuk
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	tıh/tik
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	dırık/tık/tik
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	dık/tık/tik
	Kırım Tatar Türkçesi	dırık/dirik
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	tık/tük
	Nogay Türkçesi	dık/dik/tık
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	duruk/dürük/tuk
	Türkmen Türkçesi	zırık/duruk~turuk
	Türkiye Türkçesi	dırık/duruk/dirik/dürük

Ünsüz Uyumı Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Uygur Türkçesi ile çağdaş Türk lehçelerinden Özbek, Yeni Uygur, Karakalpak, Tatar, Nogay, Azerbaycan ve Türkmen Türkçelerinde ötümlü ve ötümsüz biçimiyle kullanılan ekin, ünsüz uyumuna uydurulmaksızın kullanıldığı görülmektedir.

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Karahanlı, Harezmi, Kıpçak, Çağatay, Eski Oğuz Türkçeleri ile çağdaş Türk lehçelerinden Kırım Tatar, Türkiye Türkçelerinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır. Bu dönem ve lehçelerde ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklere kullanımı tanıklanamadığından ünsüz uyumu durumu hakkında bir tespit yapılamamaktadır.

Hakas ve Başkurt Türkçelerinde ötümsüz biçimiyle kullanılan ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumuna uyarken ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumunu bozmaktadır. Hakas Türkçesinde ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklere kullanımı tanıklanamadığından ünsüz uyumu durumu hakkında bir tespit yapılamamaktadır.

2.1.1.2.26. +DUz

İşlev ve Kökeni

Korkmaz (2009: 47), ekin işlevi kesin olarak bilinmeyen ölü bir ek olduğunu ifade ederek bu ekin Eski Türkçeden daha eski döneme ait bir ek türü olabileceğini belirtmiştir.

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kök. +tüz

küntüz: gündüz (Tekin, 2014; 157).

Uyg. +tüz

küntüz: gündüz (KİP, 10).

Krh. +duz/+düz

kündüz: gündüz, yulduz: yıldız (KBSY, 36; DLTGMNÇD, 502).

Hrz. +duz/+düz

yulduz: yıldız, kündüz: gündüz (NF, 46; HTİ, 183).

Kıp. +düz/+duz

kündüz: gündüz, yulduz: yıldız (KTG2, 115; CC, 75).

Çağ. +duz/+düz

kündüz: gündüz, yulduz: yıldız (ÇT, 124; ŞHD, 684).

EOT. +duz/+düz

kündüz: gündüz, yulduz: yıldız (TTLKEAT, 89).

AzTG. +duz/+düz

kunduz, ulduz, gündüz (AzTG, 178).

TT +düz/+dız

gündüz, yıldız, kunduz (TE, 62; ÇTYD-1, 52).

Tablo 38 +DUz İsimden İsim Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	EKLER	+DUz
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	tüz
	Uygur Türkçesi	tüz
	Karahanlı Türkçesi	duz/düz
	Harezm Türkçesi	duz/düz
	Kıpçak Türkçesi	duz/düz
	Çağatay Türkçesi	duz/düz
	Eski Oğuz Türkçesi	duz/düz
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	-
	Yeni Uygur Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
	Nogay Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	duz/düz
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	düz/dız

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Köktürk ve Uygur Türkçelerinde ötümsüz biçimiyle kullanılan ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumuna uyarken ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumunu bozmaktadır.

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Karahanlı, Harezm, Kıpçak, Çağatay ve Eski Oğuz Türkçesi ve çağdaş Türk lehçelerinden Azerbaycan ve Türkiye Türkçelerinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır. Ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı tanımlanamadığından ünsüz uyumu durumuyla ilgili herhangi bir tespit yapılamamaktadır.

2.1.1.2.27. +IAç

İşlev ve Kökeni

Adlardan derecelendirme, karşılaştırma, benzerlik bildiren sıfat ve zarf görevli sözcükler türetir. Ek, IA ve ç enklitiğinin birleşmesiyle oluşmuştur.

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Güneybatı Grubu

Trkm. +laç/+leç

agırilaç: yavaşça, akmaklaç: ahmakça, bayırılaç: yokuş görünümde, çigleç: pişmemiş, güñleç: tutuk (TTG, 81).

Tablo 39 +IAç İsimden İsim Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	EKLER	-IAç
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezmi Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	-
	Yeni Uygur Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
	Nogay Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	laç/leç
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Çağdaş Türk lehçelerinden Türkmen Türkçesinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır.

2.1.1.2.28. +IAç

İşlev ve Kökeni

Genellikle yer adları türeten bir ektir. Bu ekin kökeni hakkında araştırmacılar bir görüş birliği içinde aynı fikirleri savunmuşlardır. Ek, isimden fiil yapım eki +la- ve fiilden isim yapım eki "-g"nin kaynaşarak birleşmesi ile oluşmuştur (Gabain, 2007: 44; Eckmann, 2005: 46; Erdal, 1991: 108; Korkmaz, 2014: 131; Nalbant, 2008:98; Eker, 2006: 351; Eraslan, 2012: 99; Tulum, 1993: 159; Toparlı-Argunşah, 2018: 52)

Tekin (2016: 54) ise bu ekin “+la ve ok” unsurlarının birleşmesiyle oluştuğunu ve "ok"un da pekiştirme edatı olduğunu savunur.

Serebrennikov-Gadjieva (2011: 98) ekin yapısında +ak, +ek küçültme ekinin bulunduğunu belirtir.

Ekin Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kök. +laç/+leg

yavlaç: kötü, ödleg: felek (KEYD, 65; KYN, 38).

Uyg. +lak/+lağ/+leg

bağırlak: yaban örneği, suvlağ: sulak yer, illeg: devlet sahibi, başlağ: başlangıç (KEYD, 249; EUTG, 99; UT: 37).

Krh. +lak/+lek/+lağ/+leg

tarığlağ: tarla, kızlak: kabakuş türü, ödleg~ödlek: felek (DLTGMNÇD, 50; DLTGİ, 96; KBSY, 47).

Hrz. +lağ/+lak/+lek

otlağ: hayvanların otlatıldığı yer, başlak: önde gelen at, ödlek: öğle vakti (NF, 335; MM, 52; İML, 141).

Kıp. +lağ/+lak/+lek/+lav/+la

otlağ: hayvan otlatılan yer, yaylak~yaylav: yazın gidilen yer, köñlek: gömlek, kışlak~kışlav: kışın oturma yer, borla: üzüm bağı (KHKD, 325; İMS, 110; CC, 446).

Çağ. +lak/+lek/+lağ

avlağ: avlanma yeri, kışlak: kış geçirilen yer, otlak: hayvan otlatılan yer, tuzlak: tuzla (ÇT, 125).

EOT. +lak/+lek/+le

kışlak: kış geçirilen yer, otlak: hayvan otlatılan yer, göñlek: gömlek, sinle: mezar taşı (TTLKEAT, 91; EATE, 116; MT, 10).

Güneydoğu Grubu

Özb. +lâk

kışlâk: köy, kumlâk: kumsal, otlâk: otlak (ÖTG, 58; ÖTGMS, 33).

Y. Uyg. +lak

kışlak: kışla, taşlak: taşlık, otlak: otlak, yaylak: yayla (YUTG, 39).

Kuzeybatı Grubu

Kkp. +lak

kışlak: kışlak, muzlak: buzla kaplı yer, taslak: taşlık yer (KkpTG, 89).

Tat. +lak

kışlak: kışlak, kaçlak: yamaç, kışlaw: kışlak, ceylew: yazlak, utlaw: otlak (TRG, 63-64).

Kır. Tat. +lak

kışlak: köy, tızlak: tuzlu yer, otlak: otlak, avlağ: avlanılan yer, gırtlak: gırtlak, çıplak: çıplak, aylak: avare, cırlak: ocak çekirgesi (KTTG, 142).

Güneybatı Grubu

Az. +lak

yaylak: yaylak, kışlak: kışlak, otlak: otlak, duzlak: tuz madeni, gırtlak: gırtlak, çılpak < çıplak: çıplak, çaylak: kuru çay yatağı, işlek: çalışmayı seven, dişlek: dişlenmiş parça (AzTG, 182; ÇTYD-1, 119).

Trkm. +lağ/+lek

baldırlağ: iri ve kalın bacaklı, burunlağ: koca burunlu, butlağ: iri kalçalı, dişlek: iri dişli, murtkağ: gür bıyıklı, saçlağ: gür saçlı, sağığallağ: gür sakallı (TTG, 86; ÇTYD-1, 186).

TT +lağ

ablak: yayvan ve dolgun yüz, bağırtlak: eti sevilen bir cins göçebe ördek, çaylak: acemi, yazlak: yazın oturulan yer, çıplak: çıplak, hortlak: mezardan çıkarak insanları korkuttuğuna inanılan yaratık, çatlak: çatlak, evlek: tarlanın, tohum ekmek için saban iziyle bölünen bölümlerinden her biri, yaylak, avlak, otlak (TTGŞB, 50; ÇTYD-1, 53).

Tablo 40 +IAğ İsimden İsim Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	EKLER	+lağ
Tarihi Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	lağ/leg
	Uygur Türkçesi	lağ/lağ/leg
	Karahanlı Türkçesi	lağ/lek/lağ/leg
	Harezmi Türkçesi	lağ/lek/lağ
	Kıpçak Türkçesi	lağ/lağ/lek/lav/la
	Çağatay Türkçesi	lağ/lek/lağ
	Eski Oğuz Türkçesi	lağ/lek/le
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	lağ
	Yeni Uygur Türkçesi	lağ
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	lağ
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	lağ
	Kırım Tatar Türkçesi	lağ
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
	Nogay Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	lağ/lek
	Türkmen Türkçesi	lağ/lek
	Türkiye Türkçesi	lak

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Türk dilinin tarihi dönemlerinden Köktürk, Uygur, Karahanlı, Harezmi, Kıpçak, Çağatay ve Eski Oğuz Türkçesi ile çağdaş Türk lehçelerinden Özbek, Yeni Uygur, Karakalpak, Tatar, Kırım Tatar, Azerbaycan, Türkmen ve Türkiye Türkçelerinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır. Köktürk ve Karahanlı Türkçelerinde ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklere kullanımı tanıklanamadığından ünsüz uyumu durumu hakkında bir tespit yapılamamaktadır.

2.1.1.2.29. +IAñI/+IAñI

İşlev ve Kökeni

Argunşah, (2021: 125), bu ekin +IA ekinin üzerine +nÇI ekinin gelmesiyle oluşmuş birleşik bir ek olduğunu ifade etmiştir.

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Çağ. +lançı/+lençi

onlançı: onuncu, sekizlençi: sekizinci, tokkuzlançı: dokuzuncu, üçlençi: üçüncü (ÇT, 125).

Güneydoğu Grubu

Özb. +lemçi

birlemçi: birinci (ÖTG, 58).

Kuzeybatı Grubu

Kkp. +lanşı/+lenşi

törtlenşi: dördüncü, otızlanşı: otuzuncu (KkpTG, 87).

Tablo 41 +lAnçI/+lAnşI İsimden İsim Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	EKLER	+lAnçI
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezm Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	lançı/lençi
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	lemçi
	Yeni Uygur Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	lanşı/lenşi
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Nogay Türkçesi	-
	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Çağatay Türkçesi ile çağdaş Türk lehçelerinden Özbek ve Karakalpak Türkçelerinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır. Özbek Türkçesinde ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklere kullanımı tanımlanamadığından ünsüz uyumu durumu hakkında bir tespit yapılamamaktadır.

2.1.1.2.30. +larça

İşlev ve Kökeni

Ad kök ve gövdelerine eklenerek benzetme anlamında sözcükler türetir. Ekin +IAr çokluk eki ile +çA edatının birlikte kullanımıyla oluştuğu düşünülmektedir. Hülya Kasapoğlu Çengel'in +çIIIk eki ile ilgili söylediği durum bu ek için de geçerlidir.

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Özb. +larça

tanişlarça: tanıdık gibi, qahramanlarça: kahraman gibi (ÖTGMS, 33).

Tablo 42 +larça İsimden İsim Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	EKLER	+larça
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezm Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	larça
	Yeni Uygur Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Nogay Türkçesi	-
	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Özbek Türkçesinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır.

2.1.1.2.31. +lAtA

İşlev ve Kökeni

Sayı isimlerine gelerek aşırılık ya da tekrar ifade eden sözcükler türetir. Bu ek +lAr çokluk ekinin /r/si düşmüş biçimi ile +çA edatının birlikte kullanımıyla oluşmuştur. Türk dilinin çeşitli lehçe ve ağızlarında da +lAr çokluk /r/ sesi düştüğü örneklerle rastlanmaktadır⁵ (Yalçın, 2021: 4).

Ekin Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Uyg. +leti

birtemleti: nihayet, neçökleti: nasıl (KEYD, 268).

Kar. +lağa

tatlağa: tatlara, ıtlğa: itlere (DLT-, 483).

Kuzeybatı Grubu

Bşk. +lata/+lete

bişlete: beş kez, unlata: onlarca, ũşlete: üç kat, azıqlata: yiyecekler, kislete: akşam olduğunda, ũlũşlete: tamam değil (BTG, 86).

⁵ +lAr çokluk ekinde bulunan /r/ sesinin düştüğü Türkçenin lehçe ve ağızları şunlardır: Kuzeybatı Grubu lehçelerinden Karaçay-Balkar Türkçesinde çokluk ekinin sonundaki -r ünsüzü düşürülür: adamlar “adamlar”, kitabla “kitaplar”, çaşla “gençler”, eçkile “keçiler”, kuşla “kuşlar” (Tavkul, 2007: 903; İlhan, 2009: 77-79). Türkmen Türkçesi ağızlarında da benzer bir durumun görüldüğünü Zeynalov (1993: 108) dile getirmiştir. Korkmaz (2018: 22) ağızlarda isimlere getirilen çokluk ekindeki /r/ ve çekimli fiillere eklenen 3. çoğul şahıs ekindeki /r/ düşmektedir. Ayrıca bu ekin -n,-ñ ile biten yapılarla eklendiği durumlarda oluşan -nAr yapısındaki /r/ düşmektedir: yisiñnē “yesinler”, yolcula “yolcular”. Gülensoy (1988: 85-86) ve (Günşen, 2000: 109) buna benzer bir durumun Türkçenin diğer lehçelerinde ve birçok Türkiye Türkçesi ağızlarında özellikle Kütahya yöresi ve Kırşehir yöresi ağızlarında görüldüğünü ifade etmiştir: ğadinnā “kadınlar”, bardaklala “bardaklarla”, akrabālāmız “akrabalarımız”. Benzer durum Kırşehir ve yöresi ağızlarında da görülmektedir: onnā “onlar”, ğadinnā “kadınlar”.

Tablo 42 +lAtA İsimden İsim Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	EKLER	-lAtA
Tarihi Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	leti
	Karahanlı Türkçesi	lağa
	Harezm Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	-
	Yeni Uygur Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	lata/lete
	Nogay Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Türk dilinin tarihi dönemlerinden Uygur, Karahanlı ve çağdaş Türk lehçelerinden Başkurt Türkçesinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır.

2.1.1.2.32. +lAz

İşlev ve Köken

Korkmaz (2005: 53), ekin isimden fiilden yapan +lA- eki ile fiilden ad isimden yapan -z ekinin birleşmesiyle oluştuğunu ifade etmiştir.

Ekin Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Güneybatı Grubu

TT +laz/+lez

kertlez: yoldaki pürüz, oflaz: mükemmel, yallaz: sırtlan gibi, yırtlaz: göz kapağı dışa dönük biçimsiz kimse (TTGŞB, 132).

Tablo 43 +IAz İsimden İsim Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	EKLER	-IAz
Tarihi Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezmi Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	-
	Yeni Uygur Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
	Nogay Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	laz/lez

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Türkiye Türkçesinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır.

2.1.1.2.33. +IX/+DX

İşlev ve Kökeni

Tarihi ve çağdaş lehçelerde işlek olarak kullanılan bu ekin işlevleri hakkında Korkmaz (2009: 54-55), bu işlevleri beş başlıkta toplamıştır: a) Adlardan (bazen de sıfatlardan) “sahip olma, üzerinde bulundurma, o özelliği taşıma, ilgili olma yetkili olma” anlamlarında sıfatlar türetir. b) Adlardan “bir millete, bir kavme, bir hanedana, bir ülkeye, bir şehre, bir yere veya bir kuruluşa ait olma, bağlantılı olma” anlamı veren sıfatlar türetir. c) Adlardan yer adları türetir. ç) Sayı adlarına eklenen +II / +IU eki, eklendiği sayıya “gruplanma, bir arada olma” anlamı katar. d) Eş veya zıt anlamlı ikilemelere getirilen +II / +IU ekleri, anlamı pekiştirilmiş ikileme sıfatları oluşturur.

Kuznetsov (1997: 242) Türkçede ön ses olarak “l” bulunmadığından +II/+IIg ekindeki “l” sesinin başka bir sestən dönüştüğünü düşünmekte, bu nedenle ekin kökenini sıg- fiiline dayandırmaktadır. Ekte görülen “s>l” değişiminin sebeplerini şu şekilde açıklar: sıg- fiilinin son sesi atıldığında geriye kalan bölüm sı, dönemin iyelik eki olarak zaten kullanılmaktaydı. Ön ses de atılamazdı, çünkü yükleme hâli eki olarak +ıg eki kullanılmakta veya oluşum aşamasındaydı. Böylelikle ön seste değişiklik yapma yoluna gidilmiştir. Benzer değişiklik “+sa(r), +(ş)ar, +lar” eklerinin oluşu-munda da görülmektedir.

Hamilton (2015: 67) ekin “bağlı, asılı, ilişkili olmak” anlamına gelen il- fiiline, -g fiilden isim yapma ekinin getirilmesiyle açıklamıştır. W. Bang da bu ekin il- ‘bağlamak’ ve fiilden isim yapma eki -g’den geliştiğini savunmaktadır (Räsänen, 1957: 105; Choi, 2010: 199).

Gül Keskin (2020; 138), ekin sözcüklere kattığı “ilgili olma, bağlantılı olma, sahip olma vs.” anlamlara bakarak şüpheli olmakla birlikte Bang ve Hamilton’un belirttiği gibi il- (fiil kökü) + -ig (fiilden isim yapma eki) birleşmesinden oluşan ilig şeklindeki yapının ekleşmesiyle açıklamıştır.

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kök. +līg/+lig/+luğ/+lüg

yaraqlıg: silahlık, tizlig: güçlü, kürlüg: aldatıcı (OTG, 83).

Uyg. +līg/+lig/+luğ

kılınçlıg: davranışlı, yazukluğ: günahlı, kutluğ: kutlu, kümüşlig: gümüş, dıdımlıg: taçlı, kullıg: kullu, otluğ: ateşli, körklüg: güzel (EUTG, 99-100; EUTD 60; KEYD, 254; KİP, 10).

Krh. +līg/+lig/+luğ/+lüg/+luğ

azıgılg: cezaletli, başlıg: yaralı, beşiklig: emzikli, budunluğ: uluslu, körklük: güzel, türlük: türlü, yaşluğ: yaşlı (KTG, 15; KBİ, 138; DH, 25-110).

Hrz. +līg/+lig/+luğ/+lüg/+lı/+li/+lu/+lü

bağlıg: şanslı, hürmetlig: saygıdeğer, orunluğ: yaralı, örtüglüg: gizli, saçluğ: saçlı, körklü: kuvvetli, türlü: çeşitli, yazuklu: günahkâr (KHKD, 188; HAOT, 68; HTİ, 83; İML, 115-117).

Kıp. +līg/+lüg/+lik/+lı/+li/+lu/+lü

atlı: atlı, avlu: av yeri, aylı: hamile, algışlı: saygılı, barlu: varlıklı, esli: akıllı, közlü: gözlü, kanlıg: kanlı, türlüg: türlü, örtlik: ateşli (KTG2, 120-121; İMS, 39; KHKD, 326).

Çağ. +līg/+lig/+luğ/+lüg/+luğ/+lik/+luk/+lük/+lı/+li/+lu/+lü

ahdlıg: yeminli, mēñizlig: gibi, muñluğ: sıkıntılı, közlüg: gözlü, ahlaklık: ahlaklı, erklik: güçlü, otluğ: ateşli, sözlük: sözlü, akillı: akıllı, atlı: adlı, küçli: güçlü, közli: açgözlü, kanlu: kanlı, körklü: güzel (ÇT, 125; ÇEK, 46; ŞHD, 370; ÇMS, 101)

EOT. +lu/+lü

gizlü: gizli, görklü: kuvvetli, kutlu: şanslı, uslu: akıllı, yüklü: hamile (EAT, 55).

Güneydoğu Grubu

Özb. +lı/+li/+lik/+lig

åbroyli: itibarlı, bahtli: bahtlı, orinli: yerli, ahammiyatli: önemli, küçli: güçlü, elemlik: elemli, hürmetlik: hürmetli, Tåşkentlik: Tåşkentli, yåşligim: gençliğim, kelinlig: gelinlik (ÖTG, 58-59; ÖTGMS, 33).

Kuzeydoğu Grubu

Alt. +du/+lu/+lü/+tu/+tü

ayıldı: evli, barlu: hamile kadın, cerlü, yerli, müüstü: boynuzlu, attu: adlı (ATG, 75).

Hks. +līg/+nig/+tīg

nanmırlıg: yağmurlu, ħarlıg: karlı, süttīg: sütü, ünnig: sesli (HTG, 34).

Tuv. +lğ/+lig/+luğ/+lüg/+nig/+tuğ/+tuğ

hooray çurttuğ: şehirli, horuğluğ: yasak, öglü: evli, ertemniqlerniñ: bilgiye sahip olanlar, kudumçularlıg: caddeleri olan, oduruğluğ şülükter: mısralı şiirler, hemnerlig töreen çer: nehirleri olan ana yurt, biologtuğ barımdaa: biyolojik delil, ertemniğ meditsina: tıp (Tuv.TG, 107).

Kuzeybatı Grubu

Kzk. +di/+li/+lu/+tı/+ti

sumlu: sulu, üyli: evli, küşti: güçlü, kuttı: kutlu, jündi: yünlü, sütti: sütü, önerli: hünarli, adepti: edepli (ÇKTG, 61; KTG: 239).

Kırg. +di/+düü/+luu/+tı/+tuu/+tüü

adırluu: tepemsi, çarayluu: sevimli, küldüü: çiçekli, darttuu: dertli, sağınuçtuu: hasret duyulan, kirdüü: kirli, küçtüü: güçlü, erdi: koca, attı: atlı (KTG, 115-116; KT, 26).

Kkp. +lı/+li

edepli: edepli, aktivli: aktif, asığıslı: aceleci (KkpTG, 82).

Krç-Blk. +lı/+li/+lü

kümüşlü: gümüşlü, gizli: gizli, sıylı: değerli, küçlü: güçlü (KMTG, 39).

Tat. +lı/+lǎ

misırlı: Mısırlı, bişlǎ: beşli, tugızlı: dokuzlu, hislǎ: hisli, nıqlı: sağlam (TLG, 730; ÇTYD-3, 55).

Kır. Tat. +lı/+li/+lü

türlü: çeşitli yemekler, allı: kırmızı, köylü: köylü, Kırmılı: Kırmılı, naqışlı: nakışlı, etli: etli, maylı: yağlı, yüklü: hamile, igrençli: igrenç (KTTG, 143).

Kmk. +lı/+lu/+lü

atlı: atı olan, aburlu: saygın, adatlı: olağan, tuwlu-tüzlü: dağlı ovalı, Dağıstanlı: Dağıstanlı (TLG, 1007).

Bşk. +lı/+lǎ

ajarlı: gayretli, atlı: atlı, azıqlı: yiyecekli, burıslı: borçlu, hǎtlǎ: sütü (BTG, 88).

Nog. +lı/+li

añlı: akıllı, ereketli: hareketli, balalı: çocuklu, tetli: tatlı, tüsli: renkli (NogTG, 75).

Güneybatı Grubu

Gag. +lı/+li

kanatlı: kanatlı, kılıçlı: kılıçlı, yaldızlı: yaldızlı, dişli: dişli, (GTG, 169).

Az. +lı/+li/+lu

namuslu: namuslu, güclü: güçlü, sedagatli: sadakatli, aqıllı: akıllı, mektebli: mektepli, Dağıstanlı: Dağıstanlı, şehirli: şehirli, kendli: köylü, Selçuklu: Selçuklu, boylu buğunlu: boylu poslu, ağıllı kamallı: düşünceli şuurlu (AzTG, 183; ÇTYD-1, 119).

Trkm. +lı/+li

ağramlı: ağırbaşlı, atlı: atlı, barlı: varlıklı, bezegli: bezekli, gelşikli: güzel (TTG, 82).

TT +l₁/+li/+lu/+lü

acıklı, alaylı, dönüşlü, düzenli, görevli, sorumlu, Osmanlı, Salihli, üçlü, beşli, derli toplu, Kadirli, Fındıklı, beşli, namlı (TTGŞB, 54-55; ÇTYD, 54).

Tablo 44 +IX/+DX İsimden İsim Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	EKLER	+IX/+DX/+IXG
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	l ₁ ğ/l ₁ g/luğ/lüg
	Uygur Türkçesi	l ₁ ğ/l ₁ g/luğ
	Karahanlı Türkçesi	l ₁ ğ/l ₁ g/luğ/lüg/luğ
	Harezm Türkçesi	l ₁ ğ/l ₁ g/luğ/lüg/l ₁ /li/lu/lü
	Kıpçak Türkçesi	l ₁ ğ/lüg/lik/l ₁ /li/lu/lü
	Çağatay Türkçesi	l ₁ ğ/l ₁ g/luğ/lüg/luğ/lik/luğ/lük/l ₁ /li/lu/lü
Güneydoğu Grubu	Eski Oğuz Türkçesi	lu/lü
	Özbek Türkçesi	lik/l ₁ ğ/li
Kuzeydoğu Grubu	Yeni Uygur Türkçesi	-
	Altay Türkçesi	lu/lü/du/tu/tü
	Hakas Türkçesi	l ₁ ğ/nig/t ₁ ğ
Kuzeybatı Grubu	Tuva Türkçesi	luğ/lüg/l ₁ ğ/lük/nig/tuğ
	Kazak Türkçesi	lu/li/t ₁ /di/ti
	Kırgız Türkçesi	di/düü/luu/t ₁ /tuu/tüü
	Karakalpak Türkçesi	l ₁ /li
	Karaçay-Balkar Türkçesi	l ₁ /li/lü
	Tatar Türkçesi	l ₁ /li
	Kırım Tatar Türkçesi	l ₁ /li/lü
	Kumuk Türkçesi	l ₁ /lu
	Başkurt Türkçesi	l ₁ /li
Güneybatı Grubu	Nogay Türkçesi	l ₁ /li
	Gagavuz Türkçesi	l ₁ /li/lü
	Azerbaycan Türkçesi	l ₁ /li/lu/lü
	Türkmen Türkçesi	l ₁ /li
	Türkiye Türkçesi	l ₁ /lü/lu/lü

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Köktürk, Uygur, Karahanlı, Harezm, Kıpçak, Çağatay ve Eski Oğuz Türkçesi ile çağdaş Türk lehçelerinden Özbek, Karakalpak, Karaçay-Balkar, Tatar, Kırım Tatar, Kumuk, Başkurt, Nogay, Gagavuz, Azerbaycan, Türkmen ve Türkiye Türkçelerinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır.

Çağdaş Türk lehçelerinden Altay, Hakas, Tuva, Kazak, Kırgız Türkçelerinde ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılan bu ekin ünsüz uyumuna uydurularak kullanıldığı görülmektedir.

2.1.1.2.34. +IXk

İşlev ve Kökeni

Bir yere veya zamana mensubiyet, anlamı verir. Sıfatlardan soyut isimler yapar. Şahıslara bağlı olmayan meslek isimleri yapar. Topluluk isimleri yapar. Nesne isimleri yapar. Yer isimleri yapar. Bitki ve hayvan isimleri yapar.

Kuznetsov (1995: 241), soyut isimler yapan +IIk ekinin kökeniyle ilgili iki ihtimalden bahsetmiştir: a. /l/ sesinin Türkçede ön seste yer almadığı için "lık" bir alıntı sözcük olabilir. b. +IIk ekinin kökeni ilik sözcüğüne dayandırılabilir.

Gabain (2007: 44), Eski Türkçede +IXg biçiminde görülen bu ekin Moğolcada +lik şeklinde bulunduğunu söyleyerek iki ekin ilişkili olduğunu söylemektedir.

Hamilton (2015: 67) bu ekin *il-i-k'ten türemiş olabileceğini ifade etmiştir.

Salan (2012: 2704) ekin kökenini açıklarken iki ihtimal dile getirmektedir. Bunlardan ilki E. Anadolu Türkçesinde bir d>l değişiminin olduğunu ve bu değişim sonucunda +IIK ekinin -dUK'un farklı bir varyantı olduğu ve ikinci ihtimal olarak da +IIK ekinin -dUK eki ile olan biçim ve görev benzerliğinden dolayı böyle bir işlev kazanması. Fakat araştırmacı ikinci olasılığın daha doğru olduğunu belirtir.

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kök. +lık/+lik/+lük

beglik: beylik, adgırlık: aygır olacak, beglik: bey olmaya layık, özlük: kişiye ait, (OTG, 82; KEYD, 65-66).

Uyg. +lık/+lik/+lük/+lök

yemişlik: meyve bahçesi, kulluk: kölelik, kınlık: hapisane, beglik: bey olmaya yakışır, kalplık: kalpa süresince (EUTD 60; KEYD, 253).

Krh. +lık/+lik/+lük/+lök

ajunluk: dünyalık, bedüklük: büyüklük, bağırsaklık: merhametlilik, beglik: beylik, beklik: sağlamlık (KTG, 14-15).

Hrz. +lık/+lik/+lük/+lök

açlık: açlık, arıglık: saflık, barlık: varlık, tiriglik: dirilik kulluk: kölelik, üvüşlük: ıslaklık, kefenlik: kefen olacak bek (HTİ, 85; İML, 181/5; NF, 1/11; KHKD, 188).

Kıp. +lık/+lik/+lük/+lök

alpluk: yiğitlik, birlik: birlik, bütünlük: bütünlük, üçlük: üçlük (KTG2, 122; İMS, 148).

Çağ. +lık/+lük/+lök/+luğ

kulluk: kölelik, yohluğ: yokluk, çüçüglük: tatlılık (ÇT, 125; AD, 145-572).

EOT. +lık/+lik/+lük

beglik: beylik, kulluk: kulluk, yigitlik: gençlik, yıllık: yıllık (TTLKEAT, 91).

Güneydoğu Grubu

Özb. +lık/+lik/+lük

âcizlik: acizlik, cimlik: sessizlik, âlçâklık: alçaklık, başlık: başlık, kulluk: kulluk (ÖTG, 58; ÖTGMS, 33).

Y. Uyg. +li/+lik/+lük

atlık: atlı, şehirlik: şehirli, yamğurluk: yağmurluk (YUTG, 36).

Kuzeydoğu Grubu

Alt. +dık/+dük/+lik/+tık/+tük/+nök

birlik: birlik, çındık: gerçek, karındaştık: kardeşlik, tündük: küçük, töştük: göğüslük, köznök: pencere (ATG, 74-75).

Hks. +tış/+tık

töstik: kök, köstik: ayna, pastış: mühür (HTG, 34; TLG, 1135).

Tuv. +lık/+lik/+nük/+tik/+tuğ

ottuk: çakmak, duştuk: sevgili, öñnük: arkadaş, emistik: emzik, aylık çer: ayda bir katedilecek yer, çerlik ünüş: yabancı bitki (Tuv.TG, 106-139).

Kuzeybatı Grubu**Kzk. +dık/+dik/+lık/+lik/+tık/+tik**

egindik: ekinlik, jüzimdik: bağ, astık: yemeklik, ayarlık: kurnazlık, muhtajdık: muhtaçlık, derigerlik: doktorluk, Kazakıstandık: Kazakistanlı, arıktık: zayıflık, tüstik: öğleye mahsus, sıylık: hediye (ÇKTG, 61; KTG: 238).

Kırg. +dık/+duğ/+dük/+tık/+tik

tündük: kuzeyli, çığıştık: doğulu, memlekettik: devlete ait, borborduk: merkezi, camandık: kötülük, ottuk: çakmak, beldik: kuşak, ösümdük: bitki, tüzdük: düzlük, zorduk: zorluk, kıızıktık: neşelik (KTG, 115-116; KT, 25).

Kkp. +lık/+lik/+tik

azadlık: bağımsızlık, kemlik, yetersiz olma, beslik: beşlik, barmaqlık: parmaklık, jemtik: yırtıcı kuşlar için yem (KkpTG, 81-96).

Krç-Blk. +lık/+lik

kurmanlık: kurbanlık, çepkenlik: elbiselik, könçeklik: pantolonluk (KMTG, 38).

Tat. +lık/+lık

dekadentlık: dekanlık, deputatlık: mebusluk, külmeklik: gömleklik, dostluk: dostluk, sukırlık: körlük, utınlık: odunluk, bitlik: maske, salamlık: samanlık, taşlık: kap, yalğavlık: tembellik (TLG, 729; ÇTYD-3, 55).

Kır. Tat. +lık/+lik

ağızlık: gem, derslik: ders kitabı, birlik: birlikte olma, ömirlik: ömür boyunca, aşıklık: kılık dönemi, baylık: varlık, sazlık: sazlık, aşlık: zahire, esirlik: esaret (KTTG, 145).

Kmk. +lık/+luk/+lük

agaçlık: orman, günlük: şemsiye, artıklık: üstünlük, avtorluk: yazarlık, aylık: aylık (TLG, 1007).

Bşk. +lık/+lık/+lük

avtorlık: yazarlık, hüzlük: sözlük, tışlık: astarlık, taşlık: taşlık, birlük: birlik, uzunluk: uzunluk, aylık: aylık, baylık: zenginlik, saflık: saflık (BTG, 91-92-93).

Nog. +lık/+lik

awızlık: ağızlık, közlik: gözlük, kamışlık: kamışlık, yigitlik: yiğitlik, öktemlik: gurur (NogTG, 76).

Güneybatı Grubu**Gag. +lık/+lik/+nık**

darsıklık: üzüntü, kıtlık: kıtlık, gözellik: güzellik, kızgınlık: kızgınlık, düzgünnük: düzgünlük, çiftçilik: çiftçilik (GTG, 169).

Az. +lık/+lik/+luk/+lük

azlık: azlık, çoşluk: çokluk, ezginlik: bitkinlik, gözelliik: güzelliik, hekimlik: hekimlik, döşlük: kolsuz önlük, gözlük: gözlük, insanlık: insanlık, başlık: başlık (AzTG, 183; ÇTYD-1, 119).

Trkm. +lık/+lik

arçınlık: muhtarlık, başlık: başkan, garawullık: bekçilik, joraplık: çorap ipi (TTG, 83-84).

TT +lık/+lik/+luk/+lük

başlık, gelinlik, çöplük, ağaçlık, kömürlük, kışlık, çamlık, sazlık, buzluk (TTGŞB, 56; ÇTYD-1, 54).

Tablo 45 +IXk İsimden İsim Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	EKLER	+IXk
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	lık/lığ/lüg
	Uygur Türkçesi	lık/lik/luk
	Karahanlı Türkçesi	lık/lik/luk/lük
	Harezmi Türkçesi	lık/lik/luk/lük
	Kıpçak Türkçesi	lık/lik/luk/lük
	Çağatay Türkçesi	lık/luk/lük
	Eski Oğuz Türkçesi	lık/lik/luk
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	lık/lik/luk
	Yeni Uygur Türkçesi	lik/luk
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	dık/tık/lik/dük/tük
	Hakas Türkçesi	tık/tik
	Tuva Türkçesi	lık/lik/tik/tuk
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	lık/lik/dık/tık/tik
	Kırgız Türkçesi	dık/dik/duk/dük/tık/lük
	Karakalpak Türkçesi	lık/lik/tik
	Karaçay-Balkar Türkçesi	lık/lik
	Tatar Türkçesi	lık/lik/luk/lük
	Kırım Tatar Türkçesi	lık/lik
	Kumuk Türkçesi	lık/luk/lük
	Başkurt Türkçesi	lık/lik
	Nogay Türkçesi	lık/lik
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	lık/lik/nık/nük
	Azerbaycan Türkçesi	lık/lik/luk/lük
	Türkmen Türkçesi	lık/luk
	Türkiye Türkçesi	lık/lik/luk/lük

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Köktürk, Uygur, Karahanlı, Harezmi, Kıpçak, Çağatay ve Eski Oğuz Türkçeleri ile çağdaş Türk lehçelerinden Özbek, Yeni Uygur, Karaçay-Balkar, Tatar, Kırım Tatar, Kumuk, Başkurt, Nogay, Gagavuz, Azerbaycan, Türkmen ve Türkiye Türkçelerinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır. Köktürk Türkçesinde ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı tanıklanamadığından ünsüz uyumu durumuyla ilgili herhangi bir tespit yapılamamaktadır.

Hakas Türkçesinde ötümsüz biçimiyle kullanılan ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumuna uyarken ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumunu bozmaktadır. Ekin ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı tanıklanamadığından ekin bu dönemdeki ünsüz uyumu durumuyla ilgili herhangi bir tespit yapılamamaktadır.

Çağdaş Türk lehçelerinden Altay, Tuva, Kazak, Kırgız ve Karakalpak Türkçelerinde ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılmıştır. Karakalpak Türkçesinde iki şekilli kullanılmasına rağmen ünsüz uyumuna uydurulmadan kullanıldığı görülürken; Altay, Tuva, Kazak ve Kırgız Türkçesinde ünsüz uyumuna uydurularak kullanılmıştır.

2.1.1.2.35. +rA

İşlev ve Kökeni

Asıl görevi isimlere eklenip onların yön gösterme hâlini oluşturmak olan ve ismin hâl eklerinden biri kabul edilen bu ek, zaman içerisinde bazı örneklerde kalıplaşarak yer ve zaman zarfları türetmiştir.

Eraslan (2012: 157), +rA ekini yön gösterme hâli ekleri içerisinde göstermiş, bu eklerin kalıplaşarak yapım eki hüviyetini kazandığını belirtmiştir.

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kök. +ra/+re

asra: aşağıda, içre: içeride, taşra: dışarıda (OTG, 83).

Hrz. +ra/+re

içre: içinde, taşra: dışarı (KHKD, 188).

Kıp. +ra

soñra: sonra (KTG1, 32).

Çağ. +ra/+re

içre: içeri, taşra: dışarı (ÇT. 126).

EOT. +ra/+re

içre: içinde, taşra: dışarı, soñra: sonra (TTLKEAT, 92).

Tablo 46 +rA İsimden İsim Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	EKLER	+rA
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	ra
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezmi Türkçesi	ra/re
	Kıpçak Türkçesi	ra
	Çağatay Türkçesi	ra/re
	Eski Oğuz Türkçesi	ra
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	-
	Yeni Uygur Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
	Nogay Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Köktürk, Harezmi, Çağatay ve Eski Oğuz Türkçelerinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır. Kıpçak Türkçesinde ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklere kullanımı tanımlanamadığından ünsüz uyumu durumu hakkında bir tespit yapılamamaktadır.

2.1.1.2.36. +rAk

İşlev ve Kökeni

Üstünlük ve karşılaştırma görevinde sözcükler türetir. Küçültme anlamında sözcükler türetmiştir.

Ramstedt (1952: 52), +rAk ekinin kökenini +ra- isimden fiil yapma eki ve -ğ fiilden isim yapma eklerinin birleşmesiyle açıklamıştır.

Arıkoğlu (2004: 190), ekin bir edattan eklediğini ve +rAk/-ArAk eklerinin aynı köke dayandığını ifade etmiştir. Arıkoğlu'na göre +rAk eki ara + ok > aarak > +rAk şeklinde bir gelişim geçirmiştir.

Deny (2012: 298) ve Hamilton (2015: 259) ise ekin kökenini ırak "uzak" sözcüğüne dayandırmış ve Eski Türkçe döneminde ekin "+ırak, +irek" şeklinde söylenmesini görüşüne dayanak olarak sunmuşlardır.

Ekin Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kök. +rek

begrek: askeri yetkileri beyden üstün olan bey (ETYSVİ, 362).

Uyg. +rak/+rek

azrak: daha az, yegrek: daha üstün, küçükrek: daha küçük, artukrak: çok fazla, yigrek: daha iyi (EUTD 60; EUTG, 101).

Krh. +rak/+rek

azrak: daha az, keyrek: daha değerli (KBSY, 72-73).

Hrz. +rak/+rek

azrak: pek az, ırakrak: çok uzak, köprek: çok fazla, katıkrak: çok sert, üküşrek: daha çok (KHKD, 188; NF, 16; HAOT, 68; HTİ, 92).

Kıp. +rak/+rek

artukrak: daha fazla, azrak: azıcık, çokrak: daha çok (KTG2, 126).

Çağ. +rak/+rek

arıgrak: daha temiz, artuğrak: daha çok, irigrek: daha iri, tüzrek: düzgün (ÇT, 126; AD, 393-520).

EOT. +rek

tizrek: düzgün, yigrek: daha iyi, eksükrek: daha eksik (EAT, 54; EATE, 119).

Özb. +râk

açıkrâk: daha açık, yakınrâk: yana yakın, tezrâk: daha hızlı, kattıkrâk: çok fazla, tezrâk: hızlı (ÖTG, 59; ÖTGMS, 33).

Y. Uyg. +rak/+rek

küçükrek: küçücük, köprek: daha çok, uzunrak: daha uzun (YUTG, 39).

Kuzeybatı Grubu

Kzk. +rak/+rek

azrak: daha az, tömenrek: daha aşağı (ÇKTG, 63).

Kkp. +rak

jadawrak: zayıf (KkpTG, 87).

Tat. +rak/+rek

noimalrek: daha olmaz, salkınrak: daha soğuk, azrak: biraz, sülpenrek: gevşekçe (TLG, 731; ÇTYD-3, 55).

Güneybatı Grubu

Az. +rak

açıkrak: biraz açık, yahşırak: daha güzel, yüngülrak: oldukça hafif, büyükrak: az daha büyük (AzTG, 184; ÇTYD-1, 119).

Trkm. +rak

abadrak: az çok gelişmiş, ağrak: rengi beyaza yakın, ağsagrak: biraz aksak, duzsuzrak: tuzluya yakın (TTG, 89-90).

TT +rak/+rek

akrak: oldukça beyaz, azrak: oldukça az, gökrek: gök gibi (TTGŞB, 61).

Tablo 47 +rAk İsimden İsim Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	EKLER	+rAk
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	rek
	Uygur Türkçesi	rak/rek
	Karahanlı Türkçesi	rak/rek
	Harezm Türkçesi	rak/rek
	Kıpçak Türkçesi	rak/rek
	Çağatay Türkçesi	rak/rek
	Eski Oğuz Türkçesi	rek
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	râk
	Yeni Uygur Türkçesi	rak/rek
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	rak/rek
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	rak
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	rak/rek
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
	Nogay Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	rak/rek
	Türkmen Türkçesi	rak
	Türkiye Türkçesi	rak/rek

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Türk dilinin tarihi dönemlerinden Köktürk, Uygur, Karahanlı, Harezm, Çağatay ve Eski Oğuz Türkçeleri ile çağdaş Türk lehçelerinden Özbek, Yeni Uygur, Kazak, Karakalpak, Tatar, Azerbaycan, Türkmen ve Türkiye Türkçelerinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır. Köktürk, Karahanlı, Çağatay, Kazak, Karakalpak, Tatar ve Türkmen Türkçelerinde ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklere kullanımı tanımlanamadığından ünsüz uyumu durumu hakkında bir tespit yapılamamaktadır.

2.1.1.2.37. +sAk

İşlev ve Kökeni

Ek, eklendiği ad kök ve gövdelerinden organ adları ve pekiştirme anlamında sözcükler türetir.

Araştırmacıların çoğu ekin kökeni ve yapısı hakkında ortak bir kanıya sahip olup ekin birleşik bir ek olduğunu ve yapısının +sa- istek bildiren isimden fiil yapma eki ve -k fiilden isim yapma eki

eklerinden oluşmuş olabileceğini ifade etmektedirler. (Gabain, 2007: 48; Banguoğlu, 2011: 198- 199; Brockelmann, 1952: 135; Deny, 2012: 461).

Gabain (2007: 45), +sUk ekinin yapısını +sU ve -k olarak göstermiş ve ekin +sUş ekiyle ilişkili olduğunu belirtir.

Korkmaz (2009: 63), +slk /+sUk ekini isimden fiil yapım eki +sI-/sU- ve fiilden isim türeten -k eki birleşmesiyle olabileceğini ifade etmiştir.

Ekin Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Uyg. +sağ/+sek/+suğ

keksek: kindar, tapıgsağ: hürmetkâr, bağırsuğ: bağırsak (EUTG, 101; D, 91).

Krh. +sağ/+sek/+suğ/+sük

bağırsağ: bağırsak, yüksek: terzi yüzüğü, tañsuğ: acayip, yüksük: terzi yüzüğü (KBİ, 113; KBSY, 75; TSD, 574).

Hrz. +sağ/+sek/+suğ/+sük

bağırsağ: bağırsak, ölügsek: ölümlü, bağarsuğ: bağırsak, tañsuğ: acayip, ilersük: uçkur (KHKD, 188; HTİ, 94; İML, 137).

Kıp. +sağ/+sek/+sık/+suğ

ķırsağ: kursak, ölügsek: ölü, tañsuğ: lezzetli, tımarsık: alçak (KHKD, 326; KTG2, 127-128).

Çağ. +sağ/+sek/+suğ

aķsağ: topal, yüksek: yüksek, ķırsağ: kursak, bağarsuğ: bağırsak, tañsuğ: lezzetli, yüksük: yüzük, ölügse: ölü (ÇT, 127).

EOT. +sek/+sük

siñirsek: sert, tansuğ: kıymetli, ilersük: şalvar uçkuru (EAT, 55).

Güneydoğu Grubu

Özb. +se

eyniķse: özellikle (ÖTG, 59).

Kuzeydoğu Grubu

Alt. +sağ/+zağ/+zök

buurzağ: iyilik yapmayı çok seven, ķarındaşsağ: kardeşlerine düşkün, malzağ: malına düşkün, törzök: başķöşeye oturmayı seven (ATG, 76).

Tuv. +zağ

oyunzağ: oyunculuk (Tuv.TG, 108).

Kuzeybatı Grubu

Kırg. +sağ/+sek

tirsek: dirsek, ķırsağ: mide, çaysağ: çaya düşkün, ölümsök: ölü gibi (KTG, 118).

Kkp. +sağ/+sek/+sık/+suğ/+sa/+se

tilemseğ: sırnaşık, üyirsek: cana yakın, sarımsağ: sarımsak, tañsuğ: nadir, tilsuğ: göz, torsık: kabarcık, ķarinsa: karın bağı, ölikse: leş, topsa: pencere kulpu (KkpTG, 93-97).

Kır. Tat. +sağ/+sek/+sık

tirse: dirsek, kırsak: karın, tansık: çok kıymetli (KTTG, 148).

Güneybatı Grubu

Az. +sağ/+sek/+sük

dirsek: dirsek, kırsak: kursak, sarımsak: sarımsak, yüksek: yüksek, sümsük: sümsük (AzTG, 184-185).

TT +sağ/+sek/+sık/+suk/+sük

aksak: topal, bağırsak: bağırsak, boğazsak: obur, burunsak: burun ipi, ölümsek: zayıf, tutsak, tümsek, dirsek, kursak, bağırsuk>bağırsak, tansık: şaşırtıcı, yüksük: yüzük, sümsük (TTGŞB, 61-63; ÇTYD, 54-55).

Tablo 48 +SAK İsimden İsim Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	EKLER	+SAK
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	sağ/sek/suk
	Karahanlı Türkçesi	sağ/sek/suk/sük
	Harezmi Türkçesi	sağ/sek/suk/sük
	Kıpçak Türkçesi	sağ/sek/sık/suk
	Çağatay Türkçesi	sağ/sek/suk
	Eski Oğuz Türkçesi	sek/sük
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	se
	Yeni Uygur Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	zağ/sağ/zök
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	zağ
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	sağ/sök
	Karakalpak Türkçesi	sağ/sek/sık/suk/sa/se
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	sağ/sek/sık
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Nogay Türkçesi	-
	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	sak/sek/sük
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	sak/sek/sık/suk/sük

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Türk dilinin tarihi dönemlerinden Uygur, Karahanlı, Harezmi, Kıpçak, Çağatay ve Eski Oğuz Türkçeleri ile çağdaş Türk lehçelerinden Kırgız, Karakalpak, Kırım Tatar, Azerbaycan, Türkiye Türkçelerinde ötümsüz biçimiyle kullanılan ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumuna uyarken ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumunu bozmaktadır. Özbek Türkçesinde ekin ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklere kullanımı tanıklanamadığından ünsüz uyumu durumu hakkında bir tespit yapılamamaktadır.

Tuva Türkçesinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı

ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır. Ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı tanıklanamadığından ünsüz uyumu durumuyla ilgili herhangi bir tespit yapılamamaktadır.

Altay Türkçesinde ise ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılan bu ek ünsüz uyumuna uydurularak kullanılmıştır.

2.1.1.2.38. +sAr

İşlev ve Kökeni

Bir şeye düşkünlük anlatan sözcükler türetir. Ek, +sa- istek bildiren isimden fiil yapma eki ile er “kişi” sözcüğünün kalıplaşarak birleşmesiyle oluşmuş olabilir. Tıpkı ağızlarda görülen “göçeber” sözcüğündeki “göç+ebe er” yapısında olduğu gibi⁶.

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kuzeybatı Grubu

Kkp. +sar

malsar: hayvana düşkün (KkpTG, 97).

Tablo 49 +sAr İsimden İsim Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	EKLER	+sAr
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezm Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	-
	Yeni Uygur Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	sar
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
	Nogay Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	-

⁶ Buran, A. (2013). Türkiye Türkçesi Ağızlarında -R- / -R Türemesi, Bengü Belâk, Ahmet Bican Ercilasun Armağanı (Ed. Bülent Gül), TKAE, Ankara, s. 183-192.

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Karakalpak Türkçesinde ötümsüz biçimiyle kullanılan ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumuna uyarken ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumunu bozmaktadır.

2.1.1.2.39. +sAy

İşlev ve Kökeni

İşlek olmayan bir ektir. Eklendiği kelimeye gibilik, benzerlik, küçültme ve pekiştirme işlevi yükler. Ekin teg edatının bir türevi olduğu düşünülebilir. Ekte talak~sulak vb. gibi bir t~s denkliği olasıdır.

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kuzeybatı Grubu

Bşk. +say

tüksay: küçük çuval, yümürsay: küçük çamça balığı (BTG, 100).

Tablo 50 +sAy İsimden İsim Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	EKLER	+sAy
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezmi Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	-
	Yeni Uygur Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	say
Güneybatı Grubu	Nogay Türkçesi	-
	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Başkurt Türkçesinde ötümsüz biçimiyle kullanılan ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumuna uyarken ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumunu bozmaktadır.

2.1.1.2.40. +sX/+sXG

İşlev ve Kökeni

Benzerlik sıfatları türetir. Türettiği sözcüklere benzerlik, paydaşlık gibi anlamlar katan bir ektir.

Türkçenin tarihî ve çağdaş lehçelerinde yer alan ve isimlerden benzerlik, gibilik ve bir şeye layık olma ifade eden sözcükler türetir. Araştırmacılar +sIg ekinin kökeniyle ilgili görüş birliğine varmışlar ve ekin +sI- isimden fiil yapma ekiyle -(I)g fiilden isim yapma ekinin birleşmesiyle meydana geldiği ifade etmişlerdir. Aynı zamanda +sI ekinin de +sIg ekine dayandığını ve son ses /g/nin eridiğini belirtmişlerdir (Banguoğlu, 2011: 199; Gabain, 1988: 48; Erdal, 1991: 72; Korkmaz, 2009: 62; Ergin, 2011: 170-171).

A. von Gabain ve Bang, +çIg ekinin “+sığ/+sig” ekinden geliştiğini ifade etmişlerdir (Eraslan, 2012: 95).

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kök. +çığ/+sığ/+sig

adınçığ: olağanüstü, yılsığ: mutlu, ödsig: yaşlı (OTG, 80-83; KEYD, 65; ETYSVİ, 343; TSD, 492).

Uyg. +çığ/+çig/+sığ/+sig

soğançığ: sevimli, küsençığ: arzulanan, kulsığ: kul gibi, begsig: bey gibi, adınsığ: bambaşka, uluğsığ: büyük, çımsığ: gerçek gibi (EUTD, 58-60; KEYD, 247; EUTG, 101).

Krh. +sığ/+sig

arsığ: aldanmış gibi, begsig: bey gibi, kulsığ: kul gibi, ersig: cesur, artuğsı: fazla (KTG, 15; KBSY, 74-75; SAKT, 276).

Hrz. +sı/+si

ağırsı: ikram, artuğsı: fazla, yansı: yan kenar, tüğsi: tüygibi (KHKD, 188; HTİ, 94).

Kıp. +sı/+su

artuğsı: fazla, ayruğsu: başka, kendirsı: kumaş parçası (KTG2, 128).

Çağ. +sı

ağırsı: ikram, ayruğsı: başka, artuğsılık: fazlalık (ÇT, 127; ÇEK, 47).

EOT. +sı

ayruğsı: değişik, kurumsı: bezin yanmasından kaynaklanan kül (TTLKEAT, 92; EATE, 119).

Kuzeydoğu Grubu

Alt. +su/+sü

cabışsu: alçak gibi, biyiksü: yüksek gibi, ıssu: dumanlı, ölöñsü: otsu (ATG, 76).

Tuv. +zığ/+zig

çizirzig çem: şekerli yiyecek, çaş uruğlarzığ: çocuksu (Tuv.TG, 140).

Kuzeybatı Grubu

Kkp. +si

ölimsi: cansız (KkpTG, 88).

Tat. +su

yamansu: hüznü, alsu: pembe (TRG, 68).

Kmk. +suw

kızgançsuw: cimri, salkınsuw: isteksizce, öktemsuw: gururlu (TLG, 1007).

Güneybatı Grubu

Gag. +sı/+si

ahmaksıydı: ahmak gibi, darsıları: üzüntüleri, garipsi: garip gibi (GTG, 171).

TT +sı/+su/+sık

altınsı: altın gibi, buğdaysı: buğday rengi, çocuksu: çocuk gibi, terliksi, ağaçsı, dikensi, ağlamsık: ağlamaklı (TTGŞB, 63; ÇTYD, 55).

Tablo 51 +sX/+ZXG İsimden İsim Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	EKLER	+sX/+sXG
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	çığ/sığ/sig
	Uygur Türkçesi	çığ/çig/sığ/sig
	Karahanlı Türkçesi	sığ/sig
	Harezm Türkçesi	sı/si
	Kıpçak Türkçesi	sı/si/su
	Çağatay Türkçesi	sı
	Eski Oğuz Türkçesi	sı
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	-
	Yeni Uygur Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	su/sü
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	zığ/zig
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	si
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	su
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	suw
	Başkurt Türkçesi	-
	Nogay Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	sı/si
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	sı/su

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Köktürk, Uygur, Karahanlı, Harezm, Kıpçak, Çağatay, Eski Oğuz ve çağdaş Türk lehçelerinden Altay, Karakalpak, Kumuk, Gagavuz, Türkiye Türkçesinde ötümsüz biçimiyle kullanılan ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumuna uyarken ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumunu bozmaktadır.

Çağdaş Türk lehçelerinden Tuva Türkçesinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır. Ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı tanımlanamadığından ekin bu lehçedeki ünsüz uyumu durumuyla ilgili herhangi bir tespit yapılamamaktadır.

2.1.1.2.41. +sXI

İşlev ve Kökeni

Kononov, Türkçedeki r~l denklğini göz önüne alarak +sII+ ekini +sIr+ ekinin paraleli olarak açıklamıştır (Kononov'dan akt. Eraslan, 1994: 51).

Brockelmann ve Clauson +sII+ ekini +çII+ isimden isim yapma ekinin varyantı olduğunu belirtmiştir (Brockelmann'dan akt. Eraslan, 1996: 51; Clauson, 2007: 190).

Korkmaz (2009: 63) ve Paçacıoğlu (2016: 27) ise ekin yapısı hakkında isimlerden fiil yapan +sI- eki ile fiilden isim yapan -l+ ekinin birleşmesiyle oluştuğunu düşünmektedir.

Ekin Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Krh. +sıl

arsıl: kestane rengi (OTWF, 100).

Hz. +sıl

yoşıl: fakir (Türk vd., 2011: 34).

Kıp. +sul

yoşul: fakir (KTG1, 33, KTG2, 128).

Çağ. +sul

yoşul: yoksul (GTSY, 64).

EOT. +sul

yohsul: fakir (EAT, 55, TTLKEAT, 93).

Güneydoğu Grubu

Özb. +sil

yoşil: yoksul, âksil: protein (ÖTG, 60).

Y. Uyg. +sil/+sul

âksil: beyazımsı, yoşul: yoksul (YUTG, 40).

Kuzeybatı Grubu

Krç-Blk. +sıl/+sil/+sül

âksıl: beyazımsı, köksül: mavimsi, çıysıl: bozuk (TLG, 937).

Tat. +sıl

âksıl: beyaza yakın, suwsıl: sulu, yuşıl: yoksul (TRG, 67).

Kır. Tat. +sul

yoşul: yoksul (KTTG, 149).

Güneybatı Grubu

Gag. +sul

yoksul: fakir (GTG, 172).

Az. +sul

yohsul: yoksul (AzTG, 184).

TT +sıl/+sil/+sul

damaksıl: damakla ilgili, yersıl: yerle ilgili, dudaksıl: dudakla ilgili, yoksul: fakir (TTGŞB, 63-63; ÇTYD-1, 55).

Tablo 52 +sXI İsimden İsim Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	EKLER	+sUl
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	sıl
	Harezmi Türkçesi	sıl
	Kıpçak Türkçesi	sul
	Çağatay Türkçesi	sul
	Eski Oğuz Türkçesi	sul
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	sıl
	Yeni Uygur Türkçesi	sıl/sıl
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	sıl/sıl/sül
	Tatar Türkçesi	sıl
	Kırım Tatar Türkçesi	sul
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
	Nogay Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	sul
	Azerbaycan Türkçesi	sul
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	sıl/sıl/sul

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Karahanlı, Harezmi, Kıpçak, Çağatay, Eski Oğuz ve çağdaş Türk lehçelerinden Özbek, Yeni Uygur, Karaçay-Balkar, Tatar, Kırım Tatar, Başkurt, Gagavuz, Azerbaycan, Türkiye Türkçesinde ötümsüz biçimiyle kullanılan ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumuna uyarken ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumunu bozmaktadır. Harezmi, Kıpçak, Çağatay, Eski Oğuz, Tatar, Gagavuz ve Azerbaycan Türkçesinde ekin ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklere kullanımı tanıklanamadığından ünsüz uyumu durumu hakkında bir tespit yapılamamaktadır.

2.1.1.2.42. +sımağ

İşlev ve Kökeni

Uyğur (2018: 88) ve Alkaya (2022: 522), benzetme anlamı veren bu ekin +sI ve -mAğ eklerinin birleşmesiyle oluştuğunu savunmuştur.

Tenişev (1988: 499) sımak “gibi” edatının kökenini belirtirken si- “benzemek” sözcüğü ile -mağ ekinin birleşmesiyle oluşmuş olduğunu söylemiştir. Ekin sımak edatından eklediği düşünülmektedir.

Ekin Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kuzeydoğu Grubu

Alt. +sımağ/+simek/+zımağ

sooqsımağ: soğuğa benzeyen, köksimek: mavimsi, aqsımağ: ak gibi, kızılzımağ: kızılımsı (ATG, 76).

Kuzeybatı Grubu

Kırg. +sımağ

kızılzımağ: kızılımsı (KTG, 118).

Kkp. +sımağ

kızılzımağ: kırmızımsı, bozsımağ: solgun, ğazsımağ: gaz halinde (KkpTG, 88).

Tablo 53 +sImAğ İsimden İsim Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	EKLER	+sImAğ
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezmi Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	-
	Yeni Uygur Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	sımağ/simek/zımağ
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	sımağ
	Karakalpak Türkçesi	sımağ
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
	Nogay Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Çağdaş Türk lehçelerinden Kırgız, Karakalpak Türkçesinde ötümsüz biçimiyle kullanılan ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumuna uyarken ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumunu bozmaktadır.

Çağdaş Türk lehçelerinden Altay Türkçesinde ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılan bu ek ünsüz uyumuna uydurularak kullanılmıştır.

2.1.1.2.43. +SImAn

İşlev ve Kökeni

Tenişev (1988: 499) sıman “gibi” edatının kökenini belirtirken si- “benzemek” sözcüğü ile -man ekinin birleşmesiyle oluşmuş olduğunu söylemiştir. Ekin sımak edatından ekleştiği düşünülmektedir.

Ekin Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Güneydoğu Grubu

Özb. +simân

âdamsimân: adam gibi, uyatliksimân: sakince, âdamsimân: adamca (ÖTG, 60; ÖTGMS, 33).

Y. Uyg. +sıman

ademsıman: adama benzer, orunduksıman: sandalyemsi (YUTG, 39).

Kuzeydoğu Grubu

Alt. +sıman/+zıman

kıızılzıman: kırmızımsı, aqsıman: beyazımsı (ATG, 76).

Kuzeybatı Grubu

Kırg. +sıman

kızılısıman: kızılımsı (KTG, 118).

Krç-Blk. +sıman

aqsıman: beyazımsı (TLG, 937).

Kmk. +şumal

aqşumal: beyazımsı, gökşumal: mavimsi (TLG, 1007).

Nog. +sımal

tolkınsımal: dalgaya benzer (NogTG, 76).

Tablo 54 +SImAn İsimden İsim Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	EKLER	-SImAn
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezmi Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	simân
	Yeni Uygur Türkçesi	siman
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	siman/zıman
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	siman
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	siman
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	şumal
	Başkurt Türkçesi	-
	Nogay Türkçesi	sımal
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Çağdaş Türk lehçelerinden Özbek, Yeni Uygur, Kırgız, Karaçay-Balkar, Nogay Türkçesinde ötümsüz biçimiyle kullanılan ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumuna uyarken ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumunu bozmaktadır. Kumuk Türkçelerinde ekin ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklere kullanımı tanımlanamadığından ünsüz uyumu durumu hakkında bir tespit yapılamamaktadır.

Çağdaş Türk lehçelerinden Altay Türkçesinde ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılan bu ek ünsüz uyumuna uydurularak kullanılmıştır.

2.1.1.2.44. +sın/+sön

İşlev ve Kökeni

Ek isim kök ve gövdelerine eklenerek gibilik, benzerlik, uygunluk anlatan sözcükler türetir. Ekin kökeni için bakınız +CXn.

Ekin Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kuzeybatı Grubu

Kırg. +sön

külmöksön: güler gibi gözüken (KTG, 119).

Kkp. +sın

suwsın: içilecek soğuk nesne (KkpTG, 93).

Tablo 55 +sın/+sön İsimden İsim Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	EKLER	+sın/+sön
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezm Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	-
	Yeni Uygur Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	sön
	Karakalpak Türkçesi	sın
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
	Nogay Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Çağdaş Türk lehçelerinden Kırgız ve Karakalpak Türkçesinde ötümsüz biçimiyle kullanılan ekin, Karakalpak Türkçesinde ötümsüz biçimiyle kullanılan ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumuna uyarken ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumunu bozmaktadır. Kırgız Türkçesinde ekin ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklere kullanımı tanıklanamadığından ünsüz uyumu durumu hakkında bir tespit yapılamamaktadır.

2.1.1.2.45. +sXz

İşlev ve Kökeni

İsimlere eklenerek onlardaki vasıfların eksiliğini gösteren bu ekin Ekin kökeni hakkında birçok farklı görüş sunulmuştur.

Ekin kökeni hakkında ilk görüşe sahip araştırmacılar +sI- isimden fiil yapım eki ve -z+ fiilden isim yapım ekinin birleştiğini savunurlar (Hacıeminoğlu, 2003: 15; Kononov, 1956: 149). İkinci olarak ekin +sIr ekinin geliştiğini ve bunun yanında +sIrA eki ile de ilişkili olabileceğini savunurlar (Gabain, 2007: 49; Ramstedt akt. Kononov, 2001: 148-149; Erdal 1991: 137). Üçüncü olarak da ekin "sı-" fiilinin -z+ fiilden isim yapma ekiyle genişlemiş olacağını veya "sız-" fiiline dayandığını savunurlar (Bang, 1980: 57; Kuznetsov, 1995: 244).

Eraslan (2012: 102), +sXz ekinin Uygurcanın /n/ ağzında ekin +sAz olarak kullanıldığını ve +sIr ekiyle aynı olduğunu ifade eder. Aynı zamanda W. Bang'ın fikirlerine de yer verip bu görüşe katıldığını ifade etmiştir.

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kök. +sız/+siz/+suz

aşsız: yemeksiz, subsuz: susuz, otsuz: otsuz, kereksiz: gereksiz (OTG, 83).

Uyg. +sız/+suz/+süz

uvutsuz: utanmaz, közsüz: kör, biligsiz: bilgisiz, üzüksüz: kesintisiz (EUTD 60; EUTG, 102).

Krh. +sız/+siz/+suz

bolumsuz: layık olmayan, başsız: başsız, biligsiz: bilgisiz, keçiksiz: geçitsiz, inançsız: güvenilmez, irüksüz: eksiksiz (KTG, 15; KBSY, 77).

Hrz. +sız/+siz/+suz/+süz

arıgsız: kirli, edebsüz: terbiyesiz, tüpsüz: temelsiz (KHKD, 188).

Kıp. +sız/+siz/+suz/+süz

arıksuz: pis, közsiz: kör, tilsüz: dilsiz, kıtsız: uğursuz, erksiz: güçsüz (KTG1, 33; KHKD, 336).

Çağ. +sız/+siz/+suz/+süz

tübsüz: dipsiz, başsız: başsız, tügsiz: tüysüz, azuksuz: azıksız, yüreksiz: korkak (ÇT, 127, ÇEK, 48).

EOT +suz/+süz

bensüz: bensiz, kıyruksuz: kuyruksuz (MT, 61; DKK, 85).

Güneydoğu Grubu

Özb. +siz

suvsiz: susuz, nânsiz: ekmeksiz, suretsiz: resimsiz, kılsiz: kolsuz (ÖTG, 60; ÖTGMS, 34).

Y. Uyg. +sız/+siz

kımsiz: kumsuz, kıralsiz: silahsız, derehsiz: ağaçsız (YUTG, 36).

Kuzeybatı Grubu

Kzk. +sız/+siz

abaysız: dikkatsiz, esepsiz: hesapsız, kereksiz: gereksiz, essiz: akılsız, üysiz: evsiz (ÇKTG, 62; KTG: 240).

Kırg. +sız/+siz/+suz/+süz

malsız: hayvansız, caysız: yersiz, küçsüz: güçsüz, curtsuz: vatansız, sansız: sayısız, esepsiz: kesapsız, ağılsız: akılsız, bilimsiz: bilimsiz, orunsuz: yersiz (KTG, 118; KT, 26).

Kkp. +sız/+siz

edepsiz: edepsiz, edilsiz: adaletsiz, bassız: başsız, jüreksiz: yüreksiz (KkpTG, 83)

Krç-Blk. +sız/+suz/+süz

tınçlıksız: rahatsız, oñsuznu: güçsüzün, savutsuz: silahsız, ötsüz: korkak (KMTG, 39; TLG, 937).

Tat. +s1z/+s1z/+suz

waq1ts1z: zamans1z, ihtiya1rs1z: elinde olmadan, yems1z: sevimsiz, tozsuz: tuzsuz, ba1ss1z: ba1ss1z (TRG, 67).

Kır. Tat. +s1z/+s1z/+suz/+süz

aq1ls1z: akılsız, q1tsuz: mutlu olmayan, qolays1z: beceriksiz, t1psiz: dibi olmayan uğurum, k1ęs1z: g1ęs1z, esaps1z: hesaplanamayacak kadar ęok (KTTG, 149-150).

Kmk. +s1z/+suz/+süz

sawsuz: hastalıklı, tergewsüz: dalgın, bağıms1z: bağıms1z (TLG, 1007).

Bşk. +h1z/+h1z

k1l1sh1z: yakı1ks1z, kıy1wh1z: ęekingen, i1sh1z: e1ssiz (BTG, 82).

Nog. +s1z

qans1z: kans1z, yans1z: cansız (NogTG, 76).

Güneybatı Grubu

Gag. +s1z/+s1z/+suz

adams1z: adamsız, topraks1z: topraksız, benizs1z: y1zsüz, dilsiz: dilsiz, sessiz: sessiz, dostsuz: dostsuz (GTG, 171).

Az. +s1z/+s1z/+suz/+süz

1zsüz: y1zsüz, ba1ss1z: ba1ssız, t1ksüz: t1ysüz, k1ls1z: k1lsız, i1ssiz: i1ssiz (AzTG, 185; ęTYD-1, 119).

Trkm. +s1z/+s1z

adams1z: insansız, adalats1z: adaletsiz, ağramsız: ağırlığı az, aq1ls1z: akılsız, ge1siksiz ęirkin, g1yęs1z: g1ęs1z (TTG, 88).

TT +s1z/+s1z/+suz/+süz

ba1ss1z: ba1ı olmayan, eksiz, evsiz, g1ęs1z, soysuz, densiz, tutarsız, boręsuz, akılsız, bayraksız (TTGŞB, 64; ęTYD-1, 55).

Tablo 56 +sXz İsimden İsim Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	EKLER	+sXz
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	sız/suz/süz
	Uygur Türkçesi	sız/suz/süz
	Karahanlı Türkçesi	sız/sız/suz
	Harezmi Türkçesi	sız/sız/suz/süz
	Kıpçak Türkçesi	sız/sız/süz
	Çağatay Türkçesi	sız/sız/suz/süz
	Eski Oğuz Türkçesi	suz/süz
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	sız
	Yeni Uygur Türkçesi	sız
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	sız/sız
	Kırgız Türkçesi	sız/sız/suz/süz
	Karakalpak Türkçesi	sız/sız
	Karaçay-Balkar Türkçesi	sız/suz/süz
	Tatar Türkçesi	sız/sız/suz
	Kırım Tatar Türkçesi	sız/sız/suz
	Kumuk Türkçesi	sız/suz/süz
	Başkurt Türkçesi	hız/hız
	Nogay Türkçesi	sız/sız
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	sız/sız/suz
	Azerbaycan Türkçesi	sız/sız/suz/süz
	Türkmen Türkçesi	sız/sız
	Türkiye Türkçesi	sız/sız/suz/süz

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Türk dilinin tarihi dönemlerinden Köktürk, Uygur, Karahanlı, Harezmi, Kıpçak, Çağatay, Eski Oğuz ve çağdaş Türk lehçelerinden Özbek, Yeni Uygur, Kazak, Kırgız, Karakalpak, Karaçay-Balkar, Tatar, Kırım Tatar, Kumuk, Başkurt, Nogay, Gagavuz, Azerbaycan, Türkmen, Türkiye Türkçesinde ötümsüz biçimiyle kullanılan ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumuna uyarken ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumunu bozmaktadır.

2.1.1.2.46. +sXzXn

İşlev ve Kökeni

Adlara olumsuzluk anlamı veren +sIz+ eki ile araç durum eki +(I)n'ın birleşmesiyle oluşmuştur (Korkmaz, 2009: 65; Gülensoy, 2010: 529; Şirin, 2015: 91).

Ekin Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kök. +sızın/+sizin

yolsızın: yolsuz olarak, keçigsizin: geçitsiz olarak (KYN, 91).

Uyg. +sızın/+sizin

bilgisizin: bilgisiz olarak, uğunçsızın: düşünmeden (EUTG, 157).

Krh. +sızın/+sizin/+suzun/+süzün

yassızın: yarar görmeden, begsizin: beysiz, munsuzun: sıkıntısız şekilde, egsüksüzün: eksiksiz olarak (KBSY, 81).

Hrz. +sızın/+sizin/+suzun/+süzün

fesâdsızın: kötülük olmadan, zaruretsiz: gerek olmaksızın, yawuzluksuzun: kötülük olmadan, yönsüzün: yönsüz olarak (KHKD, 193; MM, 54; HTİ, 65).

Kıp. +sızın/+sizin

ansızın: aniden, şehvetsizin: isteksiz (KHKD, 334; İMS, 79).

Çağ. +sızın/+sizin

suvsızın: susuz, niyetsizin: niyetsiz olarak (ÇT, 107).

EOT +sızın/+süzün

añsızın: aniden, şeksüzün: şüphesiz (GN, 2587; EATE, 69).

Güneybatı Grubu

Az. +sızın/+sizin

durmaşsızın: durmaksızın, ansızın: ansızın, yorulmaşsızın: yorulmaksızın, bilmeksizin: bilmeksizin (AzTG, 185).

TT +sızın

ansızın: aniden, açmaşsızın: açmadan (TTGŞB, 65).

Tablo 57 +sXzXn İsimden İsim Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	EKLER	+sXzXn
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	sızın/sizin
	Uygur Türkçesi	sızın/sizin
	Karahanlı Türkçesi	sızın/sizin/suzun/süzün
	Harezm Türkçesi	sızın/sizin/suzun/süzün
	Kıpçak Türkçesi	sızın/sizin
	Çağatay Türkçesi	sızın/sizin
	Eski Oğuz Türkçesi	sızın/süzün
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	-
	Yeni Uygur Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Nogay Türkçesi	-
	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	sızın/sizin
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	sızın

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Köktürk, Uygur, Karahanlı, Harezmi, Kıpçak, Çağatay, Eski Oğuz ve çağdaş Türk lehçelerinden Azerbaycan, Türkiye Türkçesinde ötümsüz biçimiyle kullanılan ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumuna uyarken ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumunu bozmaktadır.

2.1.1.2.47. +sızlık

İşlev ve Kökeni

Olumsuz anlamda sözcükler türeten isimden isim eki +sIz ve soyut isimler türeten +Iık isimden isim yapma eklerinin bir arada kullanılması durumudur.

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kuzeybatı Grubu

Kır. Tat. +sızlık/+sizlik

beceriksizlik: beceriksizlik, kolaysızlık: sıkıntılı durum (KTTG, 150).

Güneybatı Grubu

Az. +sızlık/+sizlik

ansızlık: birden bire, yolsuzluk: dinsizlik, haksızlık: haksızlık, susuzluk: susuzluk (AzTG, 185).

TT +sızlık/+sizlik

beceriksizlik, duyumsuzluk, dayanaksızlık (TTGŞB, 65).

Tablo 58 +sXzlXk İsimden İsim Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	EKLER	+sızlılık
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezm Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	-
	Yeni Uygur Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	sızlık/sizlik
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
	Nogay Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	sızlık/suzluk
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	sızlık/sizlik/suzluk

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Çağdaş Türk lehçelerinden Kırım Tatar, Azerbaycan, Türkiye Türkçesinde ötümsüz biçimiyle kullanılan ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumuna uyarken ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumunu bozmaktadır.

2.1.1.2.48. +tAdAn

İşlev ve Kökeni

Ek, işlev olarak üleştirme sayı sıfatları oluşturmaktadır. Ek, bulunma hâli eki ile çıkma hâli ekinin birleşmesiyle oluşmuştur. Hâl eklerinin üleştirme sıfatı yaptığı bu durumlara Özbek Türkçesi dışında Kırgız Türkçesinde de rastlanmaktadır. Örneğin cetiden: yedişer, üçtön: üçer (Buran-Alkaya, 2014: 2000).

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Özb. +tadan/+teden

onteden: onar, üçteden: üçer, bittadan: birer birer (ÖTG, 60; ÖT, 49; ÖTGMS, 34).

Tablo 59 +tAdAn İsimden İsim Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	EKLER	+tAdAn
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezmi Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	tadan/teden
	Yeni Uygur Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
	Nogay Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Özbek Türkçesinde ötümsüz biçimiyle kullanılan ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumuna uyarken ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumunu bozmaktadır.

2.1.1.2.49. +tal

İşlev ve Kökeni

Ekin kökeni ile ilgili herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.

Ekin Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kuzeybatı Grubu

Kzk. +tal

sezimtal: duygusal, uğımtal: anlayışlı (KTG: 240).

Tablo 60 +tal İsimden İsim Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	EKLER	+tal
Tarihi Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezm Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	-
	Yeni Uygur Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	tal
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
	Nogay Türkçesi	-
	Gagavuz Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Kazak Türkçesinde ötümsüz biçimiyle kullanılan ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumuna uyarken ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumunu bozmaktadır.

2.1.1.2.50. +tIn/+tım

İşlev ve Kökeni

Ekin kökeni ile ilgili olarak bir bilgiye ulaşılamamıştır.

Ekin Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kuzeydoğu Grubu

Alt. +tım

ķızıltım: çabuk kızaran (ATG, 77).

Kuzeybatı Grubu

Krç-Blk. +tın/+tin

aķırtın: yavaşça, köktün: havaya doğru, caşırtın: gizlice, özentin: vadiye doğru (TLG, 937).

Tat. +tın

yeşırtın: gizli (TRG, 68).

Tablo 61 +tIn İsimden İsim Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	EKLER	+tIn/+tım
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezmi Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	-
	Yeni Uygur Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	tım
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	tın/tin/tün
	Tatar Türkçesi	tin
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
	Nogay Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Çağdaş Türk lehçelerinden Altay, Karaçay-Balkar ve Tatar Türkçesinde ötümsüz biçimiyle kullanılan ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumuna uyarken ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumunu bozmaktadır.

2.1.1.3. Dudak Ünsüzleri

Çıkış yerine göre iki dudağın birbirine değmesiyle oluşan /b/, /m/, /p/ sesleriyle başlayan ekler bu başlık altında incelenmiştir.

2.1.1.3.1. +be/+me/+pe

İşlev ve Kökeni

İşlek olmayan bir ektir. İsim kök ve gövdeleri üzerine gelerek o isme bağlı durumlar oluşturarak ad köklerinden eşya adları ve sıfat yapar. Ekin pekiştirme işlevi de söz konusudur.

Gabain (2007: 105), ekin aslında son çekim edatı olduğunu, ekleşmiş örneklerine de rastlandığını açıklayıp ançulayu+ma: tam öyle örneğini vererek ekin pekiştirme görevini de desteklemektedir. Gülensoy, Türkçenin Köken Bilgisi eserinde körpe sözcüğünün etimolojisini açıklarken sözcüğü kökünü körk+pe olarak açıklamıştır (Gülensoy, 2007: 557).

Ekin Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Güneybatı Grubu

Az. +be/+me/+pe

sünbe: tüfek temizliğinde kullanılan demir çubuk, körpe: taze, gölme: göl (AzTG, 173-183).

Tablo 62 +be/+me/+pe İsimden İsim Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	EKLER	+be/+me/+pe
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezm Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	-
	Yeni Uygur Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
	Nogay Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	be/me/pe
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Çağdaş Türk lehçelerinden Azerbaycan Türkçesinde ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılan bu ekin ünsüz uyumuna uydurularak kullanılmadığı görülmektedir.

2.1.1.3.2. +mAç

İşlev ve Kökeni

Eklendiği isim kök ve gövdelerinden isim veya sıfat türetir. Ekin kökeni ile ilgili bir bilgiye ulaşılamamıştır.

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kıp. +maç

tilmaç: tercüman (KTG2, 125).

Güneydoğu Grubu

Özb. +mâç

tilmâç: tercüman (ÖTG, 59).

Kuzeybatı Grubu

Kırg. +maç/+meç

carmaç: hâlsiz, tilmeç: tercüman (KTG, 116).

Kır. Tat. +maç

tilmaç: tercüman (KTTG, 146).

Tablo 63 +mAç İsimden İsim Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	EKLER	+mAç
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezm Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	maç
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	mâç
	Yeni Uygur Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	maç/meç
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	maç
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
	Nogay Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Kıpçak ve çağdaş Türk lehçelerinden Özbek, Kırgız, Kırım Tatar Türkçesinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır. Bu dönem ve lehçelerde ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklere kullanımı tanıklanamadığından ünsüz uyumu durumu hakkında bir tespit yapılamamaktadır.

2.1.1.3.3. +mAç

İşlev ve Kökeni

Korkmaz (2009: 95- 96), fiilden isim yapma eki -mAç'ı hakkında bilgiler verirken kalıplaşma yoluyla kalıcı bazı yiyecek, içecek, araç ve gereç adları yapan bir isimden isim yapma eki olduğunu başmak/paşmak “ayakkabı”, ekmek örneklerini vererek açıklamıştır.

Nalbant (2008: 99), DLT’de giysi adları türetmede kullanıldığını ifade ettiği baş+maç “pabuç”, ke+mek “çubuklu ve nakışlı bir kumaş”, kek+mek “kekme er: olgunlaşmış insan anlamında kullanılan örnekleri vermiştir.

Ekin Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kök. +mek

köküzmek: göğüs zırhı (OTG, 82)

Uyg. +mek

köküzmek: küçük çocuk giysisi (KEYD, 252)

Krh. +mağ/+mek

başmak: pabuç, kekmek: olgunlaşmış (DLTGİ, 99)

Güneybatı Grubu

Az. +mağ

tohmağ: tokmak (AzTG, 183).

TT +mak

tokmak: ağaçtan yapılmış top (TS-2, 3303).

Tablo 64 +mAğ İsimden İsim Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	EKLER	+mAğ
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	mek
	Uygur Türkçesi	mek
	Karahanlı Türkçesi	mağ/mek
	Harezm Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	-
	Yeni Uygur Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
	Nogay Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	mağ
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	mak

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Köktürk, Uygur, Karahanlı ve çağdaş Türk lehçelerinden Azerbaycan, Türkiye Türkçesinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır. Köktürk ve Uygur Türkçelerinde ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklere kullanımı tanımlanamadığından ünsüz uyumu durumu hakkında bir tespit yapılamamaktadır.

2.1.1.3.4. +mAqçI/+mOqçI

İşlev ve Kökeni

Araştırmacıların ekin kökeni hakkındaki çalışmalarında vardıkları ortak görüş genel olarak -mAqçI ekinin, -mAk isim-fiil ve +çI isimden isim yapan eklerinin birleşmesinden oluşmaktadır (Arnazarov, 2003: 334).

Ekin Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kuzeydoğu Grubu

Alt. +mekçi/+mökçi

işmekçi: işçi, kösmökçi: falcı (ATG, 75).

Tablo 65 +mAqçI İsimden İsim Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	EKLER	+mAqçI/+mOqçI
Tarihi Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezmi Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	-
	Yeni Uygur Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	mekçi/mökçi
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
	Nogay Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Altay Türkçesinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır.

2.1.1.3.5. +mAn

İşlev ve Kökeni

Pekiştirme ve benzerlik bildiren sözcükler türetir.

Ekin kökeni hakkında Sümerceden bu yana Türkçede görülen bir ek olması, Batı dilleri kaynaklı bir ek olması ve Farsçadaki +mAnd eki ile ilişkili olması yönüyle üç farklı görüş mevcuttur.

Atalay (1940: 9) ekin ilk dönemlerden itibaren Türkçede var olan ve birinci teklik şahıs zamiri ma'dan geldiğini düşünerek Türkçede hem isimden isim hem de fiilden isim eki olarak kullanılan eklerin kökenini, Türkçe ben zahirine bağlamıştır. Brockelmann (1952: 127) da ekin kökeni hakkında Atalay ile aynı fikirdedir.

Hatiboğlu (1974: 331) ekin müstakıl bir sözcükten eklediğini söylemiş ve bu görüşünü eylem ya da ad soylu her sözcüğe “adam, insan” anlamı vermesiyle desteklemiştir.

Clauson (2007: 190) Farsçadan gelen ve “benzer” anlamı veren “+mand” ekinin bir türevi olarak açıklar.

Şahin (2015: 60) ekin kökeni ile ilgili olarak ekin Türkçe olduğunu ve Türkçenin en eski söz varlığında bu ekle oluşturulmuş sözcükler olduğunu söylemiştir. Ekin Farsçadan geldiği görüşüne de şu sözlerle karşı çıkmıştır: “Eğer Türkmen kelimesindeki men unsuru, İranî bir kelime olan manend ‘benzeyen’ sözcüğünden gelişmiş olsaydı, {mAn} ekiyle kurulmuş diğer sözcüklerde de ‘benzeyen’ anlamının bulunması icap ederdi.”

Timurtaş (1980: 31) Türkçede “yapan, eden” anlamında bir -mAn+/-mAn ekinin olmadığını ve bu anlamı veren ekin Almanca, İngilizce gibi Batı dillerine has olduğunu ifade etmiş, ekin fiillere mi isimlere mi getirildiği belli olmadığını ve ekin uydurma olduğunu savunur.

Güllüdağ (2019: 587) ekin uydurma olduğu görüşüne katılmaz. Atalay’ın söylediği gibi tarihî dönemlerde var olması ve işlek bir ek olması ekin Türkçe oluşuna kanıt niteliğindedir.

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Uyg. +men

kölmen: gölcük, kökmen: mavimsi, kökmen: gökyüzü (EUTD 60; KEYD, 247).

Krh. +men

közmen: közde pişirilen ekmek (DLTGMNÇD, 193).

Kıp. +men

küçmen: güçlü (CC, 348).

Çağ. +man/+men

ağırman: yavaş kimse, çekmen: cepken, çuha, Türkmen: Türkmen (ÇT, 126; BLÇTO, 12).

EOT +men

Türkmen: Türkmen (EATYEF, 127).

Güneydoğu Grubu

Özb. +mân

işbilmân: iş adamı, taħmân: tahmin (ÖTG, 59).

Kuzeybatı Grubu

Kzk. +mal

bawırmal: sıcakkanlı (KTG: 240).

Kkp. +man/+men/+pen

öşpen: öfkeli, bulman: burada, miyirmen: özemli, solman: ora (KkpTG, 91).

Kır. Tat. +man

çıtırman: gür, dızman: iri (KTTG, 147).

Güneybatı Grubu

Trkm. +man/+men

ayaqman: ayakları uzun, dodaqman: dolgun dudaklı, hünermen: hünerli (TTG, 87-88).

TT +man/+men

akman: saf, gökmen: mavi gözlü kimse, delişmen: zıpır, uzman: uzman, yalman: dik, gökmen, Dikmen (TTGŞB, 58-59; ÇTYD-1, 54).

Tablo 66 +MAN İsimden İsim Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	EKLER	+mAn
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	men
	Karahanlı Türkçesi	men
	Harezm Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	men
	Çağatay Türkçesi	man/men
	Eski Oğuz Türkçesi	men
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	mân
	Yeni Uygur Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	mal
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	man/men/pen
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	man
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
	Nogay Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	man/men
	Türkiye Türkçesi	man/men

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Tarihi Türk lehçelerinden Uygur, Karahanlı, Kıpçak, Çağatay Eski Oğuz ve çağdaş Türk lehçelerinden Özbek, Kazak, Kırım Tatar, Türkmen, Türkiye Türkçesinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır. Karahanlı, Kazak, Kırım Tatar Türkçelerinde ekin ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklere kullanımı tanıklanamadığından ünsüz uyumu durumu hakkında bir tespit yapılamamaktadır.

Çağdaş Türk lehçelerinden Karakalpak Türkçesinde ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılan bu ek ünsüz uyumuna uydurularak kullanılmıştır.

2.1.1.3.6. +mİş

İşlev ve Kökeni

Eskiden on anlamını taşıyan bu ek, altı ve yedi sayı adları ile kalıplaşmıştır (Gülsevin, 1997:118).

Ekin Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

EOT. +mİş/+mİş

altmış: altmış, yetmiş: yetmiş (TTLKEAT, 91).

Tablo 67 +mİş İsimden İsim Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	EKLER	+mİş
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezm Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	mİş/mİş
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	-
	Yeni Uygur Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
	Nogay Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Eski Oğuz Türkçesinde ötümsüz biçimiyle kullanılan ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumuna uyarken ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumunu bozmaktadır. Ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı tanıklanamadığından ekin bu dönemdeki ünsüz uyumu durumuyla ilgili herhangi bir tespit yapılamamaktadır.

2.1.2. Fiilden İsim Yapım Eklerinde Ünsüz Uyumu

2.1.2.1. Damak Ünsüzleri

Çıkış yerine göre dilin arka damak /ğ/, /k/, /ñ/ ve ön damak /g/, /k/ bölgelerinde oluşan seslerle başlayan ekler bu başlık altında incelenmiştir.

2.1.2.1.1. -GA

İşlev ve Kökeni

Ek, fiilin kastettiği hareketi yapanı veya bu fiilden etkileneni ifade eden sözcükler türetir.

Banguoğlu (2011: 238) -gA ekinin, eski bir “-ge + -g” eklerinin birleşmesiyle oluşmuş olabileceğini ifade etmiştir. Ramstedt ise bu ekin eski bir “-kAy, -gAy” ekinden geldiğini söylemiştir (Räsänen, 1957, 124).

Ekin Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kök. -ğa/-ge/-ka/-ke

bilge: akıllı, kısğa: kısa, tamğa: damga, öpke: öfke (OTG, 87; KYN, 35).

Uyg. -ğa/-ge/-ka/-ke

kısğa: kısa, salğa: inatçı, övke: akciğer, tamğa: damga, muyğa: aksi, ötürke: müşhil, tamğa: damga, tarğa: yalnız, bilğa: bilge, tarğa: dertli (EUTG, 105; KEYD, 266; EUTD, 61; OTWF, 376; AYS, 73).

Krh. -ğa/-ge/-ka

bilge: bilgin, kısğa: kısa, kırtğa: ihtiyar, öpka: öfke (KTG, 19; TTŞ, 147; KBSY, 128; OTWF, 376, KBİ, 31).

Hrz. -ka/-ge

bilge: bilgin, kısğa: kısa, tamğa: damga (KHKD, 189; İML, 88).

Kıp. -ğa/-ge/-ka

kasırka: kasırğa, bilge: bilgin, kerge: gölgelik, ısırka: küpe, tutğa: kılıcın sapı, yorğa: rahvan at yürüyüşü, keneşke: dayanışma (KTG2, 138; KHKD, 327-356).

Çağ. -ğa/-ge/-ka

bilge: bilgin, ısırğa: küpe, kısğa: kısa, yumurtka: yumurta (ÇT, 128; ÇEK, 49).

EOT -ğa/-ge/-ka

gölge: gölge, çekürge: çekirge, talğa: dalga, yorğa: rahvan at yürüyüşü (TTLKEAT, 95; EAT, 54; EATE, 134).

Güneydoğu Grubu

Özb. -ka/-ke

çigirtke: çığırtkan, kısğa: kısa (ÖTG, 69; ÖTGMS, 38).

Y. Uyg. -ğa/-ke

salğa: kement, tepke: tepki, külke: gülüş (YUTG, 49).

Kuzeydoğu Grubu

Alt. -ğa/-go/-ka

bodolgo: tahmin, tutka: kapı kolu, çaçılga: serpinti, tomırtka: ağaçkakan (ATG, 80).

Kuzeybatı Grubu

Kırg. -ğa/-gö/-ka

tapılga: hediye, böktörgö: eyer kayışına bağlanan öteberi, ötölgö: tazminat, tutka: kulp, kıska: kısa (KTG, 139; KırgTS, 462-764).

Kkp. -ğa/-ka/-ke

omırtka: omurga, tutka: sap, sırğa: küpe, kıska: kısa (KkpTG, 111).

Tat. -ka/-ke

totka: kulp, kiske: kalın ağaç kütüğü, yorka: kütük, kıska: kısa (TLG, 734; KTTS, 289).

Kır. Tat. -ğa/-ka

dalga: dalga, kıska: kısa, yufka: yufka, omurğa: omurga (KTTG, 174).

Bşk. -ka/-ke

tülka: kulp, bülke: bölüm, kişke: kalın kütük (BTG, 108).

Güneybatı Grubu

Gag. -ğa/-ge

dalga: dalga, yonga: yonga, süpürge: süpürge (GTG, 2019: 178).

Az. -ğa/-ge

kovurğa: kavrulmuş buğday, süpürge: süpürge, dalga: dalga, bölge: bölge (AzTG, 194).

Trkm. -ğa/-ge

batga: balçık, gusga: kısa, gowurga: buğday ve susamın kavrulmasıyla yapılan kuru yemiş, ırğa: hareket edip duran, sowga: karşılama, tozga: çiçek tozu (TTG, 110).

TT -ğa/-ka/-ke

bilge: bilge, damga: damga, kavurğa: kavurma, yufka: yufka, belirtke: amblem (TTŞBG, 150-151).

Tablo 68 -GA Fiilden İsim Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-GA
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	ğa/ge/қа/ke
	Uygur Türkçesi	ğa/ge/қа/ke
	Karahanlı Türkçesi	ğa/ge/қа
	Harezm Türkçesi	қа/ge
	Kıpçak Türkçesi	ğa/ge/қа
	Çağatay Türkçesi	ğa/ge/қа
Güneydoğu Grubu	Eski Oğuz Türkçesi	ğa/ge/қа
	Özbek Türkçesi	қа/ke
Kuzeydoğu Grubu	Yeni Uygur Türkçesi	ğa/ke
	Altay Türkçesi	ğa/го/қа
	Hakas Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Tuva Türkçesi	-
	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	ğa/gö/қа
	Karakalpak Türkçesi	ğa/қа
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	қа/ke
	Kırım Tatar Türkçesi	ğa/қа
	Kumuk Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Başkurt Türkçesi	қа/ke
	Nogay Türkçesi	-
	Gagavuz Türkçesi	ga/ge
	Azerbaycan Türkçesi	ğa/ge
	Türkmen Türkçesi	ğa
	Türkiye Türkçesi	ga/ge/ka/ke

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Türk dilinin tarihi dönemlerinden Köktürk, Uygur, Karahanlı, Harezm, Kıpçak, Çağatay, Eski Oğuz ve çağdaş Türk lehçelerinden Yeni Uygur, Altay, Kırgız, Karakalpak, Kırım Tatar ve Türkiye Türkçesinde ötümlü ve ötümsüz biçimiyle kullanılan ekin, Köktürk, Uygur, Karahanlı, Kıpçak, Çağatay, Eski Oğuz, Yeni Uygur Türkçelerinde ünsüz uyumuna uydurulmadan kullanıldığı görülürken; Harezm, Yeni Uygur, Altay, Karakalpak, Kırım Tatar, Türkiye Türkçesinde ünsüz uyumuna uydurularak kullanılmıştır.

Çağdaş Türk lehçelerinden Gagavuz, Azerbaycan ve Türkmen Türkçelerinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır. Kırgız, Gagavuz ve Azerbaycan Türkçelerinde ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklere kullanımı tanıklanamadığından ünsüz uyumu durumu hakkında bir tespit yapılamamaktadır.

Çağdaş Türk lehçelerinden Özbek, Tatar ve Başkurt Türkçelerinde ötümsüz biçimiyle kullanılan ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumuna uyarken ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumunu bozmaktadır. Özbek Türkçesinde Türkçelerinde ekin ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklere kullanımı tanıklanamadığından ünsüz uyumu durumu hakkında bir tespit yapılamamaktadır.

2.1.2.1.2. -GAÇ

İşlev ve Kökeni

Hatiboğlu (1981: 65), -gAç ekinin -gİç ekinin geldiğini ve bunun sebebi olarak da /g/ sesinin yanındaki dar ünlüleri geniş ünlüye çevirme eğiliminde olduğunu ifade ederek açıklamıştır (1981: 65). Öner (1998: 85) de -gAç ve -gİç eklerinin birbiriyle ilişkili olduğunu söyleyerek Hatipoğlu'nun görüşlerine katılmıştır.

Banguoğlu, +gAç ekinin fiilden isim yapma eki -gA ve +Aç küçültme eki ile genişletilmesiyle oluştuğunu ifade etmiştir (2007: 239).

Choi, Ramstedt'in Türkçedeki -GAç ekini Moğolcada yer alan *-gad ekine dayandırdığını söylemektedir. (Choi, 2010: 243).

Kononov, -gAç ekinin -ğa(n) ekiyle “çak: çağ” sözcüğünün birleşmesiyle meydana geldiğini açıklamaktadır (Serebrennikov ve Gadjieva, 2011: 200).

Ekin Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Uyg. -kaç

kıskaç: kıskaç, açkaç: anahtar (EUTD, 61; EUTG, 105).

Krh. -ğaç

kısgaç: kıskaç (DLTGİ, 122).

Hrz. -ğaç/-keç

kısgaç: kerpeten, örkeç: hörgüç (İML, 131-142).

Kıp. -ğaç/-kaç/-keç

ağıncaç: merdiven, tepkeç: mahmuz, kıskaç: yengeç, örgeç: hörgüç (KTG1, 37; KTG2, 139; İMS, 89).

Çağ. -geç/-kaç/-keç

ivürgeç: çevirmeye yarayan alet, açkaç: anahtar, ilengeç: yengeç (ÇMS, 32; LM, 51; BLÇTO, 143).

EOT -geç

yüzgeç: yüzgeç (EAT, 55; DKK, 237).

Kuzeybatı Grubu

Kkp. -ğaş/-keş

kıyğaş: eğri, örkeş: hörgüç (KkpTG, 118).

Tat. -geç/-kaç

kapkaç: kapak, kütergeç: kaldırıcı (TRG, 73).

Kır. Tat. -ğaç/-geç/-kaç

artkaç: fazla, kıskaç: yengeç, solungaç: solungaç, türtgeç: boynuz (KTTG, 174).

Güneybatı Grubu

Gag. -gaç

aldangaçlı, atlangaç, sallangaç: salıncak, dayangaç: değnek, patlangaç (GTG, 178).

Az. -gaç/-geç/-kac

üzgeç: yüzgeç, saygaç: sayaç, kıskac: kıskaç, süzgeç: süzgeç, yargaç: tahra, tutkaç: tutacak (AzTG, 197).

TT -gaç/-geç/-kaç

atlangaç: atlama taşı, kıskaç, oturgaç, süzgeç: süzgeç (TTŞBG, 151).

Tablo 69 -GAç Fiilden İsim Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-GAç
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	kaç
	Karahanlı Türkçesi	ğaç
	Harezm Türkçesi	ğaç/keç
	Kıpçak Türkçesi	ğaç/kaç/keç
	Çağatay Türkçesi	geç/kaç/keç
Güneydoğu Grubu	Eski Oğuz Türkçesi	geç
	Özbek Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Yeni Uygur Türkçesi	-
	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Tuva Türkçesi	-
	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	ğaç/keç
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	geç/kaç
	Kırım Tatar Türkçesi	ğaç/geç/kaç
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Nogay Türkçesi	-
	Gagavuz Türkçesi	gaç
	Azerbaycan Türkçesi	ğaç/geç/kaç
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	gaç/geç/kaç

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Uygur Türkçesinde s ötümsüz biçimiyle kullanılan ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumuna uyarken ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumunu bozmaktadır. Ekin ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı tanıklanamadığından ünsüz uyumu durumuyla ilgili herhangi bir tespit yapılamamaktadır.

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Karahanlı, Eski Oğuz ve çağdaş Türk lehçelerinden Gagavuz Türkçelerinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır. Eski Oğuz ve Gagavuz Türkçelerinde ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklere kullanımı tanıklanamadığından ünsüz uyumu durumu hakkında bir tespit yapılamamaktadır.

Ek, Türk dilinin tarihî dönemlerinden Harezm, Kıpçak, Çağatay ve çağdaş Türk lehçelerinden Karakalpak, Tatar, Kırım Tatar, Azerbaycan ve Türkiye Türkçesinde ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılmaktadır. Harezm, Karakalpak, Kırım Tatar Türkçelerinde iki şekilli kullanılmasına rağmen ünsüz uyumuna uydurulmadan kullanıldığı görülürken; Kıpçak, Çağatay, Tatar, Azerbaycan, Türkiye Türkçelerinde ise ünsüz uyumuna uydurularak kullanıldığı görülmektedir.

2.1.2.1.3. -GAç

İşlev ve Kökeni

Fiil kök ve gövdelerinden alet, hayvan adları türetirken kullanılır. Fiilin bildirdiği işi veya hareketi çokça yapma bildiren veya eylemin sonucu olan adlar türetir.

Gabain (20078: 52), bu ekin kökenini Moğolca -ga ve -g ekleriyle ilişkilendirmiştir.

Banguoğlu (2011: 230), -gAk ekinin, fiilden isim yapma eki olan -gA ile -lk sıfat-fiil ekinin birleşmesiyle oluştuğunu ifade etmiştir.

Serebrennikov ve Gadjeva (2011: 104) -GAk ekinin -kı fiilden isim yapma ve +ak isimden isim yapma eklerinin birleşmesiyle meydana geldiğini söylemiştir.

A. G. Golemev bu ekin fiili güçlendiren -ka ve fiilden isim yapan -k unsurlarından meydana geldiğini, Bang da fiilden isim yapan -ga ve +k eklerinden oluştuğunu söylemiştir (Ganiyev, 2013: 78).

Ramstedt bu ekin Moğolcada ettirgenlik eki -ga ile fiilden isim yapma eki -k'nin birleşimine bağlamıştır (Nalbant, 2008: 123).

Ekin Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Uyg. -ğak/-gek/-kak/-kek/-guk/-gük/-kuk

asguk: askı, tolkuk: tulum, yunguk: yıkanmak, tirkuk: direk, arkak: mekik, içkek: içen, içkek: içici, bezgek: soğuk hurma, kusgak: kusacak olmak, otgek: ishal (EUTG, 105; EUTD, 61; KEYD, 267).

Krh. -ğak/-gek

tezgek: kaçan, tutgak: öncü, eşgek: eşek, kapgak: kapak (TTŞ, 147; KTG, 19).

Hrz. -kak

başkak: başkan (KHKD, 189).

Kıp. -ğak/-gek/-kak

aygak: konuşkan, bezgek: titreme nöbeti, batkak: bataklık, ısırgak: küpe (KTG1, 37; KTG2, 139).

Çağ. -ğak/-kak

aygak: konuşkan, batkak: bataklık, kaçkak: kaçak (ÇT, 128).

Güneydoğu Grubu

Özb. -ğak/-kak

batkak: bataklık, ilgak: askı, urışkak: savaşçı (ÖTG, 69; ÖT, 51; ÖTGMS, 37).

Y. Uyg. -ğak/-kak

patkak: bataklık, orgak: orak, tirişkak: gayretli (YUTG, 49).

Kuzeydoğu Grubu

Alt. -ğak/-gek/-kak/-kek

bıçkak: bıçak, cargak: işlenmemiş, emiskek: emzik, cayılgak: çiçek, buskak: yıkık, cüülgek: aklını yitirmiş, tabışkak: bilmece (ATG, 80).

Hks. -hak/-kek

talashak: kavgacı, kiliskek: elverişli (HTG, 38).

Tuv. -gek/-kak/-kek

ayannaşkak sös: uyumlu söz, kadir-kaskak kaspal: dik yamaçlı boğaz, dömeyleşkek küüsedilgek: benzer rica (Tuv.TG, 142).

Kuzeybatı Grubu

Kzk. -ğak/-gek/-kak/-kek

tayğak: kaygan, mayışkak: yumuşak, eskek: hızlı, sergek: uyanık (ÇKTG, 75; KTG: 250).

Kırg. -ğak/-gek/-kak/-kek

sayğak: öküz sineği, çaңkak: bir hastalık adı, bezgek: sıtma, cılbışkak: kaypak, bişkek: beğnek (KTG, 139).

Kkp. -ğak/-gek/-kak/-kek

adaskak: yanılan, tayğak: kaygan, katkak: buz, ilgek: çengel, bezgek: sıtma (KkpTG, 111).

Tat. -ğak/-gek/-kak/-kek

batkak: çamur, çumgak: dalgıç kuşu, sözgek: toasma aleti olan hayvan, örkek: ürkek, yabışkak: yapışkan, sırışkak: sarılan (TLG, 734; ÇTYD-3, 57, TRG, 76).

Kır. Tat. -gek/-kak/-kek

katkak: katı, mayışkak: esnek, sezgek: zeki, türtkek: boynuz, ilgek: çengel (KTTG, 174).

Bşk. -gek/-kak/-kek

aşkak: açgözlü, aşkak: tencere, hüžgek: tos vuran hayvan, işkek: sal küreği (BTG, 109).

Nog. -ğak/-kak

ırğak: zıpkın, pışkak: korkak, mayışkak: eğilmiş (NogTG, 88).

Güneybatı Grubu

Trkm. -ğak/-gek

bezgek: usanmış, gaçgak: kaçak, mayışgak: esnek (TTG, 110-111).

Tablo 70 -GAK Fiilden İsim Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-GAK
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	gak/gek/kak/kek/guk/gük/kuç
	Karahanlı Türkçesi	gak/gek
	Harezmi Türkçesi	kak
	Kıpçak Türkçesi	gak/gek/kak
	Çağatay Türkçesi	gak/kak
Güneydoğu Grubu	Eski Oğuz Türkçesi	-
	Özbek Türkçesi	kâk/gak
Kuzeydoğu Grubu	Yeni Uygur Türkçesi	gak/kak
	Altay Türkçesi	gak/gek/kak/kek
	Hakas Türkçesi	hah/kek
Kuzeybatı Grubu	Tuva Türkçesi	gek/kak/kek
	Kazak Türkçesi	gak/gek/kak/kek
	Kırgız Türkçesi	gak/gek/kak/kek
	Karakalpak Türkçesi	gak/gek/kak/kek
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	gak/gek/kak/kek
	Kırım Tatar Türkçesi	gek/kak/kek
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	gek/kak/kek
Güneybatı Grubu	Nogay Türkçesi	gak/kak
	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	gak/gek
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Uygur, Kıpçak, Çağatay ve çağdaş Türk lehçelerinden Özbek, Yeni Uygur, Altay, Tuva, Kazak, Kırgız, Karakalpak, Tatar, Kırım Tatar, Başkurt, Nogay Türkçelerinde ek ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılmıştır. Uygur Türkçelerinde iki şekilli kullanılmasına rağmen ünsüz uyumuna uydurulmadan kullanıldığı görülürken; Kıpçak, Çağatay, Özbek, Yeni Uygur, Altay, Tuva, Kazak, Kırgız, Karakalpak, Tatar, Kırım Tatar, Başkurt, Nogay Türkçelerinde ise ünsüz uyumuna uydurularak kullanıldığı görülmektedir.

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Karahanlı ve çağdaş Türk lehçelerinden Türkmen Türkçelerinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır.

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Harezmi ve çağdaş Türk lehçelerinden Hakas Türkçelerinde ötümsüz biçimiyle kullanılan ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumuna uyarken ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumunu bozmaktadır. Ekin ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı tanıklanamadığından ekin ünsüz uyumu durumuyla ilgili herhangi bir tespit yapılamamaktadır.

2.1.2.1.4. -GAN

İşlev ve Kökeni

Fiil kök ve gövdelerinden alışkanlık sıfatları türetmektedir. Br şeyi yapmaya elverişli olmayı ifade eden isimler türetir.

W. Bang bu ekin fiilden isim yapma eki -(I)g ve -An ekinin birleşmesiyle oluştuğunu söylemiş, Ramstedt ise bu ekin -gA ve geçmiş zaman sıfat-fiil eki -n'in birleşimiyle oluştuğunu belirtmiştir

(Choi, 2010: 249). Serebrennikov ve Gadjieva (2011: 192) -gAn ekinin -k ve -an olmak üzere iki ekten oluştuğunu ifade etmiştir.

Ekin Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kök. -ğan

kapğan: kapan (OTG, 87).

Uyg. -ğan/-gen

köygen: yakan, kapğan: kapıcı, kapğan: kapan, toşğan: dolu (KEYD, 266; EUTD, 61).

Krh. -ğan

barğan: varan, ısırgan: ısırın, azğan: yaban çiçeği, öyülgen: bataklık (TTŞ, 148; AH, 270; KBSY, 131; DH, 3).

Hrz. -ğan/-gen

sırğan: ısırgan otu, ergen: bekar erkek, yelken: yelken (NF, 211; KTG2, 151).

Kıp. -ğan/-gen/-kan

kalğan: artık, kudurğan: kuduz köpek, yaratğan: yaratan, ergen: bekâr, kesgen: keskin, köçken: kartal, şişken: tutum, örgen: urgan, toğkan: doğum, yetgen: yetişkin kişi, ergen: bekâr erkek (KTG1: 38; KTG2, 139; İMS, 211).

Çağ. -ğan/-gen

yalğan: yalan, yapurğan: yaprak, yapuşkan: yapışkan (ÇT, 128).

EOT -ğan/-gen

dökülgen: dökülen, gömülgen: bataklık, yaratğan: yaratan, yilken: yelken (EAT, 55; TTLKEAT, 95; KE-1, 1186).

Güneydoğu Grubu

Özb. -kân/-gen

kirişgen: girişken, tuğkan: doğuran, kapkân: kapan (ÖTG, 69; ÖTGMS, 37).

Y. Uyg. -kan/-ğan

kapkan: kapan, çekilğan: yıldırım, tutkan: akraba, turğan: durgun (YUTG, 50).

Kuzeydoğu Grubu

Tuv. -ğan/-ken

ösken: genç kişi, şuurğan: fırtına (Tuv.TG, 116).

Kuzeybatı Grubu

Kzk. -gen/-kan/-ken

ölgen: ölmüş, yejetken: ulaşılan, japkan: kapatılan (KTG: 253).

Kırg. -ğan/-gön/-kan

çağılğan: şimşek, köpirgön: yabani sarımsak, tuuşkan: akraba (KTG, 140).

Kkp. -kan/-ken

jabıkkkan: çok zayıflamış, pisken: olgun, tışkan: fare (KkpTG, 107).

Krç-Blk. -ğan/-gen/-han

bergen alğan: verme alma, kirgen: girmek, aytğanın: buyruğunu, turğan: kalkmak, çabhan: koşmak, catğan: yatmak (KMTG, 42; TLG, 937).

Tat. -ğan/-gen/-kan/-ken

bökken: bir çeşit böcek, sırğan: yorgan, adaşkan: serseri, töygen: dövülmüş, çitken: genç (TRG, 74).

Kır. Tat. -ğan/-ken

pişken: pişmiş, yetişken: yetişkin, keçken: mazi, tuvğan: kardeş (KTTG, 175).

Nog. -ğan/-kan

arğan: sicim, kapkan: kapan, kıstkan: ısırğan otu, yabışkan: bir bitki akdiken (NogTG, 89).

Güneybatı Grubu

Gag. -gan/-gen/-kan/-ken

acıyan: acıyan, çalışkan: çalışkan, yapışkan: yapışkan, sergen: raf, direşken: dirençli (GTG, 178).

Az. -gen/-kan/-ken

çalışkan: çalışkan, döyüşken: kavgacı, çekingen: utangaç, yapışkan: yapışkan (AzTG, 197).

Trkm. -gan

uruşgan: sürekli kavga eden (TTG, 102).

TT -gan/-gen/-kan

çalışkan: çalışkan, doğurgan: doğurgan, çekingen: çekincen, kapılğan: kapılan, sırtkan: sırtan (TTŞBG, 80).

Tablo 71 -GAn Fiilden İsim Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-GAn
Tarihi Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	ġan
	Uygur Türkçesi	ġan/gen
	Karahanlı Türkçesi	ġan
	Harezm Türkçesi	ġan/gen
	Kıpçak Türkçesi	ġan/gen/kan
	Çağatay Türkçesi	ġan/kan
Güneydoğu Grubu	Eski Oğuz Türkçesi	ġan/gen/ken
	Özbek Türkçesi	gen/kan/kan
Kuzeydoğu Grubu	Yeni Uygur Türkçesi	ġan/kan
	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Tuva Türkçesi	ġan/ken
	Kazak Türkçesi	gen/kan/ken
	Kırgız Türkçesi	ġan/gön/kan
	Karakalpak Türkçesi	kan/ken
	Karaçay-Balkar Türkçesi	ġan/gen/han
	Tatar Türkçesi	ġan/gen/kan/ken
	Kırım Tatar Türkçesi	ġan/ken
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Nogay Türkçesi	ġan/kan
	Gagavuz Türkçesi	gan/gen/kan/ken
	Azerbaycan Türkçesi	kan/ken/gen
	Türkmen Türkçesi	gan
	Türkiye Türkçesi	gan/gen/kan/ken

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Türk dilinin tarihi dönemlerinden Köktürk, Uygur, Karahanlı, Harezm ve çağdaş Türk lehçelerinden Türkmen Türkçelerinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır. Köktürk, Karahanlı, Harezm Türkçelerinde ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklere kullanımı tanıklanamadığından ünsüz uyumu durumu hakkında bir tespit yapılamamaktadır.

Türk dilinin tarihi dönemlerinden Kıpçak, Çağatay, Eski Oğuz ve çağdaş Türk lehçelerinden Özbek, Yeni Uygur, Tuva, Kazak, Kırgız, Karaçay-Balkar, Tatar, Kırım Tatar, Nogay, Gagavuz, Azerbaycan, Türkiye Türkçelerinde ek ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılmıştır. Kıpçak, Eski Oğuz, Özbek, Karaçay-Balkar Türkçelerinde iki şekilli kullanılmasına rağmen ünsüz uyumuna uydurulmadan kullanıldığı görülürken; ekin görüldüğü diğer lehçelerde ise ünsüz uyumuna uydurularak kullanıldığı görülmektedir.

Çağdaş Türk lehçelerinden Karakalpak Türkçesinde ötümsüz biçimiyle kullanılan ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumuna uyarken ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumunu bozmaktadır. Ekin ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı tanıklanamadığından ünsüz uyumu durumuyla ilgili herhangi bir tespit yapılamamaktadır.

2.1.2.1.5. -GX

İşlev ve Kökeni

Eklendiği fiillerden genellikle soyut ve somut isimler, araç-gereç isimleri türetmiştir. Eski bir sıfat-fiil ekidir.

Gabain (2007: 52-53), Moğolca “-hu” eki ile ilişkilendirmiştir. Gabain ayrıca, -ğuluğ, -ğusuz, -ğuğa, -ğuçı/-güçi eklerinin kökeninde de bu ekin olduğunu ifade etmiştir.

Kemal Eraslan (1980: 11), -gU/-kU isim-fiil ekinin temel görevini kaybederek bir yapım eki hâline geldiğini açıklamıştır.

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kök. -ğu/-gü/-ğu

urunğu: savaşı, bıçğu: bıçak, belğü: işaret, tolğu: yazıt taşı (ETG, 52; ETYSVİ, 357).

Uyg. -ğı/-gi/-ğu/-gü/-kı/-ki

tergi: tertip, yankı: cevap, yumkı: bütün, kerki: keser, kötü: şişik, yumğı: bütün, bulğu: buluntu, içgü: içilecek şey (EUTG, 105; EUTD, 61; KEYD, 260, İKPÖ, 46; KBİ, 101).

Krh. -ğı/-ğu/-gü/-kı/-ğu

belğü: belge, burğı: kırışık nesne, koltğu: istemek, awıngu: avunma, öggü: övme, içgü: içki, bıçğu: bıçak, yumğı: çok, tergi: sofrası, todğu: tok, yılkı: hayvan sürüsü, uyku: uyku (KTG, 19; TTŞ, 148-149; DLTGİ, 124; KBİ, 36; DH, 117; TDS, 776).

Hrz. -ğu/-gü/-ğu

içgü: içki, kadğu: kaygı, korku: korku, örtüngi: kazak, yılkı: hayvan sürüsü, erki: acaba, içkü: içki (KHKD, 189; ME, 70; ÇEK, 13-37-110).

Kıp. -gi/-ğu/-gü/-ğu/-kü/-ki

bıçğu: bıçak, kılğu: ahlak, yargu: emir, keskü: keski, burğu: burğu, süngü: süngü, içki: içki, sevgü: sevgi, kültkü: gülünecek şey, bilgi: bilgi (KTG1, 38; KTG2, 140; KHKD, 333; İMS, 81-83; CC, 334).

Çağ. -ğu/-gü/-ğu/-ki

bilgü: bilgi, içki: içki, kayğu: kaygı, tutku: tutku, ılkı: at sürüsü, süpürki: çöp, külgü: gülüş, gözüngi: ayna (ÇT, 128; MN, 212; ÇMS, 45; ÇSY, 264; AD, 502)

EOT -ğu/-gü/-ğu

kayğu: kaygı, sevgü: sevgi, yanku: yankı, yılkı: hayvan sürüsü, terkü: eyere eşya asmak için kullanılan kayış, uyhu: uyku (TTLKEAT, 95; EAT, 55; GM, 41-72; EM, 58; EATSAKT, 72; KE, 837).

Güneydoğu Grubu

Özb. -gi/-kı/-ki

bilgi: bilgi, sençki: çatal, türtki: dürtme, sevgi: sevgi, kılgi: tebessüm, tepki: tekme (ÖTG, 69; ÖTGMS, 37).

Y. Uyg. -ğu/-gü/-ğu

çetku: maya, otalğu: çapalama, sezgü: sezgi, tuyğu: duygu (YUTG, 50).

Kuzeydoğu Grubu

Alt. -ğı/-gi/-kı/-ki

açıtki: maya, bışkı: kırmızı dövme aleti, eşki: kürek, cargı: mahkeme, tergi: küçük sepet (ATG, 81).

Hks. -ğ1/-h1/-kĩ

çarıhtı: aydınlık, saphı: tırpan, kiskĩ: keski, çargı: yargı (HTG, 35).

Tuv. -k1

çırıtkı: ılık, katkı: eğlence (Tuv.TG, 116).

Kuzeybatı Grubu**Kzk. -ğ1/-gi/-k1/-ki**

sızgı: çizgi, bergi: vergi, aşıtıkı: maya, şapkı: demir keski, külki: gülme, tepki: reddetme, soğkı: yumruk, burğı: matkap (ÇKTG, 72; KTG: 248).

Kırg. -ğ1/-gu/-k1/-ki/-kü

tuygu: duygu, külkü: gülüş, şıprıgı: süpürge, cetki: yetki, sasıtıkı: bozuk yumurta, uyutku: yoğurt mayası (KTG, 140)

Kkp. -ğ1/-gi/-k1/-ki/-kü

burğı: matkap, sürgi: rende, kaçkıkı: itiş, külkü: gülme, tepki: tekme (KkpTG, 106).

Tat. -ğ1/-gĩ/-k1/-kĩ

toygı: duygu, çabışkıkı: koşu atı, tıngı: sessizlik, küterĩnkĩ: kalkık, sözgĩ: elek (TLG, 733; ÇTYD-3, 56).

Kır. Tat. -ğ1/-gi/-k1/-ki/-kü

sançkıkı: çatal, bıçkıkı: testere, burğu: matkap, atkıkı: atkıkı, örgü: örgü, içki: içki, çizgı: çizgi, külkü: gülme, sevgi: sevgi (KTTG, 175).

Kmk. -ğ1/-gü/-k1

çalğı: tırpan, çapğı: satır, içki: akollü içki, tepki: çapa, sürgü: rende (TLG, 1009).

Bşk. -ğũ/-gĩ/-k1

atkıkı: kanatlı kısa ok, bışkıkı: testere, tartınkıkı: sessiz, kirgĩ: kasnak, tũygũ: duygu (BTG, 110-111).

Nog. -ğ1/-k1/-ki

pışkıkı: testere, şalgı: tırpan, aşıtıkı: maya, işki: içki, basınkıkı: boğuk (NogTG, 88).

Güneybatı Grubu**Gag. -g1/-gi/-k1/-ki**

çalgı: çalgı, sargı: sargı, saygı: saygı, sızgı: sızı, sevgi: sevgi, baskı: baskı, içki: içki (GTG, 178).

Az. -ğ1/-gi/-gũ/-k1/-ki/-ku

askı: askı, çalgı: çalgı, silgi: silgi, sèvgi: sevgi, duygu: duygu, hörgü: örgü, seçki: seçim, içki: içki, bıçkıkı: testere, pusku: pusu, bölgü: bölünmüş, gülgü: gülüş (AzTG, 197).

Trkm. -ğ1/-gi

asılğı: asılı duran, bejergi: toprağı işleme, çapğı: satır, çizgı: çizgi (TTG, 111).

TT -gı/-gu/-kı/-ki

askı: askı, atkı: atkı, bıçkı: bıçkı, çalgı: çalgı, sargı: sargı, duygu: duygu, ilişki: ilişki (TTŞBG, 152).

Tablo 72 -GX Fiilden İsim Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-GX
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	ğı/gü/ku
	Uygur Türkçesi	ğı/gı/kı/ki
	Karahanlı Türkçesi	ğı/gü/gü
	Harezm Türkçesi	ku/gü/gü
	Kıpçak Türkçesi	ğı/gü/ku/kü/ki
	Çağatay Türkçesi	ğı/gü/ku/ki
	Eski Oğuz Türkçesi	ğı/gü/ku
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	gi/kı/ki
	Yeni Uygur Türkçesi	ğı/gü/ku
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	ğı/gı/kı/ki
	Hakas Türkçesi	ğı/ıı
	Tuva Türkçesi	kı
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	ğı/gı/kı/ki
	Kırgız Türkçesi	ğı/gü/kı/ki/ku/kü
	Karakalpak Türkçesi	ğı/gı/kı/ki/kü
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	ğı/gı/kı/ki
	Kırım Tatar Türkçesi	ğı/gı/gü/kı/ki
	Kumuk Türkçesi	ğı/gü/ki
	Başkurt Türkçesi	kı/gü/gü
	Nogay Türkçesi	ğı/kı/ki
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	gi/gı/kı/ki
	Azerbaycan Türkçesi	kı/ki/ku/gı/gı
	Türkmen Türkçesi	ğı/gı
	Türkiye Türkçesi	gi/gü/kı/ki

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Köktürk, Uygur, Harezm, Kıpçak, Çağatay, Eski Oğuz ve çağdaş Türk lehçelerinden Özbek, Yeni Uygur, Altay, Hakas, Kazak, Kırgız, Karakalpak, Tatar, Kırım Tatar, Kumuk, Başkurt, Nogay, Gagavuz, Azerbaycan, Türkiye Türkçelerinde ek ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılmıştır. Köktürk, Uygur, Harezm, Çağatay, Eski Oğuz, Tatar, Kumuk, Nogay Türkçelerinde iki şekilli kullanılmasına rağmen ünsüz uyumuna uydurulmadan kullanıldığı görülürken; Kıpçak, Özbek, Yeni Uygur, Altay, Hakas, Kazak, Kırgız, Karakalpak, Kırım Tatar, Başkurt, Gagavuz, Azerbaycan, Türkiye Türkçelerinde ise ünsüz uyumuna uydurularak kullanıldığı görülmektedir.

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Karahanlı ve çağdaş Türk lehçelerinden Türkmen Türkçesinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır. Ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklere kullanımı tanıklanamadığından ünsüz uyumu durumu hakkında bir tespit yapılamamaktadır.

Çağdaş Türk lehçelerinden Tuva Türkçesinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır. Ekin ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklere kullanımı tanıklanamadığından ünsüz uyumu durumu hakkında bir tespit yapılamamaktadır.

2.1.2.1.6. -GXç

İşlev ve Kökeni

Bu ek, alet isimleri yapan bir ektir.

Erdal (1991: 358) -gUç ekinin, “-gu” fiilden isim yapım ekinin “+(X)ç” küçültme eki ile genişletilmiş bir ek olduğunu ifade etmiştir.

Deny (2012: 521) bu ekin Altaycada “-kiş” biçiminde olduğunu söylemiştir.

Ekin kökeni ile ilgili olarak Ramstedt -gı- ve -ç eklerinin birleşmesiyle açıklarken, Baskakov -gu ve +cı eklerinin birleşmesiyle meydana geldiğini söylemiştir. Golemev de bu ekin -gı ekinin gelmiş birleşik bir ek olduğunu belirtmiştir (Ganiyev, 2013: 70).

Öner (1998: 83), -GUç ekinin -GUçI biçiminden geldiğini ifade etmiştir.

Ekin Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Uyg. -ğuç

osğuç: bir çeşit bıçak (OTWF, 358).

Krh. -ğuç/-küç

bıçğuç: kesilmiş şey, arguç: insanın aldandığı nesneler, örküç: saçtaki dalga (KTG, 20; OTWF, 358; DLTGMNÇD, 46).

Hrz. -ğuç/-güç

yonguç: rende, örgüç: hörgüç (NF, 339; İML, 128-131; TSD, 131).

Kıp. -ğuç/-geç/-güç/-kıç/-kiç/-kuç/-küç

ağınğuç: merdiven, bıçkıç: makas, depküç: mahmuz, kazkıç: kazma, örküç: hörgüç, tövgüç: havan, yülgüç: ustura, açkuç: anahtar, başkıç: pabuç (KTG1, 37; KTG2, 142).

Çağ. -ğıç/-güç/-kıç

talğıç: dalgıç, başkıç: merdiven, yüzgüç: yüzücü (ÇEK, 49; NF: 104b).

EOT -ğuç/-güç

dalgüç: dalgıç, örgüç: hörgüç (TTLKEAT, 95; EATE, 134; MT, 81).

Güneydoğu Grubu

Özb. -ğıç/-giç/-kıç/-kiç

çizğıç: cetvel, körsetkiç: işaret, öçirgiç: silgi, kıskıç: kıskaç, yırtkıç: yırtıcı (ÖTG, 69; ÖTGMS, 37).

Y. Uyg. -güç/-kuç

açkuç: anahtar, süzgüç: süzgeç, tutkuç: kapı kolu (YUTG, 50).

Kuzeydoğu Grubu

Alt. -giş/-ğuş/-kış/-kiş

askış: çengel şeklindeki demir askı, iirgiş: yün eğirmek için ip, çapkış: küçük balta, oturguş: sandalye, tutkuş: tutacak, tergiş: sepet (ATG, 82).

Hks. -ğıs/-hıs/-kıs

çaphıs: örtü, ötkıs: delik, kiskıs: keski, hırğıs: kesme aleti (HTG, 36).

Tuv. -giiş

çölengiış: dayanak (Tuv.TG, 115).

Kuzeybatı Grubu**Kzk. -gıış/-giş/-kış/-kiş**

atkış: atıcı, keskiş: keski, körgiş: hassas, aşğış: anahtar, jeldetkiş: vantilatör (ÇKTG, 73; KTG: 249).

Kırg. -giç/-ğuç/-güç/-kış/-kiç/-kuç

körgüç: uyanık, soorotkuç: teselli veren, sundurğuç: boyun eğmiş, işengiç: çabuk insan, açkış: anahtar, keskiç: marangoz kalemi, süzgüç: balık avlama ağı, uçkuç: pilot, baskış: merdiven, süzgüç: tarak, tutkuç: sap (KTG, 141; KT, 34).

Kkp. -giş/-kış

aştıkış: maya, baskış: merdiven, kergiş: gergi, ilgiş: çengel, atkış: atıcı, bilgiş: bilgin (KkpTG, 108).

Kır. Tat. -gıç/-giç/-ğuç/-kuç

uçkuç: uçak, tutkuç: kulp, sızgıç: cetvel, tayanğıç: oturulan bir eşyanın dayanılan kısmı, sorguç: sorgulama, ötkergiş: iletken (KTTG, 176).

Bşk. -gıs/-gış/-güs/-kıs

baskış: merdiven, bılğış: bilgiç, hızgıs: yaylı çalgıların yayı, kırğış: kırıcı, tütğüş: tutucu, aşkış: anahtar (BTG, 114-114).

Nog. -gıış/-giş/-kış

aşkış: anahtar, kırğış: mutfak rendesi, bilgiş: bilgiç, baskış: basamak (NogTG, 89).

Güneybatı Grubu**Gag. -gıç/-giç/-kış**

dalgıç: dalgıç, bilgiç: bilgiç, kıskıç: kıskaç (GTG, 179).

Az. -gıc/-güc

dalgıc: dalgıç, hürgüc: hörgüç, başlangıc: başlangıç (AzTG, 194).

Trkm. -gıç/-ğuç

aşgıç: askı, başatgıç: başörtüsü, başlangıç: başlangıç, bilgiç: bilgiç, bozguç: silgi (TTG, 112).

TT -giç/-güç

bilgiç: bilgiç, hörgüç: hörgüç (TTŞBG, 151).

Tablo 73 -GXç Fiilden İsim Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-GXç
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	ğuç
	Karahanlı Türkçesi	ğuç/küç
	Harezm Türkçesi	ğuç/güç
	Kıpçak Türkçesi	ğuç/geç/güç/kıç/kiç/kuç/küç
	Çağatay Türkçesi	giç/güç/kıç
Güneydoğu Grubu	Eski Oğuz Türkçesi	ğuç/güç
	Özbek Türkçesi	giç/giç/kıç/kiç
Kuzeydoğu Grubu	Yeni Uygur Türkçesi	güç/kuç
	Altay Türkçesi	giş/güş/kış/kuş
	Hakas Türkçesi	gis/hıs/kıs
Kuzeybatı Grubu	Tuva Türkçesi	giş
	Kazak Türkçesi	giş/giş/kış/kiş
	Kırgız Türkçesi	ğuç/güç/kıç/kiç/kuç/küç
	Karakalpak Türkçesi	giş/kış
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	giç/giç/ğuç/kuç
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	gis/gış/güş/kış
Güneybatı Grubu	Nogay Türkçesi	giş/giş/kış
	Gagavuz Türkçesi	giç/giç/kıç
	Azerbaycan Türkçesi	giç/güç/gic
	Türkmen Türkçesi	giç/giç/ğuç/güç
	Türkiye Türkçesi	giç/güç

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Uygur, Harezm, Eski Oğuz ve çağdaş Türk lehçelerinden Tuva, Azerbaycan, Türkmen, Türkiye Türkçesinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır. Harezm, Eski Oğuz, Tuva, Azerbaycan ve Türkiye Türkçelerinde ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklere kullanımı tanıklanamadığından ünsüz uyumu durumu hakkında bir tespit yapılamamaktadır.

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Karahanlı, Kıpçak, Çağatay ve çağdaş Türk lehçelerinden Özbek, Yeni Uygur, Altay, Hakas, Kazak, Kırgız, Karakalpak, Kırım Tatar, Başkurt, Nogay, Gagavuz Türkçelerinde ek ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılmıştır. Karahanlı, Kıpçak, Kazak Türkçelerinde iki şekilli kullanılmasına rağmen ünsüz uyumuna uydurulmadan kullanıldığı görülürken; Çağatay, Özbek, Yeni Uygur, Altay, Hakas, Kırgız, Kırım Tatar, Başkurt, Nogay, Gagavuz Türkçelerinde ünsüz uyumuna uydurularak kullanıldığı görülmüştür.

2.1.2.1.7. -GXçI

İşlev ve Kökeni

Bu ek, çoklukla geçişli, bazen geçişsiz fiillere eklenerek, fiilin işaret ettiği eylemi yapanı bildiren isimler türetir.

Gabain, Eski Türkçede ekin genellikle -ğuçı, -güç; nadiren -kuçı, -küç biçiminde olduğunu, -taçı ekiyle eş anlamlı olduğunu ve işi yapanı bildiren kelimeler türettiğini ifade etmiştir (2007: 52, 53).

Banguoğlu, ekin sıfat-fiil eki -gU ile +çI isimden isim yapma ekinin birleşmesiyle oluştuğunu ifade etmiştir (2007: 246-247).

Gül Keskin (2020: 265) -GI, -GU fiilden isim yapma ekiyle +ça eşitlik durumu ekinin birleşmesiyle oluştuğunu belirtmiştir.

Ekin Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kök. -ğuç/-güçi

ayğuç: kağan danışmanı, itgüç: yapan, bidgüç: savaş dansı yapan er (OTG, 88).

Uyg. -ğuç/-güçi

alkğuç: hırsız, ölürgüç: katil (D, 84-101).

Krh. -ğuç/-güçi/-kuç

kıyğuç: sözünde durmayan, bilgüç: bilici, çapkuç: hırsız, atğuç: atıcı (KBSY, 137; DH, 142, AH, 159).

Hrz. -ğuç/-güçi

açğuç: açıcı, körgüç: görücü, tutğuç: tutucu (KHKD, 189).

Kıp. -ğuç/-kuç

alğuç: alıcı, tutğuç: tutucu, atkuç: atıcı, (CC, 131; KHKD, 328; KTG2, 142; KTG1, 32).

Çağ. -ğıcı/-kuç/-küçi

algıcı: alıcı, satkuç: satıcı, bitküç: yazıcı (ÇEK, 101; ÇT, 109).

Güneydoğu Grubu

Y. Uyg. -güç/-kuç/-küçi

atkuç: pamuk atıcısı, küzetküç: gözetleyici, tekşürgüç (YUTG, 50).

Tablo 74 -GIİ Fiilden İsim Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-GXç
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	ğuç/güçi
	Uygur Türkçesi	ğuç/güçi
	Karahanlı Türkçesi	ğuç/güçi/kuç
	Harezmi Türkçesi	ğuç/güçi
	Kıpçak Türkçesi	ğuç/ kuç
	Çağatay Türkçesi	ğıcı/kuç/küçi
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	-
	Yeni Uygur Türkçesi	güç/kuç/küçi
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
	Nogay Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Köktürk, Uygur ve Harezmi Türkçelerinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır.

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Karahanlı, Kıpçak, Çağatay ve çağdaş Türk lehçelerinden Yeni Uygur Türkçelerinde ek ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılmıştır. Kıpçak Türkçesinde iki şekilli kullanılmasına rağmen ünsüz uyumuna uydurulmadan kullanıldığı görülürken; Karahanlı, Çağatay ve Yeni Uygur Türkçelerinde ünsüz uyumuna uydurularak kullanılmıştır.

2.1.2.1.8. -GXn

İşlev ve Kökeni

Fiilin gösterdiği hareketin bir nesnede veya kişide bulunduğunu, bu özelliğin çok olduğunu ifade eden isimler türetir.

Deny (2012: 509) -GIn ekiyle türetilmiş sözcükler ile -GAn ekiyle türetilmiş sözcüklerdeki anlam ortaklığı -GIn ekinde “-kan” şeklinde bir ekin varlığına işaret etmektedir. W. Bang da -GIn ekinin "gan" sözcüğü ile ilgili olduğunu söylemiştir (Räsänän, 1957: 130).

N. Poppe, bu ekin fiilden fiil yapım eki -k- ve -n fiilden isim yapım ekinin birleşmesiyle oluştuğunu düşünmektedir (Choi, 2010: 249). Ganiyev (2013: 80) bu ekin kökenini O. Böthlingk, T. M. Garipov, M. A. Habiçev gibi araştırmacıların -gı ve -n eklerinin birleşmesine dayandırdıklarını söylemiştir. Kotwicz ise +kı, +ku ve n eklerinin birleşmesiyle oluştuğunu ifade etmiştir (Räsänän, 1957: 130).

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kök. -kun

buzkun: bozgun (OTG, 88).

Uyg. -gın/-gin/-gün/-gun/-kin

taşgın: taşkın, kelkin: hızlı gelen, köygün: yanıp kül olmuş, tutgun: tutsak, bilkin: ünlü, kelkin: sel, terkin: yığın, ükgün: yığın (KEYD, 261; EUTD, 6; OTWF, 327-329; D, 364).

Krh. -gın/-gun/-gün/-kın/-kin/-kun

azgın: azgın, köçgün: göç eden, kodgun: konulmuş, terkin: birikmiş, tutgun: yakalanmış, satgın: satma, kaçgın: kaçma, turkun: durgun, barkın: yolcu (KTG, 20; TTS, 148; OTWF, 327-329; KBSY, 133).

Hrz. -gın/-gin/-gün/-gun/-kın/-kin/-kun

satgın: satılmış, ötgün: gök gürültüsü, kaçkun: kaçma, örtkün: harman, tizgin: dizgin, azgun: azgın (KHKD, 189; HTİ, 104; İML, 129-300).

Kıp. -gın/-gin/-gün/-kın/-kun/-kün

aşgın: taşkın, tizgin: dizgin, yorgun: yorgun, yarkın: şimşek, uçkun: kıvılcım, sepkün: yağmur serpintisi (İMS, 358; KTG2, 140-141).

Çağ. -gın/-gün/-kın/-kun/-kün

ötgün: gök gürültüsü, azkun: azgın, taşkın: taşkın, tutkun: tutuklu, ötkün: geçici (ÇEK, 49-50).

EOT -gın/-gin/-kun/-kün

azgın: azgın, düzgin: süs, taşkun: taşkın, ötkün: geçici (DKK, 440; KE-1, 763).

Güneydoğu Grubu

Özb. -gin/-gün/-kin/-kun

tizgin: dizili, keskin: şiddetli, uçkun: kıvılcım, tutkin: tutuklu, keskin, sürgün, tutkun: esir (ÖTGMS, 37; ÖTG, 69).

Y. Uyg. -gin/-gün/-kün

azgin: azgın, ötkün: sağnak, sürgün: sürgün, keskin: keskin (YUTG, 50).

Kuzeydoğu Grubu

Alt. -gın/-kın/-kin

kaçkın: kaçak, ketkin: göçmen, kırgın: yok etme, caykın: buzun üstündeki bir delikten çıkararak buz üstünde yayılan su, eskin: elek, eşkin: köpeğin eştiği yer (ATG, 81).

Hks. -gın/-gîn/-hın/-kîn

taşkın: taşkın, süskîn: serseri, çaygın: yayılmış, sürgîn: takip (HTG, 37).

Tuv. -kın/-kün

köşkûn burunğularıvıs: göçebe atalarımız, şapkın hemner: coşkun nehirler (Tuv.TG, 141).

Kuzeybatı Grubu

Kırg. -gın/-gin/-kın/-kun/-kün

azgın: azgın, kelgin: yabancı, çaçkın: dağınık, ötkün: çabuk geçen yağmur, tutkun: esir, azgın: azgın kaçkın: kaçak (KTG, 141; KT, 34).

Kkp. -gin/-kın/-kin

kaşkın: göçmen, öskin: boylu, sürgin: sürülmüş, bülgin: isyan, uşkın: kıvılcım (KkpTG, 106).

Krç-Blk. -kin

cetişkin: yetişkin (KMTG, 43).

Tat. -gın/-gîn/-kın/-kîn

kaçkın: kaçak, kuvgın: ulak, yangın: yangın, sürgîn: sürgün, çeçkîn: tohumdan yetiştirme bitki (TLG, 734; ÇTYD-3, 57).

Kır. Tat. -gin/-ğun/-kın/-kun

satkın: hain, bezgin: bezgin, kergin: gergin, çapkın: çapkın, bozğun: bozgün, uçkun: kıvılcım, tolğun: dalga (KTTG, 177).

Kmk. -gın/-ğun/-gün

çapgın: baskın, sürgün: sürgün, uçgun: kıvılcım, yasırtgın: sır, gezgin: keskin (TLG, 1009).

Bşk. -gın/-gîn/-kın/-kîn/-küm

azgın: azgın, küskîn: çığ, taşkın: sel, ürgîn: ağaç filizi, sapkın: haberci, üyküm: küme, türküm: topluluk (BTG, 112).

Nog. -gin/-kin

kökkın: göçebe, tüzgin: düzgün (NogTG, 88).

Güneybatı Grubu

Gag. -gın/-gün/-kın/-kin

baygın: baygın, dargın: küskün, kızgın: küskün, salgın: salgın, yangın: yangın, keskin: keskin, batkın: batık, düzgün: düzgün (GTG, 179).

Az. -ğın/-gin/-kın/-kün

kızkın: kızgın, bezgin: bezgin, başkın: baskın, küskün: küskün, solğun: solgun, vurgun: vurgun (AzTG, 197).

Trkm. -gın/-gin/-gun/-gün

argın: yorgun argın, azgın: azgın, bitgin: güzel yetişen, bosgun: kaçak, çapgın: yağmacılık, çökgün: yıkık (TTG, 114).

TT -ğın/-kın/-kin/-kın

aşkın: aşkın, azgın: azgın, baygın: baygın, bıkkın: bıkkın, bitkin: bitkin, dalgın: dalgın, coşkun: coşkun (TTŞBG, 152).

Tablo 75 -GXn Fiilden İsim Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-GXn
Tarihi Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	kın
	Uygur Türkçesi	gın/gin/kin/gün/gün
	Karahanlı Türkçesi	kün/kin/gün/gin
	Harezmi Türkçesi	gın/gin/gün/gün/kın/kün
	Kıpçak Türkçesi	gın/gin/gün/kın/kın/kün
	Çağatay Türkçesi	gın/gün/kın/kın/kün
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	gin/kin/kın
	Yeni Uygur Türkçesi	gın/gün/kin
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	gın/kın/kin
	Hakas Türkçesi	gın/gin/hın/kın
	Tuva Türkçesi	kın/kün
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	gın/gin/kın/kın/kün
	Karakalpak Türkçesi	gin/kın/kin
	Karaçay-Balkar Türkçesi	kin
	Tatar Türkçesi	gın/gin/kın/kin
	Kırım Tatar Türkçesi	gın/gün/kın/kın
	Kumuk Türkçesi	gın/gin/gün/gün
	Başkurt Türkçesi	gın/gin/kın/kın/kün
Güneybatı Grubu	Nogay Türkçesi	gin/kin
	Gagavuz Türkçesi	gın/gün/kın/kin
	Azerbaycan Türkçesi	kın/gin/gün
	Türkmen Türkçesi	gın/gin/gün/gün
	Türkiye Türkçesi	gın/kın/kin/kün

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Türk dilinin tarihi dönemlerinden Köktürk Türkçesinde ve çağdaş Türk lehçelerinden Tuva, Karaçay-Balkar Türkçelerinde ötümsüz biçimiyle kullanılan ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumuna uyarken ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumunu bozmaktadır. Tuva ve Karaçay-Balkar Türkçelerinde ekin ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklere kullanımı tanımlanamadığından ünsüz uyumu durumu hakkında bir tespit yapılamamaktadır.

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Uygur, Karahanlı, Harezmi, Kıpçak, Çağatay, Eski Oğuz ve çağdaş Türk lehçelerinden Özbek, Yeni Uygur, Altay, Hakas, Kırgız, Karakalpak, Tatar, Kırım Tatar, Başkurt, Nogay, Gagavuz, Azerbaycan, Türkiye Türkçelerinde ek ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılmıştır. Uygur, Karahanlı, Harezmi, Kıpçak, Çağatay, Azerbaycan Türkçelerinde iki şekilli kullanılmasına rağmen ünsüz uyumuna uydurulmadan kullanıldığı görülürken; ekin görüldüğü diğer lehçelerde bu ek ünsüz uyumuna uydurularak kullanılmıştır.

Çağdaş Türk lehçelerinden Kumuk ve Türkmen Türkçelerinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır.

2.1.2.1.9. -GİndI

İşlev ve Kökeni

Ekin kökeni fiilden isim yapım eki -Gİn ile isimden isim yapım eki -dI'nın birleşmesiyle oluşmuştur.

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Güneydoğu Grubu

Özb. -gindi/-kındı

kelgindi: yabancı, kuvkındı: sürgün (ÖTG, 69).

Tablo 76 -GİndI Fiilden İsim Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-GİndI
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezmi Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	gindi/kındı
	Yeni Uygur Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Nogay Türkçesi	-
	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Çağdaş Türk lehçelerinden Özbek Türkçesinde ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılan bu ek ünsüz uyumuna uydurularak kullanılmamıştır.

2.1.2.1.10. -GXr

İşlev ve Kökeni

Fiil kök ve gövdeleri üzerine gelerek onlardan dönüşlülük bildiren sıfatlar türetir. Tanç ve Bişkin (2023: 244), ekin fiilden fiil yapım eki -k/-k- ile geniş zaman sıfat-fiil eki -Ur'un birleşip kaynaşmasıyla oluştuğunu ifade etmiş ve bu birleşmenin Türk dilinin işletim ve türetme sistemine uygun olduğunu söylemiştir.

Ekin Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Güneydoğu Grubu

Özb. -kır/-kir

ötkir: keskin, tapkır: keskin zekâlı (ÖTG, 69; ÖTGMS, 37).

Y. Uyg. -gür/-kür/-kür

ötkür: keskin, tapkür: uyanık, sezgür: sezici (YUTG, 50).

Kuzeydoğu Grubu

Alt. -gir/-gür/-kır

bilgir: bilge, cüskür: yüzebilen, küygür: yanıcı, tapkır: hazırcevap (ATG, 82).

Tuv. -gır/-gir

ildingir: bilinen, sağınır: akıllı, dıñnanır: yumuşak huylu, sağış çovangır salgal: kayıtsız kalmayan nesil, ildingir Çaadana: bilinen Çadana şehir (Tuv.TG, 115-141).

Kuzeybatı Grubu

Kzk. -kır/-kir/-gir

ötkir: keskin, uşkır: iyi uçan, bilgir: bilgiç (ÇKTG, 76; KTG: 251).

Kırg. -gır/-gir/-kür

algır: yakalayan, bilgir: bilgiç, ötkür: çevik (KTG, 141).

Kkp. -gir/-kır/-kir/-kır

bilgir: bilgili, ötkir: keskin, şapkır: çevik, ilgir: iyi yakalayan kuş, askar: zirve (KkpTG, 110-117).

Tat. -gır/-gır/-kır/-kır

sizgır: sezgili, algır: alıcı, ütkır: keskin, tapkır: hazır cevap (TRG, 74).

Kır. Tat. -gir/-kır/-kür

sezgir: duyarlı, yelgir: hızlı, ötkür: keskin, çalışkır: çok çalışkan (KTTG, 177).

Bşk. -gır/-gır/-kır/-kür

algır: avcı, hizgır: alıngan, şapkır: hızlı koşan, ütkür: çabucak (BTG, 113).

Nog. -gir/-kır

sesgir: duyarlı, şalışkır: çalışkan (NogTG, 89).

Güneybatı Grubu

Trkm. -ğır/-gir

algır: avcı, atgır: attığını vuran, çapgır: hızlı koşan, deggir: nazarı değen (TTG, 115).

Tablo 77 -GXr Fiilden İsim Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-GXr
Tarihi Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezm Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi Yeni Uygur Türkçesi	kır/kir gür/ğur/kür
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	gir/gür/kır/kür
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	ğır/gir
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	kır/kir/gir
	Kırgız Türkçesi	ğır/gir/kür
	Karakalpak Türkçesi	kır/kir/gir/ğar
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	ğır/gir/kır/kir
	Kırım Tatar Türkçesi	gir/kır/kür
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	ğır/gür/kır/kir
	Nogay Türkçesi	gir/kir
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	ğır/gir
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Çağdaş Türk lehçelerinden Özbek Türkçesinde sadece ötümsüz biçimiyle görülen bu ekin ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı tanıklanamadığından ünsüz uyumu durumuyla ilgili herhangi bir tespit yapılamamaktadır.

Çağdaş Türk lehçelerinden Tuva ve Türkmen Türkçesinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır. Türkmen Türkçesinde ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklere kullanımı tanıklanamadığından ünsüz uyumu durumu hakkında bir tespit yapılamamaktadır.

Çağdaş Türk lehçelerinden Yeni Uygur, Altay, Kazak, Kırgız, Karakalpak, Tatar, Kırım Tatar, Başkurt, Nogay Türkçelerinde ek ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılmıştır. Ekin Nogay Türkçesinde iki şekilli kullanılmasına rağmen ünsüz uyumuna uydurulmadan kullanıldığı görülürken; ekin görüldüğü diğer lehçelerde bu ek ünsüz uyumuna uydurularak kullanılmıştır.

2.1.2.1.11. -GXs/-GXsXz

İşlev ve Kökeni

Fiil kökünün ifade ettiği iş veya hareketin olmadığını anlatan sözcükler türetir. Ek, fiilden isim yapma eki -GX ile olumsuzluk ifadesi yaratan isimden isim +sXz ekinin birleşmesiyle oluştuğunu söylemiştir (Kasapoğlu Çengel, 2020: 142).

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kuzeybatı Grubu

Kırg. -ğıs/-gis/-güs/-kıs/-küs

açılış: açılmayan, tabılış: bulunmayan eşsiz, keçergis: affetmeyen, körgüs: görmeye değmeyen, açkıs: açılmaz, öčküs: sönmeyen (KTG, 142).

Tat. -ğısız/-kısız/-kışız

ayırılışsız: kopmaz, tıkkısız: çok kalabalık, açkısız: açıklamayacak, ütkışız, küzaçkısız: göz açmayan, alıştırgısız: yerini başka hiç kimsenin tutamadığı (TRG, 74-76; BTTSY, 209).

Tablo 78 -GXs/-GXsXz Fiilden İsim Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-GXs/-GXsXz
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezm Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	-
	Yeni Uygur Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	ğıs/gis/güs/kıs/küs
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	ğısız/kısız/kışız
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
	Nogay Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Çağdaş Türk lehçelerinden Kırgız ve Tatar Türkçelerinde ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılan ek bu lehçelerde ünsüz uyumuna uydurularak kullanılmıştır.

2.1.2.1.12. -GXt

İşlev ve Kökeni

Aşçı (2019: 704), -GXt fiilden isim yapım ekinin -gU fiilden isim yapma eki ile +t çokluk ekinin birleşmesiyle oluştuğunu söylemiştir. Ekin bünyesinde bulunan +t eki pekiştirme eki olabilir.

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Hrz. -ğut

kızğut: ceza, işkence (HTSY, 704).

Kuzeydoğu Grubu

Alt. -kıt

askıt: kurut kurutmak için asılan kafes şeklindeki tahta levha (ATG, 88).

Güneybatı Grubu

Trkm. -ğıt/-git/-güt

çıkğıt: açıklama, çözgüt: bir mesele hakkında varılan sonuç, kesgit: net sonuç, salgıt: vergi, sargıt: görev, sepgit: kavşak (TTG, 116).

Tablo 79 -GXt Fiilden İsim Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-GXt
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezm Türkçesi	ğut
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	-
	Yeni Uygur Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	kıt
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
	Nogay Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	ğıt/git/güt
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Harezm, Çağdaş Türk lehçelerinden Türkmen Türkçesinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır. Harezm Türkçesinde ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı tanıklanamadığından ünsüz uyumu durumuyla ilgili herhangi bir tespit yapılamamaktadır.

Çağdaş Türk lehçelerinden Altay Türkçesinde ötümsüz biçimiyle kullanılan ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumuna uyarken ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumunu bozmaktadır. Bu ekin ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı tanıklanamadığından ünsüz uyumu durumuyla ilgili herhangi bir tespit yapılamamaktadır.

2.1.2.1.13. -GXIXk

İşlev ve Kökeni

Mansuroğlu (1953: 344), -GU fiilden isim yapma ekinin +IUG isimden isim yapma ekiyle genişlemiş olduğunu ifade etmektedir.

Gül Keskin (2020: 199), fiilden isim yapma eki -gU ile +IUG isimden isim yapma ekinin birleşmesinden meydana geldiğini açıklamıştır.

Gül Keskin (2020: 203)-gUIUksUz eki fiilden isim yapma eki -gU, isimden isim yapma eki +IUk ve isimden isim yapma eki +sUz'un birleşmesinden meydana gelmiştir.

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kök. -ğuluk/-gülük

topulğuluk: delmek, üzgülük: kırmak (OTG, 88).

Uyg⁷. -ğuluk/-gülük/-ğuluksuz/-gülüksüz

bulğulukı: bulması, kelğülük: gelme, yanturğuluk: çevirmeye, tıdğuluk: engel olmaya, ögırgülük: kıvanırlar, sevingülük: sevinirler, oğşatğuluksuz: benzersiz, tepretğülüksüz: ölçülemez (EUTG, 383-385; KEYD, 265).

Krh. -ğuluk/-gülük

turğuluk: duran, ölgülük: fani olan (KTG, 170).

Hrz. -ğuluk/-gülük

algulug, körüşgülüg bolsa (KHKD,)

Çağ. -ğuluk/-gülük/-külük

keygülük: giyecek, alğuluk: alınmaya uygun olan şey, kêtgülük: gitmeli, içkülüküñ: içmen (ÇT, 129).

Güneydoğu Grubu

Y. Uyg. -ğuluk/-gülük

ezgülük: iyilik, körgülük: iyi tecrübe, kılğuluk: kötü davranış (Ersoy, 2021: 372)..

Kzk. -ğılık/-kilik

urğılıktı: istikrarlı, tıngılıktı: işine bağlı, jetkilikti: yeterli, jerkilikti: yerli, mahalli, turğılıktı: sürekli (KTG: 251; BTK, 83).

⁷ Sadece Uygur Türkçesinde üzerine olumsuz anlam katan +sXz ekinin gelmesiyle oluşan -ğUIUksXz eki -ğUIUk ile birlikte verilmiş ve ünsüz uyumu birlikte değerlendirilmiştir.

Tablo 80 -GXIXk Fiilden İsim Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-GUIUğ
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	ğuluk/gülük
	Uygur Türkçesi	ğuluk/gülük/ğuluksuz/gülüksüz
	Karahanlı Türkçesi	ğuluk/gülük
	Harezm Türkçesi	ğuluk/gülük
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	ğuluk/gülük/külük
Güneydoğu Grubu	Eski Oğuz Türkçesi	-
	Özbek Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Yeni Uygur Türkçesi	ğuluk/gülük
	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	ğılık/kilik
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
	Nogay Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Köktürk, Uygur, Karahanlı, Harezm ve çağdaş Türk lehçelerinden Yeni Uygur Türkçelerinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır. Köktürk, Karahanlı ve Yeni Uygur Türkçelerinde Türkçelerinde ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklere kullanımı tanıklanamadığından ünsüz uyumu durumu hakkında bir tespit yapılamamaktadır.

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Çağatay ve çağdaş Türk lehçelerinden Kazak Türkçesinde ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılmıştır. Çağatay ve Kazak Türkçelerinde iki şekilli kullanılmasına rağmen ünsüz uyumuna uydurulmadan kullanılmıştır.

2.1.2.1.14. -ğ

İşlev ve Kökeni

Eylem sonucu olan adlar ve nitelikler türetir. Ekin kökeni ile ilgili olarak bir bilgiye ulaşılamamıştır.

Ekin Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kök. -ğ

barğ: bina (OTG, 88).

Uyg. -ğ

körk: görünüş, barğ: mal (EUTG, 105; EUTD, 61).

Tablo 81 -k Fiilden İsim Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-k
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	k
	Uygur Türkçesi	k
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezmi Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Eski Oğuz Türkçesi	-
	Özbek Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Yeni Uygur Türkçesi	-
	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Tuva Türkçesi	-
	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Nogay Türkçesi	-
	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Tarihî Türk lehçelerinden Köktürk ve Uygur Türkçelerinde ötümsüz biçimiyle kullanılan ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumuna uyarken ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumunu bozmaktadır.

2.1.2.1.15. -KXI

İşlev ve Kökeni

Poppe, ekin Moğolca olduğunu belirterek fiilden fiil yapma eki -gu- ve fiilden isim yapma eki -l birleşmesiyle açıklamıştır (Choi, 2010: 244).

Ekin Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Krh. -ğıl

bıçğıl: çatlak, tarğıl: alaca (DLTİ, 114).

Kuzeydoğu Grubu

Alt. -kil/-kül

cetkil: yeterince, бүtkül: tam (ATG, 87).

Kuzeybatı Grubu

Kırg. -kıl/-kül/-kül

açkıl: ekşimtrak, uçkul: hızlı, бүtkül: bütün (KTG, 142).

Kkp. -kil/-kel

pütkil: bütün, sepkil: çil, ötkel: dar geçit (KkpTG, 117-120).

Kır. Tat. -kil

sepkil: çil (KTTG, 182).

Bşk. -kıl/-kıl

hipkıl: yüzdeki çil, ütkıl: dar geçit, katkııl: sertçe (BTG, 122).

Tablo 82 -KXI Fiilden İsim Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-KXI
Tarihi Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	ğıl
	Harezmi Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	-
	Yeni Uygur Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	kıl/kıl
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	kıl/ıl/kıl
	Karakalpak Türkçesi	kıl/ıl
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	kıl
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	kıl/kıl
	Nogay Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Karahanlı Türkçesinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır.

Çağdaş Türk lehçelerinden Altay, Kırgız, Karakalpak, Kırım Tatar, Başkurt Türkçesinde ötümsüz biçimiyle kullanılan ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumuna uyarken ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumunu bozmaktadır. Altay, Kırgız, Karakalpak, Kırım Tatar, Başkurt Türkçelerinde ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı tanımlanamadığından ünsüz uyumu durumuyla ilgili herhangi bir tespit yapılamamaktadır.

2.1.2.2. Dış Ünsüzleri

Çıkış yerine göre dilin dişlere, diş etine teması ve dişler arasındaki boşluklardan sızarak çıkan /ç/, /d/, /l/, /n/, /r/, /s/, /ş/, /y/, /z/ sesleriyle başlayan ekler bu başlık altında incelenmiştir.

2.1.2.2.1. -CA

İşlev ve Kökeni

Ek geldiği sözcüğe "yapan, eden" anlamları verir. Aynı zamanda eşya adları ve soyut adlar da türetir.

Banguoğlu (2011: 224), ekin kökeni hakkında, kullanılış şeklini de dikkate alınca "-ınca" zarf-fiil eki ile aynı olabileceğini söylemektedir.

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Hz. -ça/-çe

avunça: teselli eden, eğlençe: eğlence (İMS, 27; HTİ, 98).

Kıp. -ça

avunça: teselli eden (KHŞDH, 362).

Çağ. -ça

bolça: o kadar (MN, 44).

Güneydoğu Grubu

Y. Uyg. -ça/-çe/-ca/-ce

çüşençe: düşünce, pürkence: çarşaf, selinca: döşek, yepinça: örtü (YUTG, 48).

Kuzeydoğu Grubu

Kır. Tat. -ca/-ce

yapınca: pelerin, tüşünce: düşünce, eğlence: eğlence (KTTG, 172).

Güneybatı Grubu

Az. -ce

eğlence: eğlence, düşünce: düşünce (AzTG, 193).

Trkm. -ce

düşunce: düşünce, fikir (TTG, 106).

TT -ce

düşünce: düşünce, söylence: efsane (TTŞBG, 148-149).

Tablo 83 -CA Fiilden İsim Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-CA
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezmi Türkçesi	ça/çe
	Kıpçak Türkçesi	ça
	Çağatay Türkçesi	ça
Güneydoğu Grubu	Eski Oğuz Türkçesi	-
	Özbek Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Yeni Uygur Türkçesi	ça/çe/ca/ce
	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	ca/ce
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Nogay Türkçesi	-
	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	ce
	Türkmen Türkçesi	ce
	Türkiye Türkçesi	ca/ce

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçelerinde ötümsüz biçimiyle kullanılan ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumuna uyarken ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumunu bozmaktadır.

Çağdaş Türk lehçelerinden Kırım Tatar, Azerbaycan, Türkmen ve Türkiye Türkçelerinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır. Ekin bu lehçelerde ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklere kullanımı tanıklanamadığından ünsüz uyumu durumu hakkında bir tespit yapılamamaktadır.

Çağdaş Türk lehçelerinden Yeni Uygur Türkçesinde ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılan bu ek iki şekilli kullanılmasına rağmen ünsüz uyumuna uydurularak kullanılmamıştır.

2.1.2.2.2. -CAK

İşlev ve Kökeni

Fillerden genellikle eşya ve alet isimleri ile karakter ve durum bildiren sıfatlar türetmeye yarayan bir ektir. Edilgen çatılı fiillere eklenerek işi yapanın niteliğini bildiren sıfatlar ve nesne isimleri yapar.

Ekin kökeni ile ilgili olarak genel anlamda -CAK+ ve -CIK+ ekleri birlikte değerlendirilmiş ve ekin “-ça/-cı” fiilden isim yapma eki ve -k fiilden isim yapma eklerinin birleşmesiyle oluştuğu düşünülmektedir.

Erdal, (1991: 357), -çUk+ eki ile -CAK+ eki arasında işlev olarak ortaklıklar görülür. Karamanlıoğlu (2019: 36), kökenini isimden isim yapma eki olarak açıkladığı +çağ/ +çek ekinin fiil köklerine de eklendiğini ifade etmiştir. Hazar (2011: 147) da ek hakkında Türkçede -CAK+ şeklinde

bir fiilden isim yapma ekinin olmadığını ve bu ekin isimden isim yapma eki +CAk+ ekinden analoji yoluyla geliştiğini ifade etmektedir.

Erol Güngördü (2013: 585), “-çA- Eki ve Genişlemiş Şekilleri” başlıklı yazısında ekin fiilden fiil yapan -çA- ekinin fiilden isim türeten -k ekiyle birleşmesinden oluştuğuna değinmiştir.

Gül Keskin (2020: 80), -çAk ~ -çUk (-çIk) fiilden isim yapma ekleri -çA- ~ -çI- fiilden fiil yapma ve -k fiilden isim yapma ekinin birleşmesiyle oluşmuştur.

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Uyg. -çağ

urunçağ: rehin (D, 173).

Krh. -çağ/-çek

basıncağ: zayıf, bilinçek: hırsızın elinde bulunan her bir çalınmış mal (KBSY, 116; DLTGİ, 117).

Hrz. -cağ/-cek/-çağ/-çek

salıncağ: salıncak, emcek: meme, terinçek: örtü, burçağ: burçak (İML, 132; HTİ, 99).

Kıp. -çek

emçek: meme, erinçek: tembel, bürünçek: örtü, selkinçek: salıncak (KTG1, 36; KTG2, 135).

Çağ. -çağ/-çek

tayançağ: dinlenme yeri, silkinçek: büyü (ÇEK, 48).

EOT -cek

emcek: meme, tayançağ: dayanak, erincek: tembel (EAT, 55; TTLKEAT, 94).

Güneydoğu Grubu

Özb. -çâğ/-çek

erinçek: tembel, târtinçâğ: çekingen (ÖTG, 68; ÖTGMS, 36).

Y. Uyg. -çağ/-çek

uyalçağ: utangaç, kôrğunçağ: korkak, tartinçağ: çekingen, erinçek: tembel (YUTG, 48).

Kuzeydoğu Grubu

Hks. -cağ/-cek/-çağ

pooncağ: düğüm, kürcek: kürek, ununçağ: unutkan, tutcağ: nöbet (HTG, 37).

Tuv. -çağ/-çek

çayınalçağ çediişkin: parlak başarı, üzüktelçek şıyığlar: aralıklı çizgiler (Tuv.TG, 142).

Kuzeybatı Grubu

Kzk. -şak/-şek

erinşek: üşengeç, bölşek: parça, jutkınşak: yutak, tartınşak: çekingen (ÇKTG, 75; KTG: 251).

Kırg. -çaak/-çek/-çök

uruşçaak: kavgacı, caskançaak: çekinen, selkinçek: salıncak, bölçök: parçacık, emçek: meme, kemirçek: kıkırdak (KTG, 137).

Kkp. -şak

jaltanşak: korkak, uyalşak: utangaç, şapşak: yoğurt çalkalamaya yarayan tahtadan alet (KkpTG, 110).

Krç-Blk. -çek

emçek: meme (KMTG, 43).

Tat. -çağ/-çek

borçağ: bezelye, kimîrçek: kıkırdak, çaпчаğ: üstü açık fiç, tegerçek: çark (TLG, 734; ÇTYD-3, 57).

Kır. Tat. -çağ/-çek

utançağ: utangaç, unutçağ: unutkan, emçek: meme, kemirçek: kıkırdak (KTTG, 173).

Kmk. -çağ/-çek

erinçek: tembel, kırçak: kukla, emçek: meme (TLG, 1009).

Bşk. -sak/-sek

imsek: kadınların göğüslerindeki süt bezleri, ürünsak: kalles (BTG, 135).

Nog. -şak/-şek

erinşek: tembel, kayırşak: kaygan (NogTG, 90).

Güneybatı Grubu**Az. -cağ/-cek**

yellencek: salıncak, diyircek: yürüteç, tüpürcek: tükürük, utancağ: utangaç, erincek: üşengeç, sevincek: sevimli (AzTG, 193).

TT -cağ/-cek

tapıncak: put, erincek: tembel (TEK, 535).

Tablo 84 -CAK Fiilden İsim Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-CAK
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	çağ
	Karahanlı Türkçesi	çağ/çek
	Harezm Türkçesi	cağ/cek/çağ/çek
	Kıpçak Türkçesi	çek
	Çağatay Türkçesi	çağ/çek
Güneydoğu Grubu	Eski Oğuz Türkçesi	cek
	Özbek Türkçesi	çâğ/çek
Kuzeydoğu Grubu	Yeni Uygur Türkçesi	çağ/çek
	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	cağ/cek/çağ
Kuzeybatı Grubu	Tuva Türkçesi	çağ/çek
	Kazak Türkçesi	şak/şek
	Kırgız Türkçesi	çağ/çek/çök
	Karakalpak Türkçesi	şak
	Karaçay-Balkar Türkçesi	çek
	Tatar Türkçesi	çağ/çek
	Kırım Tatar Türkçesi	çağ/çek
	Kumuk Türkçesi	çağ/çek
	Başkurt Türkçesi	şak/sek
Güneybatı Grubu	Nogay Türkçesi	şak/şek
	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	cağ/cek
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	cağ/cek

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Uygur, Karahanlı, Kıpçak, Çağatay ve çağdaş Türk lehçelerinden Özbek, Yeni Uygur, Tuva, Kazak, Kırgız, Karakalpak, Karaçay-Balkar, Tatar, Kırım Tatar, Kumuk, Başkurt, Nogay Türkçelerinde ötümsüz biçimiyle kullanılan ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumuna uyarken ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumunu bozmaktadır.

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Eski Oğuz Türkçesi ve çağdaş Türk lehçelerinden Azerbaycan ve Türkiye Türkçesinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır. Ekin Eski Oğuz, Azerbaycan ve Türkiye Türkçelerinde ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı tanıklanamadığından ünsüz uyumu durumuyla ilgili herhangi bir tespit yapılamamaktadır.

Tarihî Türk lehçelerinden Harezm ve Hakas Türkçesinde ekin ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılan bu ek ünsüz uyumuna uydurularak kullanılmamıştır.

2.1.2.2.3. -CXk

İşlev ve Kökeni

Ekin kökeni hakkında bakınız -CAK eki.

Ekin Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Uyg. -çuk/-çük/-çuğ

bürünçük: kadın başörtüsü, olurçuk: oturulacak yer, sunçuk~sunçuğ: döşek (KEYD, 263; EUTG, 104; OTWF, 357-358).

Krh. -çuk/-çük

mançuk: eğere takılan poşet, bürünçük: başörtüsü (OTWF, 357; DLTGİ, 117).

Hrz. -cuk/-cük/-çuk

ķabarçuk: şişkinlik, bürüncük: başörtüsü, kıvırcuk: kıvırcık (NF, 226; HTİ, 99; ME, 109).

Kıp. -çık/-çuk/-çük

ķabarçuk: şişkinlik, kıvırcuk: kıvırcık, ançık: merdiven, bürünçük: başörtüsü (KTG2, 136; KHKD, 327; İMS, 79-80).

Çağ. -çuk/-çük

ķabarçuk: kabarcık, süpürçük: süprüntü (ÇMS, 25-36).

EOT -cuk

ķabarcuk: şişkinlik (EM, 86).

Güneydoğu Grubu**Özb. -çık**

ķızğançık: cimri, süyençık: dayanak (ÖTG, 68; ÖTGMS, 38).

Y. Uyg. -çuk

ķazgançuk: kıskanç, yasançuk: gösteriş meraklısı (YUTG, 48).

Kuzeydoğu Grubu**Alt. -çık/-çuk/-çok**

burulçuk: dönemeç, orolçok: bükük, surançık: dilenci (ATG, 79).

Hks. -cıh

honcıh: komşu, çarcıh: kesinti, oorcıh: iğ (HTG, 38).

Kuzeybatı Grubu**Kırg. -çük**

üyrönçük: öğrenci (KTG, 137).

Kkp. -şik

köpşik: yastık, üyrenşik: öğrenci (KkpTG, 117).

Tat. -çık

butalçık: karışık, eylençık: döner, çuwalçık: çarpaşık, ķabarçık: kabarcık, walçık: kırıntı (TRG, 72).

Kır. Tat. -çık/-çuk

bulançık: bulanık, kuvırçık: kıvırcık, saklançık: saklama, urçuk: kirmen, tınçık: boğucu (KTTG, 173).

Bşk. -sık/-şik

butalsık: karmaşık, yĩrensık: titiz (BTG, 136).

Tablo 85 -CXk Fiilden İsim Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-CXk
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	çuk/çük/çuğ
	Karahanlı Türkçesi	çuk/çük
	Harezm Türkçesi	cuk/cük/çuk
	Kıpçak Türkçesi	çık/çuk/çük
	Çağatay Türkçesi	çuk/çük
Güneydoğu Grubu	Eski Oğuz Türkçesi	cuk
	Özbek Türkçesi	çık
Kuzeydoğu Grubu	Yeni Uygur Türkçesi	çuk
	Altay Türkçesi	çık/çuk/çok
	Hakas Türkçesi	cıh
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	çük
	Karakalpak Türkçesi	şık
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	çık/çik
	Kırım Tatar Türkçesi	çık/çuk
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	sık/şık
	Nogay Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Uygur, Karahanlı, Kıpçak, Çağatay ve çağdaş Türk lehçelerinden Özbek, Yeni Uygur, Altay, Kırgız, Karakalpak, Tatar, Kırım Tatar, Başkurt Türkçesinde ötümsüz biçimiyle kullanılan ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumuna uyarken ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumunu bozmaktadır.

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Eski Oğuz Türkçesi ve çağdaş Türk lehçelerinden Hakas Türkçelerinde ek, ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır. Ekin bu dönem ve lehçelerde ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı tanımlanamadığından ünsüz uyumu durumuyla ilgili herhangi bir tespit yapılamamaktadır.

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Harezm Türkçesinde ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılan bu ek iki şekilli kullanılmasına rağmen ünsüz uyumuna uydurularak kullanılmamıştır.

2.1.2.2.4. -CAñ

İşlev ve Kökeni

Ek, fiil kök ve gövdelerine gelerek sıfat görevli sözcükler türetir. Ekin kökeni isimden isim yapan +çAñ eki ile aynı olabilir.

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kuzeydoğu Grubu

Alt. -çañ/-çeñ

baylançañ: kurallara uyan, бүктелчеñ: бүкүлөбилir, кыышчаñ: inatçı (ATG, 78).

Kuzeybatı Grubu

Kkp. -şañ/-şeñ

güresşeñ: savaş kabiliyeti olan, şapşañ: süratli, uyalşañ: utangaç (KkpTG, 117).

Kır. Tat. -çan

tırışçanlık: gayretli, aşıkçan: aceleci, unutçanlık: unutkanlık (KTTG, 173).

Kmk. -çan/-çen

uyalçan: utangaç, koşulçan: melez, iyerçen: yardımcı unsur (TLG, 1009).

Güneybatı Grubu

Trkm. -cañ/-ceñ

başarcañ: yetenekli, begenceñ: küçük şeylerden mutlu olan, göröşcen: bir uğurda savaşıyor, uyalcañ: utangaç (TTG, 107).

Tablo 86 -CAñ Fiilden İsim Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-CAñ
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezm Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	-
	Yeni Uygur Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	çañ/çen
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	şañ/şeñ
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	çan
	Kumuk Türkçesi	çan/çen
	Başkurt Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Nogay Türkçesi	-
	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	can/cen
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Çağdaş Türk lehçelerinden Altay, Karakalpak, Kırım Tatar ve Kumuk Türkçesinde ötümsüz biçimiyle kullanılan ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumuna uyarken ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumunu bozmaktadır. Altay, Karakalpak, Kırım Tatar Türkçelerinde ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı tanıklanamadığından ünsüz uyumu durumuyla ilgili herhangi bir tespit yapılamamaktadır.

Çağdaş Türk lehçelerinden Türkmen Türkçesinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır.

2.1.2.2.5. -CX

İşlev ve Kökeni

N. F. Katanov -çık ekindeki -k sesinin düşmesiyle oluştuğunu; Baskakov, bu ekin -sA ekinden oluştuğunu; Ramstedt, Çin ve Kore dillerindeki “ça (insan, kişi, erkek)” sözünden ortaya çıktığı yönündeki fikirleri savunurlar. Ganiyev de Ramstedt ile aynı görüşü paylaşarak bu görüşün daha doğru olduğunu ifade etmiştir (Ganiyev, 2013: 59).

Eraslan (2012: 104), bu ekin dönüşlü fiillerle kullanılan -ç ekinin -u/-ü ile genişletilmiş bir şekli olduğu söylemektedir.

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Uyg. -cı/-çu/-çü

alkınçu: yok olma, ögrünçü: sevinç, kamçı: kamçı, ilinçü: gezinti, bedizçi: süslemeci (EUTG, 104; TSD, 331; UT, 34).

Krh. -cı/-çu

sığınçu: sığınma kamçı: kamçı (TSD, 362; SAKT, 421-556; DH, 40).

Hrz. -cı

kamçı: kamçı (NF, 242; İML, 125).

Kıp. -çi

tilençi: dilenci, yülütçi: berber, kamçı: dayakçı (KHKD, 327, CC, 490).

Çağ. -çi/-çü

kizlençü: gizli, tilençi: dilenci (ÇT, 128).

EOT -cı/-çi

getürce: söz, kamçı: kamçı (EM, 152; KE-1, 804-907).

Güneydoğu Grubu

Özb. -çi

tâmçi: damla (ÖTG, 68).

Kuzeydoğu Grubu

Alt. -cı/-çi

camınçı: dam, tamçı: damla, süünçi: sevinç (ATG, 79).

Hks. -cǐ/-çǐ/-çǐ

aralaşçı: katılımcı, istencǐ: çalışkan, ügretçǐ: öğretmen, ügrencǐ: öğrenci (HTG, 36).

Kuzeybatı Grubu

Tat. -çı

tamçı: damla, kayçı: makas (TRG, 72).

Nog. -şı

süyinşi: sevinç, tilenşi: dilenci (NogTG, 91).

Tablo 87 -çX Fiilden İsim Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-çX
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	çu/çü
	Karahanlı Türkçesi	ç1/çu
	Harezm Türkçesi	ç1
	Kıpçak Türkçesi	çi
	Çağatay Türkçesi	ç1/çü
Güneydoğu Grubu	Eski Oğuz Türkçesi	c1/çi
	Özbek Türkçesi	çi
Kuzeydoğu Grubu	Yeni Uygur Türkçesi	-
	Altay Türkçesi	ç1/çi
	Hakas Türkçesi	c1/ç1/ç1
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	ç1
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Nogay Türkçesi	şi
	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Türk dilinin tarihi dönemlerinden Uygur, Karahanlı, Harezm, Kıpçak, Çağatay ve çağdaş Türk lehçelerinden Özbek, Altay, Tatar, Nogay Türkçelerinde ötümsüz biçimiyle kullanılan ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumuna uyarken ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumunu bozmaktadır.

Türk dilinin tarihi dönemlerinden Eski Oğuz ve çağdaş Türk lehçelerinden Hakas Türkçesinde ek ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılmıştır. Ekin Eski Oğuz Türkçesinde iki şekilli kullanılmasına rağmen ünsüz uyumuna uydurulmadan kullanıldığı görülürken; Hakas Türkçesinde ünsüz uyumuna uydurularak kullanılmıştır.

2.1.2.2.6. -ç

İşlev ve Kökeni

Ek, genellikle dönüşlü çatı eki ile genişletilmiş fiil gövdelerine gelerek isimler türeterek fiildeki hareketi yapanı, yapılan hareketi veya o hareketle ilgili bir niteliği, bir özelliği gösteren soyut isim ve sıfatlar yapar (Vural ve Böler, 2012:172-173; Ergin, 2013:191).

Karamanlıoğlu (2019: 35), Kıpçak Türkçesindeki -ç ve -nç eklerini beraber değerlendirmiştir. Clauson (2007:192), -nç şeklinde gösterilmesini doğru bulmadığını aktararak bu ekin dönüşlülük bildiren fiillerden isimler türetmede kullanıldığını belirterek, dönüşlülük fiillerine gelmeyen -ış ve -iş ekinin kaynaşmasıyla oluştuğunu ifade etmiştir.

Banguoğlu, (2011: 229) -ç ekinin kökenini Eski Türkçede kullanılan -gAç ekine dayandırmıştır.

-ç+ ekinin -(X)nç+ ekinde görülen hece düşmesi sonucu olabileceğini belirtir: savınç<savin-inç, kazanç<kazgan-inç (Erdal'dan akt. Okta, 2022: 269).

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kök. -ç

busanç: keder, ötünç: rica (OTG, 92; TY-G, 8).

Uyg. -ç

abınç: teselli, irinç: sefil, savinç: sevinç (EUTG, 104; AYS, 334).

Krh. -ç

awınç: avunma, kılınç: kılıç, ökünç: pişmanlık, ötkünç: hikâye (KTG, 18; DLTGMNÇD, 82).

Hrz. -ç

ķorkunç: korkunç, ökünç: pişmanlık, işanç: inanç (KHKD, 189; İMS, 27).

Kıp. -ç

beyenç: sevinç, kızanç: kazanç, ögünç: övgü, işanç (KTG2, 134).

Çağ. -ç

avunç: avunma, ötünç: adünç, tayanç: dayanç, ötünç: pişmanlık (ÇT, 128; ÇEK, 51).

EOT -ç

ökünç: pişmanlık (MM, 55).

Güneydoğu Grubu

Özb. -ç

tinç: dinç, işanç: inanç (ÖTG, 68).

Y. Uyg. -ç

ķorkunç, jirkinç: iğrenç (YUTG, 48).

Kuzeybatı Grubu

Kırg. -ç

tayanç: destek, süyönç: dayanmak (KTG, 137).

Krç-Blk. -ç

ayanç bulanç: eğri büğrü (KMTG, 43).

Kır. Tat. -ç

işanç: inanç, kızanç: kazanç, iğrenç: iğrenç, külünç: gülünç, ökünçli: pişman (KTTG, 172).

Güneybatı Grubu

Gag. -ç

gülünç: gülünç, inanç: inanç, kazanç: kazanç, kıskanç: kıskanç, korkunç: korkunç (GTG, 177).

Az. -c

ķışkanc: kıskanç, gülünç: komik, ķorķunc: korkunç, sevinc: sevinç (AzTG, 193).

Trkm. -ç

begenç: sevinç, buysanç: gurur (TTG, 107).

TT -ç

gönenç: bolluk, iğrenç: iğrenç (TTŞBG, 76).

Tablo 88 -ç Fiilden İsim Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-ç
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	ç
	Uygur Türkçesi	ç
	Karahanlı Türkçesi	ç
	Harezm Türkçesi	ç
	Kıpçak Türkçesi	ç
	Çağatay Türkçesi	ç
	Eski Oğuz Türkçesi	ç
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	ç
	Yeni Uygur Türkçesi	ç
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	ç
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	ç
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	ç
	Kumuk Türkçesi	ç
	Başkurt Türkçesi	-
	Nogay Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	ç
	Azerbaycan Türkçesi	c
	Türkmen Türkçesi	ç
	Türkiye Türkçesi	ç

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Türk dilinin tarihi dönemlerinden Köktürk, Uygur, Karahanlı, Harezm, Kıpçak, Çağatay, Eski Oğuz ve çağdaş Türk lehçelerinden Özbek, Yeni Uygur, Kırgız, Karaçay-Balkar, Kumuk, Gagavuz, Türkmen, Türkiye Türkçelerinde ötümsüz biçimiyle kullanılan ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumuna uyarken ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumunu bozmaktadır.

Çağdaş Türk lehçelerinden Azerbaycan Türkçesinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır.

2.1.2.2.7. -çIIU

İşlev ve Kökeni

Fiil köklerinden sıfat türetir. Ekin etimolojisi ile ilgili olarak bir bilgiye ulaşılamamıştır.

Ekin Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kuzeydoğu Grubu

Alt. -çılı/-çilü

açınçılı: saldırgan, ceskinçilü: iğrenç, süünçilü: mutlu (ATG, 80).

Tablo 89 -çIIU Fiilden İsim Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-çIIU
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezmi Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	-
	Yeni Uygur Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	çılı/çilü
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
	Nogay Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Çağdaş Türk lehçelerinden Altay Türkçesinde ötümsüz biçimiyle kullanılan ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumuna uyarken ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumunu bozmaktadır.

2.1.2.2.8. -çIn

İşlev ve Kökeni

Ganiyev (2013: 171) ekin iki unsurdan oluştuğunu -çı yapısının fiil yapım eki, -n yapısının ise fiil çekim eki olduğunu ifade etmektedir. “-çIn” ekinin müstakil bir ek olarak ele alınması gerektiğini çünkü -çı ile oluşturulmuş fiil yapıları olmadığını söylemiştir.

Ekin Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kuzeybatı Grubu

Tat. -çin

iyerçin: dul kadının ilk eşinden olma çocuğu, tıprıçin: ayak diremek (TRG, 72; BTT, 171).

Tablo 90 -çIn Fiilden İsim Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-çIn
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezmi Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi Yeni Uygur Türkçesi	- -
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi Hakas Türkçesi Tuva Türkçesi	- - -
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi Kırgız Türkçesi Karakalpak Türkçesi Karaçay-Balkar Türkçesi Tatar Türkçesi Kırım Tatar Türkçesi Kumuk Türkçesi Başkurt Türkçesi Nogay Türkçesi	- - - - çIn - - - -
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi Azerbaycan Türkçesi Türkmen Türkçesi Türkiye Türkçesi	- - - -

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Çağdaş Türk lehçelerinden Tatar Türkçesinde ötümsüz biçimiyle kullanılan ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumuna uyarken ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumunu bozmaktadır.

2.1.2.2.9. -DAK

İşlev ve Kökeni

Ekin kökeni ile ilgili bakınız isimden isim yapım eki +DAK.

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Güneydoğu Grubu

Özb. -dek/-tek

böltek: ufak parçalara bölünmüş, yügürdek: hizmetçi (ÖTG, 68-72).

Kuzeybatı Grubu

Kırg. -dağ/-tağ

bıştağ: kaynamış sütten alınan bir nevi kesmik, kuurdağ: kavurma (KTG, 138).

Kkp. -dağ/-dek

başkaldağ: dar ve küçük köprü, jürdek: hızlı, kuwırdağ: kızartma (KkpTG, 117).

Nog. -dağ

kuwırdağ: kavurma (NogTG, 88).

Tablo 91 -DAK Fiilden İsim Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-DAK
Tarihi Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezmi Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	dek/tek
	Yeni Uygur Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	dağ/tağ
	Karakalpak Türkçesi	dağ
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
	Nogay Türkçesi	dağ
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Çağdaş Türk lehçelerinden Özbek ve Kırgız Türkçesinde ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılmıştır. Ekin Özbek Türkçesinde iki şekilli olarak kullanılmasına rağmen ünsüz uyumuna uydurularak kullanılmadığı görülmektedir; Kırgız Türkçesinde ünsüz uyumuna uydurularak kullanılmıştır.

Çağdaş Türk lehçelerinden Karakalpak ve Nogay Türkçesinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır. Ekin bu lehçelerde ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı tanımlanamadığından ünsüz uyumu durumuyla ilgili herhangi bir tespit yapılamamaktadır.

2.1.2.2.10. -DX

İşlev ve Kökeni

Bu ek fiilin gösterdiği hareketin sonucunu bildiren ve başka fiillerden kalıplaşma yoluyla değişik görevde isimler türeten bir ektir.

Banguoğlu (2007: 225-226), bu ekin fiilden isim yapan -(ı)t eki üzerine +i iyelik ekini alması ile oluşmuş birleşik bir ek olarak değerlendirmektedir.

Tekin (2016: 52) bu ekin Toharca'da bulunan “ma”, “te”, “ok” edatlarının birleşmesiyle ortaya çıktığını belirtmektedir.

Ekin Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Uyg. -dı/-di/-dü/-ti/-tu

ögdü: övgü, üdründü: ayrılma, yirinti: azarlama, egdü: çengel uçlu bıçak, tamtu: alev, ögdü: övgü, uruntu: kavga, yıvdı: övgü (KEYD, 261-262; EUTG, 105).

Hrz. -dü

ögdü: övgü (KHKD, 189).

Kıp. -du/-dü/-tı/-tu

bustu: pusu, kıptı: makas, övdü: övgü, yuyundu: yıkanma sonrası çıkan su (KTG2, 136).

Çağ. -du/-tu

yağdu: ışık, yaqtı: aydınlık (ÇT, 128).

EOT -du/-dü

sındu: makas, dügdü: çekiç, karaldu: karartı (EAT, 55; TTLKEAT, 94).

Güneydoğu Grubu

Y. Uyg. -di

bölündi: bölüm, üzündi: kırıntı, taşlandı: döküntü (YUTG, 48).

Kuzeybatı Grubu

Kzk. -dı/-di

üzündi: parça, asırandı: evlatlık (ÇKTG, 73).

Kırg. -dı/-di/-du/-dü

aarındı: talaş, tüyündü: karındaki çocuk, tepsendi: çiğnenmiş, urundu: eziyet (KTG, 138).

Kkp. -dı/-tı

jartı: yarım, saylandı: seçkin, jaqtı: ışık (KkpTG, 114).

Tat. -dı/-tı/-tǎ

kırındı: kazıntı, ürintǎ: fide, çabındı: ot biçme, yırintı: yarık (TLG, 734; ÇTYD-3, 57).

Tablo 92 -DX Fiilden İsim Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-DX
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	dı/di/dü/ti/tu
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezmi Türkçesi	dü
	Kıpçak Türkçesi	du/dü/tı/tu
	Çağatay Türkçesi	du/tu
Güneydoğu Grubu	Eski Oğuz Türkçesi	du/dü
	Özbek Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Yeni Uygur Türkçesi	dı
	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Tuva Türkçesi	-
	Kazak Türkçesi	dı/di
	Kırgız Türkçesi	dı/di/du/dü
	Karakalpak Türkçesi	dı/tı
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	dı/tı/ti
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Nogay Türkçesi	-
	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Harezmi, Eski Oğuz ve çağdaş Türk lehçelerinden Yeni Uygur, Kazak ve Kırgız Türkçelerinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır. Ekin bu lehçelerde ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı tanımlanamadığından ünsüz uyumu durumuyla ilgili herhangi bir tespit yapılamamaktadır.

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Uygur, Kıpçak, Çağatay ve çağdaş Türk lehçelerinden Karakalpak, Tatar Türkçelerinde ek ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılmıştır. Ekin Uygur, Karakalpak, Tatar Türkçesinde ünsüz uyumuna uydurulmadan kullanıldığı görülürken, Kıpçak ve Çağatay Türkçesinde ünsüz uyumuna uydurularak kullanıldığı tespit edilmiştir.

2.1.2.2.11. -dır

İşlev ve Kökeni

Fiil köklerinden isim ve sıfat türetir. İşlek bir ek değildir. Ekin kökeni ile ilgili bilgiye ulaşılamamıştır.

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kuzeybatı Grubu

Kkp. -dır

buwaldır: bulanık (KkpTG, 117).

Tablo 93 -dIr Fiilden İsim Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-dIr
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezmi Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	-
	Yeni Uygur Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	dır
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
	Nogay Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Çağdaş Türk lehçelerinden Karakalpak Türkçesinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır. Ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklere kullanımı tanımlanamadığından ünsüz uyumu durumu hakkında bir tespit yapılamamaktadır.

2.1.2.2.12. -sAk

İşlev ve Kökeni

Hatiboğlu (1974: 139) -sAk ekinin “-sa” ve “-k” eklerinin birleşmesiyle oluştuğunu söyler, fakat eklerin türleriyle ilgili bir bilgi vermemiştir.

Clauson (2007: 189) bu ekin -sA istek bildiren fiillere -k ekinin getirilmesiyle oluştuğunu ifade etmiştir.

Ekin Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kar. -sek

büksek: kadına gerdanlık takılan yer (TSD, 161).

Kıp. -saķ

tutsaķ: tutuklu (KTG, 22).

Çağ. -saķ

tutsaķ: zindan (ÇMS, 28).

Kuzeybatı Grubu

Kır. Tat. -sağ

tutsağ: tutsak (KTTG, 188).

Güneybatı Grubu

TT -sak/-sek

tutsak: tutsak, savsak: savsak, tümsek: tümsek (TTŞBG, 168-169).

Tablo 94 -sAk Fiilden İsim Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-sAk
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	sek
	Harezm Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	sak
	Çağatay Türkçesi	sak
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	-
	Yeni Uygur Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	sak
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
	Nogay Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	sak

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Türk dilinin tarihi dönemlerinden Karahanlı, Kıpçak, Çağatay ve çağdaş Türk lehçelerinden Kırım Tatar, Türkiye Türkçesinde ötümsüz biçimiyle kullanılan ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumuna uyarken ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumunu bozmaktadır. Karahanlı, Kıpçak, Çağatay, Kırım Tatar Türkçesinde ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı tanımlanamadığından ünsüz uyumu durumuyla ilgili herhangi bir tespit yapılamamaktadır.

2.1.2.2.13. -sAl

İşlev ve Kökeni

Hatipoğlu, -sAl ekinin -sı ve -al/-ıl eklerinin birleşmesiyle oluştuğunu söylemiştir (1974: 331).

Ekin Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Güneybatı Grubu

TT -sal/-sel

uysal: uysal, görsel: görsel (TTŞBG, 169).

Tablo 95 -sAl Fiilden İsim Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-sAl
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezm Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi Yeni Uygur Türkçesi	- -
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi Hakas Türkçesi Tuva Türkçesi	- - -
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi Kırgız Türkçesi Karakalpak Türkçesi Karaçay-Balkar Türkçesi Tatar Türkçesi Kırım Tatar Türkçesi Kumuk Türkçesi Başkurt Türkçesi Nogay Türkçesi	- - - - - - - - -
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi Azerbaycan Türkçesi Türkmen Türkçesi Türkiye Türkçesi	- - - sal/sel

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Çağdaş Türk lehçelerinden Türkiye Türkçesinde ötümsüz biçimiyle kullanılan ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumuna uyarken ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumunu bozmaktadır.

2.1.2.2.14. -sI/-sIg/-sIk

İşlev ve Kökeni

Ramstedt ekin -s fiil yapma eki ve -Ik fiilden isim yapma ekinin birleşmesinden, W. Bang da -sI, -sU ekinin -g sesiyle genişlemesinden meydana geldiğini öne sürmüştür (Räsänen, 1957: 141). Kemal Erslan, Ramstedt ve Bang'ın görüşlerine şu sebeplerle karşı çıkmıştır: a. -s fiil yapma eki gibi bir ekin bilinmediği ve dolayısıyla -sIk ekini meydana getirmesinin de mümkün olmayacağı. b. Bang'ın açıklamasında bulunan -g ekinin mahiyetinin bilinmemesi (Erslan, 1980: 42; Erslan, 2012: 396).

C. Brockelmann (1954: 136), -sIg ekini, "sığ-: sığmak, uymak" fiilinin ekleşmesiyle ortaya çıkmasıyla açıklamıştır.

Gül Keskin (2020: 284), bu ekin -z- fiilden fiil yapma eki ve -Ik, -Uk fiilden isim yapma eklerinin birleşmesiyle oluştuğunu ifade etmiştir. Bu görüşüne dayanak olarak Türkçede -s- fiilden fiil yapma eki olmaması bunun yerine -z- fiilden fiil yapma ekinin varlığını göstermiştir.

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Gelecek zaman-gereklilik eylem adları yapar.

Kök. -sığ

āçsığ: mutlak acıkacak olma, toğsık: doğuş (OTG, 90; KYN, 114).

Uyg. -sık/-sük

açsık: açlık, tütsük: tütsü (EUTG, 118).

Krh. -sığ/-süg/-suk

batsığ: batı, tütsüg: tütsü, bohruk: tasma (TSD, 111; KBİ, 74).

Hrz. -sığ/-sug/-sük

yatsığ~yatsug: yatsı, tütsük: tütsü (İMS, 28; İML, 100-154).

Kıp. -sı/-su

yassı: dağınık, yatsu: yatsı (İMS, 59-95).

Çağ. -sı/-si

yatsı: yatsı, tütsi: tütsü (ÇEK, 52).

EOT -sı/-si/-su/-sü

yassı: yassı, geysi: giyim, yatsu: yatsı, dütsü: tütsü (TSD, 753; EOTMKA, 31; KE-1, 763-1171).

Kuzeybatı Grubu

Kkp. -sık

kıysık: eğri (KkpTG, 119).

Krç-Blk. -sı

cassı: yatsı (KMTG, 43).

Kır. Tat. -sı/-si

yatsı: yatsı, kiysi: giysi (KTTG, 188).

Güneybatı Grubu

Az. -sü

tüstü (<tüssü < tütsü < *tütsük): tütsü, yastı (<yassı<yassığ<*yasık): düz, yassı (AzTG, 201).

TT -sı/-sü

yatsı: yatsı, tütsü: tütsü, yassı: yassı (TTŞBG, 169).

Tablo 96 -sl/-slğ/-slk Fiilden İsim Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-sl/-slğ/-slk
Tarihi Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	sığ
	Uygur Türkçesi	sık/sük
	Karahanlı Türkçesi	sığ/süg/suk
	Harezmi Türkçesi	sığ/suğ/sük
	Kıpçak Türkçesi	sı/su
	Çağatay Türkçesi	sı/si
	Eski Oğuz Türkçesi	sı/si/su/sü
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	-
	Yeni Uygur Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	sık
	Karaçay-Balkar Türkçesi	sı
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	sı/si
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	sık/sık
	Nogay Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	sı/sü
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	sı/sü

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Türk dilinin tarihi dönemlerinden Köktürk, Uygur, Karahanlı, Harezmi, Kıpçak, Çağatay, Eski Oğuz ve çağdaş Türk lehçelerinden Karakalpak, Karaçay-Balkar, Azerbaycan, Türkiye Türkçelerinde ötümsüz biçimiyle kullanılan ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumuna uyarken ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumunu bozmaktadır. Uygur, Karahanlı, Harezmi, Kıpçak, Çağatay, Karaçay-Balkar, Azerbaycan ve Türkiye Türkçelerinde ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı tanıklanamadığından ünsüz uyumu durumuyla ilgili herhangi bir tespit yapılamamaktadır.

2.1.2.2.15. -t

İşlev ve Kökeni

Geçişli veya geçişsiz fiillerden isim yapan işlek bir ektir. Yaygın olmayan bir ektir. Soyut isimler türetir.

Bang, ekin et- yardımcı fiilinden veya at- fiilinden geliştiğini ifade ederken, Ramstedt eki eski bir “ta” veya “tu”ya bağlayarak açıklamıştır (Nalbant, 2008: 138-139).

Banguoğlu (2007: 263), bu eki “-it” biçiminde göstermiş ve ekin çok eski bir ad-fiil eki olup geçmiş zaman kipini meydana getirdiğini söylemiştir.

Ekin Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Uyg. -t

üdürt: ayrı, adırt: fark, art: geçit (EUTG, 105; EUTD, 61).

Krh. -t

adırt: ayırma (KTG, 27).

Hrz. -t

yurt: yurt (KHKD, 189).

Kıp. -t

kart: yaşlı, yogurt: yogurt (KTG1, 45; KTG2, 158).

EOT -t

art: arka, yogurt: yogurt (TTLKEAT, 98; EAT, 56).

Güneydoğu Grubu**Özb. -t**

yurt: yurt, art: arka, (ÖTS, 48-567).

Y. Uyg. -t

jurt: yurt, (YUTS, 187).

Kuzeydoğu Grubu**Alt. -t**

art: arka, yurt: yurt (ATS, 29-235).

Kuzeybatı Grubu**Kzk. -t**

yurt: yurt, art: arka (Kzk.TS, 48-584).

Kırg. -t

art: arka kısım, kart: yaşlı (Kırg.TS, 48-412).

Kkp. -t

art: arka, yurt: yurt (Kkp.TS, 29-253).

Krç-Blk. -t

art: art (Krç-Blk.TS, 79).

Tat. -t

art: arka, kart: yaşlı, yurt: yurt (TTG, 36-178-352).

Kır. Tat. -t

art: arka, yogurt: yogurt, yurt: yurt (KTTS, 49-384-385).

Kmk. -t

art: arka, yurt: köy (Kmk.TS, 40-400).

Bşk. -t

art: art, kart: yaşlı (BTS, 334-39).

Kuzeybatı Grubu**Gag. -d/-t**

ard: arka, kart: yaşlı, yurt: vatan (GTS, 15-136-262).

Az. -d/-t

kart: yaşlı, yoğurt: yoğurt, yurd: vatan (AzTS, 2003-3649-3676).

Trkm. -t

art: arka, yurt: köyün göçtüğü yer (33-711)

TT -t

art: arka, kart: yaşlı, yoğurt, yoğurt (TS-1-2, 243-1914-3633).

Tablo 97 -d/-t Fiilden İsim Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-t
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	t
	Karahanlı Türkçesi	t
	Harezm Türkçesi	t
	Kıpçak Türkçesi	t
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	t
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	t
	Yeni Uygur Türkçesi	t
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	t
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	t
	Kırgız Türkçesi	t
	Karakalpak Türkçesi	t
	Karaçay-Balkar Türkçesi	t
	Tatar Türkçesi	t
	Kırım Tatar Türkçesi	t
	Kumuk Türkçesi	t
	Başkurt Türkçesi	t
	Nogay Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	d/t
	Azerbaycan Türkçesi	d/t
	Türkmen Türkçesi	t
	Türkiye Türkçesi	t

Ünsüz Uyumı Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Uygur, Karahanlı, Harezm, Kıpçak, Eski Oğuz ve çağdaş Türk lehçelerinden Özbek, Yeni Uygur, Altay, Kazak, Kırgız, Karakalpak, Karaçay-Balkar, Tatar, Kırım Tatar, Kumuk, Başkurt, Türkmen, Türkiye Türkçelerinde ötümsüz biçimiyle kullanılan ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumuna uyarken ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumunu bozmaktadır. Ek, tespit edilen örneklerde her zaman /t/ ünsüzü üzerine gelerek kullanıldığı için ötümsüz ünsüzlerle kullanımı tanıklanamadığı için ötümsüzlük uyumu durumu ilgili herhangi bir tespit yapılamamaktadır.

Gagavuz ve Azerbaycan Türkçelerinde ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılan ek, bu lehçelerde iki şekilli kullanılmasına rağmen ünsüz uyumuna uydurularak kullanılmamıştır.

2.1.2.2.16. -Tİ

İşlev ve Kökeni

Vasıf adı ve soyut adlar yapar.

Erdal (1991: 333) bu ekin fiilden isim yapan -dUk eki ile ilişkili olabileceğini veya bazı dialektlerden alıntı olabileceği ihtimallerini ifade etmiştir. Deny (2012: 492) de ekin “-dig” şeklinden geliştiğini ve ekin son ünsüzünün düşmesiyle oluştuğunu savunmuştur.

Korkmaz (2009: 172), -DX eki ise geçmiş zaman ekinin kalıplaşmasıyla yapım eki hüviyetine bürünmüş bir ek olduğunu söylemektedir.

Banguoğlu (2011: 225-226) ise ekin fiilden isim yapım eki üzerine iyelik eki getirilerek yapılmış birleşik bir ek olduğunu dile getirmiş ve ekin sıfat fiil eki olmadığını ifade etmiştir.

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Uyg. -di/-du/-dü/-ti

ögdı: methiye, umdu: özel ad, üdründü: ayrılma, yerinti: nefret (OTWF, 333; D, 117-156-413; EUTG, 105).

Krh. -di/-du/-dü/-tu

ögdı: övme, umdu: istek, egdü: ucu kanca biçimindeki bıçak, yartu: yonga (OTWF, 332; KTG, 164; KBSY, 117).

Hrz. -dı/-du/-dü/-tı/-tu/-tü

kün dogdı: doğu, sındı: makas, ögdü: övgü, savuttı: soğuk algınlığı, kıftı: makas, üyürtü: seçenek (NF, 49; İMS: 27; HTİ, 100; İML, 131-134-152).

Kıp. -dü/-tı/-tu

kıptı-kıptı: makas, ögdü: övgü (İML, 241; KHŞDH, 39).

Çağ. -du/-tı/-tu

yagdu-yaktu-yahtı: parlaklık (NF, 53; ÇSY, 278; Karasoy, 1998: 672).

EOT -di/-du

öñürdi: ilk önce, sındı: makas (DKK, 440; EAT 55; KE, 1031).

Kuzeybatı Grubu

Kzk. -tı/-dı

albastı: sıkıntı, şığındı: zararlı (ÇKTG, 77).

Güneybatı Grubu

Gag. -tı/-ti/-tü

akıntı: akıntı, sızıntı: sızıntı, görüntü: görüntü, serpinti: serpinti (GTG, 182)..

Az. -tı/-ti/-tü

cücerti: yetişmiş, karaltı: gölge, bağırıtı: bağırıtı, hönkürtü: hüngürtü, kışgırıtı: bağırıtı (AzTG, 202).

TT -dı/-di/-du/-tı/-ti/-tü

alındı: makbuz, girdi, uydu, kızartı, ürperti, öğürtü (TG, 226; TTGŞB, 215; TTBAİB, 99).

Tablo 98 -TI Fiilden İsim Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-TI
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	di/du/dü/ti
	Karahanlı Türkçesi	di/du/dü/tu
	Harezm Türkçesi	dı/du/dü/tı/tu/tü
	Kıpçak Türkçesi	dü/tı/tu
	Çağatay Türkçesi	du/tı/tu
Güneydoğu Grubu	Eski Oğuz Türkçesi	di/du
	Özbek Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Yeni Uygur Türkçesi	-
	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Tuva Türkçesi	-
	Kazak Türkçesi	tı/dı
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Nogay Türkçesi	-
	Gagavuz Türkçesi	tı/ti/tü
	Azerbaycan Türkçesi	tı/ti/tü
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	dı/di/du/tı/ti/tü

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Uygur, Karahanlı, Harezm, Kıpçak, Çağatay ve çağdaş Türk lehçelerinden Kazak, Türkiye Türkçelerinde ek ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılmıştır. Ekin Uygur, Karahanlı ve Harezm Türkçesinde ünsüz uyumuna uydurularak kullanılmadığı görülürken; Kıpçak, Çağatay, Kazak ve Türkiye Türkçesinde ünsüz uyumuna uydurularak kullanılmıştır.

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Eski Oğuz Türkçesinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır. Ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı tanıklanamadığından ünsüz uyumu durumuyla ilgili herhangi bir tespit yapılamamaktadır.

Çağdaş Türk lehçelerinden Gagavuz ve Azerbaycan Türkçelerinde ötümsüz biçimiyle kullanılan ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumuna uyarken ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumunu bozmaktadır.

2.1.2.2.17. -tık

İşlev ve Kökeni

Fiil kök ve gövdelerinden alet isimleri yapar. Ekin kökeni ile ilgili olarak bakınız -DAK.

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kuzeydoğu Grubu

Alt. -tık/-tik

kastık: küçük kazma, kestik: bıçak (ATG, 88).

Kuzeybatı Grubu

Tat. -dık/-tık

buldıklı: yetenekli, aktık: son (KTTS, 29-68).

Bşk. -dık/-tık

buldıkhız: yeteneksiz, aktık: en son (BTS, 25-109).

Nog. -duq

tuwduq: kuşak (NogTG, 88).

Tablo 99 -tlk Fiilden İsim Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-tlk
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezmi Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Eski Oğuz Türkçesi	-
	Özbek Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Yeni Uygur Türkçesi	-
	Altay Türkçesi	tık/tik
Kuzeybatı Grubu	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	dık/tık
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Başkurt Türkçesi	dık/tık
	Nogay Türkçesi	dık
	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Çağdaş Türk lehçelerinden Altay Türkçesinde ötümsüz biçimiyle kullanılan ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumuna uyarken ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumunu bozmaktadır. Ekin ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı tanımlanamadığından ötümlülük uyumu durumuyla ilgili herhangi bir tespit yapılamamaktadır.

Tatar ve Başkurt Türkçelerinden ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılan ek ünsüz uyumuna uydurularak kullanılmıştır.

Çağdaş Türk lehçelerinden Nogay Türkçesinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır. Ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı tanımlanamadığından ekin bu lehçelerdeki ötümsüzlük uyumu durumuyla ilgili herhangi bir tespit yapılamamaktadır.

2.1.2.3. Dudak Ünsüzleri

Çıkış yerine göre iki dudağın birbirine değmesiyle oluşan /b/, /m/, /p/ sesleriyle başlayan ekler bu başlık altında incelenmiştir.

2.1.2.3.1. -mA/-BA

İşlev ve Kökeni

Ek, fiil kök ve gövdelerinden kalıcı isimler yapar.

Räsänen (1957: 123), eki aynı işlevde olan fiilden isim türetme eki -m ekine dayandırmaktadır.

Caferov (1968, 23-24) -mA+ ekini şekil değişikliği ile oluşan ekler arasında incelemiş, -mAk+ ekinin sonundaki “k, g” ünsüzlerinin düşmesi sonucu oluştuğunu belirtmiştir.

Karasoy (2004: 6), -mA ve -mAk eklerinin aynı kökten gelmiş olabileceğini belirtir.

Banguoğlu (2011: 264) ve Korkmaz (2014: 762) -mAk+ ekindeki /k/ sesinin ünlüler arasında kalarak yumuşayıp kaybolmasıyla oluştuğunu söylemişlerdir.

Ekin Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görümü

Kök. -ma

yalma: kalkan (ETYSVİ, 420).

Uyg. -ma/-me

kırma: katliam, seçme: seçkin, belgürtme: görünen, amrılma: huzur, öçme: sönme (EUTD, 61; KEUD, 260).

Krh. -ma

adma: başıboş, kesme: perçem, süzme: ayran süzmesi (KTG, 25).

Har. -ma/-me

eşme: kuyu, tegme: her biri, çalma: sarık (HTG, 51; KHKD, 189; HTİ, 109).

Kıp. -ma/-me

tüvme: düğme, çalma: tülbent, burma: mancınık, kavurma: kavurma yemeği, ısıtma: sıtma (CC, 83; KTG2, 151).

Çağ. -ma

asma: küpe, toğma: emektar, kavurma: kavurma yemeği (ÇT, 130; ÇEK, 50).

EOT -ma/-me

degme: her biri, kıyma: süzgün (TTLKEAT, 96).

Güneydoğu Grubu

Özb. -me

değme: türbe, tüğme: düğme (ÖTG, 71; ÖTGMS, 37).

Y. Uyg. -ma

basma: matbu, uyuşma: dernek, bölme: oda (YUTG, 48).

Kuzeydoğu Grubu

Alt. -ma/-me

carma: yarma, ildirme: tasma (ATG, 83).

Hks. -ma/-me/-pa/-pe

ağıspa: balık ağı, kirtpe: kertme, carba: yarma, hıyma: kıyma (TLG, 1136).

Kuzeybatı Grubu

Kzk. -be/-ma/-me/-pa/-pe

tartpa: 1. çekmece 2. bataklık, süzbe: süzölmüş yoğurt, keşpe: suda geçilecek sığ yer, tapsırma: görev, böspe: palavracı, kespe: erişte, bölme: oda (ÇKTG, 71; KTG: 247).

Kırg. -ma/-mo/-pa

sızma: grafik, basma: matbaa, tosmo: engel, aylanpa: girdap (KTG, 143-147).

Kkp. -be/-ma/-pa/-pe

ezbe: boşboğaz, akpa: akıcı, köşpe: gezgin, şappa: çakı, karma: bir çeşit unlu yemek (KkpTG, 103).

Krç-Blk. -ma/-me

carma: bulgure, eşme: örgü (TLG, 939).

Tat. -ma/-me

nıgıtma: tahkimat, işlenme: mamul, sosma: kürek, bılışme: rehber, yarma: bulgur (TLG, 732; ÇTYD-3, 56).

Kır. Tat. -ma/-me/-pı

sarma: sarma yemeği, örme: örgü, cayma: minder, uyuşma: uyum, donatma: donatım, közetme: gözetim, hoşma: birleşik, caypı: yayılmış, salpı: sarkık (KTTG, 184-188; ÇTYD-3, 383).

Kmk. -ma/-me

koşma: birleşik, dolma: dolma, çaçma: tüfek saçması, sürme: göze sürülen sürme, kavurma: kavurma (TLG, 1010; ÇTYD-3, 506).

Bşk. -ma/-me

başma: baskı, bülme: oda, küsme: göçen, tartma: çekmece, katma: gerektiği kadar gelişme (BTG, 126-127).

Nog. -be/-ma/-me/-pe

yayma: erişte için yapılan hamur, süzbe: süzme yoğurt, berkitpe: kale, bölme: oda (NogTG, 90).

Güneybatı Grubu

Az. -ma/-me

Govurma: kavurma, soyutma: haşlama, süzme: suyu süzölmüş (AzTG, 198).

Trkm. -ma/-me

göçme: taşınma, sowma: su kanalı, yatlama: anı, dogma: doğum (TTG, 125).

TT -ma/-me

aktarma: iktibas, çekinme, düzme: sahte, çevirme: bir dilden başka bir dile aktarma, yapma: doğal olmayan, aydınlatma: olayı açıklığa kavuşturma (TTGŞB, 93).

Tablo 100 -mA/-BA Fiilden İsim Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-mA/-BA
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	ma
	Uygur Türkçesi	ma/me
	Karahanlı Türkçesi	ma
	Harezm Türkçesi	ma/me
	Kıpçak Türkçesi	ma/me
	Çağatay Türkçesi	ma
	Eski Oğuz Türkçesi	ma/me
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	me
	Yeni Uygur Türkçesi	ma
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	ma/me
	Hakas Türkçesi	ma/me/pa/pe
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	be/ma/me/pa/pe
	Kırgız Türkçesi	ma/mo/pa
	Karakalpak Türkçesi	be/ma/pa/pe
	Karaçay-Balkar Türkçesi	ma/me
	Tatar Türkçesi	ma/me
	Kırım Tatar Türkçesi	ma/me/pı
	Kumuk Türkçesi	ma/me
	Başkurt Türkçesi	ma/me
	Nogay Türkçesi	be/ma/me/pe
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	ma/me
	Türkmen Türkçesi	ma/me
	Türkiye Türkçesi	ma/me

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Türk dilinin tarihi dönemlerinden Köktürk, Uygur, Karahanlı, Harezm, Kıpçak, Çağatay, Eski Oğuz ve çağdaş Türk lehçelerinden Özbek, Yeni Uygur, Altay, Karaçay-Balkar, Tatar, Kumuk, Başkurt, Azerbaycan, Türkmen, Türkiye Türkçelerinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır. Köktürk, Eski Oğuz, Özbek, Altay Türkçelerinde ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklere kullanımı tanıklanamadığından ünsüz uyumu durumu hakkında bir tespit yapılamamaktadır.

Çağdaş Türk lehçelerinden Hakas, Kazak, Kırgız, Karakalpak, Kırım Tatar, Nogay Türkçelerinde ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılmıştır. Ekin Kırgız ve Kırım Tatar Türkçelerinde iki şekilli kullanılmasına rağmen ünsüz uyumuna uydurularak kullanılmadığı görülmekteyken; Hakas, Kazak, Karakalpak, Nogay Türkçesinde ünsüz uyumuna uydurularak kullanılmıştır.

2.1.2.3.2. -mAcA

İşlev ve Kökeni

Korkmaz (2009: 93), fiilden ad türetme eki -ma ve isimden isim yapan +CA ekinin kaynaşmasıyla oluşmuş birleşik bir olduğunu ifade etmektedir. Eklendiği fiil kök ve gövdelerinden bir işin yapılma tarzını ve koşullarını ifade eden adlar türetir.

Ekin Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Çağ. -mece

bilmece: bilmece (BLÇTO, 223).

Kuzeybatı Grubu

Kır. Tat. -maça/-maca/-mece

bulmaça: bulmaca, tapmaca: bilmece, çekmece: çekmece (KTTG, 184).

Güneybatı Grubu

Az. -maca/-mece

atmaca: söz dalaşı, çekmece: çekmece, boğmaca: boğaz hastalığı (AzTG, 198).

Trkm. -maça/-maca

goşmaça: eklenti, tapmaca: bulmaca (TTG, 126).

TT -maca/-mece

aldatmaca: aldatmaca, bilmece: bilmece, güldürmece: güldürmece, koşturmaca: koşturmaca, köşe kapmaca: köşe kapmaca (TTŞBG, 160).

Tablo 101 -mAcA Fiilden İsim Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-mAcA
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezm Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	mece
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	-
	Yeni Uygur Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	maça/maca/mece
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
	Nogay Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	maca/mece
	Türkmen Türkçesi	maca/maça
	Türkiye Türkçesi	maca/mece

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Türk dilinin tarihî dönemlerden Çağatay ve çağdaş Türk lehçelerinden Kırım Tatar, Azerbaycan, Türkmen, Türkiye Türkçesinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır. Çağatay Türkçesinde ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklere kullanımı tanıklanamadığından ünsüz uyumu durumu hakkında bir tespit yapılamamaktadır.

2.1.2.3.3. -mAç

İşlev ve Kökeni

Ercilasun (1973: 88), -mAç eki ile ilgili iki görüş bildirmektedir. İlk olarak yemek adları yapan -mAç ekinin -mA eki ile “aş” sözcüğünün birleşmesiyle oluştuğunu, ikinci olarak yapılan işi veya işten etkilenen nesneyi ifade eden adları yapan -mAç ~ -bAç ekinin ise -mA ve -cA eklerinin birleşmesinden geliştiğini söylemiştir. Korkmaz (2009: 94), Argunşah (2014: 110), Güner (2013: 149) ve Paçacıoğlu (2016: 113) Ercilasun’un ifade ettiği ilk görüşüne katılmaktadırlar.

Banguoğlu (2007: 233, 268), bu ek için iki görüş ileri sürmektedir. Bu görüşlerden ilki sıfat türeten “-me” ile küçültme eki “-eç”den meydana geldiğini, ikinci olarak da yemek adları yapan “-meç” ekinin ve “-me” sıfatı üzerine aş sözcüğünün gelmesiyle oluştuğunu belirtmektedir.

Räsänen bu ekin -ma ve +ç eklerinden ifade etmektedir (Nalbant, 2008: 132). Adalı (2004: 101) da birleşik ek olarak ele aldığı -mAç eki için fiilden isim yapan -ma eki ile isimden isim yapan +ç ekine dikkat çekmiştir.

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Krh. -maç

tutmaç: şehriye, kağurmaç: kavrulmuş buğday (DLTGMNÇD, 905).

Hrz. -maç

kıymaç: süzgül (NF, 15).

Kıp. -maç

tutmaç: et sulu hamur çorbası, ovmaç: ufalamak (KTG1, 42; KTG2, 152).

Çağ. -maç

kavurmaç: et, buğday vb. kavrulmuş yiyecek, tutmaç: un aş (ÇT, 130; ÇEK, 51; LM, 305; BLÇTO, 96; ÇYS, 319-320).

Kuzeydoğu Grubu

Alt. -maç

kıurmaç: kavrulmuş buyday (ATG, 88).

Kuzeybatı Grubu

Kırg. -maç/-moç

tolmoç: dılgun, cañılmaç: yanılmaca (KTG, 143).

Kkp. -maş/-paş

jañıltpaş: yanılmaca, uwmaş: küçük hamurlardan yapılmış çorba (KkpTG, 118).

Tat. -maç/-meç

uwmaç: bir çorba, tokmaç: erişte, tegermeç: tekerlek (TRG, 76).

Kır. Tat. -maç

yırtmaç: yırtmaç, kıзмаç: çamaşır mandalı (KTTG, 185).

Kmk. -maç

yırmaç: sökük, kıзмаç: mengene, uwmaç şorpa: duru çorba (TLG, 1010).

Güneybatı Grubu**Gag. -maç/-meç**

yanılmaç: yanılıcı, örtmeçli: örtük, saklanbaç: saklanbaç (GTG, 177).

Az. -maç/-bac

yanılmaç: yanılmaca, atlanbac: birdirbir oyunu, dolanbac: dolambaç (AzTG, 198).

Trkm. -maç/-meç

börtmeç: az pişmiş, dolmaç: vücudu dolgun, germeç: Türkmen çadırının kapısının alt kısmına gerilen ağaç ya da ipin üstüne asılan keçe, gıssanmaç: acele eden hâlde, gızmaç: kızgın, howlukmaç: acele (TTG, 126).

TT -maç/-meç/-baç

yırtmaç: yırtmaç, saymaç: saymaç, atlambaç: çocukların atlama oyunu, almaç: alıcı, eğmeç: kavis, sarmaç: bigudi (TTŞBG, 161).

Tablo 102 -mAç Fiilden İsim Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-MAC
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	maç
	Harezm Türkçesi	maç
	Kıpçak Türkçesi	maç
	Çağatay Türkçesi	maç
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	-
	Yeni Uygur Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	maç
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	maç/moç
	Karakalpak Türkçesi	maş/paş
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	maç/meç
	Kırım Tatar Türkçesi	maç
	Kumuk Türkçesi	maç
	Başkurt Türkçesi	-
	Nogay Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	maç/meç/baç
	Azerbaycan Türkçesi	maç/bac
	Türkmen Türkçesi	maç/meç
	Türkiye Türkçesi	maç/meç/baç

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Türk dilinin tarihî dönemlerinde Karahanlı, Harezmi, Kıpçak, Çağatay ve çağdaş Türk lehçelerinden Altay, Kırgız, Tatar, Kırım Tatar, Kumuk, Gagavuz, Azerbaycan, Türkmen, Türkiye Türkçesinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır. Ekin Harezmi, Altay ve Kıpçak Türkçesinde ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı tanıklanamadığından ünsüz uyumu durumuyla ilgili herhangi bir tespit yapılamamaktadır.

Çağdaş Türk lehçelerinden Karakalpak Türkçesinde ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılan bu ek ünsüz uyumuna uydurularak kullanılmıştır.

2.1.2.3.4. -mAq/-BAk

İşlev ve Kökeni

E. V. Sevortyan -mAk ekinin -mA isim-fiil ekinden geliştiğini söylemektedir (Ganiyev, 2013: 82).

W. Bang ve eki -ma (isim-fiil) ve -k, -g (-ğ, -h) birleşmesiyle açıklamışlardır (Kuznetsov, 1997: 195; Brockelmann, 1952: 254).

Brockelmann, bu ekin -mA ekinden ortaya çıktığını savunmaktadır (1954: 126).

Ramstedt ekin -m fiilden isim yapma eki ve +ak isimden isim yapma ekinin birleşmesiyle oluştuğunu savunmaktadır (Räsänen, 1957: 134; Kuznetsov, 1997: 195; Ganiyev, 2013: 82; Choi, 2010: 247).

Kononov eki -ma fiil ismi ve +GA yönelme durumu ekinin birleşmesiyle açıklamaktadır (Kuznetsov, 1997: 195).

Kuznetsov (1997: 222) -mAk ekinin kökenini bak- fiiline dayandırmaktadır.

Ercilasun (1997: 43), ekin kökenini -mA isim-fiil eki ve ok pekiştirme edatının birleşmesiyle açıklamaktadır.

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Uyg. -mağ/-mek/-mık

yügmek: yığın, ozmak: ileri geçmek, kıçmık: talaş, kısımık: dar geçit (AYS, 365; D, 210; KEYD, 260).

Krh. -mağ/-mek

ķarmak: çengel, türmek: dürüm, örtmek: bağış, tarmak: hayvan pençesi (DLTGMNÇD, 911; KBSY, 162; SAKT, 531-536).

Hrz. -mek/-mağ

ekismek: indirim, boğmağ: kolye, ötmek: ishal (İML, 200; HTİ, 110, NF, 77).

Kıp. -mağ/-mek/-mağ

içmek: içecek şey, kaymak: kaymak, tapunmağ: ibadet, tokmak: tokmak (KHKD, 328, KTG2, 153-154).

Çağ. -mağ/-mek/-mağ

yarmak: akçe, soğmağ: patika yol, çakmak: çakmak, etmek: ekmek (ÇT, 130).

EOT -mağ/-mek

çakmak: çakmak, geymek: zırh, içmek: içecek, kızmağ: şehvet (DKK, 97-99-141; GM, 53-210, EATSAKT, 274-479, KE, 943).

Güneydoğu Grubu

Özb. -mâğ

çekmâğ: yıldırım, sirtmâğ: kement (ÖTG, 71: ÖTGMS, 37).

Y. Uyg. -mağ/-mek

çakmak: şimşek, ilmek: kement (YUTG, 47)

Kuzeydoğu Grubu

Alt. -mağ/-moğ/-pağ

baspağ: el değirmeni, artpağ: geleneksel Altay evinde, yer ocağının üstüne ‘kurut’ kurutmak için kullanılan tahta kafesin konulduğu iki uzun ağaç sırtık, ilmek: çengel, oymoğ: yüksük, kaymak: kaymak (ATG, 85).

Hks. -mağ/-pağ/-bığ

oymağ: oymak, aspağ: aşıt, hırbığ: kar taneciği (HTG, 37-38).

Tuv. -bağ

borbağ-borbağ çaş: küçük yuvarlak gözyaşı, çalbağ deer: geniş gökyüzü, kalbağ daş: yassı taş (Tuv.TG, 142).

Kuzeybatı Grubu

Kzk. -mağ/-mek/-pağ/-pek/-bek

pispek: kırmızı karıştırma aleti, ilmek: düğüm, kermek: ekşi, kıspağ: sıkıntı, kospağ: melez deve yavrusu, barmağ: parmak, üzбек: koparmak, türtpek: devamlı rahatsız etmek (ÇKTG, 74; KTG: 246).

Kırg. -mağ/-moğ/-mök

kaşırmak: olta iğnesi, tabışmak: bilmece, oymok: yüksük, ötmök: geçit (KTG, 144).

Kkp. -mağ/-mek/-pağ/-pek/-bağ

batpağ: bataklık, ilmek: çelgen, tokpağ: tokmak, kaymak: kaymak, jasırınbağ: saklanbağ, jaypağ: düz yassı, taypağ: düz satıl, urpağ: nesil, salpağ: pasaklı, ürpek: karışık (KkpTG, 102-119).

Krç-Blk. -mek

demek: demek, süymekligimi: sevgimi (KMTG, 41)

Tat. -mağ/-mek/-maw

ilmek: ilmik, tabışmak: bilmece, sukmak: patika, kismek: fıçı, ırmaw: oluk, kısmaw: şerit (TLG, 732; ÇTYD-3, 56; TRG, 77).

Kır. Tat. -mağ

barmak: varmak, kartaymak: ihtiyarlamak, özgarmak: yolcu etmek (KTTG, 185).

Kmk. -mağ/-mek

tarmağ: branş, ilmek: düğüm, batmak: çamur, karmak: çengel (TLG, 1010).

Bşk. -mağ/-mek

İlmek: düğüm, kişmek: içi oyuk ağaç kova, kşymak: yufka (BTG, 128).

Nog. -pağ

artpağ: heybe, batpağ: bataklık (NogTG, 90).

Güneybatı Grubu

Az. -mek

etmek: çörek, ilmek: ilmek (AzTG, 200).

Trkm. -mağ/-mek

çakmak: çakmak, gaymak: kaymak, iymek-içmek: yiyecek içecek, oymak: yüksük (TTG, 127).

TT -mağ/-mek

azmak: taşmış dere, çakmak, ekmek (TTŞBG, 96).

Tablo 103 -mAk/-BAk Fiilden İsim Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-mAk
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	mağ/mek/mık
	Karahanlı Türkçesi	mağ/mek
	Harezmi Türkçesi	mek/mağ
	Kıpçak Türkçesi	mağ/mek/mağ
	Çağatay Türkçesi	mağ/mek/mağ
Güneydoğu Grubu	Eski Oğuz Türkçesi	mağ/mek
	Özbek Türkçesi	mâğ
Kuzeydoğu Grubu	Yeni Uygur Türkçesi	mağ/mek
	Altay Türkçesi	mağ/mok/pağ
	Hakas Türkçesi	mağ/pağ/bığ
Kuzeybatı Grubu	Tuva Türkçesi	bağ
	Kazak Türkçesi	pağ/pek/mağ/mek/bek
	Kırgız Türkçesi	mağ/mok/mök
	Karakalpak Türkçesi	bağ/mağ/mek/pağ/pek
	Karaçay-Balkar Türkçesi	mek
	Tatar Türkçesi	mağ/mek/maw
	Kırım Tatar Türkçesi	mağ
	Kumuk Türkçesi	mağ/mek
Güneybatı Grubu	Başkurt Türkçesi	mağ/mek
	Nogay Türkçesi	pağ
	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	mek
Türkmen Türkçesi	Türkiye Türkçesi	mağ/mek
		mağ/mek

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Uygur, Karahanlı, Harezmi, Kıpçak, Çağatay, Eski Oğuz ve çağdaş Türk lehçelerinden Özbek, Yeni Uygur, Tuva, Kırgız, Karaçay-Balkar, Tatar, Kırım Tatar, Kumuk, Başkurt, Gagavuz, Azerbaycan, Türkmen, Türkiye Türkçelerinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır. Ekin Tuva ve Karaçay-Balkar Türkçelerinde ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı tanıklanamadığından ünsüz uyumu durumuyla ilgili herhangi bir tespit yapılamamaktadır.

Çağdaş Türk lehçelerinden Nogay Türkçesinde ötümsüz biçimiyle kullanılan ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumuna uyarken ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumunu bozmaktadır. Ekin ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı tanımlanamadığından ünsüz uyumu durumuyla ilgili herhangi bir tespit yapılamamaktadır.

Çağdaş Türk lehçelerinden Altay, Hakas, Kazak, Karakalpak Türkçesinde ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılan ek ünsüz uyumuna uydurularak kullanılmıştır.

2.1.2.3.5. -mAklık

İşlev ve Kökeni

Gül Keskin (2020: 205) -mAk isim-fiil eki ile +Ilk ~ +Ilg isimden isim yapma ekinin birleşmesiyle oluştuğunu ifade etmiştir.

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Uyg. -maqlıq/-meklig

katıqlanmaqlıq: azimli, serinmeklig: sabırlı (Keskin, 2020: 206).

Krh. -maqlık

aytmaqlık: söylemek (KTG, 162).

Hrz. -maqlıq/-meklik

kılmaqlık: yapmak, sewmeklik: sevme, bitmeklik: bitme, kıpmaqlık: (NF, 313-395; KHKD, 208).

Çağ. -maqlık/-meklik

atmaqlık: atma işi, terelemeklik: kımıldama (ÇT, 131).

EOT -maqlıq

ayırmaqlıq: ayırma (TF, 22).

Güneybatı Grubu

Trkm. -maklıg

bolmaklıg (TDGM, 357).

TT -meklik

görmeklik, bilmeklik (TG, 270).

Tablo 104 -mAGlIG Fiilden İsim Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-mAklık
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	maqlıq/meqliq
	Karahanlı Türkçesi	maqlıq
	Harezmi Türkçesi	maqlıq/meqlik
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	maqlıq/meqlik
Güneydoğu Grubu	Eski Oğuz Türkçesi	maqlıq
	Özbek Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Yeni Uygur Türkçesi	-
	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Tuva Türkçesi	-
	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Nogay Türkçesi	-
	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	maqlıq
	Türkiye Türkçesi	meklik

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Uygur, Karahanlı, Harezmi, Çağatay, Eski Oğuz ve çağdaş Türk lehçelerinden Türkmen, Türkiye Türkçesinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır. Ekin Uygur, Eski Oğuz, Türkmen ve Türkiye Türkçelerinde ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı tanıklanamadığından ünsüz uyumu durumuyla ilgili herhangi bir tespit yapılamamaktadır.

2.1.2.3.6. -mAksız

İşlev ve Kökeni

Gül Keskin (2020: 209), -mAksız eki, isim-fiil -mAk ekinin ve isimden isim yapma +sız eki ile birleşmesiyle meydana geldiğini ifade etmiştir.

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Uyg. maqsız

ağmaqsız: sabit, bulğasmaqsız: özlemeyen, alkınmaqsızın: yok olmayan, yapşınmaqsız bol-ürkmeksiz: korkusuz, qorqmaqsız: korkusuz, uvutmaqsız: utanmaz (KEYD, 267; OTWF, 396-398; EUTG, 357).

Kıp. -meksüz

öldürmeksüz (TF, 264).

EOT -meksüz

beñzetmeksüz (TF, 264).

Tablo 105 -mAksIz Fiilden İsim Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	mAksIz
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	maıksız
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezmi Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	meksüz
	Çağatay Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Eski Oğuz Türkçesi	meksüz
	Özbek Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Yeni Uygur Türkçesi	-
	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Tuva Türkçesi	-
	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Nogay Türkçesi	-
	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Uygur, Kıpçak, Eski Oğuz Türkçesinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır. Ekin Kıpçak Türkçesinde ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı tanıklanamadığından ünsüz uyumu durumuyla ilgili herhangi bir tespit yapılamamaktadır.

2.1.2.3.7. -mAl

İşlev ve Kökeni

Brockelmann (1954: 150) ekin yapısını ‘-ma+l’ şeklinde göstermiştir. Fiil köklerinden sıfat görevli sözcükler türetir.

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

EOT -mal

sağmal: sağılan (TTLKEAT, 97).

Güneybatı Grubu

TT -mal

sağmal: sağımlı, göçmel (TTŞBG, 163).

Tablo 106 -mAl Fiilden İsim Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-mAl
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezmi Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	mal
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	-
	Yeni Uygur Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
	Nogay Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	mal

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Eski Oğuz ve çağdaş Türk lehçelerinden Türkiye Türkçesinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır. Ekin Eski Oğuz Türkçesinde ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı tanımlanamadığından ünsüz uyumu durumuyla ilgili herhangi bir tespit yapılamamaktadır.

2.1.2.3.8. -mAlI

İşlev ve Kökeni

Bu ekin kökeni fiilden isim yapım eki -MA ve isimden isim yapan +LI eklerinin birleşmesinden meydana gelmektedir (Yalçın, 2021: 200; Koç ve Doğan, 2022: 250; Uyğur, 2018: 113). Fiil köklerinden sıfat türeterek nesnenin şeklini anlatan sözcükler yapar.

Ekin Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kuzeybatı Grubu

Kzk. -palı/-peli

aspalı: adamlık kimse, köşpeli: göçebe, juşpalı: bulaşıcı (ÇKTG, 75; KTG: 250).

Kkp. -malı/-balı/-peli

jabilmalı: örtülebilen, kubılmalı: değişken, kızbalı: sıcak, köşpeli: göçebe (KkpTG, 113).

Tat. -malı

ayırmalı: farklı, alınmal, alınabilir, uralmal: sarılan (TRG, 77).

Kır. Tat. -malı

burulmalı: dolambaçlı, aykırılmalı: çok bağırın (KTTG, 186).

Bşk. -malı

asmalı: açılır-kapanır, aşmalı: asılacak yeri olan, ayırmalı: özellikli (BTG, 129).

Güneybatı Grubu**Az. -malı/-meli**

görülmeli iş: görülecek iş, oğunmalı kitap: okunacak kitap, gezmeli bağ: gezilecek bahçe, yeyilmeli şey: yenilecek şey, içilmeli su: içilecek su (AzTG, 200).

TT -malı/-meli

gümüş kakmalı para: gümüş kakmalı para, kurutmalı makine: kurutmalı makine, uzatmalı sevgili: uzatmalı sevgili, seçmeli ders: seçmeli ders, vurmali çalgı: vurmali çalgı (TTŞBG, 163).

Tablo 107 -mAll Fiilden İsim Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-mAll
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezm Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	-
	Yeni Uygur Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	palı/peli
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	malı/balı/peli
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	malı
	Kırım Tatar Türkçesi	malı
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	malı
	Nogay Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	malı/meli
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	malı/meli

Ünsüz Uyumı Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Çağdaş Türk lehçelerinden Kazak Türkçesinde ötümsüz biçimiyle kullanılan ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumuna uyarken ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumunu bozmaktadır. Ekin ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı tanımlanamadığından ünsüz uyumu durumuyla ilgili herhangi bir tespit yapılamamaktadır.

Çağdaş Türk lehçelerinden Tatar, Kırım Tatar, Başkurt, Azerbaycan, Türkiye Türkçelerinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır. Ekin Tatar, Kırım Tatar ve Azerbaycan Türkçelerinde ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı tanımlanamadığından ünsüz uyumu durumuyla ilgili herhangi bir tespit yapılamamaktadır.

Çağdaş Karakalpak Türkçesinde ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılan bu ek ünsüz uyumuna uydurularak kullanılmıştır.

2.1.2.3.9. -mAn

İşlev ve Kökeni

Ramstedt ve Räsänen -mAn ekinin kökenini ma + n şeklinde ifade etmektedirler. (Räsänen, 1957: 135).

Besim Atalay (1940: 9), +mAn ekinin teklik birinci şahıs zamiri olan ‘ben’ sözcüğünden geldiğini ve Türkçedeki b > m değişmesine dayandırarak açıklamaktadır.

Esra Gül Keskin (2020: 210), ekin -mA fiilden isim yapma ekiyle +n pekiştirme unsurunun birleşmesinden meydana gelmiş olabileceğini ve tıpkı -mAk ekinde olduğu gibi -mA ekinin kaybettiği hareket işlevini Ok edatıyla pekiştirilip yeniden kazanmışsa, -mAn ekinde de +n pekiştirme unsurunu alan -mA’nın eylemi yapan kişiyi veya eylemin sonucunu belirtme işlevindeki bir eke genişlediğini savunmaktadır.

Ekin Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kök. -man

azman: azgın (Kül. T. K5).

Uyg. -men

kétmen: kazma (KEYD, 266).

Krh. -man/-men

kurman: ok ve yay konan kap, sıkman: üzüm sıkma zamanı, sökmen: savaşta sırayı söken yiğide verilen ad (KTG, 26, DLTGMNÇD, 191-491).

Hrz. -man/-men

tegirmen: değirmen, batman: ölçü birimi (KHKD, 189; NF, 11).

Kıp. -man/-men

talaşman: haydut, tegirmen: değirmen, çekmen: cepken, yasman: yassı şişe, azman: yaşlı iken enetilmiş aygır (OTWF, 388; CC, 83; KTG2, 154).

Çağ. -man/-men

batman: ölçü birimi, çekmen: kumaş, köçmen: göçmen, tégirmen: değirmen (TDS, 180; ŞHD, 368, ÇT, 131).

EOT -man/-men

batman: ölçü birimi, tegirmen: değirmen (EATE, 136; GM, 74; TTLKEAT, 97; EAT, 56)..

Kuzeybatı Grubu

Kzk. -men

körermen: seyirci, alarmen: müşteri (KTG: 250)..

Kkp. -ban/-ben/-pan/-pen

ketpen: çapa, üzben: hamurun kesilip içine ayran veya yoğurt katılarak yapılan bir yiyecek, sakpan: hamurun el ile sıkılıp parmakların arasından geçirilerek yapılan yemek, sozban: hamurun ince ince kesilerek yağda kızartıldığı bir tür yemek (KkpTG, 112).

Kır. Tat. -man/-men

azman: muazzam, şişman: şişman, değirmen: değirmen (KTTG, 186).

Güneybatı Grubu**Gag. -man/-men**

azman: azgın, şişman: şişman, göçmen: göçmen (GTG, 182).

Az. -man

şişman: şişman, azman: azman (AzTG, 200).

TT -man/-men

değirmen: değirmen, sokman: bir çeşit uzun konçlu çizme, azman: aşırı gelişmiş, şişman: şişman (TTŞBG, 163).

Tablo 108 -mAn Fiilden İsim Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-mAn
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	man
	Uygur Türkçesi	men
	Karahanlı Türkçesi	man/men
	Harezm Türkçesi	men
	Kıpçak Türkçesi	man/men
	Çağatay Türkçesi	men
	Eski Oğuz Türkçesi	men
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	-
	Yeni Uygur Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	men
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	ban/ben/pan/pen
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	man/men
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Nogay Türkçesi	-
	Gagavuz Türkçesi	man/men
	Azerbaycan Türkçesi	man
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	man/men

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Köktürk, Uygur, Karahanlı, Harezm, Kıpçak, Çağatay, Eski Oğuz ve çağdaş Türk lehçelerinden Kazak, Kırım Tatar, Gagavuz, Azerbaycan, Türkiye Türkçesinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır. Ekin Köktürk ve Kazak Türkçelerinde ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı tanıklanamadığından ünsüz uyumu durumuyla ilgili herhangi bir tespit yapılamamaktadır.

Çağdaş Türk lehçelerinden Karakalpak Türkçesinde ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılan bu ek ünsüz uyumuna uydurularak kullanılmıştır.

2.1.2.3.10. -mAZ

İşlev ve Kökeni

Fiil kök ve gövdelerinden kalıcı isimler türeten -mAz eki aslında -r/-Ar/ -Ir/-Ur sıfat fiil ekinin olumsuz biçimidir. Ekin kökeni ile ilgili olarak Ramstedt eki, -m'nin "fiilden isim yapma eki" – e'nin "menfi fiil" -r'nin "geniş zaman eki" olduğunu söyleyerek açıklamıştır. Kotzwicz ise ekin, olumsuz eki -mA ile yokluk bildiren -sIz ekinin birleşmesiyle olduğunu ifade etmiştir. A. von Gabain, Bang ve Ergin ise eki -ma/-me "fiilden fiil yapan ek" -z "fiilden isim yapan ek" olarak açıklamaktadır. Eraslan da bu -mAz ekinin sonundaki z'nin geniş zaman eki -r ile ilgisinin olmadığını savunarak bu görüşleri kabul etmiştir (Eraslan, 1980: 40-41).

Ekin Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Hz. -maz/-mes

bıçmaz: kör, dölenmes: kararsız (İML, 121; ME, 116).

Kıp. -maz/-mas/-mes/-mez

kalmas: kalmaz, ant içmez biz: yemin etmeyiz, kidermez: gidermez, görünmes idi: görünmezdi, yetmez: yetmez, almazlık: almama işi (KTG2, 277-278; CC, 625).

Güneydoğu Grubu

Özb. -mes

korkmes: korkusuz, yetişmeslik: sıkıntı, tügenmes: tükenmez (ÖTG, 71).

Y. Uyg. -mas/-mes

çekinmes: çekilmez, harmas: yorulmaz, zerikmes: bıkmaz, ölmes: ölümsüz, (YUTG, 51).

Kuzeydoğu Grubu

Alt. -bas

aldırbas: önemsiz, caltanbas: korkusuz, cılbas: hantal (ATG, 78).

Tuv. -baz/-mas/-pes/-pez

oğunmas dees: kaybetmemek için, ejeletpes dees: işgal ettirmemek için, ederişpezin: arkadaşlık kurmaması için, bolbazın: sahip olunmaması (Tuv.TG, 236).

Kuzeybatı Grubu

Kırg. -pös

ötpös: kör (KTG, 295).

Kkp. -mas/-pas/-pes

ajıraspas: ayrılmaz, ötpes: sürümsüz mal, tawsılmas: ebedî (KkpTG, 119).

Krç-Blk. -maz/-mez

albermez: saygısız, ataytmaz: hasım, bazınmaz: ödle (TLG, 939; ÇTYD-3, 565).

Kır. Tat. -maz/-mez

büklenmez: sebatkâr, inanılmaz: inanılmaz (KTTG, 186; ÇTYD-3, 383).

Güneybatı Grubu

Az. -maz/-mez

korhmaz: korkmaz, tutulmaz: yakalanmayan, tükenmez: tükenmez, solmaz: rengi solmayan, görünmez: görünmez (AzTG, 201).

TT -maz/-mez

akıl ermez iş, bilinmez sır, çıkmaz sokak, görmez göz, bitmez tükenmez iş, düşmez kalkmaz Allah (TTGŞB, 99).

Tablo 109 -mAz Fiilden İsim Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-mAZ
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezm Türkçesi	maz/mes
	Kıpçak Türkçesi	mas/mes/maz/mez
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	mes
	Yeni Uygur Türkçesi	mas/mes
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	bas
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	baz/mas/pas/pes
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	pös
	Karakalpak Türkçesi	mas/pas/pes
	Karaçay-Balkar Türkçesi	maz/mez
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	maz/mez
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
	Nogay Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	maz/mez
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	maz/mez

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Harezm, Kıpçak ve çağdaş Türk lehçelerinden Özbek, Yeni Uygur, Altay, Karaçay-Balkar, Kırım Tatar, Azerbaycan, Türkiye Türkçesinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır. Ekin Altay ve Kırım Tatar Türkçelerinde ötümsüz ünsüzlerle ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı tanıklanamadığından ünsüz uyumu durumuyla ilgili herhangi bir tespit yapılamamaktadır.

Çağdaş Türk lehçelerinden Tuva ve Karakalpak Türkçesinde ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılan bu ek ünsüz uyumuna uydurularak kullanılmıştır.

Kırgız Türkçesinde ötümsüz biçimiyle kullanılan ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumuna uyarken ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumunu bozmaktadır. Ekin ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı tanıklanamadığından ünsüz uyumu durumuyla ilgili herhangi bir tespit yapılamamaktadır.

2.1.2.3.11. -mazlık

İşlev ve Kökeni

Ekin, -mAz sıfat-fiil ekinin +Ilk isimden isim yapım ekiyle genişletilmesi sonucu olduğu söylenebilir (Korkmaz, 2009: 99).

Ekin Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Güneydoğu Grubu

Özb. -meslik

yetişmeslik: sıkıntı (ÖTG, 71).

Güneybatı Grubu

Az. -mazlık/-mezlik

anlaşılmazlık: birbirini anlayamama, korhmazlık: korkmama (AzTG, 201).

TT -mazlık/-mezlik

aldırmazlık, bilmezlik, gitmezlik, işitmezlik, utanmazlık (TTŞBG, 99).

Tablo 110 -mAzlık Fiilden İsim Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-mazlık
Tarihi Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezm Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	meslik
	Yeni Uygur Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
	Nogay Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	mazlık
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	mazlık/mezlik

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Çağdaş Türk lehçelerinden Özbek, Azerbaycan, Türkiye Türkçelerinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır.

2.1.2.3.12. -mık

İşlev ve Kökeni

Geçişli fillerden ad türeten ve işlek olmayan bir ektir. Ekin kökeni ile ilgili olarak bir bilgiye ulaşılamamıştır.

Ekin Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünüm

Gag. -mık/-mik

kıymık: kıymık, kesmik: saman kırıntısı (GTG, 182).

Az. -mık

etmek: çörek, ilmek: ilmek, dırmık: tırmık (AzTG, 200).

TT -mık/-mik/-muk

atmık, boğmuk, cırmık, kesmik, kıymık, soymuk (TTŞBG, 99).

Tablo 111 -mık Fiilden İsim Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-mık
Tarihi Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezm Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	-
	Yeni Uygur Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Nogay Türkçesi	-
	Gagavuz Türkçesi	mık/mik
	Azerbaycan Türkçesi	mık
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	mık/mik/muk

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Gagavuz, Azerbaycan ve Türkiye Türkçelerinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır.

2.1.2.3.13. -mXr

İşlev ve Kökeni

Ramstedt, bu eki Moğolca “buri” sözcüğüne dayandırmaktadır (Räsänen, 1957: 136).

Esra Gül Keskin (2020: 211), eki oluşturan unsurlar hakkında emin olmamakla birlikte -m fiilden isim yapım eki ve +Ir isimden isim yapım ekinin olduğunu düşünmektedir.

Ekin Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Uyg. -mır/-mur

yağmur: yağmur, almır: hırs (OTWF, 389-390; EUTD, 62; KEYD, 260, AYS, 359).

Krh. -mur

yağmur: yağmur (KBİ, 75).

Hrz. -mur

yağmur: yağmur (KHKD, 189; İMS, 28).

Kıp. -mur

yağmur~yamğur: yağmur (KTG2, 155).

Çağ. -mur

yağmur~yamğur: yağmur (ÇEK, 51; AD, 102; ÇT, 131).

EOT -mur

yağmur: yağmur (DKK, 97; EAT, 56; TTLKEAT, 97).

Kuzeybatı Grubu

Tat. -mır/-mır

uymır: oyma, kısmır: cimri, üsmır: yeni yetme (TRG, 77).

Kır. Tat. -mır/-mur/-mür

kıtmır: kıskanç, sıkır: cimri, yağmur: yağmuş, ösmür: yeni yetme delikanlı (KTTG, 186).

Bşk. -mır/-mır

hıkmır: cimri, üsmır: yeni yetme (BTG, 130).

Güneybatı Grubu

Az. -mur

yağmur: yağmur (AzTG, 201).

TT -mur

yağmur (TTGŞB, 166).

Tablo 112 -mİr Fiilden İsim Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-mXr
Tarihi Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	mır/mur
	Karahanlı Türkçesi	mur
	Harezmi Türkçesi	mur
	Kıpçak Türkçesi	mur
	Çağatay Türkçesi	mur/mür
Güneydoğu Grubu	Eski Oğuz Türkçesi	mur
	Özbek Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Yeni Uygur Türkçesi	-
	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Tuva Türkçesi	-
	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	mır/mir
	Kırım Tatar Türkçesi	mır/mur/mür
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	mır/mir
Güneybatı Grubu	Nogay Türkçesi	-
	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	mur
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	mur

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Türk dilinin tarihi dönemlerinden Uygur, Karahanlı, Harezmi, Kıpçak, Çağatay, Eski Oğuz ve çağdaş Türk lehçelerinden Tatar, Kırım Tatar, Başkurt, Azerbaycan, Türkiye ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır. Ekin Uygur, Karahanlı, Harezmi, Kıpçak, Çağatay, Eski Oğuz, Azerbaycan ve Türkiye Türkçelerinde ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı tanımlanamadığından ünsüz uyumu durumuyla ilgili herhangi bir tespit yapılamamaktadır.

2.1.2.3.14. -mİş

İşlev ve Kökeni

Serebrennikov-Gadjieva (2011: 196) ekin asıl biçiminin “-bış, -biş” olduğunu belirterek fiilden türemiş sıfatın -m ve -ış/-iş eklerinin birleşmesiyle oluştuğunu söylemiştir.

Ramstedt, bu ekin kökeni hakkında -m fiilden isim yapma eki ve “iş: iş, şey” sözcüğünün kaynaşmasıyla oluştuğunu öne sürmüştür (KTLG, 2018: 109).

W. Bang, ekin kökenini -m fiilden isim yapma eki ve +ş eklinin birleşmesiyle açıklamıştır (Räsänen, 1957: 137).

J. Nemeth ekin -m ve -ş’li fiil isimlerinin kaynaşıp bir araya gelerek oluştuğunu belirtir (Kuznetsov, 1997: 194).

C. Brockelmann ekin kökeni ile ilgili olarak J. Nemeth ve W. Bang’ın açıklamaları kabul etmiş ve ona göre -m ve -ş başlangıçta soyut fiillerden isim türetirken, daha sonra bu iki ek bir araya gelerek geçmiş zaman ifade etmeye başladığını ifade etmiştir (Brockelmann, 1954: 263).

Şçerbak, karşılaştırmalı ses bilgisel verilerin ışığında -mİş, -mUş ekinin eski şeklinin -pış ~ -puş olduğunu düşünmenin doğal olacağını düşünmektedir (Şçerbak, 2016: 105).

KTLG (2018: 552)'de -mİş ekinin -(I)m eki ve "iş" sözcüğünün birleşmesiyle oluştuğu ifade edilmiştir.

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kök. -mış/-miş

barmış: zengin, ermiş: zengin (OTG, 89; ETYSVİ, 401).

Uyg. -mış/-miş

sakınmış: fikir, teginmiş: dilek (KİP, 17)

Krh. -mış/-miş

odğurmuş: kişi adı (KTSY, 162).

Hrz. -miş

kuturmuş: yaramaz (İML, 33).

Çağ. -mış/-miş

tutulmuş: tutsak (ÇMS, 40).

EOT -mış/-miş

azmış: yoldan çıkmış (MT, 155).

Güneydoğu Grubu

Özb. -mış/-miş

hisâblenmiş: hesaplanmış, geçmiş: geçmiş, yâzmış: suç (ÖTG, 71).

Y. Uyg. -mış/-muş/-müş

kılmış: suç, geçmiş: geçmiş, turmuş: hayat, ötmüş: geçmiş (YUTG, 51; ÇTYD-2, 129).

Kuzeydoğu Grubu

Alt. -mış

ıltarmış: yumuşak ot, yün (ATG, 88).

Kuzeybatı Grubu

Kzk. -mıs/-miş/-bis

kılmış: suç, bolmıs: varlık, atalmıs: adı geçen, könbis: dayanıklı, jazmış: kader (ÇKTG, 74; KTG: 250).

Kırg. -mış/-muş

cazmış: yazgı, uķmış: şaşılacak haber, turmuş: yaşantı (KTG, 144).

Kkp. -mıs/-miş

bolmıs: var oluş, jazmış: kader, turmıs: hayat (KkpTG, 114).

Tat. -mış

tuvmış: doğma, uzmmış: geçme, kırıkmmış: uyruğu kırılan tay, tormış: hayat (TLG, 734; ÇTYD-3, 57).

Kır. Tat. -muş

turmuş: hayat, doğmuş: kardeş (KTTG, 187; ÇTYD-3, 383).

Bşk. -mış/-mũř

bulmış: gerçeklik, kırkmmış: yelesi kırılmış tay, bũtmũř: karakter, yazmmış: kader (BTG, 131).

Güneybatı Grubu

Az. -mış/-mũř

kėçmmıř: geçmmış, sũzũlmmıř: sũzũlmmıř, yazılmış: yazılmış (AzTG, 201).

Tablo 113 -mış Fiilden İsim Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Leheçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-mış
Tarihi Türk Leheçeleri	Köktürk Türkçesi	mış/mış
	Uygur Türkçesi	mış/mış
	Karahanlı Türkçesi	mış
	Harezm Türkçesi	mış
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	mış/mış
	Eski Oğuz Türkçesi	mış/mış
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	mış
	Yeni Uygur Türkçesi	mış/muş/mũř
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	mış
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	mış/mış/bıs
	Kırğz Türkçesi	mış/muş
	Karakalpak Türkçesi	mıs/mış
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	mış
	Kırım Tatar Türkçesi	muş
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	mış/mũř
	Nogay Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	mış/mış/mũř
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Türk dilinin tarihi dönemlerinden Köktürk, Uygur, Karahanlı, Harezm, Çağatay, Eski Oğuz ve çağdaş Türk leheçelerinden Özbek, Yeni Uygur, Altay, Kazak, Kırğz, Karakalpak, Tatar, Kırım Tatar, Başkurt, Azerbaycan Türkçelerinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır. Ekin Köktürk, Uygur, Karahanlı, Harezm, Çağatay, Eski Oğuz, Altay, Kazak, Kırğz, Karakalpak, Kırım Tatar Türkçelerinde ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı tanımlanamadığından ünsüz uyumu durumuyla ilgili herhangi bir tespit yapılamamaktadır.

2.1.2.3.15. -mlt

İşlev ve Kökeni

Ekin kökeni ile ilgili herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.

Ekin Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Güneybatı Grubu

Trkm. -mıt/-mit

almt: ödül, iymit: yemek, yiyecek (TTG, 127).

Tablo 114 -mlt Fiilden İsim Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-mlt
Tarihi Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezm Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	-
	Yeni Uygur Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Nogay Türkçesi	-
	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	mıt/mit
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Çağdaş Türk lehçelerinden Türkmen Türkçesinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır. Ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı tanıklanamadığından ünsüz uyumu durumuyla ilgili herhangi bir tespit yapılamamaktadır.

2.1.2.3.16. -pağ

İşlev ve Kökeni

Fiil kökünden sıfat görevli sözcük türetilirken kullanılan ek, sadece Türkiye Türkçesinde bir örnekte karşımıza çıkmaktadır. Ekin kökeni hakkında bir bilgiye ulaşılamamıştır. Ekin yaygın kullanılmamasından ötürü gramer kitaplarında da kullanımına az rastlanmaktadır.

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kuzeybatı Grubu

Güneybatı Grubu

TT -pak

kaypak (TDB, 198).

Tablo 115 -pak Fiilden İsim Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-pAk
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezm Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	-
	Yeni Uygur Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
	Nogay Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	-pak

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Çağdaş Türk lehçelerinden Türkiye Türkçesinde ötümsüz biçimiyle kullanılan ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumuna uyarken ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumunu bozmaktadır.

2.1.2.3.17. -palık

İşlev ve Kökeni

Ceyhun Vedat Uygur, ekin -ma fiilden isim yapım eki ile -lık isimden isim yapım ekinin birleşmesiyle oluştuğunu ifade etmiştir. (Uygur, 2018: 119).

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kuzeybatı Grubu

Kkp. -palık

aқpalık: kâh artıp kâh azalan (KkpTG, 119).

Güneybatı Grubu

TT -malık/-melik

açmalık: kiri çıkarmak için kullanılan her türlü madde, anmalık: hatıra, göstermelik: gösteriş olan, saçmalık: saçma konulan yer (TS-1-2, 39-201-1415-2810).

Tablo 116 -palık/-mAlık Fiilden İsim Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-palık/-mAlık
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezm Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	-
	Yeni Uygur Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	palık
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
	Nogay Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	malık/melik

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Çağdaş Türk lehçelerinden Karakalpak Türkçesinde ötümsüz biçimiyle kullanılan ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumuna uyarken ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumunu bozmaktadır. Ekin ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı tanımlanamadığından ekin bu lehçedeki ünsüz uyumu durumuyla ilgili herhangi bir tespit yapılamamaktadır.

Türkiye Türkçesinde ötümlü biçimiyle kullanılan ekin ötümlü ünsüzlerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ötümsüz ünsüzlerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır.

2.1.3. İsimden Fiil Yapım Eklerinde Ünsüz Uyumu

2.1.3.1. Damak Ünsüzleri

Çıkış yerine göre dilin arka damak /ğ/, /k/, /ñ/ ve ön damak /g/, /k/ bölgelerinde oluşan seslerle başlayan ekler bu başlık altında incelenmiştir.

2.1.3.1.1. +GA-

İşlev ve Kökeni

Ekin kökeni hakkında Baskakov ve Sevortyan bu ekin "-gl" ekinin varyantı olduğu görüşünü dile getirmişlerdir. W. Bang ise ekin çıkışını "-a" ekine dayandırmış ve /g/ sesinin sonradan meydana geldiğini ifade etmiştir (Ganiyev, 2013: 159).

Ekin Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kök. +ka-/ke-

isirke-: bir kayıp için üzülmek, yarlıgka: buyruk (OTG, 85).

Uyg. +ge-/ka-/ke-

emge-: sıkıntı çekmek, erinçke-: acımak, yarlıgka-: buyurmak (EUTD, 63).

Hrz. +ga-

çulga-: dökmek, serpmek (KHKD, 190).

Kıp. +ga-/ka-/ke-

ınçka-: inlemek, iyiske-: koklamak, yırğa-: eğlenmek (KTG2, 164).

Güneydoğu Grubu

Özb. +ka-/ke-

açka-: acıkmak, peyka-: anlamak, iske-: koklamak, seska-: seslenmek (ÖTG, 75; ÖTGMS, 38).

Y. Uyg. +ka-/ke-

çañka-: susamak, iske-: koklamak, (YUTG, 42).

Kuzeybatı Grubu

Kzk. +ka-/ke-

iyiske-: koklamak, şayka-: çalkalamak (ÇKTG, 70; KTG: 286).

Kırg. +ka-/kö-

bürkö-: örtmek, cayka-: çırpma, çümkö-: örtmek (KTG, 125).

Kkp. +ga-/ka-

jabırka-: bezmek, jayga-: yerleşmek (KkpTG, 123).

Krç-Blk. +ga-

bulga-: sallamak, çulga-: dolamak (KMTG, 41).

Tat. +ka-/ke-

iske-: hatırlamak, çayka-: çalkalamak (BTTSY, 159).

Nog. +ğa-/+қа-

қарға-: küfür etmek, tusқа-: nişan almak, şulğa-: çevrelemek (NogTG, 80).

Tablo 117 +GA- İsimden Fiil Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	+GA-
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	қа/ke
	Uygur Türkçesi	ge/қа/ke
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezmi Türkçesi	ğa
	Kıpçak Türkçesi	ğa/қа/ke
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	қа/ke
	Yeni Uygur Türkçesi	қа/ke
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	қа/ke
	Kırgız Türkçesi	қа/кө
	Karakalpak Türkçesi	ğa/қа
	Karaçay-Balkar Türkçesi	ğa
	Tatar Türkçesi	қа/ke
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	һа/һе/ке
	Nogay Türkçesi	ға/қа
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Köktürk ve çağdaş Türk lehçelerinden Özbek, Yeni Uygur, Kazak, Kırgız, Tatar, Başkurt Türkçelerinde ötümsüz biçimiyle kullanılan ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumuna uyarken ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumunu bozmaktadır. Özbek Türkçesinde ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklere kullanımı tanıklanamadığından ünsüz uyumu durumu hakkında bir tespit yapılamamaktadır.

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Harezmi ve çağdaş Türk lehçelerinden Karaçay-Balkar Türkçesinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır. Ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı tanıklanamadığından ekin ünsüz uyumu durumuyla ilgili herhangi bir tespit yapılamamaktadır.

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Uygur, Kıpçak ve çağdaş Türk lehçelerinden Karakalpak, Nogay Türkçesinde Türkçelerinde ek ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılmıştır. Yeni Uygur ve Karakalpak Türkçelerinde iki şekilli kullanılmasına rağmen ünsüz uyumuna uydurularak kullanılmamışken, Kıpçak ve Nogay Türkçelerinde bu ek ünsüz uyumuna uydurularak kullanılmıştır.

2.1.3.1.2. +GAR-

İşlev ve Kökeni

Geçişli eylemler üretir. Bu ekle oluşturulan fiiller hem ettirgen hem de geçisiz olabilirler.

N. K. Dmitriyew ve E. V. Sevortyan'ın +gAr- ekinin kökenini -ra ekine dayandırdığını ifade etmiştir (Ganiyev, 2013: 167).

Hacıeminoğlu (1984: 151), bu ek ile ilgili iki ihtimal üzerinde durmuştur. İlk olarak +k- isimden fiil yapma ekiyle türemiş fiillere -Ar- ettirgenlik ekinin gelmesiyle oluşmuş olabileceği; ikinci olarak /g/ ile biten isimlere +Ar- isimden fiil yapım ekinin gelmesiyle oluşan fiil, vurgusuz orta hecenin düşmesi sebebiyle yanlış bölünme sonucu bu ekin ortaya çıkmış olabileceğini söylemiştir.

Marcel Erdal (1991: 747) ve Şinasi Tekin (1992: 82), +gAr- ekini +(X)k- + -Ar- eklerinin birleşmesine dayandırır.

Ergin (2018: 182), +gAr- ekinin Batı Türkçesinde /g/ sesi düşmüş ve asıl +Ar eki ile karışarak tek ek hâline gelişmiş olabileceğini ifade etmiştir.

C. Brockelmann (1954: 217), +gAr- ekinin yapısını sıfat türeten -Ig eki ve er- ‘olmak’ fiilinin birleşmesiyle açıklamıştır.

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kök. +ğar-/+ger-

içger-: bağımlı kılmak, taşğar-: çıkarmak (OTG, 84).

Uyg. +ger-/+kar-/+ker-

çınkar-: araştırmak, içger-: dahil etmek, tüpker-: aslını araştırmak, taşğar-: oduyu sefere çıkarmak (EUTG, 114).

Krh. +ğar-/+ger-/+kar-/+ker-

muñkar-: bunalmak, sarğar-: sararmak, içger-: içeriye sokmak, atğar-: otlamak, tüpker-:aslını araştırmak (KTG, 152).

Hrz. +ğar-

suwğar-: (KHKD, 190).

Çağ. +kar-

başkar-: başlamak, kutkar-: kurtarmak, sıpkar-: hızla içmek, taşkar-: dışarı çıkmak (ÇT, 133).

Güneydoğu Grubu

Özb. +ğar-/+kar-

cemğar-: parça parça toplamak, başkar-: yürütmek (ÖTG, 74).

Y. Uyg. +kar-/+ker-

başkar-: yönetmek, eskert-: hatırlatmak (YUTG, 42).

Kuzeydoğu Grubu

Alt. +ğor-/+kar-/+kor-

atkar-: göndermek, başkar-: idare etmek, koşkor-: yakıp yıkmak, oyğor-: anlamak (ATG, 90).

Hks. +ğar-/+ker-

oğar-: otlatmak, inker-: astar dikmek (HTG, 40)

Tuv. +ğar-/+kar-/+ker-

sayğar-: çözümlemek, aşkar-: yedirmek, başkar-: yönetmek, esker-: farkına varmak (Tuv.TG, 283)

Kuzeybatı Grubu

Kzk. +ğar-/++kar-/++ker-

suwğar-: sulamak, başkar-: yönetmek, esker-: hatırlamak (ÇKTG, 69; KTG: 285).

Kırg. +kar-/++kör-/++kaz-

başkar-: başa geçmek, atkar-: ata binmek, töñkör-: devirmek, atkaz-: ata binmek, otkaz-: otlamak (KTG, 126-127).

Kkp. +ğar-/++kar-/++ker-

başkar-: idare etmek, esker-: hatırlamak, suwğar-: sulamak (KkpTG, 125).

Krç-Blk. +ger-/++ker-

eskert-: hatırlatmak (KMTG, 41).

Tat. +ğar-/++ger-/++kar-/++ker-

atkar-: birinin işini yapmak, başkar-: icra etmek, cilger-: hafiften esmek, aňgar-: anlamak (TLG, 737; ÇTYD-3, 56).

Kmk. +ğar-/++ger-

barğar-: değişmek, esger-: hatırlamak, kütğar-: kurtarmak (TLG, 1012).

Bşk. +ger-/++kar-

başkar-: gerçekleştirmek, yılger-: dalgalanmak (BTG, 145).

Nog. +ğar-/++kar-

kütğar-: kurtarmak, oňgar-: tamir etmek, suwğar-: sulamak (NogTG, 80).

Güneybatı Grubu

Trkm. +ğar-/++ger-/++jar-

çingar-: gerçekleştirmek, dikger-: dikilmek, gapgar-: bir kaba doldurmak, kabın içine koymak, sargar-: sararmak, yazgar-: suçlamak, akjar-: ağarmak, bugjar-: buharlaşmak, çaljar-: grileşmek, suwjar-: sulanmak (TTG, 137-142).

Tablo 118 +GAR- İsimden Fiil Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	+GAR-
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi Uygur Türkçesi Karahanlı Türkçesi Harezmi Türkçesi Kıpçak Türkçesi Çağatay Türkçesi Eski Oğuz Türkçesi	ğar/ger ger/ğar/ker ğar/ger/ğar/ker ğar - ğar -
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi Yeni Uygur Türkçesi	ğar/ğar ğar/ker
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi Hakas Türkçesi Tuva Türkçesi	ğor/ğar/ğor ğar/ker ğar/ğar/ker
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi Kırgız Türkçesi Karakalpak Türkçesi Karaçay-Balkar Türkçesi Tatar Türkçesi Kırım Tatar Türkçesi Kumuk Türkçesi Başkurt Türkçesi Nogay Türkçesi	ğar/ğar ğar/kör/ğar ğar/ğar/ker ker ğar/ger/ğar/ker - ğar/ger ger/ğar ğar/ğar
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi Azerbaycan Türkçesi Türkmen Türkçesi Türkiye Türkçesi	- - ğar/ger/jar -

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Köktürk, Harezmi ve çağdaş Türk lehçelerinden Kumuk, Türkmen Türkçelerinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır. Harezmi Türkçesinde ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklere kullanımı tanımlanamadığından ünsüz uyumu durumu hakkında bir tespit yapılamamaktadır.

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Çağatay ve çağdaş Türk lehçelerinden Yeni Uygur, Hakas, Kırgız, Karaçay-Balkar Türkçelerinde ötümsüz biçimiyle kullanılan ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumuna uyarken ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumunu bozmaktadır. Çağatay ve Yeni Uygur Türkçelerinde ekin ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklere kullanımı tanımlanamadığından ünsüz uyumu durumu hakkında bir tespit yapılamamaktadır.

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Uygur, Karahanlı ve çağdaş Türk lehçelerinden Özbek, Altay, Tuva, Kazak, Karakalpak, Karaçay-Balkar, Tatar, Başkurt, Nogay Türkçelerinde ek ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılmıştır. Uygur ve Karahanlı Türkçelerinde iki şekilli kullanılmasına rağmen ünsüz uyumuna uydurulmadan kullanıldığı görülürken; Özbek, Altay, Tuva, Kazak, Karakalpak, Karaçay-Balkar, Tatar, Başkurt Türkçelerinde ise ünsüz uyumuna uydurularak kullanıldığı görülmektedir.

2.1.3.1.3. +GI-

İşlev ve Kökeni

İsim köklerinden fiil türetir. Ekin kökeni ile ilgili olarak bakınız +GA-.

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Güneydoğu Grubu

Özb. +ğı-/+gi-

tizğı-: fışkırıp çıkmak, selgi-: kurumak (ÖTG, 74).

Y. Uyg. +ğı-/+ki-

çañğı-: toslanmak, bazğı-/bazli-: ürpermek, iskit-: ıslık çalmak (YUTG, 43).

Kuzeybatı Grubu

Kzk. +ğı-/+ki-

kölki-: dolup taşmak-, orğı-: atlamak (KTG: 286).

Kkp. +ğı-

şañğı-: toz olmak, tozañğı-: toz kalkmak (KkpTG, 123).

Nog. +ğı-/+kı-

añkı-: duyulmak, pıskı-: sigara içmek, ızğı-: kaynaşmak (NogTG, 80).

Tablo 119 +GI- İsimden Fiil Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	+GI-
Tarihi Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezmi Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi Yeni Uygur Türkçesi	ğı/gi gi/ki
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	ğı/ki
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	ğı
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
	Nogay Türkçesi	ğı/kı
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Çağdaş Türk lehçelerinden Özbek ve Karakalpak Türkçelerinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır. Ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı tanıklanamadığından ekin bu lehçelerdeki ünsüz uyumu durumuyla ilgili herhangi bir tespit yapılamamaktadır.

Çağdaş Türk lehçelerinden Yeni Uygur, Kazak ve Nogay Türkçelerinde ek ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılmıştır. Nogay Türkçesinde iki şekilli kullanılmasına rağmen ünsüz uyumuna uydurulmadan kullanıldığı görülürken; Yeni Uygur ve Kazak Türkçelerinde ünsüz uyumuna uydurularak kullanılmıştır.

2.1.3.1.4. +GXr-

İşlev ve Kökeni

Ses yansımali köklere gelerek ünlem görevli fiiller türetir.

Erdal (1991: 466-468) “+kı-” eki ile geçişsiz fiiller yapan “-r-” ekinin birleşmesiyle oluşmuş bir ek olduğunu ifade etmektedir.

Banguoğlu (2011: 213) isimden fiil yapım eki +Ir- ekinin /k/ ile biten iki heceli isimlere getirilerek sözcük kökündeki orta hecenin düşüp son ses /k/'nin +Ir- ile birleşmesi sonucu doğduğunu düşünmektedir. Korkmaz (2009: 115) da ekin kökeni ile ilgili Banguoğlu ile aynı düşünceleri paylaşarak eki +k-(I)r- şeklinde ayırmıştır.

Deny (2012: 336) isimden fiil yapım eki +kIr- ile “-ğAr, -kAr> -Ar” ettirgenlik ekileri arasında bir bağlantı kurulabileceğine söylemiştir.

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Uyg. +kır-

aykır-: haykırmak, yañkır-: yankılamak (EUTG, 114; KEYD, 271; OTWF, 466; TDLŞBF, 159; AYS, 360).

Krh. +ğır-/ +kır-/ +kir-/ +kür-/ +hır-

tazğır-: kelleşmek, tozğır-: tozlanmak, bürkir-: püskürtmek, ötkür-: öksürmek, kıçhır-: hıçkırmak, sızğır-: ıslık çalmak, bırkır-: birk diye ses çıkarmak (KTG, 153; KHKD, 61; TDLŞBF, 159; DLTGMNÇD, 281-540).

Hrz. +ğır-/ +kır-/ +kür-

bışğır-~bışkır-: gülümsemek, tüfkür-: tükürmek (NF, 192; KHKD, 190; ME, 102; İML, 82-290).

Kıp. +kır-/ +kir-/ +kur-/ +kür-/ +gür

bıçkır-: horlamak, bülğür-: büngüldemek, çüçkür-: hapşurmak, kıçkır-: bağırarak, yötkür-: öksürmek, bürkür-: püskürtmek, askur-: öksürmek (KTG2, 164, CC, 86-687-730; KHKD, 330).

Çağ. +ğır-/ +kir-

inçkir-: ince sesle ağlamak, kıçğır-: çağırarak (ÇT, 133; LM, 220).

EOT +kır-

haykır-: bağırarak (EAT, 76; EM, 54).

Güneydoğu Grubu

Özb. +kır-/ +kir-

eykır-: haykırmak, keçkir-: geç olmak, kıyıkır-: bağırarak (ÖTG, 75).

Y. Uyg. +kür-

çüçkür-: aksırmak, öñkür-: ağlamak (YUTG, 44).

Kuzeydoğu Grubu

Alt. +kır-/ +kür-

bışkır-: hapşırarak, ışkır-: horuldamak, kışkır-: bağırarak, cötkür-: öksürmek (ATG, 91).

Hks. +gür-/ +kür-

pürgür-: püskürtmek, üskür-: hırlamak (HTG, 40).

Kuzeybatı Grubu

Kzk. +ğır-/ +kır-/ +kir-

tüşkir-: hapşırarak, ışkır-: ıslık çalmak, şıñğır-: bağırarak, kışkır-: haykırmak (ÇKTG, 70; KTG: 285).

Kırg. +kır-/ +kür-

katkır-: kahkaha atmak, bışkır-: aksırmak, cötkür-: öksürmek (KTG, 127).

Kkp. +ğır-/ +kır-

aykır-: haykırmak, ışkır-: balgam, ızğır-: üfleme (KkpTG, 122).

Krç-Blk. +gür-

cötgür-: öksürmek, çüçgür-: hapşurmak (TLG, 940).

Kır. Tat. +ğır-/gür-/kır-

aykır-: haykırmak, kıçkır-: şiddetli bir şekilde bağırarak, sümgür-: sümürmek, sızgır-: ıslık çalmak (KTTG, 160).

Bşk. +ğır-

yılğır-: savurmak (BTG, 145).

Nog. +ğır-/gir-/kır-/kir-

ızgır-: ulumak, kışkır-: bağırarak, pışkır-: horuldamak, simgır-: sümürmek, yötkir-: öksürmek, sızgır-: ıslık çalmak (NogTG, 81).

Güneybatı Grubu**Gag. +kır-**

aykır-: haykırmak, hınçkır-: hıçkırmak (GTG, 175)

Trkm. +ğır-/gür-/kır-

asğır-: aksırmak, çıñkır-: ciyak ciyak bağırarak, haykır-: haykırmak, hınçgır-: anıracak gibi yapıp yavaş ses çıkarmak, küşgür-: kışkırtmak (TTG, 143).

TT +kır-/kür-

sümür-, çavkır-, fişkır-, haykır-, hıçkır-, hünkür- (TTGŞB, 115).

Tablo 120 +GXr- İsimden Fiil Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	+GXr-
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	kır
	Karahanlı Türkçesi	ğır/kır/kir/kür/hır
	Harezmi Türkçesi	ğır/kır/kür
	Kıpçak Türkçesi	kır/ğır
	Çağatay Türkçesi	ğır/kir
Güneydoğu Grubu	Eski Oğuz Türkçesi	kır
	Özbek Türkçesi	kır/kir
Kuzeydoğu Grubu	Yeni Uygur Türkçesi	kür
	Altay Türkçesi	kır/kür
	Hakas Türkçesi	gür/kür
Kuzeybatı Grubu	Tuva Türkçesi	-
	Kazak Türkçesi	ğır/kır/kir
	Kırgız Türkçesi	kır/kür
	Karakalpak Türkçesi	ğır/kır
	Karaçay-Balkar Türkçesi	gür
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	ğır/gür/kır
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	ğır
Güneybatı Grubu	Nogay Türkçesi	ğır/gir/kır/kir
	Gagavuz Türkçesi	kır
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	ğır/gür/kır
	Türkiye Türkçesi	kır/kür

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Uygur, Eski Oğuz ve çağdaş Türk lehçelerinden Özbek, Yeni Uygur, Altay, Kırgız, Gagavuz, Türkiye Türkçelerinde ötümsüz biçimiyle kullanılan ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumuna uyarken ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumunu bozmaktadır. Altay ve Kırgız Türkçelerinde ekin ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklere kullanımı tanıklanamadığından ünsüz uyumu durumu hakkında bir tespit yapılamamaktadır.

Çağdaş Türk lehçelerinden Karaçay-Balkar, Başkurt Türkçelerinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır. Başkurt Türkçesinde ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklere kullanımı tanıklanamadığından ünsüz uyumu durumu hakkında bir tespit yapılamamaktadır.

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Karahanlı, Harezmi, Kıpçak, Çağatay ve çağdaş Türk lehçelerinden Hakas, Kazak, Karakalpak, Kırım Tatar, Nogay, Türkmen Türkçelerinde ek ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılmıştır. Karahanlı, Harezmi, Kıpçak, Çağatay Türkçelerinde iki şekilli kullanılmasına rağmen ünsüz uyumuna uydurulmadan kullanıldığı görülürken; Hakas, Kazak, Karakalpak, Kırım Tatar, Türkmen Türkçelerinde ise ünsüz uyumuna uydurularak kullanıldığı görülmektedir.

2.1.3.1.5. +kıldA-

İşlev ve Kökeni

Ek, isimden fiil yapan +GXr- eki ile fiilden fiil yapım eki -DA-'nın birleşmesiyle oluşmuştur.

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kuzeybatı Grubu

Tat. +kılđa-/++kilde-

kıtkıldew-: kıkır kıkır gülmek, yılkıldaw-: ışıldamak, qarkıldaw-: gaklamak (TRG, 69).

Bşk. +kılda

qarqıldıa-: gak gak etmek, yılkılda-: ışıldamak (BTS, 332-729).

Tablo 121 +kİldA- İsimden Fiil Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	+kİldA-
Tarihi Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezm Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi Yeni Uygur Türkçesi	- -
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi Hakas Türkçesi Tuva Türkçesi	- - -
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi Kırgız Türkçesi Karakalpak Türkçesi Karaçay-Balkar Türkçesi Tatar Türkçesi Kırım Tatar Türkçesi Kumuk Türkçesi Başkurt Türkçesi Nogay Türkçesi	- - - - kılda/kilde - - kılda -
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi Azerbaycan Türkçesi Türkmen Türkçesi Türkiye Türkçesi	- - - -

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Çağdaş Türk lehçelerinden Tatar ve Başkurt Türkçelerinde ötümsüz biçimiyle kullanılan ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumuna uyarken ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumunu bozmaktadır.

2.1.3.1.6. +KXRa-

İşlev ve Kökeni

Ramstedt; ekin Türkçe ve Moğolcada ortak bir ek olduğunu belirterek eki, Moğolca -gi-/ -ki- ve -ra- eklerinin birleşimi olarak görmüş ve Moğolca "ge-: söylemek" fiiline dayandırmaktadır (Tekin, 1982: 504-513).

Ekin Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Çağ. +küre-

ürküre-: uyuklamak (ÇT, 133).

Güneydoğu Grubu

Özb. +dire-/ +kıra-/ +kire-

gürkire-: yetişmek, şerkıra-: şarıldamak, şâvdire-: çağlamak, valdire-: ağzına geleni söylemek, diydire-: titremek, gildire-: silik görünmek (ÖTG, 74-75; ÖTGMS, 38).

Y. Uyg. +gira-/ +kira-/ +küre-/ +cira-/ +cura-/ +çire-

gañgira-: şaşırmak, gürküre-: gürüldemek, varkira: yüksek sesle bağırmak, culcura-: eskitmek, kağcira-: kurumak, tepçire-: damlamak (YUTG, 42-44).

Kuzeydoğu Grubu

Tuv. +ğıra

dirğıra-: çok fazla gürültü çıkarmak, şıñğıraaş-: Tuva ulusal danslarından biri (Tuv.TG, 284).

Kuzeybatı Grubu

Kkp. +kıra-/kire-

barkıra-: kazandaki bulgurun, unun yiyeceklerin koyu hâle gelip kaynaması, dirkire-: su akmak, gürkire-: gürlemek (KkpTG, 126).

Nog. +kıla-/kile-

tabankıla-: falakaya yatırmak, iyiskile-: koklamak, abıtkıla-: geçmek (NogTG, 82).

Güneybatı Grubu

Trkm. +jıra/+jire

derjire-: hafif terlemek, nemjire-: nemlenmek, tozanjıra-: dalgalanmaya başlamak (TTG, 138).

Tablo 122 +GİrA- İsimden Fiil Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	+KXrA-
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezm Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	küre
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi Yeni Uygur Türkçesi	kıra/kire/dire gıra/kire/küra/cıra/cura/çire
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	ğıra
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	kıra/kire
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Nogay Türkçesi	kıla/kile
	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	jıra/jire
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Çağatay ve çağdaş Türk lehçelerinden Karakalpak, Nogay Türkçelerinde ötümsüz biçimiyle kullanılan ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumuna uyarken ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumunu bozmaktadır. Çağatay Türkçesinde ekin ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklere kullanımı tanımlanamadığından ünsüz uyumu durumu hakkında bir tespit yapılamamaktadır.

Çağdaş Türk lehçelerinden Özbek ve Yeni Uygur Türkçesinde ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılan ek iki şekilli kullanılmasına rağmen ünsüz uyumuna uydurularak kullanılmamıştır.

Çağdaş Türk lehçelerinden Tuva, Türkmen Türkçelerinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır. Bu lehçelerde ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı tanıklanamadığından ünsüz uyumu durumuyla ilgili herhangi bir tespit yapılamamaktadır.

2.1.3.2. Dış Ünsüzleri

Çıkış yerine göre dilin dişlere, diş etine teması ve dişler arasındaki boşluklardan sızarak çıkan /ç/, /d/, /l/, /n/, /r/, /s/, /ş/, /y/, /z/ sesleriyle başlayan ekler bu başlık altında incelenmiştir.

2.1.3.2.1. +CA-

İşlev ve Kökeni

Türkiye Türkçesi yazı dilinde görülmeyen ek tarihi ve çağdaş lehçelerde birkaç kelime türetmiştir. Fiillerden o fiilin ürünü, sonucu olan isimler yapar.

Banguoğlu (2011: 224) ekin kökeniyle ilgili kesin bir şey söylememiş ve kullanım biçimine göre bu eki -ince eki olarak düşünmüştür.

Ekin Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Güneydoğu Grubu

Özb. +şa-/+şe-

kurukşe-: kurumak, kaçşe-: çok ağrımak (ÖTG, 77).

Y. Uyg. +ça-/+çe-/+şa-/+şe-

çokça-: ocağa yakacak dökerek karıştırmak, köñülçe-: takdir etmek, yelinca-: tutuşmak, kaçşa-: çok konuşmak, teñşe-: denkleştirmek (YUTG, 42-47).

Kuzeydoğu Grubu

Alt. +ça-/+şa-

kaçşa-: kurumak, kurça-: kuşatmak, ıkça-: sızlamak (ATG, 96).

Tuv. +ça-

kança-: ne yapmak, mınça-: bu şekilde yapmak, inça-: bu şekilde yapmak (Tuv.TG, 285).

Kuzeybatı Grubu

Kırg. +ça-/+çö-/+şa-/+şe-/+şö-

kurça-: kuşatmak, çarça-: yorulmak, ökçö-: aşık oyununda vuracağı aşığı alçı üzerine düşürecek tarzda atmak, ıkşa-: kuvvetli basmak, kaçşa-: hıçkırmak, küyşö-: büzülmek, keşşe-: geviş getirmek (KTG, 124-133-134).

Kkp. +şa-

korşa-: sarmak (KkpTG, 125).

Nog. +şe-

şekşe-: ağzını aramak (NogTG, 87).

Tablo 123 +CA- İsimden Fiil Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	+CA-
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezmi Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi Yeni Uygur Türkçesi	şa/şe ça/çe/şa/şe
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	ça/şa
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	ça
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	ça/çö/şa/şe/şö
	Karakalpak Türkçesi	şa
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
	Nogay Türkçesi	şe
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Çağdaş Türk lehçelerinden Yeni Uygur, Altay, Tuva, Kırgız, Karakalpak Türkçelerinde ötümsüz biçimiyle kullanılan ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumuna uyarken ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumunu bozmaktadır. Özbek ve Nogay Türkçelerinde ekin ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklere kullanımı tanıklanamadığından ünsüz uyumu durumu hakkında bir tespit yapılamamaktadır.

2.1.3.2.2. +CI-

İşlev ve Kökeni

Türkçedeki ç>ş>s fonetik eğilimi dikkate alınırsa ekin kökeninin işlevsel olarak ortaklık gösterdiği +sI- ekiyle ortak olduğu düşünülebilir.

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Güneydoğu Grubu

Özb. +çi-/+şi-

köpçi-: şişmek, ohçi-: öksürmek, şipşi: alçak sesle bir şey demek, ğingşi: inleyen ses (ÖTG, 74-77).

Y. Uyg. +şı-/+şi-/+şu-

havşu-: havlamak, lömşi-: löm löm diye ses çıkartmak, oynakşı-: hoplayıp zıplamak (YUTG, 47).

Kuzeydoğu Grubu

Alt. +ci-/+ç1-/+çi-/+ş1-/+şi-

aķşı-: bağırmaq, cerlikşi-: vahşileşmek, ölümci-: zayıflamak, kemci-: ölçmek, çımçı-: çimdiklemek, kıpçı-: sıkmak (ATG, 90).

Kuzeybatı Grubu

Kzk. +ş1-/+şi-

terşi-: biraz terlemek, şorşı-: sıçramak (KTG: 287).

Kırg. +çi-/+ş1-/+şi-/+şu-

çımçı-: çimdiklemek, kıpçı-: sıkıştırmak, arçı: temizlemek, şekşi: şüphelenmek, tañşı: çeşitli şekillere girmek, toluķşu: kuvveti yerinde olmak (KTG, 124-134)..

Kkp. +ş1-/+şi-

şımşı-: çimdiklemek, jalşı-: bir şeye sahip olmak, terşi-: terlemeye başlamak (KkpTG, 126).

Kır. Tat. +ç1-/+ş1-/+şu-

kımçırçı-: boğazın gıcık yapması, kuraķşı-: kuruyup çatlamak, şınşı-: sızlanarak ağlaşmak, oķşu-: öğürmek (KTTG, 159-168).

Nog. +c1-

alcı-: bunamak, çocuklaşmak (NogTG, 79).

Tablo 124 +CI- İsimden Fiil Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	+CI-
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezm Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi Yeni Uygur Türkçesi	çi/şi ş1/ş1/şu
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	ci/ç1/çi/ş1/şi
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	ş1/şi
	Kırgız Türkçesi	ç1/ş1/şi/şu
	Karakalpak Türkçesi	ş1/şi
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	ç1/ş1/şi
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
	Nogay Türkçesi	c1
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Çağdaş Türk lehçelerinden Özbek, Yeni Uygur, Kazak Kırgız, Karakalpak Kırım Tatar Türkçelerinde ötümsüz biçimiyle kullanılan ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumuna uyarken ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumunu bozmaktadır.

Çağdaş Türk lehçelerinden Altay Türkçesinde ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılan bu ek ünsüz uyumuna uydurularak kullanılmıştır.

Çağdaş Türk lehçelerinden Nogay Türkçesinde sadece ötümlü biçimiyle görülen bu ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı tanıklanamadığından ünsüz uyumu durumuyla ilgili herhangi bir tespit yapılamamaktadır.

2.1.3.2.3. +DA-

İşlev ve Kökeni

Ad köklerine gelerek etken-geçişli sözcükler oluşturur. Yansıma sözlerden sonra gelerek oluş bildiren geçişsiz fiiller yapar.

Clauson (2007: 194) ve Şçerbak (2016: 157) bu ekin +la-, +le- ekinin ses bilgisel çeşitleri olduğuna yer vermiştir.

Ekin Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Uyg. +de-/ta-/te-

alta-: aldatmak, ünte-: seslenmek, iste-: istemek, üsde-: artmak (EUTG, 114; KEYD, 270; EUTD, 64).

Krh. +da-/de-/ta-/te-

alda-: aldatmak, ünde-: seslenmek, okta-: ok atmak, irte-: istemek (KTG, 151; KBSY, 93-94).

Hrz. +da-/de-/ta-/te-

alda-: aldatmak, ünde-: seslenmek, iste-: aramak, çıkırta-: gıcırdamak (KHKD, 190; ME, 34).

Kıp. +da-/de-/ta-

alda-: aldatmak, izde-: aramak, kımılde-: kımıldamak, ünde-: seslenmek, tılta-: bahane göstermek (KTG1, 46; CC, 86).

Çağ. +da-/de-/te-/ta-

alda-: aldatmak, dökülde-: yürek oynamak, iste-: istemek, aramak, yasta-: yaslamak (ÇT, 132; ÇEK, 112).

EOT +da-/de-/te-/ta-

alda-: aldatmak, ünde-: seslenmek, iste-: istemek, yasta-: yaslanmak (EAT, 75; EATE, 120; MT, 4).

Güneydoğu Grubu

Özb. +de-

ünde-: davet etmek (ÖTG, 74; ÖTGMS, 38).

Y. Uyg. +da-/de-

alda-: aldamak, ceynekde-: dirseğini dayamak, kövükde-: köpüklenmek (YUTG, 42).

Kuzeydoğu Grubu

Alt. +da-

bapıl-da-: cıvıldamak, bıcıl-da-: mırıldamak (ATG, 90).

Kuzeybatı Grubu

Kzk. +da-/de-

izde-: izlemek, sapıl-da-: dırdır etmek, jılıl-da-: ısıldamak (ÇKTG, 70).

Kırg. +da-/de-/dö-/ta-

izde-: aramak, casta-(casda-): yastık koymak, çaçta-: saçtan tutarak sürüklemek, tarsıl-da-: gürültü yapmak, kürsüldö-: pat diye düşmek (KTG, 125).

Kkp. +da-/de-

ayda-: sürmek, bıjıl-da-: kendi kendine konuşmak, ünde-: konuşmak (KkpTG, 125).

Krç-Blk. +da-/de-

üngürde-: böğürmek, dıngırda-: dırgırdamak, mıngırda-: melemek, alda-: hile yapmak, ayda-: gütmek (KMTG, 41; TLG, 939).

Tat. +da-/de-

lıbırda-: çene çal-, önde-: davet etmek, dıñğırda-: gürüldemek, eyde-: dehlemek (TLG, 737; ÇTYD-3, 56).

Kır. Tat. +da-/de-

balıl-da-: parlamak, çatırda-: çatırdamak, badırda-: çene çalmak, fısılda-: fısıltıyla konuşmak (KTTG, 160).

Kmk. +da-/ta-

alda-: aldatmak, hayda-: sürmek, kısta-: acele ettirmek, tapta-: çiğnemek (TLG, 1012) .

Bşk. +de-

ünde-: çağırmaq (BTG, 144).

Nog. +da-/de-

dübirde-: ayaklarıyla patırtı yapmak, sıtırd-a-: hışırdamak, ünde-: seslenmek, yalda-: yüzleşmek (NogTG, 79).

Güneybatı Grubu

Gag. +da-/de-

cıngırda-, gıcarda-, hayda-, kıtırd-a-, tangırda-, cingilde- (GTG, 174).

Az. +da-

pıçıl-da-: fısıldamak, cızırda-: cızırdamak, hırıl-da-: hırıldamak (AzTG, 203).

Trkm. +da-/de-

alda-: aldatmak, golda-: kollamak, pürde-: budamak” (TTG, 138).

TT +da-/de-/te-

alda-: aldatmak, iste-: istemek, ünde-: seslenmek (TTGŞB, 114).

Tablo 125 +DA- İsimden Fiil Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	+DA-
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	de/ta/te
	Karahanlı Türkçesi	da/de/ta/te
	Harezmi Türkçesi	da/de/ta/te
	Kıpçak Türkçesi	da/de/ta
	Çağatay Türkçesi	da/de/ta/te
Güneydoğu Grubu	Eski Oğuz Türkçesi	da/de/ta/te
	Özbek Türkçesi	de
Kuzeydoğu Grubu	Yeni Uygur Türkçesi	da/de
	Altay Türkçesi	da
	Hakas Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Tuva Türkçesi	-
	Kazak Türkçesi	da/de
	Kırgız Türkçesi	da/de/dö/ta
	Karakalpak Türkçesi	da/de
	Karaçay-Balkar Türkçesi	da/de
	Tatar Türkçesi	da/de
	Kırım Tatar Türkçesi	da/de
	Kumuk Türkçesi	da/ta
Güneybatı Grubu	Başkurt Türkçesi	de
	Nogay Türkçesi	da/de
	Gagavuz Türkçesi	da/de
	Azerbaycan Türkçesi	da
	Türkmen Türkçesi	da/de
	Türkiye Türkçesi	da/de/te

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Uygur, Karahanlı, Harezmi, Kıpçak, Çağatay, Eski Oğuz ve çağdaş Türk lehçelerinden Kırgız, Kumuk, Türkiye Türkçesinde Türkçelerinde ek ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılmıştır. Uygur, Karahanlı, Harezmi, Kıpçak Türkçelerinde iki şekilli kullanılmasına rağmen ünsüz uyumuna uydurulmadan kullanıldığı görülürken; Çağatay, Eski Oğuz, Kırgız, Kumuk ve Türkiye Türkçelerinde ise ünsüz uyumuna uydurularak kullanıldığı görülmektedir.

Çağdaş Türk lehçelerinden Özbek, Yeni Uygur, Altay, Kazak, Karakalpak, Karaçay-Balkar, Tatar, Kırım Tatar, Başkurt, Nogay, Gagavuz, Azerbaycan, Türkmen Türkçelerinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır.

2.1.3.2.4. +DI-

İşlev ve Kökeni

Ekin kökeni ile ilgili bir bilgiye ulaşılamamıştır.

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kök. +dı-

añdı-: av için pusuya yatmak (OTG, 84).

Çağ. +dı-

añdı-: gizlenip söz dinlemek (ÇT, 132).

Kuzeydoğu Grubu

Alt. +tı-

açaptı-: açgözlü olmak, kıoomoytı-: kötüleşmek, kayzırıktı-: çatlamak (ATG, 95).

Tablo 126 +Dı- İsimden Fiil Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	+Dı-
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	dı
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezm Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	dı
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	-
	Yeni Uygur Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	tı
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
	Nogay Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Tarihî Türk lehçelerinden Köktürk ve Çağatay Türkçelerinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır. Ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı tanımlanamadığından ünsüz uyumu durumuyla ilgili herhangi bir tespit yapılamamaktadır.

Çağdaş Türk lehçelerinden Altay Türkçesinde ötümsüz biçimiyle kullanılan ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumuna uyarken ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumunu bozmaktadır.

2.1.3.2.5. +IA-/+DA-/+nA-

İşlev ve Kökeni

Hem oluş bildiren hem de taklidî mahiyette eylemler oluşturan işlek bir ektir.

Hamilton (2015: 65) isimden fiil yapan +IA- ekinin ula- fiilinden türemiş olabileceğini ifade eder.

Serebrennikov-Gadjieva (2011: 204) -l eki ile -a ekinin birleşmesi sonucu oluştuğunu söylemektedir.

Grammatiki altayskogo yazıka adlı eserde Ramstedt, +LA- ekini köken olarak -lı eki ile ilişkilendirirken, Kazak dil bilimci A.K. Hasenova bu ekin -de/-te sözünden geldiğini belirtir (Ganiyev 2013: 136).

Şääbdurähmânâv (1988: 66-68) +nA- isimden fiil yapma ekinin +lA- ekinin fonetik bir şekli olduğunu ifade etmektedir.

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kök. +la-/le-

kışla-: kışı geçirmek, kuşla-: kuş avlamak, kulunla-: yavrulamak, avla-: avlamak, başla-: lider olmak, kılıçla-: öldürmek, yoğla-: yas tutmak, ille-: il tutmak (OTG, 85; KEYD, 68).

Uyg. +la-/le-

ağırla-: ağırlamak, bağla-: bağlamak, kışla-: kışlamak, adırtla-: ayırmak, çuğla-: bağlamak, ırkla-: fal bakmak, bekle-: beklemek (EUTD, 63; EUTG, 115; OTWF, 430).

Krh. +la-/le-

azla-: azımsamak, bedükle-: büyük saymak, sartla-: tacir saymak, ötle-: öğüt vermek, tuzla-: tuz katmak, tüple-: kökünü aramak, çağır-la-: sıra yapmak, çörekle-: çörek yapmak (KTG, 156; DLTGMNÇD, 472).

Hrz. +le-

sözle-: söylemek (MM, 54).

Kıp. +la-/le-

bitle-: bit ayıklamak, boğazla-: boğazlamak, çöple-: iki şeyi birbirine bağlamak, sözle-: demek, kışla-: kışı geçirmek, alukla-: semeri düzeltmek, azarla-: azarlamak (KTG1, 46, KTG2, 166).

Çağ. +la-/le-

ağırla-: ağırlamak, bağışla-: bağışlamak, birle-: birlemek, sözle-: söyleme, başla-: başlamak, közle-: gözlemek (ÇT, 133).

EOT +la-/le-

bağışla-: bağışlamak, gizle-: saklamak, işle-: işlemek, bağla-: bağlamak, düşle-: rüya görmek, izle-: izlemek (TTLKEAT, 158, EAT, 76).

Güneydoğu Grubu

Özb. +le-

işle-: işlemek, sözle-: söylemek, teşle-: atmak, oyle-: düşünmek (ÖTG, 75; ÖTGMS, 38).

Y. Uyg. +la-/le-

kurkurla-: kur kur etmek, alkışla-: alkışlamak, cemle-: toplamak, ayhayla-: ayhay etmek (YUTG, 44).

Kuzeydoğu Grubu

Alt. +da-/de-/do-/dö-/le-/lo-/ta-/te-/tö-

altında-: yaldızlamak, asta-: azalmak, cilekte-: çilek toplamak, taştla-: atmak, koyondo-: tavşan avlamak, balıқта-: balık avlamak, mañırda-: yabani sırsak toplamak, tiyiñde-: sincap avlamak, oylo-: inandırmak, terle-: terlemek, çöldö-: bozkıra çıkmak, toptokto-: pataklamak, köstö-: gözlemek, uuştla-: avuçlamak (ATG, 90-92).

Hks. +la-/ +na-/ +ta-/ +te-

alçañna-: salınarak gitmek, hırıla-: kıra gitmek, kiikte-: geyik avlamak, çistekte-: yemiş toplamak, Orista-: Rusça konuşmak (HTG, 42).

Tuv. +da-/ +la-/ +le-/ +ta-/ +te-

haanna-: kağanlık yapmak, höömeyle-: hömey söylemek, haakta-: kayak yağmak, moolda-: Moğolca konuşmak, orusta-: Rusça konuşmak, çayla-: yazı geçirmek, kışta-: kışı geçirmek, ašta-: acıkmak, ıgla-: ağlamak, üpte-: yağmalamak, harla-: yaşına girmek, ılapta-: daha da açıklamak, şayla-: çay içmek (Tuv.TG, 278-279).

Kuzeybatı Grubu

Kzk. +de-/ +la-/ +le-/ +ta-/ +te-

urla-: çalmak, ünde-: çağırmak, iste-: istemek, kapta-: kaplamak, tönemde-: aşağı düşmek, köpte-: çoğalmak, tayaqlta-: sopayla döv-, tizerle-: bir şeyi diz üstüne almak (ÇKTG, 68; KTG: 283).

Kırg. +do-/ +dö-/ +lo-/ +te-/ +to-/ +tö-

oylo-: düşünmek, arımda-: iri adımlarla yürümek, közdö-: gözlemek, çokto-: saçakla süslemek, bölöktö-: yadırgamak, işte-: çalışmak, zordo-: zorlamak, baylo-: bağlamak, tikte-: dimdik tutmak, örköçtö-: kamburlaşmak (KTG, 128; KT, 31).

Kkp. +la-/ +le-

anıkla-: açıklamak, bayla-: bağlamak, jawla-: yaya olarak yürümek, kılışla-: kılıçlamak, kıyınla-: zorlaştırmak, küşikle-: köpeğin doğurması, duzla-: tuzlamak, kırtla-: temizlemek (KkpTG, 121).

Tat. +la-/ +le-

ışle-: işlemek, kölle-: kül serpmek, nazla-: nazlanmak, buğazla-: buzağı doğurmak (TLG, 735; ÇTYD-3, 55).

Kır. Tat. +la-/ +le-

oyla-: düşünmek, kucaqla-: kucaklamak, buzavla-: buzağılamak, cıltla-: ciltlemek, kızla-: yumurtlamak, azapla-: azap çekertmek, öğütle-: öğütlemek (KTTG, 163-164).

Krç-Blk. +la-

çoklayık: yoklayalım, kablaydı: deviriyor, kucaqlayla: kucaklıyorlar (KMTG, 41).

Kmk. +la-

abatla-: yürümek, oyla-: düşünmek, kollla-: istifade etmek, altınla-: altınla süslemek (TLG, 1012).

Bşk. +la-/ +le-

aqla-: haklı göstermek, imle-: iyileştirmek, iple-: uydurmak, başla-: başlamak (BTG, 153).

Nog. +la-/ +le-/ +na-

akırınla-: yavaşlamak, nıkla-: sıkılaştırmak, mayla-: yağlamak, basla-: başlamak, şömişle-: kepçeyle almak, şartla-: çatlamak, yayna-: ısıldamak, şayna-: çiğnemek, kıatna-: sefer yapmak, tırna-: tırmalamak (NogTG, 82-83-85).

Güneybatı Grubu

Gag. +la-/na-/ne-

alatla-: acele etmek, darsıkla-: üzölmek, durukla-: duraklamak, ikramna-: ikram etmek, çetinne-: zorlaşmak (GTG, 176).

Az. +la-/le-/na-/ne-

başla-: başlamak, ovla-: avlamak, gözle-: beklemek, yolla-: yollamak, bağla-: bağlamak, cırna-: darılmak, göyne-: kaşınmak (AzTG, 204-205).

Trkm. +la-/le-

daşla-: taşlamak, düzle-: düzeltmek, ğapla-: kaplamak, otla-: otlamak, suwla-: sulamak (TTG, 145).

TT +la-/le-

ağırla-: ağırlamak, bağla-: bağlamak, bağışla-: bağışlamak, dilimle-: dilimlemek, gözle-: gözlemek, kucakla-: kucaklamak, kutla-: kutlamak, suçla-: suçlamak (TTGŞB, 176).

Tablo 127 +IA-/DA- İsimden Fiil Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	+IA-
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	la
	Uygur Türkçesi	la
	Karahanlı Türkçesi	la/le
	Harezm Türkçesi	le
	Kıpçak Türkçesi	la/le
	Çağatay Türkçesi	la/le
	Eski Oğuz Türkçesi	la/le
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	le
	Yeni Uygur Türkçesi	la/le
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	da/do/ta/te
	Hakas Türkçesi	la/na/ta/te
	Tuva Türkçesi	da/la/le/ta/te
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	la/da/de/ta/te
	Kırgız Türkçesi	lo/dö/to/da/tö/do/te
	Karakalpak Türkçesi	la/le
	Karaçay-Balkar Türkçesi	la
	Tatar Türkçesi	la/le
	Kırım Tatar Türkçesi	la/le
	Kumuk Türkçesi	la/le
	Başkurt Türkçesi	la/le
	Nogay Türkçesi	la/le/na
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	la/le/na/ne
	Azerbaycan Türkçesi	la/le/na
	Türkmen Türkçesi	la/le
	Türkiye Türkçesi	la/le

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Köktürk, Uygur, Karahanlı, Harezm, Kıpçak, Çağatay, Eski Oğuz ve çağdaş Türk lehçelerinden Özbek, Yeni Uygur, Karakalpak, Karaçay-Balkar, Tatar, Kırım Tatar, Kumuk, Başkurt, Nogay, Gagavuz, Azerbaycan, Türkmen, Türkiye Türkçelerinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır. Harezm Türkçesinde ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklere kullanımı tanımlanamadığından ünsüz uyumu durumu hakkında bir tespit yapılamamaktadır.

Çağdaş Türk lehçelerinden Altay, Hakas, Tuva, Kazak, Kırgız Türkçelerinde ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılan bu ek ünsüz uyumuna uydurularak kullanılmıştır.

2.1.3.2.6. +lAn-

İşlev ve Kökeni

Ercilasun (2014: 15) ve Ergin (2013: 180) ekin “-lA eki ile -n- fiilden fiil yapım ekinin birleşerek tek bir ek hâlinde geliştiği açıklamasına yer vermiştir.

Karaağaç (2013: 308) bu eki +lA- eki içerisinde ele almış ve ekten sonra -n-, -ş- ve -t- gibi fiilden fiil yapan eklerle oluştuğunu söylemiştir.

Hatiboğlu (1981: 91-92) ve Korkmaz (2009: 119) +lA- eki üzerine -n- dönüşlülük eki getirilerek oluşmuş birleşik bir ek olduğu görüşünü ifade etmiştir.

Ekin Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kök. +lan-

kanlan-: kağan edinmek (OTWF, 512).

Uyg. +len-

erklen-: güçlenmek (EUTS, 3).

Krh. +lan-/len-

azlan-: az bulmak, sözlen-: söylenmek (KBSY, 108).

Hrz. +lan-/len-

katıgılan-: katılaşmak, yerlen-: yerleşmek (MM, 55).

Kıp. +lan-/len-

çovlan-: gürültü yapmak, tinlen-: dinlenmek (CC, 332).

Çağ. +lan-/len-

açıgılan-: üzölmek, atlan-: ata binmek, yüzlen-: yönelmek, sallan-: sallanmak (ÇT, 133).

EOT +lan-/len-

evlen-: evlenmek, bağlan-: bağlanmak (TTLKEAT, 158, EAT, 76).

Güneydoğu Grubu

Özb. +lan-

cânlen-: canlanmak, ümidlen-: ümitlenmek (ÖTG, 75).

Y. Uyg. +lan-/len-

cüretlen-: cüret etmek, kansızlan-: kansız kalmak, üylen-: evlemek (YUTG, 45).

Kuzeydoğu Grubu

Alt. +dan-/len-/tan

attan-: gitmek, bıkından-: ellerini kalçaya koymak, keberlen-: şekillenmek (ATG, 93)

Hks. +lan-/len-/tan-/ten-

altan-: ata binmek, çoğırlan-: alacalanmak, tükten-: tüylenmek, kürlen-: bağırmaq (HTG, 43).

Tuv. +lan-/ +len-/ +tan-/ +ten-

aştan-: yemek yemek, bottan-: oluşmak, çepseglen-: silahlanmak, oorlan-: hırsızlık yapmak (Tuv.TG, 280-281).

Kuzeybatı Grubu

Kzk. +dan-/ +den-/ +lan-/ +tan-/ +ten-

jandan-: canlanmak, sawattan-: bilgi sahibi olmak, gülden-: çiçeklenmek, aşuwan-: sinirlenmek, namıstan-: ağırına gitmek (ÇKTG, 68; KTG: 284).

Kırg. +dan-/ +lan-/ +tan-

şayırlan-: neşelenmek, ardan-: utanmak, konuşan-: mola vermek için durmak, akıştan-: kırtmak (KTG, 129).

Kkp. +lan-/ +len-

aqlan-: temizlenmek, üylen-: evlenmek, kuwatlan-: güçlenmek, izlen-: araştırmak, gedeylen-: fakirleşmek (KkpTG, 122).

Krç-Blk. +lan-/ +len-

bögeklen-: kibirlenmek, avuzlan-: yemek yemek, sırlan-: katılmak, tobuqlan-: diz çökmek (TLG, 940).

Tat. +lan-/ +len-

duslan-: dost olmak, çimişlen-: yavrulamak, burıçlan-: borçlanmak, öylen-: evlenmek (TLG, 735).

Kır. Tat. +lan-

tolğunlan-: dalgalanmak, totlan-: paslanmak, afaqlan-: çok kızmak, çandırılan-: çok zayıflamak (KTTG, 164).

Bşk. +len-

beşlen-: kırağı ile kaplamak, eteslen-: hırslanmak, yeşlen-: gözlerin yaşlanması, işerlen-: aptal gibi davranmak (BTG, 156).

Nog. +lan-/ +len-

uzaqlan-: uzamak, ökteklen-: gururlanmak, şeklen-: şüphelenmek, aqıllan-: akıllanmak, etlen-: şişmanlamak (NogTG, 84).

Güneybatı Grubu

Gag. +lan-/ +nen-

çoklan-: bollaştırmak, hızlan-: hızlanmak, kanatlan-: kanatlanmak, tukurlan-: yuvarlanmak, girginnen-: yiğitlik gösterisi yapmak (GTG, 176).

Az. +lan-/ +len-

kederlen-: kederlenmek, ışıklan-: aydınlanmak, maraqlan-: meraklanmak, hirslen-: hırslanmak (AzTG, 204).

Trkm. +lan-/ +len-

atlan-: ata binmek, gaharlan-: kahırlanmak, görklen-: güzelleşmek, sağatlan-: iyileşmek (TTG, 148-149).

TT +lan-/len-

ayaklan-: ayaklanmak, canlan-: canlanmak, çöreklen-: çöreklenmek, dallan-: dallanmak, dertlen-: dertlenmek (TTGŞB, 178).

Tablo 128 +lAn-/lDAn- İsimden Fiil Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	+lAn-/lDAn-
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	lan
	Uygur Türkçesi	len
	Karahanlı Türkçesi	lan/len
	Harezm Türkçesi	lan/len
	Kıpçak Türkçesi	lan/len
	Çağatay Türkçesi	lan/len
	Eski Oğuz Türkçesi	lan/len
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	len
	Yeni Uygur Türkçesi	lan/len
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	dan/tan/len
	Hakas Türkçesi	lan/len/tan/ten
	Tuva Türkçesi	lan/len/tan/ten
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	dan/den/tan/lan
	Kırgız Türkçesi	lan/dan/tan
	Karakalpak Türkçesi	lan/len
	Karaçay-Balkar Türkçesi	lan/len
	Tatar Türkçesi	lan/len
	Kırım Tatar Türkçesi	lan
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	len
	Nogay Türkçesi	lan/len
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	lan/nen
	Azerbaycan Türkçesi	lan/len
	Türkmen Türkçesi	lan/len
	Türkiye Türkçesi	lan/len

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Türk dilinin tarihi dönemlerinden Köktürk, Uygur, Karahanlı, Harezm, Kıpçak, Çağatay, Eski Oğuz ve çağdaş Türk lehçelerinden Özbek, Yeni Uygur, Karakalpak, Karaçay-Balkar, Tatar, Kırım Tatar, Başkurt, Nogay, Gagavuz, Azerbaycan, Türkmen, Türkiye Türkçelerinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır. Köktürk, Karahanlı, Harezm, Kıpçak, Eski Oğuz, Özbek Türkçelerinde ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklere kullanımı tanıklanamadığından ünsüz uyumu durumu hakkında bir tespit yapılamamaktadır.

Çağdaş Türk lehçelerinden Altay, Hakas, Tuva, Kazak, Kırgız Türkçesinde ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılan bu ek ünsüz uyumuna uydurularak kullanılmıştır.

2.1.3.2.7. +lAş-

İşlev ve Kökeni

+lA- isimden fiil yapım eki ile -ş- işteşlik ekinin birleşmesiyle oluşan birleşik bir ektir (Banguoğlu, 2011: 219; Serebrennikov-Gadjieva, 2011: 204-205; Korkmaz, 2009: 119).

Ekin Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kök. +leş-

egleş-: fikir alışverişinde bulunmak (ETYSVİ, 514).

Uyg. +laş-/+leş-

ayığlaş-: birbirini kötölemek (AYS, 295).

Krh. +laş-/+leş-

saçlaş-: saçını çekmek, esenleş-: vedalaşmak (KBSY, 104; DLTGMNÇD, 295).

Hrz. +laş-/+leş-

razlaş-: sır söyleşmek, sözleş-: sözleşmek (MM, 55; ME, 170).

Kıp. +laş-/+leş-

çızlaş-: yazışmak, sözleş-: sözleşmek (KHKD, 330).

Çağ. +laş-

muñlaş-: birbirine sıkıntısını anlatmak (ÇT, 113).

EOT +laş-/+leş-

kılıçlaş-: savaştak, haberleş-: haberleşmek (DDK, 100-160).

Güneydoğu Grubu

Özb. +leş-

köpleş-: çoğunlukla olmak, ağırleş-: ağırlaşmak (ÖTG, 75).

Y. Uyg. +leş-

aktivleş-: aktifleşmek, gepleş-: konuşmak, yüzleş-: yüz yüze gelmek (YUTG, 45).

Kuzeydoğu Grubu

Alt. +löß-/+taş-

naқтаş-: sevimlileşmek, mılıқтаş-: karşılıklı ateş açmak, möröylöß-: yarışmak (ATG, 94).

Hks. +las-/+tas-/+tes-

anımcohtas-: vedalaşmak, marıgılas-: yarışmak, milcestes-: rast gelmek (HTG, 43).

Tuv. +daş-/+laş-/+naş-/+taş-

adaannaş-: rekabet etmek, amırlaş-: marğırdas-: yarışmak, kılaştas-: gezinmek (Tuv.TG, 281).

Kuzeybatı Grubu

Kzk. +das-/+las-/+les-/+tas-/+tes-

қoldas-: tokalaşmak, jubaylas-: evlenmek, bettes-: yüzleşmek, birles-: birleşmek, pikirles-: fikir alışverişinde bulunmak, dostas-: dost olmak (ÇKTG, 68; KTG: 284).

Kırg. +daş-/+deş-/+toş-/+töş-

amandaş-: selamlaşmak, cerdeş-: yerleşmek, aқıldıaş-: akıl danışmak, қоштоş-: vedalaşmak, ökmöttöş-: dava açmak (KTG, 129).

Kkp. +las-

awırılas-: ağırlaşmak, bultlas-: bulutla kaplamak, қазанlas-: yemek yemek (KkpTG, 122).

Tat. +laş-/+leş-

gepleş-: sohbet etmek, tuğanlaş-: dünür olmak, yıraklaş-: uzaklaşmak, isenleş-: selamlaşmak (TLG, 735; ÇTYD-3, 55).

Kır. Tat. +laş-/+leş-

kulaqlaş-: birbirinin kulağına fısıldamak, tamırlaş-: kök salmak, kürmekleş-: çabalamak, yamanlaş-: fenalaşmak (KTTG, 165).

Bşk. +laş-/+leş-

alışlaş-: uzağa gitmek, awırlaş-: ağırlaşmak, gepleş-: konuşmak, urınlaş-: yerleşmek (BTG, 157).

Nog. +las-/+les-

kekles-: birinden öç almak, ortaqlas-: paylaşmak, sırlas-: gizlemek, sıkılas-: biraz sıkışmak (NogTG, 84).

Güneybatı Grubu**Gag. +laş-/+leş-**

dostlaş-: dostluk kurmak, kartlaş-: yaşlanmak, kamburlaş-: kamburlaşmak, düzleş-: düzleşmek, elleş-: tokalaşmak (GTG, 176).

Az. +leş-

yerleş-: yerleşmek, sakitleş-: sakinleşmek, sözleş-: sözleşmek, fikirleş-: düşünmek (AzTG, 204).

Trkm. +laş-/+leş-

ağırlaş-: ağırlaşmak, baylaş-: zenginleşmek, bulutlaş-: bulutlanmak, daşlaş-: uzaklaşmak, ğarıplaş-: yoksullaşmak (TTG, 149).

TT +laş-/+leş-

azgınlaş-: azgınlaşmak, birleş-: birleşmek, dertleş-: dertleşmek, dinçleş-: dinçleşmek, güzelleş-: güzelleşmek (TTGŞB, 178).

Tablo 129 +IAş-/+DAş- İsimden Fiil Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	+IAş-
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	leş
	Uygur Türkçesi	laş
	Karahanlı Türkçesi	laş/leş
	Harezm Türkçesi	laş/leş
	Kıpçak Türkçesi	laş/leş
	Çağatay Türkçesi	laş
	Eski Oğuz Türkçesi	laş/leş
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	leş
	Yeni Uygur Türkçesi	leş
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	taş/löş
	Hakas Türkçesi	las/tas/tes
	Tuva Türkçesi	naş/laş/daş/taş
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	das/las/tes/tas/les
	Kırgız Türkçesi	daş/deş/toş/töş
	Karakalpak Türkçesi	las
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	laş/leş
	Kırım Tatar Türkçesi	laş/leş
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	laş/leş
	Nogay Türkçesi	las/les
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	laş/leş
	Azerbaycan Türkçesi	leş
	Türkmen Türkçesi	laş
	Türkiye Türkçesi	laş/leş

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Köktürk, Uygur, Karahanlı, Harezm, Kıpçak, Çağatay, Eski Oğuz ve çağdaş Türk lehçelerinden Özbek, Yeni Uygur, Karakalpak, Tatar, Kırım Tatar, Başkurt, Gagavuz, Azerbaycan, Türkmen, Türkiye Türkçelerinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır. Köktürk, Uygur, Harezm, Kıpçak, Çağatay Türkçelerinde ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklere kullanımı tanıklanamadığından ünsüz uyumu durumu hakkında bir tespit yapılamamaktadır.

Çağdaş Türk lehçelerinden Altay, Hakas, Tuva, Kazak, Kırgız Türkçesinde ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılan bu ek ünsüz uyumuna uydurularak kullanılmıştır.

2.1.3.2.8. +IAt-

İşlev ve Kökeni

+IA- isimden fiil yapım eki ile -t- ettirgenlik ekinin birleşimiyle oluşmuştur (Ergin, 2013: 180; Serebrennikov-Gadjieva, 2011: 205; Argunşah-Yüksekkaya, 2019: 330). Geçişli fiiller türeten bir ektir.

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Çağ. +lat-/+let-

sözlet-: söyletmek, anlat-: anlatmak (ÇT, 134).

Güneydoğu Grubu

Özb. +let-

âydinlet-: aydınlatmak, kalınlet: kalınlaştırmak (ÖTG, 75).

Y. Uyg. +lat-/+let-

canlat-: canlandırmak, köpüklet-: köpüklendirmek, tumanlat-: dumanlatmak (YUTG, 45).

Kuzeydoğu Grubu

Alt. +dat-/+det-/+tat-

kırsaklat-: yedirmek, temdet-: alıştırmak, tındat-: ayıltmak (ATG, 94).

Tuv. +det-/+lat-/nat-/tat

aştat-: aç bırakmak, hamnat-: kamlık yaptırmak, huvaanaktat-: fal taşıyla fal baktırmak, kiçeeldet-: ders vermek, parlat-: yayımlatmak, tomuylat-: atamak (Tuv.TG, 282).

Kuzeybatı Grubu

Kırg. +dat-/+det-/döt-

orundat-: yerleştirmek, kirdet-: kirletmek, közdöt-: gözetlemek (KTG, 129).

Kkp. +lat-/+let-

tünlet-: gece gezmek, şaňlat-: bitkilerin tozlaşması (KkpTG, 122).

Tat. +lat-/+let-

cillet-: havalandırmak, şartlat-: patlatmak, öslet-: birine karşı kışkırtmak, kürkemlet-: güzelleştirmek (TLG, 735; ÇTYD-3, 55).

Kır. Tat. +lat-/+let-

siyreklet-: seyrekleştirmek, aydınlat-: aydınlatmak, tögereklet-: yuvarlaklaştırmak (KTTG, 165).

Nog. +lat-/+let-

şaltlat-: hızlandırmak, tezlet-: hızlandırmak, soqırlat-: gözlerini kör etmek (NogTG, 84).

Güneybatı Grubu

Gag. +lat-/+let-

bollat-: çoğaltmak, üklet-: yükletmek, gençled-: gençleştirmek (GTG, 176).

Az. +lat-/+let-

gözlet-: bekletmek, kirlet-: kirletmek, duzlat-: tuzlatmak (AzTG, 205).

Tablo 130 +lAt-/+DA- İsimden Fiil Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	+lAt-
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezmi Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	lat/let
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	let
	Yeni Uygur Türkçesi	lat/let
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	dat/det/tat
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	lat/tat/nat/det
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	dat/det/döt
	Karakalpak Türkçesi	lat/let
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	lat/let
	Kırım Tatar Türkçesi	lat/let
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
	Nogay Türkçesi	lat/let
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	lat
	Azerbaycan Türkçesi	lat/let
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Çağatay ve çağdaş Türk lehçelerinden Özbek, Yeni Uygur, Kırgız, Karakalpak, Tatar, Kırım Tatar, Nogay, Gagavuz, Azerbaycan Türkçelerinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır. Çağatay, Özbek, Kırgız, Karakalpak ve Azerbaycan Türkçelerinde ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklere kullanımı tanımlanamadığından ünsüz uyumu durumu hakkında bir tespit yapılamamaktadır.

Çağdaş Türk lehçelerinden Altay ve Tuva Türkçesinde ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılan bu ek ünsüz uyumuna uydurularak kullanılmıştır.

2.1.3.2.9. +rA-

İşlev ve Kökeni

Yansıma eylemler türetir. Ses yansımalı sözcükler türetir. Genellikle sesleri taklit veya çeşitli hareketleri anlatan işlek bir ektir.

Serebrennikov-Gadjieva (2011: 205) +rA- ekinin tekrarlı anlam bildiren -r ve -a eklerin birleşmesiyle oluştuğunu belirtir (Serebrennikov, Gadjieva).

Ekin Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kök. +ra-/re-

möñre-: böğürmek, yañra-: çınlamak (OTG, 85).

Uyg. +ra-/re-

mañra-: bağırmaq, kükre-: kükremek, çoqra-: fokurdamak (EUTD, 63; KEYD, 271).

Krh. +ra-

buğra-: hayvan sıçraması, çılra-: çıldır çıldır etmek, çoğra: kaynamak, kökremek: gök gürüldemek (KTG, 158; KHKD, 61).

Hz. +ra-/re-

kökre-: gök gürlemek (KHKD, 190).

Çağ. +ra-

möñre-: melemek, siñre-: dert ile gizlice gizli gizli ağlamak (ÇT, 134).

EOT +re-

ditre-: titremek, çıñra-: zannetmek (TTLKEAT, 158, EAT, 76).

Özb. +ra-/re-

hengre-: anırmak, kaçra-: kurumak, ingre: inlemek, yeltire-: parlamak (ÖTG, 76; ÖTGMS, 38).

Y. Uyg. +ra-

añra-: şaşkın şaşkın bakmak, hañra-: anırmak (YUTG, 45).

Kuzeybatı Grubu

Kzk. +ra-/re-

küyre-: bozulmak, kuwra-: kurumak, sayra-: ötmek (KTG: 286).

Kırg. +ra-

sayra-: ötmek (KTG, 131).

Kkp. +ra-

jawra-: bölünmek, kuwra-: kurumak (KkpTG, 123).

Krç-Blk. +ra-

koñra-: zil çalmak, mañra-: melemek (TLG, 940).

Tat. +ra-/re-

iñre-: inlemek, möñre-: böğürmek, sayra-: şakırmak (TLG, 737; ÇTYD-3, 56).

Kır. Tat. +ra-/re-

toğra-: doğramak, sıçra-: sıçramak, çoğra-: kaynamak, titre-: titremek (KTTG, 166).

Bşk. +re-

yeyre-: yayma, küyre-: yanmak (BTG, 159).

Nog. +ra-

kawra-: kurumak, mayra-: sakince durmak (NogTG, 85).

Güneybatı Grubu

Trkm. +ra-

uçra-: karşılaşmak (TTG, 150).

TT +ra-/re-

akra-: at homurtulu ses çıkarmak, aña-: kükremek, çınra-: çınlamak, kekre-: acımtrak olmak (TTGŞB, 2014: 179).

Tablo 131 +rA- İsimden Fiil Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	+rA-
Tarihi Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	ra/re
	Uygur Türkçesi	ra/re
	Karahanlı Türkçesi	ra
	Harezm Türkçesi	ra/re
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	re
	Eski Oğuz Türkçesi	re
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	re
	Yeni Uygur Türkçesi	ra
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	ra/re
	Kırgız Türkçesi	ra
	Karakalpak Türkçesi	ra
	Karaçay-Balkar Türkçesi	ra
	Tatar Türkçesi	ra/re
	Kırım Tatar Türkçesi	ra/re
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	re
	Nogay Türkçesi	ra
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	ra
	Türkiye Türkçesi	ra/re

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Türk dilinin tarihi dönemlerinden Köktürk, Uygur, Karahanlı, Harezm, Çağatay, Eski Oğuz ve çağdaş Türk lehçelerinden Özbek, Yeni Uygur, Kazak, Kırgız, Karakalpak, Karaçay-Balkar, Tatar, Kırım Tatar, Başkurt, Nogay, Türkmen, Türkiye Türkçelerinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır. Köktürk, Çağatay, Yeni Uygur, Kazak, Kırgız, Karakalpak, Karaçay-Balkar, Tatar, Başkurt, Nogay Türkçelerinde ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklere kullanımı tanımlanamadığından ünsüz uyumu durumu hakkında bir tespit yapılamamaktadır.

2.1.3.2.10. +sA-

İşlev ve Kökeni

Fiilden fiil yapan bu ek aynı anlamda isimden fiil de yapan bir özelliğe sahiptir. İstek, ihtiyaç bildiren fiiller yapar.

Ercilasun (1997: 41); Brockelmann (akt. Eraslan, 2012: 115) ve Hamilton (2015: 114) ekin “sa-: düşünmek, istemek” fiili ile aynı olabileceğini düşünmektedir.

Şçerbak (2016: 181) ekin *sı- “benzemek, benzer olmak” fiilinin ekleşmesi sonucu oluştuğunu savunur.

Deny (2012: 458) +sA- ekini +sI- ekinin varyantı kabul etmektedir.

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Uyg. +sa-

suvsa-: susamak, barıgsa-: gitmek istemek, kekse-: kin duymak, yarsı-: tiksirmek (KEYD, 274; EUTS, 33; GİFTKYÜ, 145).

Krh. +sa-/ +se-

alıgsa-: almak istemek, aşsa-: yemek yemek istemek, balıksa-: balık yemek istemek, egirse-: ilaca ihtiyaç duymak (KTG, 160).

Hrz. +sa-/ +se-

kapsa-: içine almak, suwsa-: susamak, geçse-: geç saymak (KHKD, 190; TDYBF, 237; NF, 261).

Kıp. +sa-/ +se-

azsa-: azımsamak, yıraksa-: uzak bulmak, yapsa-: eklemek, erse-: erkeğe düşkün olmak (KTG1,46; KTG2, 169).

Çağ. +sa-

ķapsa-: kaplamak, bohsa-: aşık hasretten ağlamak (ÇT, 134).

EOT +se-

sense-: seni istemek (TTLKEAT, 158).

Güneydoğu Grubu

Özb. +se-

burukse-: tütme, suvsse-: susamak (ÖTG, 76).

Y. Uyg. +sa-/ +se-

deñse-: tartmak, vaysa-: gevezelik etmek (YUTG, 45).

Kuzeydoğu Grubu

Hks. +sa-/ +se-

kirekse-: ihtiyaç duymak, suhsa-: susamak (HTG, 44).

Tuv. +sa-/ +se-

herekse-: dikkate almak, suksat-: sasatmak (Tuv.TG, 284).

Kuzeybatı Grubu

Kzk. +sa-/ +se-

suwsa-: susamak, körse-: görmek istemek, ańsa-: özlemek, (ÇKTG, 70; KTG: 287).

Kırg. +sa-/ +so-/ +sö-

öksö-: acı acı ağlamak, cańsa-: el sallamak, moyso-: dövmek (KTG, 132).

Kkp. +sa-/ +se-

suwsa-: susamak, tepse-: sık sık rhatsız etmek, ķaksa-: sızlamak (KkpTG, 123).

Krç-Blk. +sa-/se-

kiyikse-: yabancılaşmak, açuvs-: kızmak, kömürse-: yanmak (TLG, 939).

Kır. Tat. +sa-

suvsa-: susamak (KTTG, 167).

Kmk. +sa-

suwsa-: susamak (TLG, 1012).

Bşk. +ha-/he-

hıwha-: susamak, irHe-: koca istemek, ükhe-: öküz istemek (BTG, 146).

Nog. +sa-/se-

kaşsa-: kuruyup çatlamak, kşsa-: çevrelemek, yelimse-: tutkallanmış olmak (NogTG, 85).

Güneybatı Grubu

Gag. +sa-/se-/sı-

yalapsa-: parlamak, etse-: et arzu etmek, darsı-: üzölmek (GTG, 177).

Az. +sa-/se-

geribse-: garipleşmek, çoksa-: kıskanmak (AzTG, 206).

TT +sa-/se-

aygırsa-: kısarak aygır istemek, duraksa-: durmak istemek, çigse-: soğumak, çoksa-: çok bulmak (TTGŞB, 122).

Tablo 132 +sA- İsimden Fiil Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	+sA-
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	sa
	Karahanlı Türkçesi	sa/se
	Harezm Türkçesi	sa
	Kıpçak Türkçesi	sa/se
	Çağatay Türkçesi	sa
	Eski Oğuz Türkçesi	se
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	se
	Yeni Uygur Türkçesi	sa/se
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	sa/se
	Tuva Türkçesi	sa/se
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	sa/se
	Kırgız Türkçesi	sa/so/sö
	Karakalpak Türkçesi	sa/se
	Karaçay-Balkar Türkçesi	sa/se
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	sa
	Kumuk Türkçesi	sa
	Başkurt Türkçesi	ha/he
	Nogay Türkçesi	sa/se
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	sa/se/sı
	Azerbaycan Türkçesi	sa/se
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	sa/se

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Köktürk, Uygur, Karahanlı, Harezmi, Çağatay, Eski Oğuz ve çağdaş Türk lehçelerinden Özbek, Yeni Uygur, Hakas, Tuva, Kazak, Kırgız, Karakalpak, Karaçay-Balkar, Tatar, Kırım Tatar, Başkurt, Nogay, Azerbaycan, Türkiye Türkçelerinde ötümsüz biçimiyle kullanılan ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumuna uyarken ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumunu bozmaktadır. Çağatay, Hakas ve Tuva Türkçelerinde ekin ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklere kullanımı tanıklanamadığından ünsüz uyumu durumu hakkında bir tespit yapılamamaktadır.

2.1.3.2.11. +sI-

İşlev ve Kökeni

Bir nesneye veya kavrama karşı eğilim ya da yaklaşma bildiren fiiller yapmaktadır.

Yalçın (2021: 206) bu ekin +sA- eki ile görevdeş bir ek olduğunu ve +sI- ekinin +sA ekinin bir ünlü daralmasıyla oluşmuş olabileceğini söylemiştir.

Ramstedt ve Korkmaz +sI- ekinin Moğolcada ve Türkçede bulunan ortak bir isimden fiil türeten ek olduğunu belirtir (Ramstedt 1912: 75; Korkmaz 2005: 193).

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Krh. +sI-

ķuruğsI-: kurumaya yüz tutmak, suvsI-: sulu olmak, yağsI-: yağ gibi olmak (KTG, 160).

Hrz. +sI-

uluğsI-: büyüklük taslamak (KHKD, 190; TDYBF, 237; NF, 261).

Çağ. +si-

köksi-: göğe yükselmek

EOT +sI-

ayruksI-: değişmek (KE-1, 630).

Güneydoğu Grubu

Özb. +si-

gerengsi-: sağır olmak, mensi-: aşağılamak, siyraksi-: seyrekçe, ivirsi-: sessizce yürümek (ÖTG, 76; ÖTGMS, 38).

Y. Uyg. +si-/sü-

ademsI-: büyüklük satmak, biksi-: kirlenmek, öksü-: kederlenmek (YUTG, 46).

Kuzeydoğu Grubu

Alt. +si-/zı-

bıcarzı-: küçük düşmek, kiyiksi-: çekinmek, cüreksi-: çekinmek (ATG, 94).

Hks. +sI-/sı-/zı-

çüreksi-: cesarete gelmek, ħanzı-: kötü kokmak, sırsı-: kokmak (HTG, 44).

Tuv.⁸ +ç1-/+j1-/+ji-/+jü-/+z1-

adarj1-: ünlülenmek, çañçılaç1-: gelenekleşmek, dıñz1-: doğum yapan kadının iyileşmesi, surağj1-: meşhur olmak, ıdıķşı1-: değer vermek, şınz1-: doğrulamak, delgemçit-: genişletmek, demgelçit-: genişletmek, höğjüt-: geliştirmek, ıdıķşı1-: kutsallaştırmak (Tuv.TG, 283).

Kuzeybatı Grubu

Kzk. +s1-/+si-

tolıķs1-: gürbüzleşmek, bilgensi-: bilgiçlik taslamak, ögeysi-: yabancılaşmak, pısıķs1-: kurnazmış gibi görünmeye çalışmak (ÇKTG, 69; KTG: 287).

Kkp. +s1-/+si-

batırs1-: er görünmek, erkeksi-: erkek arzu etmek, şeşensi-: hatiplik taslamak (KkpTG, 124).

Krç-Blk. +s1-

ķurğaks1-: kurumak, sañs1-: sağır olmak, sıns1-: feryat etmek (TLG, 940).

Tat. +s1-/+sı-

ķaks1-: güneşte kuruyup bozulmak, yöreksı-: kendini iştıyaka kaptırmak, yars1-: kudur-, sörsı-: kokuşmak, burs1-: çürümek (TLG, 736; ÇTYD-3, 56)..

Kır. Tat. +si-

yersi-: kökleşmek, teleksi-: çok telaşlı olmak (KTTG, 167).

Bşk. +h1-/+hü-/+hü-

ayakħ1-: ayakta olmak, hürhü-: çürümek, tüzħü-: çok ekşimek (BTG, 146).

Nog. +s1-/+si-

awans1-: kendini yalandan saf göstermek, ķonaks1-: kendini misafir gibi göstermek, kökireksi-: gururlanmak, mayımıls1-: körü körüne takip etmek (NogTG, 86).

Güneybatı Grubu

Az. +s1-

tamaħs1-: tamah etmek (AzTG, 206).

TT +s1-/+sü-

ayırıks1-: başkalaşmak, güçsü-: güçlü gibi görmek, dalaps1-: dişi hayvan erkek istemek (TTGŞB, 122).

⁸ Tonsuz Ünsüzle sonlanan kelimeye ekin +s/- ve +sI- sekilleri; /l/, /m/, /n/, /ñ/ ile sonlanan kelimelere +çI- sekilleri, ünlülerden ve tonlu ünsüzlerden sonra +jI - veya +zI- sekilleri gelir. Isimlerden benzerlik ilgisi kuran, o niteliği kazanma anlamlarında geçissiz filler türetir.

Tablo 133 +SX- İsimden Fiil Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	+sI-
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	sI
	Harezm Türkçesi	sI
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	si
	Eski Oğuz Türkçesi	sI
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	si
	Yeni Uygur Türkçesi	si/sü
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	si/zI
	Hakas Türkçesi	sI/si/zI
	Tuva Türkçesi	jI/çI/çi/şI/zI
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	sI/si
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	sI/si
	Karaçay-Balkar Türkçesi	sI
	Tatar Türkçesi	sI/si
	Kırım Tatar Türkçesi	si
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	hI/hü/hü
	Nogay Türkçesi	sI/si
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	sI
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	sI/si/su

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Tarihî Türk lehçelerinden Karahanlı, Harezm, Çağatay, Eski Oğuz ve çağdaş Türk lehçelerinden Özbek, Yeni Uygur, Kazak, Karakalpak, Karaçay-Balkar, Tatar, Kırım Tatar, Başkurt, Nogay, Azerbaycan, Türkiye Türkçesinde Türkçelerinde ötümsüz biçimiyle kullanılan ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumuna uyarken ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumunu bozmaktadır. Çağatay, Eski Oğuz, Azerbaycan ve Türkiye Türkçelerinde ekin ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklere kullanımı tanıklanamadığından ünsüz uyumu durumu hakkında bir tespit yapılamamaktadır.

Çağdaş Türk lehçelerinden Altay, Hakas ve Tuva Türkçesinde ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılan bu ek ünsüz uyumuna uydurularak kullanılmıştır.

2.1.3.2.12. +sIn-

İşlev ve Kökeni

Ramstedt (1912: 75); Banguoğlu (2011: 224); Hacıeminoğlu (2016: 268), isimden fiil yapma eki +sI-’nın üzerine -n- dönüşlülük ekinin gelmesiyle oluştuğunu belirtirler.

Ganiyev (2013: 164), +sIn- ekini Tunguzca’daki "sa-: çalışmak” sözüne dayandırmaktadır.

Serebrennikov ve Gadjeva (2011: 207) +sIn- ekinin anlamının çoğunlukla +sI- ekiyle aynı olduğunu söylemektedir.

Okta (2022: 80) +sIn- eki, türettiği sözcüklerin “sanmak, öyle saymak” anlamları göz önüne alındığında bu ekin sun-/ san- fiilinin eklenmesiyle oluşmuş olduğunu kabul ettiğini söylemektedir.

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Krh. +sın-/sin-

barımsın-: gidiyormuş gibi görünmek, yemsin-: yer gibi yapmak, ersin-: erkekleşmek, evsin-: kendi evi saymak, tarımsın-: eker gibi görünmek, yersin-: bir yeri yurt edinmek (KTG, 145).

Hrz. +sın-/sin-

ağırsın-: zorsunmak, beğsin-: küçümsemek (KHKD, 190; TSD, 46).

Kıp. +sın-/sin-

erksin-: bir şeye muktedir olmak, biysin-: önem vermemek, öküşsin-: çoğumsamak, azsın-: azımsamak (KTG1, 48; KTG2, 170).

Güneydoğu Grubu

Özb. +sin

derdsin-: çok dertlenmek, kıızıksın-: meraklanmak, yâtsin-: yadırgamak, siyraqsın-: seyrekeçe (ÖTG, 76; ÖTGMS, 38).

Y. Uyg. +sin-

ecepsin-: şaşırmak, özsın-: benimsemek (YUTG, 46).

Kuzeydoğu Grubu

Alt. +sın-/sin-/zın-/zin-

camanzın-: kötü gibi hissetmek, coğsın-: içi sıkılmak, cöpsin-: kabul etmek, kemzin-: pişman olmak (ATG, 94-95).

Hks. +sın-/zın-

çarsın-: tiksınmek, çoğsın-: yokluğunu çekmek, homzın-: acı duymak (HTG, 44).

Tuv. +sın-/sin-/sun-/zın-

çaraşsın-: hayran olmak, eldepsin-: acayibine gitmek, taarzın-: memnun kalmak, çurtsın-: benimsemek (Tuv.TG, 284).

Kuzeybatı Grubu

Kzk. +sın-/sin-

jatsın-: yadırgamak, jüreksin-: çekinmek, mensin-: benimsemek, azınsın-: azımsamak, jatsın-: yatsımak (ÇKTG, 70; KTG: 287).

Kırg. +sın-/sun-/sün-

baysın-: zengin olmak, azsın-: yetersiz saymak, köpsün-: fazla taraftarı olduğunu sanmak, uluksun-: kendini ulu sanmak (KTG, 133).

Kkp. +sın-

arsın-: utanmak, jatsın-: yadırgamak, batılsın-: cesur görünmek (KkpTG, 124).

Krç-Blk. +sın-/sin-/sün-

göcebsinib-: cesaretlenmek, cazıksınıp-: acımak, casıksın-: acımak, üyürsün-: yakınlaşmak istemek, azsın-: azımsamak (KMTG, 41; TLG, 939).

Tat. +sın-

avırsın-: zorlanmak, yatsın-: kaçınmak, kıızıksın-: ilgilenmek, tarsın-: daralmak (TRG, 70).

Kır. Tat. +sın-/sin-

azsın-: azımsamak, minsın-: benimsemek, şeksın-: şüphelenmek, çoksun-: çok bulmak (KTTG, 167).

Kmk. +sın-

azsın-: azınsınmak, boysın-: itaat etmek, suwuksın-: üşümek (TLG, 1012).

Bşk. +hın-/hın-

awırhın-: zorlanmak, azhın-: azımsamak, küphın-: çoğalmak, yılhın-: bir yeri benimsemek (BTG, 148).

Nog. +sın-/sin-

moyınsın-: tabi olmak, yatsın-: çekinmek, seyirsin-: hayrete düşmek, yoksın-: kendini fakir göstermek, kerekisin-: gereksinim duymak (NogTG, 86).

Güneybatı Grubu**TT +sın-**

arsın-: utanır gibi olmak, azsın-: az gibi görmek, çoksın-: çok görmek (TTGŞB, 122).

Tablo 134 +SXn- İsimden Fiil Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	+sIn-
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	sın/sin
	Harezm Türkçesi	sın/sin
	Kıpçak Türkçesi	sın/sin
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	sın
	Yeni Uygur Türkçesi	sın
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	sın/sin/zın/zin
	Hakas Türkçesi	sın/zın
	Tuva Türkçesi	sın/sin/sun/zın
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	sın/sin
	Kırgız Türkçesi	sın/sun/sün
	Karakalpak Türkçesi	sın
	Karaçay-Balkar Türkçesi	sın/sin
	Tatar Türkçesi	sın
	Kırım Tatar Türkçesi	sın/sin/sun
	Kumuk Türkçesi	sın
	Başkurt Türkçesi	hın/hın
	Nogay Türkçesi	sın/sin
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	sın

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Tarihî Türk lehçelerinden Karahanlı, Harezm, Kıpçak ve çağdaş Türk lehçelerinden Özbek, Yeni Uygur, Kazak, Kırgız, Karakalpak, Karaçay-Balkar, Tatar, Kırım Tatar, Kumuk, Başkurt,

Nogay, Türkiye Türkçelerinde ötümsüz biçimiyle kullanılan ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumuna uyarken ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumunu bozmaktadır.

Çağdaş Türk lehçelerinden Altay, Hakas, Tuva Türkçesinde ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılan bu ek ünsüz uyumuna uydurularak kullanılmıştır.

2.1.3.2.13. +sIrA-

İşlev ve Kökeni

Bir şeyden yoksun olma anlamında eylem türetir.

Marcel Erdal, Talat Tekin, J. R. Hamilton ve Şçerbak ekin yapısını +sız isim yapma eki ve +a- fiil yapma ekinin birleşmesi ile açıklar. Oluşan +sıza- ekinin z > r değişimi ile +sıra- şekline dönüştüğünü belirtmişlerdir (Erdal, 1994: 509; Tekin, 2015: 173; Hamilton, 2015: 260; Şçerbak, 2016: 154).

Gabain (2007: 50), ekin yapısı için +sır + a- veya +sız + ra- şeklinde bir açıklama yapmıştır. Fakat Eraslan Türkçede /z/ sesinin düştüğü bir örnek olmadığından Gabain'in bu görüşüne karşı çıkmıştır (2012: 116). Zeynep Korkmaz ise Gabain gibi +sIrA- ekini +sız isimden isim yapma eki ve +rA- isimden fiil yapma eklerinin birleşmesiyle meydana geldiğini ifade etmiştir (Korkmaz 1995: 221).

Burhan Paçacıoğlu (2011: 314-316), Türkçede iki ayrı +sIrA- eki olabileceği görüşünü ileri sürmüştür. Olumsuz anlamda fiiller türeten +sIrA- ekinin +sIz isimden isim yapma eki ve isimden fiil yapan +A- eklerinin birleşmesiyle oluşmuş olabileceğini, istemek anlamında fiiller türeten +sIrA- ekinin de +sI-g+rA birleşik ekin içinde yer alan /g/nin düşmesiyle meydana geldiğini ifade etmiştir.

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kök. +sıra-/sire-

ëlsire-: devletsiz kalmak, kağansıra-: kağansız kalmak (KEYD, 68; OTG, 85).

Uyg. +sıra-/sire-

ençsire-: huzursuz olmak, küçsire-: güçsüzleşmek, öğsire-: kendinden geçmek, kıtsıra-: talihsiz olmak, tınsıra-: nefesi kesilmek (EUTD, 64; KEYD, 273).

Krh. +sıra-

başsıra-: başsız bırakmak (KTG, 161).

Kıp. +sıra-

uyuksıra-: uykusuz kalmak (KTG2, 170).

Güneydoğu Grubu

Özb. +sıra-/sire-

ıssıksire-: sıcak yemek veya çay istemek, sensire-: teklifsizce, ersira-: erkek arzulamak, yotsira-: yabancılaşmak (ÖTG, 76; ÖTGMS, 38).

Y. Uyg. +sıra-/sire-

kansıra-: çok kan kaybettirmek, gümansıra-: biraz şüphelenmek, jitemsire-: yalnızlık çekmek (YUTG, 46).

Kuzeydoğu Grubu

Alt. +sıra-/zıra-

çoksıra-: yoksullaşmak, aңызıra-: canavarlaşmak, omoksıra-: merhamet etmek (ATG, 95).

Hks. +zıra

maңызıra-: acele etmek (HTG, 45).

Tuv. +sıra-/zıra-/zura-/züre-

kujurzura-: tuz eksikliğinden muzdarip olmak, höönzüre-: kayıtsız kalmak, ospaksıra-: insanlardan kaçmak, sayzıra-: gelişmek, baqsirat-: bozmak, ıansıra-: kan istemek (Tuv.TG, 282-283).

Kuzeybatı Grubu

Kzk. +sıra-/sire-

kıımızsıra-: kımız içmek istemek, ıansıra-: kan kaybetmek, alsire-: halsizleşmek (ÇKTG, 69; KTG: 287).

Kırg. +sıra-/sire-

calğızsıra-: yalnızlık hissetmek, ıansıra-: kan kaybetmek, etsire-: et yemek istemek, cetimsire-: milletini özlemek (KTG, 133).

Kkp. +sıra-/sire-

helsire-: halsizleşmek, ıansıra-: kansızlaşmak, kıımızsıra-: canı kımız istemek (KkpTG, 124).

Krç-Blk. +sıra-/sura-

suvuksura-: üşümek, cııamsıra-: ağlamaklı olmak (TLG, 939).

Tat. +sıra-/sire-

elsire-: yorulmak, ıansıra-: biraz kan çıkmak, samsıra-: rahatsızlanmak, kölemsire-: gülümsemek (TLG, 736; ÇTYD-3, 56).

Kır. Tat. +sıra-/sire-

sensire-: yakınlık duymak, yatsıra-: yabancılık hissetmek, elemsire-: hafifçe kederlenir gibi olmak, çaysıra-: çay içmek istemek (KTTG, 167-168).

Bşk. +hıra-/hire-

kanhıra-: kan kaybetmek, ügeyhıra-: kendini üvey hissetmek, talımhıra-: yemek seçmek, ayakhıra-: ayakta gezmek (BTG, 149).

Nog. +sıra-/sire-

elsire-: yorulmak, yatsıra-: çetinmek, yalkawsıra-: tembellikten canı sıkılmak (NogTG, 87).

Güneybatı Grubu

Trkm. +sıra-/sire-/sura

arkayınsıra-: rahatça, artıksıra-: fazlasını istemek, begsire-: beylik taslamak, beletsire-: bilgili gibi görünmek, şorsura-: tuzlu yemekleri canı çekmek (TTG, 151-152).

Tablo 135 +SXrA- İsimden Fiil Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	+sIrA-
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	sıra/sire
	Uygur Türkçesi	sıra/sire
	Karahanlı Türkçesi	sıra
	Harezm Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	sıra
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	sıra/sire
	Yeni Uygur Türkçesi	sıra/sire
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	sıra/zıra
	Hakas Türkçesi	zıra
	Tuva Türkçesi	sıra/zıra/zura/züre
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	sıra/sire
	Kırgız Türkçesi	sıra/sire
	Karakalpak Türkçesi	sıra/sire
	Karaçay-Balkar Türkçesi	sıra/sura
	Tatar Türkçesi	sıra/sire
	Kırım Tatar Türkçesi	sıra/sire
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	hıra/hîre
	Nogay Türkçesi	sıra/sire
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	sıra/sire/sura
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Köktürk, Uygur, Karahanlı, Kıpçak ve çağdaş Türk lehçelerinden Özbek, Yeni Uygur, Kazak, Kırgız, Karakalpak, Karaçay-Balkar, Tatar, Kırım Tatar, Başkurt, Nogay, Türkmen Türkçelerinde ötümsüz biçimiyle kullanılan ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumuna uyarken ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumunu bozmaktadır. Karahanlı ve Kıpçak Türkçelerinde ekin ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklere kullanımı tanıklanamadığından ünsüz uyumu durumu hakkında bir tespit yapılamamaktadır.

Çağdaş Türk lehçelerinden Altay ve Tuva Türkçelerinde ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılan bu ek ünsüz uyumuna uydurularak kullanılmıştır.

Hakas Türkçesinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır. Ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı tanıklanamadığından ekin bu lehçedeki ünsüz uyumu durumuyla ilgili herhangi bir tespit yapılamamaktadır.

2.1.3.2.14. +sUr-

İşlev ve Kökeni

Ses yansımalı adlardan fiiller türetir. Ekin kökeni ile ilgili bir bilgiye ulaşılamamıştır.

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kıp. +sur-/sür-

aşsur-: aksırmak, öksür-: öksürmek (KTG2, 171).

Güneydoğu Grubu

Özb. +sir-

aksir- aksırmak (ÖTS, 30).

Güneybatı Grubu

TT +sır-/sür-

öksür-: öksürmek, tıksır-: ağız kapalıyken hafifçe aksırmak (TS-2, 2587-3284).

Tablo 136 +sUr- İsimden Fiil Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	+sUr-
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezm Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	sur
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	sir
	Yeni Uygur Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
	Nogay Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	sır/sür

Ünsüz Uyumı Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Tarihî Türk lehçelerinden Kıpçak ve çağdaş Türk lehçelerinden Özbek, Türkiye Türkçelerinde ötümsüz biçimiyle kullanılan ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumuna uyarken ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumunu bozmaktadır. Bu ekin ötümsüz ünsüzlerle kullanımı ötümsüzlük uyumuna uyarken ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı tanımlanamadığından ünsüz uyumu durumuyla ilgili herhangi bir tespit yapılamamaktadır.

2.1.3.2.15. +şİy-

İşlev ve Kökeni

Ekin işlev ve köken bakımından +sİt ekiyle aynı olduğu görülmektedir.

Ekin Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kuzeybatı Grubu

Kkp. +şİy-/ +jİy-/ +jiy-

aķşİy(t)-: dudaklarını kaldırıp dişlerini göstermek ve o şekilde gülmek, kaçşİy-: bir yerde durmak, şukşİy-: izine düşmek, tırjİy-: kırısmak, mırjİy-: gülümsemek, girjİy-: şaşımak (KkpTG, 125-126).

Tablo 137 +şİy- İsimden Fiil Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	+şİy-
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezm Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	-
	Yeni Uygur Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	şİy/jİy/jiy
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
	Nogay Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Çağdaş Türk lehçelerinden Karakalpak Türkçesinde ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılan bu ek ünsüz uyumuna uydurularak kullanılmıştır.

2.1.3.3. Dudak Ünsüzleri

Çıkış yerine göre iki dudağın birbirine değmesiyle oluşan /b/, /m/, /p/ sesleriyle başlayan ekler bu başlık altında incelenmiştir.

2.1.3.3.1. +bI-/+pI-

İşlev ve Kökeni

Ekin kökeni ilgili bir veriye ulaşılamamıştır.

Ekin Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Güneydoğu Grubu

Özb. +pi-

yelpi-: yellenmek (ÖTGMS, 38).

Kuzeybatı Grubu

Kzk. +bi-/+pi-

jelpi-: yellemek, örbi-: ilerlemek (KTG: 286).

Kkp. +bi-/+pi-

jelpi-: yellemek, örbi-: yayılmak (KkpTS, 238-441).

Tablo 138 +bI-/+pI- İsimden Fiil Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	+bI-/+pI-
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezm Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	pi
	Yeni Uygur Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	bi/pi
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	bi/pi
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
	Nogay Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Çağdaş Türk lehçelerinden Özbek Türkçesinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır.

Çağdaş Türk lehçelerinden Kazak ve Karakalpak Türkçelerinde ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılan bu ek ünsüz uyumuna uydurularak kullanılmıştır.

2.1.4. Fiilden Fiil Yapım Eklerinde Ünsüz Uyumu

2.1.4.1. Damak Ünsüzleri

Çıkış yerine göre dilin arka damak /ğ/, /k/, /ñ/ ve ön damak /g/, /k/ bölgelerinde oluşan seslerle başlayan ekler bu başlık altında incelenmiştir.

2.1.4.1.1. -GA-

İşlev ve Kökeni

Ekin kökeni ile ilgili herhangi bir veriye ulaşılamamıştır.

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Güneydoğu Grubu

Özb. -ka-/ke-

çayka-: yıkamak, sürke-: sürtmek (ÖTG, 78).

Y. Uyg. -ka-/ke-

çayka-: yıkamak, sürke-: sürtmek (YUTG, 54).

Kuzeydoğu Grubu

Alt. -ge-/ka-

tarka-: dağılmak, cayka-: sallamak, terge-: toplamak (ATG, 97).

Hks. -ge-/ha-

pürge-: çevrelemek, çayha-: sallamak (HTG, 48).

Tuv. -ga-

çayga-: sallamak, dolga-: döndürmek, surga-: tembihlemek (Tuv.TG, 293).

Kuzeybatı Grubu

Kkp. -ga-/ka-

şayka-: hareket ettirmek, kozga-: hareket etmek, tarka-: dağılmak (KkpTG, 127).

Kmk. -ga-/ka-/ke-

çayka-: sallamak, bürke-: bürümek, tirke-: takmak, bulga-: çalkalamak (TLG, 1015).

Nog. -ga-/ge-/ka-/ke-

kozga-: hareket ettirmek, şayka-: çalkalamak, terge-: yoklamak, bürke-: örtmek (NogTG, 92).

Tablo 139 -GA- Fiilden Fiil Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-GA-
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezm Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Eski Oğuz Türkçesi	-
	Özbek Türkçesi	ka/ke
Kuzeydoğu Grubu	Yeni Uygur Türkçesi	ka/ke
	Altay Türkçesi	ge/ka
	Hakas Türkçesi	ha/ge
	Tuva Türkçesi	ga
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	ga/ka
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	ga/ka/ke
	Başkurt Türkçesi	-
	Nogay Türkçesi	ga/ge/ka/ke
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Çağdaş Türk lehçelerinden Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerinde ötümsüz biçimiyle kullanılan ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumuna uyarken ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumunu bozmaktadır.

Çağdaş Türk lehçelerinden Tuva Türkçesinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır. Ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı tanımlanamadığından ekin ünsüz uyumu durumuyla ilgili herhangi bir tespit yapılamamaktadır.

Çağdaş Türk lehçelerinden Altay, Hakas, Karakalpak, Kumuk, Nogay Türkçesinde ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılan bu ek iki şekilli kullanılmasına rağmen ünsüz uyumuna uydurularak kullanılmamıştır.

2.1.4.1.2. -GAIA-

İşlev ve Kökeni

Ek, fiil kök ve gövdelerine eklenerek yeni fiiller türetir. Ekin kökeni ile ilgili olarak -kXrA- ekine bakınız.

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kuzeybatı Grubu

Kkp. -ğala/-gele-

döñgele-: dönmek, sarğala-: izinden akmak (KkpTG, 130).

Tat. -ğala/-gele/-kala/-kele-

barğala-: gidip gelmek, kaytğala-: tekrar dönmek, törtkele-: dürtüp durmak, kilgele-: hep gelmek (TLG, 739; ÇTYD-3, 57).

Kır. Tat. -ğala/-gele/-kala/-kele-

keskele-: kesikler içinde bırakmak, çapğala-: koşuşturmak, ezgele-: yıpratmak, bulğala-: bulamak (KTTG, 192).

Nog. -ğana/-kala-

tayğana-: kaymak, zırğana-: karda kaymak, uwğala-: ovmak (NogTG, 92-93).

Güneybatı Grubu

Trkm. -jala-

çokjala-: galamak, sokjala-: emmek, gorjala-: kurcalamak (TTG, 156).

Tablo 140 -GAIA- Fiilden Fiil Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-GAIA-
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezm Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	-
	Yeni Uygur Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	ğala/gele
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	ğala/kala/kele
	Kırım Tatar Türkçesi	ğala/gele/kala/kele
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Nogay Türkçesi	ğana/kala
	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	jala
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Çağdaş Türk lehçelerinden Karakalpak, Başkurt ve Türkmen Türkçelerinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır.

Çağdaş Türk lehçelerinden Tatar, Kırım Tatar ve Nogay Türkçelerinde ek ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılmıştır. Nogay Türkçesinde iki şekilli kullanılmasına rağmen ünsüz uyumuna uydurulmadan kullanıldığı görülürken; Tatar ve Kırım Tatar Türkçelerinde ise ünsüz uyumuna uydurularak kullanıldığı görülmektedir.

2.1.4.1.3. -GAr-

İşlev ve Kökeni

Geçişli fiiller yapan bir ektir. Geçişsiz fiil tabanlarından geçişli ve geçişli tabanlardan ettirgen fiiller yapar Marcel Erdal (1991: 756), +gAr- ekinin -gUr- ekiyle hemen hemen aynı anlam özelliklerine sahip olduğunu ifade etmiştir.

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Uyg. -ğar-/ger-/kar-/ker-

bütker-: bitirmek, kutkar-: kurtarmak, çingâr-: araştırmak, içger-: içine almak, taşğar-: çıkarmak, tüpker-: köküne inmek (KEYD, 278; EUTG, 109).

Krh. -ğar-/ger-

içger-: sokmak, kezger-: geze getirmek, kutğar-: kurtarmak (KTG, 133-134).

Hrz. -ğar-/ger-/kar-/ker-

bütker-: bitirmek, kutğar-: kurtarmak, kopğar-: koparmak, yapğar-: örtmek (KHKD, 190).

Kıp. -ker-

ötker-: nüfuz etmek (KTG1, 49).

Çağ. -ğar-/kar-

bütker-: bitirmek, yatğar-: yatırmak, toyğar-: doyurmak (ÇT, 135).

Güneydoğu Grubu

Özb. -ker-/gaz-/kaz-/kez-

bitkez-: bitirmek, tolğaz-: doldurmak, kazkaz-: beklemek ötker-: geçirmek, yetker-: yetiştirmek (ÖTG, 77-79; ÖTGMS, 39).

Y. Uyg. -kar-/kaz-

toşkar-: taşımak, toşkaz-: taşımak, tuşkaz-: doğurmak (YUTG, 53-54).

Kuzeybatı Grubu

Kzk. -ğar-/ker-

ötker-: bir işi yerine getirmek, oñğar-: yolunda gitmek (ÇKTG, 78).

Kırg. -kar-/kör-

unutkar-: unutturmak, öskör-: yetiştirmek, ötkör-: geçirmek, töñkör-: devirmek (KTG, 154; KT, 38).

Kkp. -kar-/ker-

jatkar-: uyutmak, ötker-: taşımak, pitker-: bitirmek (KkpTG, 128).

Tat. -gez-/ker-

ütker-: yol vermek, kürgez-: göstermek (KTTS, 244-534).

Kır. Tat. -ğar-/ker-

ozğar-: yolcu etmek, ötker-: geçirmek (KTTG, 201).

Bşk. -kar/-ker/-gez/-kaz/-kez-

kütqar-: kurtarmak, ütker-: geçirmek, kürgez-: göstermek, ütkez-: geçirmek, kütqaz-: kurtarmak (BTG, 174).

Nog. -gar/-ger/-kar/-ker-

ozgar-: geçirmek, ötker-: geçirmek, teşker-: yoklamak, yatqar-: yatırmak (NogTG, 100).

Güneybatı Grubu

Trkm. -kez-

görkez-: göstermek (TTG, 170).

Tablo 141 -GAR/-GAZ- Fiilden Fiil Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-GAR/-KAR-
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	gar/ger/kar/ker
	Karahanlı Türkçesi	gar/ger
	Harezm Türkçesi	gar/ger/kar/ker
	Kıpçak Türkçesi	ker
	Çağatay Türkçesi	gar/kar/ker
Güneydoğu Grubu	Eski Oğuz Türkçesi	-
	Özbek Türkçesi	gaz/kaz/kez
Kuzeydoğu Grubu	Yeni Uygur Türkçesi	kar/kaz
	Altay Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
	Kazak Türkçesi	gar/ker
	Kırgız Türkçesi	kar/kör
	Karakalpak Türkçesi	kar/ker
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	gez/ker
	Kırım Tatar Türkçesi	gar/ker
	Kumuk Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Başkurt Türkçesi	kar/ker/gez/kaz/kez
	Nogay Türkçesi	gar/ger/kar/ker
	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	kez
Türkiye Türkçesi		-

Ünsüz Uyumı Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Uygur, Harezm, Çağatay ve çağdaş Türk lehçelerinden Özbek, Kazak, Tatar, Kırım Tatar, Başkurt ve Nogay Türkçelerinde ek ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılmıştır. Uygur, Harezm ve Özbek Türkçelerinde iki şekilli kullanılmasına rağmen ünsüz uyumuna uydurulmadan kullanıldığı görülürken; Çağatay, Kazak, Tatar, Kırım Tatar, Başkurt ve Nogay Türkçelerinde ek, ünsüz uyumuna uydurularak kullanılmıştır.

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Kıpçak ve çağdaş Türk lehçelerinden Yeni Uygur, Kırgız, Karakalpak, Türkmen Türkçelerinde ötümsüz biçimiyle kullanılan ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumuna uyarken ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumunu bozmaktadır. Kıpçak, Yeni Uygur ve Karakalpak Türkçesinde ekin ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklere kullanımı tanımlanamadığından ünsüz uyumu durumu hakkında bir tespit yapılamamaktadır.

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Karahanlı Türkçesinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır.

2.1.4.1.4. -GXr-/-GXz-

İşlev ve Kökeni

A. v. Gabain (2007: 128) ve Şinasi Tekin (1992: 86) ekin -k- fiilden fiil yapma eki ve -Ir-, -Ur- fiilden fiil yapma eklerinin birleşmesiyle açıklamışlardır. Fakat Marcel Erdal (1991: 756), bu açıklamaları kabul etmeyerek -gUr- eki, -Ur-, -Ar- ve +gAr- ekleriyle hemen hemen aynı anlam özelliklerine sahip olduğunu ifade etmiştir.

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kök. -gur-/-gür-

odgur-: uyandırmak, turgür-: diriltmek (OTG, 91; KEYD, 69).

Uyg. -gur-/-gür-/-kür-

amırtgur-: teskin etmek, ötkür-: geçirmek, odgur-: farkına varmak, sergür-: dayandırmak, amırtgur-: yatıştırmak, azgur-: azdırmak, turgür-: diriltmek (EUTG, 110; KEYD, 278; EUTD, 64).

Krh. -gir-/-gur-/-gür-

kelgir-: gelmek istemek, üsgür-: süsmek istemek, taşgur-: taşacak duruma gelmek (KTG, 134)

Hrz. -kur-/-gur-/-gür-/-guz-/-güz-

sızgur-: sızdırmak, turgür-: diriltmek, yatkur-: yatırmak, arguz-: yordurmak, kurgüz-: girdirmek (KHKD, 62).

Kıp. -gur-/-gir-/-kır-/-kir-/-giz-/-güz-/-guz-

batkır-: batırmak, bilgir-: bildirmek, turgur-: durdurmak, kurgiz-: girdirmek, turgiz-: diriltmek, örgüz-: bitki bitirmek (KHKD, 331).

Çağ. -guz-/-güz-/-kuz-

azgur-: azdırmak, yetkür-: yetiştirmek, yatgur-: duyurmak, yatkar-: yatırmak (ÇT, 135).

EOT. -gur-/-gür-

irgür-: kızgur-: (EAT, 77).

Güneydoğu Grubu

Özb. -gır-/-kir-/-gız-/-giz-/-kız-/-kiz-

âzgır-: azdırmak, keçkir-: geç olmak, ketkiz-: gidermek, tolgız-: doldurmak, yetkiz-: yapabilmek, kurgiz-: sokmak (ÖTG, 78; ÖTGMS, 39).

Y. Uyg. -gür-/-kuz-/-güz-

kirgür-: girdirmek, yatkuz-: yatırmak, küydürgüz-: giydirmek (YUTG, 53-54).

Kuzeydoğu Grubu

Alt. -ğıs-/-gis-/-güs-

tiygis-: dokundurmak, cürgüs-: yaşatmak, tuturgıs-: tutuşturmak (ATG, 101).

Hks. -gīs-

çörgīs-: göndermek, tırgīs-: diriltmek, köygīs-: yakmak (HTG, 46).

Tuv. -ğus-/-gūs-

körgūs-: göstermek, turgūs-: kaldırmak (Tuv.TG, 287).

Kuzeybatı Grubu

Kzk. -ğır-/-kir-/-ğız-/-giz-/-kız-/-kiz-

azğır-: azdırmak, eskir-: eskitmek, mingiz-: bindirmek, oturgız-: oturtmak, jetkiz-: yetiştirmek, aytkız-: söyletmek (ÇKTG, 78; KTG: 288).

Kırg. -ğır-/-gür-/-kır-/-kir-/-kır-/-giz-/-guz-/-kiz-/-küz-/-göz-/-köz-

azğır-: kandırmak, catkır-: yatırmak, cetkir-: yetiştirmek, ülgür-: yetişmek, cutkur-: yutturmak, emgiz-: emzirmek, toyğuz-: dayurmak, kütüz-: bekletmek, cetkiz-: yetiştirmek, kiygiz-: giydirmek, turguz-: dikmek, körgöz-: göstermek, ötköz-: geçirmek (KTG, 154; KT, 37-38).

Kkp. -ğız-/-giz-/-kız-/-kiz-

algız-: birine bir şey aldırma, tökkiz-: döktürmek, atkız-: attırmak, külgiz-: güldürmek (KkpTG, 128).

Kırç-Blk. -giz-/-guz-/-güz-

körgüzmevin: göstermeden, kirgiz-: sokmak, turguz: kaldırmak (KMTG, 44).

Tat. -gir-/-kir-/-ğız-/-giz-/-kız-/-kiz-

bılğır-: bildirmek, kiyğır-: giydirmek, citkır-: ulaştırmak, cirkız-: ulaştırmak, bılğız-: bildirmek, yatkız-: yatırmak, torğız-: kaldırmak (TLG, 738-739; ÇTYD-3, 57).

Kır. Tat. -guz-/-giz-/-kız-/-kiz-

yetkiz-: yetiştirmek, kiygiz-: giydirmek, yatkız-: yatırmak, tolğuz-: doldurmak (KTTG, 201).

Kmk. -ğır-/-gur-/-ğız-/-guz-

sızğır-: ıslık çalmak, tırgız-: diriltmek, turguz-: kırdırmak (TLG, 1014).

Bşk. -ğır-/-kır-/-kır-/-gız-/-kız-

algır-: aldırma, kaçkır-: kaçırma, ütкіr-: geçirmek, yıtkır-: eriştirmek, kirgız-: girdirmek, yatkız-: yatırmak, mıngız-: bindirmek (BTG, 175-176).

Nog. -ğır-

azğır-: ayartmak (NogTG, 100).

Güneybatı Grubu

Az. -ğuz-/-hız-

durğuz-: ayağa kaldırmak, kalhız-: kaldırmak (AzTG, 208).

Tablo 142 -GXr/-GXz- Fiilden Fiil Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-GXr/-GXz-
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	ğur/gür
	Uygur Türkçesi	ğur/gür/kür
	Karahanlı Türkçesi	gir/gur/gür
	Harezm Türkçesi	kur/ğur/gür/ğuz/güz
	Kıpçak Türkçesi	ğur/gir/kır/kir/giz/güz/ğuz
	Çağatay Türkçesi	ğuz/güz/kuz
Güneydoğu Grubu	Eski Oğuz Türkçesi	ğur/gür
	Özbek Türkçesi	ğır/kir/ğiz/giz/kız/kiz
Kuzeydoğu Grubu	Yeni Uygur Türkçesi	gür/kuz/güz
	Altay Türkçesi	ğis/gis/güs
	Hakas Türkçesi	ğis
Kuzeybatı Grubu	Tuva Türkçesi	ğus/güs
	Kazak Türkçesi	ğır/kir/ğiz/giz/kız/kiz
	Kırgız Türkçesi	ğır/gür/kır/kir/kur/ğiz/ğuz/kiz/küz/göz/köz
	Karakalpak Türkçesi	ğız/giz/kız/kiz
	Karaçay-Balkar Türkçesi	giz/ğuz/güz
	Tatar Türkçesi	gir/kir/ğiz/giz/kız/kiz
	Kırım Tatar Türkçesi	ğuz/giz/kız/kiz
	Kumuk Türkçesi	ğır/ğiz/ğuz
	Başkurt Türkçesi	ğır/kır/kir/ğiz/kız
Güneybatı Grubu	Nogay Türkçesi	ğır
	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	ğuz/hız
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Köktürk, Karahanlı, Eski Oğuz Türkçesi ve çağdaş Türk lehçelerinden Altay, Hakas, Tuva, Karaçay-Balkar, Kumuk, Nogay Türkçelerinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır. Köktürk, Eski Oğuz, Altay, Hakas, Tuva, Karaçay-Balkar, Kumuk, Nogay Türkçelerinde ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklere kullanımı tanıklanamadığından ünsüz uyumu durumu hakkında bir tespit yapılamamaktadır.

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Uygur, Harezm, Kıpçak, Çağatay Türkçesi ve çağdaş Türk lehçelerinden Özbek, Yeni Uygur, Kazak, Kırgız, Karakalpak, Tatar, Kırım Tatar, Başkurt, Azerbaycan Türkçelerinde ek ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılmıştır. Uygur, Çağatay, Azerbaycan Türkçelerinde iki şekilli kullanılmasına rağmen ünsüz uyumuna uydurulmadan kullanıldığı görülürken; Harezm, Kıpçak, Özbek, Yeni Uygur, Kazak, Kırgız, Karakalpak, Tatar, Kırım Tatar, Başkurt Türkçesinde ünsüz uyumuna uydurularak kullanılmıştır.

2.1.4.1.5. -Geş-

İşlev ve Kökeni

Ekin kökeni ile ilgili herhangi bir veriye ulaşılamamıştır.

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Güneydoğu Grubu

Özb. -geş-/keş-

mingeş-: binmek, çelkeş-: çetinleşmek (ÖTG, 78).

Tablo 143 -Geş- Fiilden Fiil Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-Geş
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezmi Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Eski Oğuz Türkçesi	-
	Özbek Türkçesi	geş/keş
Kuzeydoğu Grubu	Yeni Uygur Türkçesi	-
	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Tuva Türkçesi	-
	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Nogay Türkçesi	-
	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Çağdaş Türk lehçelerinden Özbek Türkçesinde ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılan bu ek iki şekilli kullanılmasına rağmen ünsüz uyumuna uydurularak kullanılmamıştır.

2.1.4.1.6. -Gı-

İşlev ve Kökeni

Ekin kökeni ile ilgili herhangi bir veriye ulaşılamamıştır.

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Güneydoğu Grubu

Özb. -ğı/-kı-

sâlkı-: salınmak, sızğı-: sızmak (ÖTG, 78).

Tablo 144 -Gı- Fiilden Fiil Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-Gı-
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezmi Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi Yeni Uygur Türkçesi	ğı/kı -
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi Hakas Türkçesi Tuva Türkçesi	- - -
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi Kırgız Türkçesi Karakalpak Türkçesi Karaçay-Balkar Türkçesi Tatar Türkçesi Kırım Tatar Türkçesi Kumuk Türkçesi Başkurt Türkçesi Nogay Türkçesi	- - - - - - - - -
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi Azerbaycan Türkçesi Türkmen Türkçesi Türkiye Türkçesi	- - - -

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Çağdaş Türk lehçelerinden Özbek Türkçesinde ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılan bu ek iki şekilli kullanılmasına rağmen ünsüz uyumuna uydurularak kullanılmamıştır.

2.1.4.1.7. -GıA-

İşlev ve Kökeni

Ek, fiil kök ve gövdelerine eklenerek yeni fiiller türetir. Ekin kökeni ile ilgili olarak -kXrA- ekine bakınız.

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Çağ. -kula-

atkula-: sürekli ok atmak, çapkula-: durmadan vuruşmak (ÇT, 135).

Kuzeybatı Grubu

Kzk. -gıla/-gile/-kıla/-kile-

ürgile-: üst üste üflemek, tepkile-: tekmelemek, şapkıla-: koşuşturmak, sozgıla-: uzatmak (ÇKTG, 79).

Kırg. -ğıla/-kıla/-kile/-külö-

salgıla-: devamlı salmak, atkıla-: ateş etmek, teşkile-: devamlı deşmek, öpkülö-: birkaç defa öpmek (KTG, 149).

Kkp. -ğıla/-kıla/-kile-

julkıla-: sürüklemek, ezgile-: ufalamak, ıskıla-: bir şeyi diğerine sürtmek, teskile-: deşmek (KkpTG, 127).

Bşk. -gile-

kilgile-: zaman zaman gelip gitmek (BTS, 286).

Nog. -ğıla/-gile/-kıla/-kile-

algıla-: almak, atkıla-: arada bir ateş etmek, bölgile-: parçalara ayırmak, keskile-: dilimlere ayıtmak (NogTG, 93).

Güneybatı Grubu

Trkm. -ğıla/-güle-

başgıla-: üstüne basarak çiğnemek, dürtgüle-: peş peşe dürtmek, saygıla-: kamçı (TTG, 159).

Tablo 145 -GXIA- Fiilden Fiil Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-GXIA-
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezmi Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	kıla
Güneydoğu Grubu	Eski Oğuz Türkçesi	-
	Özbek Türkçesi	-
Yeni Uygur Türkçesi		-
		-
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	ğıla/gile/kıla/kile
	Kırgız Türkçesi	ğıla/ kıla/kile/külö
	Karakalpak Türkçesi	ğıla/kıla/kile
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	gile
	Nogay Türkçesi	ğıla/gile/kıla/kile
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	ğıla/güle
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Tarihî Türk lehçelerinden Çağatay Türkçesinde ötümsüz biçimiyle kullanılan ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumuna uyarken ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumunu bozmaktadır. Ekin ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklere kullanımı tanımlanamadığından ünsüz uyumu durumu hakkında bir tespit yapılamamaktadır.

Çağdaş Türk lehçelerinden Başkurt ve Türkmen Türkçelerinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır.

Çağdaş Türk lehçelerinden Kazak, Kırgız, Karakalpak, Nogay Türkçelerinde ek ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılmıştır. Karakalpak Türkçesinde iki şekilli kullanılmasına rağmen ünsüz

uyumuna uydurulmadan kullanıldığı görülürken; Kazak, Kırgız ve Nogay Türkçelerinde ise ünsüz uyumuna uydurularak kullanıldığı görülmektedir.

2.1.4.1.8. -k-

İşlev ve Kökeni

Ekin kökeni ile ilgili herhangi bir veriye ulaşılamamıştır.

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kuvvetlendirme işlevi bulunan türetme ekidir.

Kök. -k-

қорқ-: korkmak (OTG, 91).

Uyg. -k-

الڭ-: bitirmek (EUTG, 110).

Hrz. -k-

қırқ-: yün kesmek (KHKD, 191).

Kıp. -k-

қорқ-: korkmak (KTG2, 177).

Çağ. -k-

қırқ-: yün kesmek (ÇEK, 57).

EOT -k-

қırқ-: yün kesmek (EATSAKT, 303).

Güneydoğu Grubu

Özb. -k-

қırқ-: kesmek, kısaltmak (ÖTG, 79).

Güneybatı Grubu

Gag. -k-

кırкмаа: kesmek (GTG, 184).

TT -k-

burk-: burkmak, silk-: silkmek (TTGŞB, 183).

Tablo 146 -k- Fiilden Fiil Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-k-
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	k
	Uygur Türkçesi	k
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezm Türkçesi	k
	Kıpçak Türkçesi	k
	Çağatay Türkçesi	k
Güneydoğu Grubu	Eski Oğuz Türkçesi	k
	Özbek Türkçesi	k
Kuzeydoğu Grubu	Yeni Uygur Türkçesi	-
	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Tuva Türkçesi	-
	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Nogay Türkçesi	-
	Gagavuz Türkçesi	k
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	k

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Tarihî Türk lehçelerinden Köktürk, Uygur, Harezm, Kıpçak, Çağatay, Eski Oğuz Türkçesi ve çağdaş Türk lehçelerinden Özbek, Gagavuz, Türkiye Türkçelerinde ötümsüz biçimiyle kullanılan ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumuna uyarken ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumunu bozmaktadır.

2.1.4.1.9. -GXn-

İşlev ve Kökeni

Hazar (2013: 161) eki “-k-un-” biçiminde değerlendirmiş ve “-k-”nin kökle kaynaşmış bir dönüşlülük eki olduğunu ifade etmiştir.

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Güneydoğu Grubu

Özb. -kın-

yutkın-: yutkunmak (ÖTG, 79).

Kuzeybatı Grubu

Kkp. -gîn-/ -kın-

aşkın-: büyümek, külgin-: gülmek, uşkın-: bölmek (KkpTG, 130).

Güneybatı Grubu

Gag. -gun-

durgun-: durdurmak (GTG, 184).

Tablo 147 -GXn- Fiilden Fiil Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-GXn-
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezmi Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	kın
	Yeni Uygur Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	gin/kın
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
	Nogay Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	gun
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Çağdaş Türk lehçelerinden Özbek Türkçesinde ötümsüz biçimiyle kullanılan ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumuna uyarken ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumunu bozmaktadır. Ekin ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklere kullanımı tanımlanamadığından ünsüz uyumu durumu hakkında bir tespit yapılamamaktadır.

Çağdaş Türk lehçelerinden Karakalpak Türkçesinde ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılan bu ek ünsüz uyumuna uydurularak kullanılmıştır.

Çağdaş Türk lehçelerinden Gagavuz Türkçesinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır. Ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklere kullanımı tanımlanamadığından ünsüz uyumu durumu hakkında bir tespit yapılamamaktadır.

2.1.4.1.10. -kXrA-

İşlev ve Kökeni

İşlev olarak isimden fiil eki olarak kullanılan bu ek Kırgız ve Karakalpak Türkçelerinde fiilden fiil yapım eki işlevinde de kullanılmıştır.

+KIrA- ekini Proto-Altay ya da Proto-Türk-Moğol döneminde +KI- ekli fiillere başlama belirten fiil olan -rA-’nın eklenmesiyle açıklayan Tekin’e göre bu ek, zamanla ilk hecedeki ünlüsünü kaybederek -KrA- biçimine dönüşmüştür. Bugün ekin +KIrA- şekline bazı Türk lehçelerinde rastlamak mümkündür (Tekin, 2003: 149-162).

Ekin Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kuzeybatı Grubu

Kzk. -kıra-

burkıra-: tozu dumana katmak (Kzk.TS, 100).

Kırg. -kıra/-kire-

çitiñkıra-: hafifçe kaşlarını çatmak, cibitiñkire-: hafifçe ıslatmak (KTG, 150).

Kkp. -kıra-

burkıra-: toz kalkmak (KkpTG, 131).

Nog. -kıra-

suwıñkıra-: biraz soğurmak (NogTG, 94).

Güneybatı Grubu

Trkm. -cıra/-cire-

alcıra-: şaşırmak, burcıra-: ağrıdan kıvrınmak, çekincire-: çekinmek, dencire-: kudurmak (TTG, 156-157).

Tablo 148 -kXrA- Fiilden Fiil Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-kXrA-
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezmi Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	-
	Yeni Uygur Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	kıra
	Kırgız Türkçesi	kıra/kire
	Karakalpak Türkçesi	kıra
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
	Nogay Türkçesi	kıra
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	cıra/cire
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Çağdaş Türk lehçelerinden Kazak, Kırgız, Karakalpak Türkçelerinde ötümsüz biçimiyle kullanılan ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumuna uyarken ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumunu bozmaktadır.

Çağdaş Türk lehçelerinden Türkmen Türkçesinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır. Ekin ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklere kullanımı tanımlanamadığından ünsüz uyumu durumu hakkında bir tespit yapılamamaktadır.

2.1.4.1.11. -GXçlA-/-kışlA-

İşlev ve Kökeni

-GIç fiilden isim yapım eki ile -lA- fiilden fiil yapım yapım ekinin birleşmesiyle oluştuğu düşünülmektedir.

Ekin Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kuzeybatı Grubu

Kkp. -kışla/-kişle

kakışla-: bir şeyi dövmek, tıkışla-: saklamak, türtkişle-: dürtmek (KkpTG, 130).

Kır. Tat. -giçle-/-ğuçla-/-kışla-/-kişle-

tartkışla-: sağa sola itip kakmak, ezgiçle-: ezmek çiğnemek, sozğuçla-: dolambaçlı yollara gitmek, tintkişle-: iyice araştırmak (KTTG, 192).

Nog. -ğışla-/-gişle-/-kışla-/-kişle-

şaşkışla-: dağılmak, tartkışla-: çekmek, üygişle-: üst üste yığmak, buzğışla-: yağlamak (NogTG, 93).

Tablo 149 -GXçlA-/-kışlA- Fiilden Fiil Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-GXçlA-/-kışlA-
Tarihi Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezmi Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	-
	Yeni Uygur Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	kışla/kişle
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	giçle/ğuçla/kışla/kişle
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Nogay Türkçesi	ğışla/gişle/kışla/kişle
	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Çağdaş Türk lehçelerinden Karakalpak Türkçesinde ötümsüz biçimiyle kullanılan ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumuna uyarken ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumunu bozmaktadır. Ekin ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklere kullanımı tanıklanamadığından ünsüz uyumu durumu hakkında bir tespit yapılamamaktadır.

Çağdaş Türk lehçelerinden Kırım Tatar, Nogay Türkçesinde ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılan bu ek ünsüz uyumuna uydurularak kullanılmıştır.

2.1.4.1.12. -kIt-

İşlev ve Kökeni

Ekin kökeni ile ilgili herhangi bir veriye ulaşılamamıştır. Fiillerden ettirgen yapılar türeten bir ektir.

Ekin Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Uyg. -kit-

körkit-: göstermek (EUTG, 110).

Krh. -kit-

körkit-: göstermek (KTG, 136).

Tablo 150 -kIt- Fiilden Fiil Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-kIt-
Tarihi Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	kit
	Karahanlı Türkçesi	kit
	Harezm Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	-
	Yeni Uygur Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
	Nogay Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Türk dilinin tarihi dönemlerinden Uygur ve Karahanlı Türkçesinde ötümsüz biçimiyle kullanılan ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumuna uyarken ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumunu bozmaktadır. Ekin ötümlü ünsüzlerle

biten sözcüklere kullanımı tanıklanamadığından ünsüz uyumu durumu hakkında bir tespit yapılamamaktadır.

2.1.4.2. Dış Ünsüzleri

Çıkış yerine göre dilin dişlere, diş etine teması ve dişler arasındaki boşluklardan sızarak çıkan /ç/, /d/, /l/, /n/, /r/, /s/, /ş/, /y/, /z/ sesleriyle başlayan ekler bu başlık altında incelenmiştir.

2.1.4.2.1. -ç-

İşlev ve Kökeni

-ç- eki, işlek olmayan bir fiilden fiil yapma ekidir. Eklendiği tek heceli ve geçişli fiil kökünden yine geçişli bir fiil türetmiş, fiile süreklilik ve pekiştirme anlamı katmıştır. Ekin kökeni ile ilgili bir veriye ulaşılamamıştır.

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Krh. -ç-

sürç-: sendelemek (TSD, 580).

Hrz. -ç-

sürç-: ayağı kaymak (KHKD: 62).

EOT. -ç-

sürç-: kaymak, ayağı kaymak (TTLKEAT, 159; EAT, 78).

Güneybatı Grubu

Gag. -ç-

sürç-: kaymak (GTG, 183).

TT -ç-

sürç-: ayağı kaymak (TS, 3056).

Tablo 151 -ç- Fiilden Fiil Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-ç-
Tarihi Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	ç
	Harezmi Türkçesi	ç
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	ç
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	-
	Yeni Uygur Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
	Nogay Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	ç
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	ç

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Tarihi Türk lehçelerinden Karahanlı, Harezmi, Eski Oğuz ve çağdaş Türk lehçelerinden Gagavuz, Türkiye Türkçelerinde ötümsüz biçimiyle kullanılan ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumuna uyarken ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumunu bozmaktadır.

2.1.4.2.2. -çi-

İşlev ve Kökeni

Ekin kökeni ile ilgili herhangi bir veriye ulaşılamamıştır.

Ekin Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Güneydoğu Grubu

Özb. -çi-

kırçi-: kırmak (ÖTG, 76).

Kuzeybatı Grubu

Kırg. -çi-/-şı-

çapçı-:ön ayağıyla yere vurmak, talıkşı-: yorulmak (KTG, 149).

Tat. -çi-

ersi-: kabuğunu soyamak (KTTS, 115).

Bşk. -si-

ersi-: kabuğunu soyamak (BTS, 144).

Nog. -şı/-şi-

arşı-: temizlemek, örşi-: artmak, şapşı-: kızmak (NogTG, 95).

Tablo 152 -çi- Fiilden Fiil Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-çi-
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezm Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	çi
	Yeni Uygur Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	çi/şı
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	çi
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	si
	Nogay Türkçesi	şı/şi
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Çağdaş Türk lehçelerinden Özbek, Kırgız, Tatar, Başkurt ve Nogay Türkçelerinde ötümsüz biçimiyle kullanılan ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumuna uyarken ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumunu bozmaktadır. Kırgız Türkçesinde ise ekin ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklere kullanımı tanıklanamadığından ünsüz uyumu durumu hakkında bir tespit yapılamamaktadır.

2.1.4.2.3. -çIr-

İşlev ve Kökeni

Hacıeminoğlu (2003: 141), bu ekin -sIr- eki ile aynı işlevde olduğunu belirterek ekin yapısını -sI ve -r biçiminde açıklamıştır.

Bu ek, -ç- ~ -ş- fiilden fiil yapma eki ve -Ir-, -Ur- fiilden fiil yapma ekinin birleşmesinden meydana gelmiştir (Gül Keskin, 2020: 227).

Ekin Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Uyg. -çır/-çir-

külçir-: gülümsemek, yunçır-: kötölemek (EUTG, 109).

Krh. -çir/-çur/-sir-

külçir-: gülümsemek, tamçur-: çiselemek, külsir-: gülümsemek (KHKD, 62).

Hz. -çir-

külçir-: gülümsemek (KHKD, 190).

Tablo 153 -çIr- Fiilden Fiil Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-çIr-
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	çır/çir
	Karahanlı Türkçesi	çir/çur/sir
	Harezm Türkçesi	çir
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	-
	Yeni Uygur Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
	Nogay Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Tarihî Türk lehçelerinden Uygur, Karahanlı ve Harezm Türkçelerinde ötümsüz biçimiyle kullanılan ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumuna uyarken ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumunu bozmaktadır.

2.1.4.2.4. -DAr-

İşlev ve Kökeni

Banguoğlu (2011: 275) ekin kökeni hakkında -der ekinin -dir- ettiren çatı ekinin benzeri gibidir açıklamasını yaparak -it-er->-der- şeklinde meydana gelmiş daha eski bir birleşik ek olabileceği açıklamasını yapmıştır.

Zeynep Korkmaz (2009: 562), -DAR- ekinin yapısını -t- ve -Ar- eklerinin kaynaşmasından oluşmuş birleşik bir ek olarak ifade etmiştir.

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kıp. -der-

könder-: göndermek (KHKD, 331).

Çağ. -tar-

ahtar-: araştırmak (ÇT, 134).

Güneydoğu Grubu

Özb. -ter-

töñter-: döndürmek (ÖTG, 81).

Y. Uyg. -dar-/-dur-/-tar-

toldur-: doldurmak, ağdar-/ağtar-/ağtar-: çevirmek, toştar-: taşımak (YUTG, 53).

Kuzeybatı Grubu

Kırg. -tar-

antar-: tersine çevirmek, kıstar-: sıkıştırmak (KTG, 156).

Tat. -dar-/-tar-/-ter-

avdar-: bir şeyi başka bir yere geçirmek, aqtar-: altını üstüne getirmek, tünter-: altını üstüne getirmek KTTS, 28-38-506).

Kır. Tat. -dar-/-der-/-ter-

gönder-: göndermek, avdar-: yıkmak, köster-: göstermek (KTTG, 200).

Kmk. -dar-

awdar-: devirmek (TLG, 1014).

Bşk. -tar-/-ter-

aqtar-: çevirmek, tünter-: düşürmek BTS, 25-652).

Nog. -dar-/-tar-/-ter-

aqtar-: devirmek, awdar-: devirmek, töñter-: devirmek (NogTG, 98).

Güneybatı Grubu

Az. -dar-/-der-

dönder-: döndürmek, qondar-: uydurmak (AzTG, 207).

Trkm. -dar-/-der-

ağdar-: çevirmek, dındar-: kurtarmak, dönder-: döndürmek (TTG, 169).

TT -der-/-ter-

dönder-: döndürmek, gönder-: göndermek, göster-: göstermek (TTGŞB, 183).

Tablo 154 -DAR- Fiilden Fiil Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-DAR-
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezmi Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	der
	Çağatay Türkçesi	tar
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	ter
	Yeni Uygur Türkçesi	dar/tar
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	tar
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	dar/tar/ter
	Kırım Tatar Türkçesi	dar/der/ter
	Kumuk Türkçesi	dar
	Başkurt Türkçesi	tar/ter
	Nogay Türkçesi	dar/tar/ter
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	dar/der
	Türkmen Türkçesi	dar/der
	Türkiye Türkçesi	der/ter

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Kıpçak ve çağdaş Türk lehçelerinden Kumuk, Azerbaycan, Türkmen Türkçelerinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır. Ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklere kullanımı tanıklanamadığından ünsüz uyumu durumu hakkında bir tespit yapılamamaktadır.

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Çağatay ve çağdaş Türk lehçelerinden Özbek, Kırgız, Başkurt Türkçelerinde ötümsüz biçimiyle kullanılan ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumuna uyarken ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumunu bozmaktadır.

Çağdaş Türk lehçelerinden Yeni Uygur, Tatar, Kırım Tatar, Nogay, Türkiye Türkçelerinde ek ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılmıştır. Nogay Türkçesinde iki şekilli olarak kullanılmasına rağmen ünsüz uyumuna uydurulmadan kullanıldığı görülürken; Yeni Uygur, Tatar, Kırım Tatar, Türkiye Türkçelerinde ünsüz uyumuna uydurularak kullanılmıştır.

2.1.4.2.5. -DXr-

İşlev ve Kökeni

Fiilden fiil türeten en işlek eklerinden biridir. Fiil kök ve gövdelerinden ettirgen çatılı fiiller türeten işlek bir ektir.

Bu ek, iki ettirgen eki olan -t- ve -Ur eklerinin kaynaşması ile oluşmuş birleşik bir ektir (Eraslan, 2012: 109; Gabain, 1988: 128; Şçerbak, 2016: 133; Banguoğlu, 2011: 275-276; Erdal, 1991: 831; Korkmaz, 2009: 126).

Ekin Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kök. -tur/-tür-

ağtur-: yükseğe çıkarmak, bintür-: bindirmek, artur-: aldatılmak, kontur-: yerleşmek (KEYD, 70; OTG, 93).

Uyg. -dur-/dür/-tur/-tür-

akıtdur-: akıttırmak, kıltur-: yaptırmak, köşündür-: göstermek, okıtdur-: çağırtmak, biltür-: bildirmek, keltür-: getirmek, açtur-: açtırmak, köntür-: doğrultmak, öñeddür-: tedavi etmek, bıçtur-: kestirmek (EUTG, 109; EUTD, 63; KEYD, 280).

Krh. -dür/-tur/-tür-

tamtur-: damlatmak (tamıt-ur-), keldür-: getirmek, kültür-: güldürmek, (KTG, 146).

Hrz. -dur-/dür/-tur/-tür-

aşdur-: aştırmak, ündür-: büyütme, bastur-: bastırmak, keltür-: getirmek (KHKD, 190).

Kıp. -dir/-dur/-dür/-tır/-tur/-tür-

açtur-: açtırmak, çıkıdur-: çıkartmak, söndür-: söndürmek, sürüştür-: sürüştürmek, sıkıtır-: sıkırtmak, bildir-: bildirmek, biştür-: olgunlaştırmak, alıştır-: barıştırmak (KTG1, 49; KHKD, 331; KTG2, 172).

Çağ. -dur/-dür/-tur/-tür-

ahtur-: akıtmak, aldur-: aldirmek, bildür-: bildirmek, okuttur-: okutturmak, keltür-: getirmek (ÇT, 135).

EOT. -dur/-dür-

karışdur-: karıştırmak, alışdur-: barıştırmak, kızdur-: kızdırmak, öldür-: öldürmek, üleşdür-: paylaştırmak (EATD, 63; EAT, 77).

Güneydoğu Grubu

Özb. -dir/-tir-

açdır-: açtırmak, okıdır-: okutturmak, tanışdır-: tanıştırmak, yeçintir-: çözdürmek (ÖTG, 77; ÖTGMS, 39).

Y. Uyg. -dür/-tur/-tür-

mindür-: bindirmek, aşurttur-: arttırmak, kirgüzdür-: girdirtmek, öltür-: öldürmek (YUTG, 53).

Kuzeydoğu Grubu

Alt. -dır/-dür/-tır/-tur-

küydür-: yakmak, sürdür-: sürdürmek, uktur-: duyurmak, turğustur-: kaldırtmak, çabıştır-: vuruşturmak, saldır-: yerleştirmek (ATG, 100).

Hks. -dır/-dır/-tır-

azındır-: acındırmak, nandır-: döndürmek, indür-: indirmek, alıştır-: değiştirmek (HTG, 46).

Tuv. -dır/-dir/-tur/-tür-

ajındır-: kızdırmak, bilindir-: bildirmek, töndür-: bitirmek, doruqtur-: besleyip büyütme, düüştür-: uydurmak (Tuv.TG, 286).

Kuzeybatı Grubu

Kzk. -dır/-dir/-tır/-tir-

yazdır-: yazdırmak, söndir-: söndürmek, toltır-: doldurmak, öttir-: geçirmek (ÇKTG, 78; KTG: 288).

Kırg. -dır/-tır/-tir-

kaltır-: bırakmak, keltir-: getirmek, cazdır-: yazdırmak, arttır-: arttırmak, kestir-: kestirmek, cıydır-: yığdırmak, bastır-: bastırmak, keltir-: getirmek (KTG, 153; KT, 37).

Kkp. -dir/-tır-

alıştır-: tutuşturmak, köndir-: razı etmek, tergizdir-: toplatmak, tikkizdir-: diktirmek (KkpTG, 128).

Krç-Blk. -dır/-dir/-dur/-tur-

mindirelle: bindiriyorlar, aldirat: aldırıyor, tapdırlık: bulduracak, aytdır-: söyletmek, batdur-: batırmak, toltur-: doldurmak (KMTG, 44; TLG, 940).

Tat. -dır/-dır/-tır/-tır-

tavşaldır-: ezmek, kiptir-: kurutmak, suvındır-: soğutmak, kistir-: kestirmek, sündir-: söndürmek (TLG, 738; ÇTYD-3, 57).

Kır. Tat. -dir/-dur/-dür/-tır-

soyundur-: soymak, küldür-: güldürmek, yuktur-: yapıştırmak, yaraştır-: yakıştırmak, bildir-: bildirmek (KTTG, 200).

Kmk. -dır/-dir/-dür/-tir/-tur-

geltir-: getirmek, yandır-: yakmak, öçükdür-: kışkırtmak, ösdür-: büyötmek, yetdir-: ulaştırmak, oltur-: oturmak (TLG, 1014).

Bşk. -dır/-tır/-tir/-tır-

aşıktır-: acele ettirmek, aşkıdır-: coşturmak, buldır-: oldurmak, iştir-: büktürmek, üzzür-: parçalara ayırtmak (BTG, 172-173).

Nog. -dır/-dir/-tır/-tir-

aşıktır-: acıktırmak, böktir-: tıka basa yedirmek, ezdir-: ezdirmek, yondır-: yontturmak (NogTG, 99).

Güneybatı Grubu

Gag. -dır/-dir/-dür/-tır/-tir/-tur-

daldır-: daldırmak, giydir-: giydirmek, düzdür-: düzeltmek, battır-: batırmak, içtir-: içtirmek, sustur-: susturmak (GTG, 183).

Az. -dır/-dir/-dur/-dür-

yazdır-: yazdırmak, kızdır-: kızdırmak, çimdir-: yıkamak, soldur-: solgunlaştırmak, sökdür-: söktürmek (AzTG, 207).

Trkm. -dır/-dir/-dur-

akdır-: dökmek, aldir-: aldirmek, beğendir-: beğendirmek, bezdir-: usandırmak, boğdur-: bağlatmak, bölüşdir-: paylaşmak (TTG, 169).

TT -dır-/-dir-/-tır-/-tir-

açtır-: açtırmak, alıştır-: alıştırmak, ballandır-: ballandırmak, bildir-: bildirmek, boğdur-: boğdurmak, geciktir-: geciktirmek (TTGŞB, 183).

Tablo 155 -DXr- Fiilden Fiil Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-DXr-
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	tur/tür
	Uygur Türkçesi	dur/dür/tur/tür
	Karahanlı Türkçesi	dür/tur/tür
	Harezm Türkçesi	dur/dür/tur/tür
	Kıpçak Türkçesi	dir/dur/dür/tır/tur/tür
	Çağatay Türkçesi	dur/dür/tur/tür
	Eski Oğuz Türkçesi	dur/dür
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	dir/tir
	Yeni Uygur Türkçesi	dur/dür/tur/tür
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	dır/dür/tır/tur
	Hakas Türkçesi	dır/dür/tır
	Tuva Türkçesi	dır/dır/dür/tur/tür
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	dır/dır/tır/tir
	Kırgız Türkçesi	tır/tir/dır
	Karakalpak Türkçesi	dir/tır
	Karaçay-Balkar Türkçesi	dır/dır/dur/tur
	Tatar Türkçesi	dır/dır/tir
	Kırım Tatar Türkçesi	dur/dür/tur/tür
	Kumuk Türkçesi	dır/dır/dür/tir/tur
	Başkurt Türkçesi	dır/tır/tir/zür
	Nogay Türkçesi	dır/dır/tır/tir
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	dır/dır/dür/tır/tir/tur
	Azerbaycan Türkçesi	dır/dır/dur/dür
	Türkmen Türkçesi	dır/dır/dur
	Türkiye Türkçesi	dır/dır/dur/tır/tir

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Köktürk Türkçesinde ötümsüz biçimiyle kullanılan ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumuna uyarken ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumunu bozmaktadır.

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Eski Oğuz ve çağdaş Türk lehçelerinden Azerbaycan, Türkmen Türkçelerinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır.

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Uygur, Karahanlı, Harezm, Kıpçak, Çağatay ve çağdaş Türk lehçelerinden Özbek, Yeni Uygur, Altay, Hakas, Tuva, Kazak, Kırgız, Karakalpak, Karaçay-Balkar, Tatar, Kırım Tatar, Kumuk, Başkurt, Nogay, Gagavuz, Türkiye Türkçelerinde ek ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılmıştır. Karahanlı, Harezm, Kıpçak, Özbek, Yeni Uygur, Kırgız, Karaçay Balkar, Kumuk Türkçelerinde iki şekilli kullanılmasına rağmen ünsüz uyumuna uydurulmadan kullanıldığı görülürken; Uygur, Altay, Hakas, Tuva, Kazak, Karakalpak, Tatar, Kırım Tatar, Başkurt, Nogay, Gagavuz, Türkiye Türkçelerinde ünsüz uyumuna uygun kullanılmıştır.

2.1.4.2.6. -cAqlA-

İşlev ve Kökeni

Ekin kökeni ile ilgili herhangi bir veriye ulaşılamamıştır.

Ekin Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Güneybatı Grubu

Trkm. -caqla-/cekle-

bökcekle-: zıplamak, garancakla-: bakınmak, keyercekle-: bir şeyden ürküp kulak kesilmek, yumcuqla-: kırıştırmak (TTG, 156).

Tablo 156 -cAqla- Fiilden Fiil Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-cAqla-
Tarihi Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezmi Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	-
	Yeni Uygur Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
	Nogay Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	caqla/cekle
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Çağdaş Türk lehçelerinden Türkmen Türkçesinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır.

2.1.4.2.7. -la-/ta-

İşlev ve Kökeni

Fiil köklerine gelerek sıklık çatısı türetir. Hem oluş bildiren hem de taklidî mahiyette eylemler oluşturan işlek bir ektir.

Serebrennikov-Gadjieva (2011: 204) ekin birleşik bir yapıda olduğunu -l ve -a eklerinin birleşmesiyle oluştuğunu belirtir.

Ekin Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kök. -la-

kunla-: yağmalamak (OTG, 91).

Uyg. -le-

örle-: yükselmek (D, 59).

Krh. -la-/-le-

sarla-: sevamlı sarmak, örle-: yükselmek (KBSY, 195).

Hrz. -la-

atla-: atlamak (NF, 302).

Kıp. -la-

atla- (İMS, 213).

Çağ. -le-

derle-: derlemek (AD, 458).

Güneydoğu Grubu

Özb. -le-/-te-

bükle-: bükmek, kiste-: zorlamak (ÖTG, 79-80).

Y. Uyg. -le-

kesle-: kesmek (YUTG, 55).

Kuzeybatı Grubu

Kırg. -ta-/-te-

kısta-: zorlamak, birikte: birleştirmek (KTG, 148).

Nog. -na-/-ta-

awna-: yuvarlanmak, malta: batırmak (NogTG, 95).

Tablo 157 -lA-/-tA- Fiilden Fiil Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-lA-
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	la
	Uygur Türkçesi	le
	Karahanlı Türkçesi	la/le
	Harezmi Türkçesi	la
	Kıpçak Türkçesi	la
	Çağatay Türkçesi	le
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	le/te
	Yeni Uygur Türkçesi	le
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	ta/te
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
	Nogay Türkçesi	na/ta
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Köktürk, Uygur, Karahanlı, Harezmi, Kıpçak, Çağatay ve çağdaş Türk lehçelerinden Yeni Uygur Türkçelerinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır. Köktürk, Uygur, Karahanlı, Çağatay Türkçelerinde ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklere kullanımı tanıklanamadığından ünsüz uyumu durumu hakkında bir tespit yapılamamaktadır.

Çağdaş Türk lehçelerinden Kırgız Türkçesinde ötümsüz biçimiyle kullanılan ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumuna uyarken ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumunu bozmaktadır. Ekin ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklere kullanımı tanıklanamadığından ünsüz uyumu durumu hakkında bir tespit yapılamamaktadır.

Çağdaş Türk lehçelerinden Özbek ve Nogay Türkçelerinde ek ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılmıştır. Nogay Türkçesinde iki şekilli kullanılmasına rağmen ünsüz uyumuna uydurulmadan kullanıldığı görülürken; Özbek Türkçesinde ünsüz uyumuna uydurularak kullanıldığı görülmektedir.

2.1.4.2.8. -lXn-/-DXn-

İşlev ve Kökeni

Marcel Erdal (1991: 639), ek ile ilgili olarak -(I)l- ve -(I)n eklerinin meydana getirdiği birleşik bir yapı olduğunu söylemiştir.

Şçerbak (2016: 117-118), Tuva Türkçesinde edilgen çatı eki olarak görülen -DIn ekinin -lIn eki ile bağlantılı olduğunu ve -DIn ekini -lIn ekinin ses değişimine uğramış bir varyantı olduğunu dile getirmiştir.

Ekin Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Uyg. -lin-/-lun-

suklun-: saplanmak, tiklin-: dikilmek, yitlin-: kaybolmak, yuklun-: kirlenmek (KEYD, 276).

Krh. -lin-/-lun-/-lün-

açılın-, boglun-, böglün-, büklün- (OTWF, 641).

Kuzeydoğu Grubu

Tuv. -dın-/-din-/-dun-/-tın-/-tun

berdin-: ele almak, çığdın-: toplanmak, tuttun-: tutturulmak, bildin-: bilinmek, doldun-: tamamlamak, kıttun-: dökünmek, ızırtın-: tutunmak (Tuv.TG, 288-289).

Tablo 158 -IXn-/-DXn- Fiilden Fiil Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-IXn-/-DXn-
Tarihi Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	lin/lun
	Karahanlı Türkçesi	lın/lun/lün
	Harezm Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	-
	Yeni Uygur Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	dın/din/dun/tın/tun
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
	Nogay Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Türk dilinin tarihi dönemlerinden Uygur Türkçesinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır.

Çağdaş Türk lehçelerinden Tuva Türkçesinde ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılan bu ek ünsüz uyumuna uydurularak kullanılmıştır.

2.1.4.2.9. -re-

İşlev ve Kökeni

Ekin kökeni ile ilgili bir veriye ulaşılamamıştır.

Ekin Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kuzeybatı Grubu

Nog. -re-

tüyre-: iğnelemek (NogTG, 95).

Güneybatı Grubu

Gag. -re-

tepre-: titremek (GTG, 186).

TT -re-

kükre-: kükremek (TS-2, 2196).

Tablo 159 -re- Fiilden Fiil Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-re-
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezm Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	-
	Yeni Uygur Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
	Nogay Türkçesi	re
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	re
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	re

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Çağdaş Türk lehçelerinden Nogay, Gagavuz ve Türkiye Türkçelerinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır. Nogay Türkçesinde ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklere kullanımı tanıklanamadığından ünsüz uyumu durumu hakkında bir tespit yapılamamaktadır.

2.1.4.2.10. -sA-

İşlev ve Kökeni

Hacıeminoğlu (2019: 140), DLT’de Kaşgarlı’nın bu eki isimden fiilden türeten -sIn ekini bu ekle aynı değerlendirmiştir. Fakat bu görüşün tutarlı olmadığını ve ekin fiil tabanından -I- eki ile önce isim yapılmış sonra bu isimlerden -sA- eki ile fiil türetilmesinin daha doğru olabileceğini vurgulamıştır. Hacıeminoğlu, ekin aslında isimden fiil yapma eki olduğunu söyleyerek bir hece düşmesi sonucunda fiil tabanına eklendiğini ifade etmektedir.

Ercilasun (2007: 145), fiilden fiil yapma eki olarak bu ekin isim yapma genellikle -g ekinden veya -g düşünce onun yerine geçen -I’dan sonra gelebildiğini ve zamanla -sA- ekinden önceki ünlünün de düştüğünü ve bu şekilde fiillere gelebildiğini ifade etmektedir.

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Çağ. -sa/-se-

körse-: çok arzu etmek, umsa-: umut etmek, yapsa-: ağaç çatmak (ÇT, 136).

Kuzeybatı Grubu

Kırg. -sa/-se-

kaysa-: keskin bir şeyle vurarak parçalamak, tepse-: çiğnemek (KTG, 151).

Güneybatı Grubu

Gag. -se-

ensemîş: yenmiş (GTG, 186).

Tablo 160 -sA- Fiilden Fiil Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-sA-
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezmi Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	sa/se
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	-
	Yeni Uygur Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	sa/se
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Nogay Türkçesi	-
	Gagavuz Türkçesi	se
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Çağatay Türkçesi ve çağdaş Türk lehçelerinden Kırgız, Gagavuz Türkçelerinde ötümsüz biçimiyle kullanılan ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumuna uyarken ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumunu bozmaktadır.

2.1.4.2.11. -sAt-

İşlev ve Kökeni

Caferoğlu (1955: 7); Ergin (1991: 372-373); Banguoğlu (2011: 275); Clauson (1972: 740); Eyüpoğlu (1988: 145) bu ek hakkında "göster-/görsset-" örneklerinden yola çıkarak /s/ ve /t/ ünsüzlerinin göçüşme olayı ile yer değiştirmiş olabileceğini ifade etmişlerdir.

Çeneli, bu ekle ilgili olarak fiilden fiil yapan -sa-/-se eki ile ettirgenlik eki -t-'nin birleşiminden oluşmuş bir ek olarak olduğunu söylemiştir (Çeneli, 1997: 55)

Hacıeminoğlu, -sAt- ekinin oluşumu hakkında: "kir- fiilinden -z ile yapılmış kiriz isminden -e ile kiriz-e- fiili türetilmiştir. Sonra da bu fiil tabanına -t- ettirgenlik eki getirilmiştir. Böylece kir-i-z-e-t- fiili elde edilmiştir. Önce orta hece düşmesi ile kelimemiz kirzet- olmuştur. Sonra z sesi t'nin tesiriyle s olunca fiilimiz kirset- şeklini almıştır. İşte -sat-/-set- ekinin macerası budur" demiştir (Hacıeminoğlu, 2016: 161).

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Krh. -set-

körse-: göstermek (DLT-III: 285).

Hrz. -set-

körset-: göstermek (NF, 177r-19).

Çağ. -set-

körset-: göstermek (Eraslan, 1986: 357).

Güneydoğu Grubu

Özb. -set-

körset-: göstermek (ÖTG, 80).

Kuzeybatı Grubu

Kzk. -set-

körset-: göstermek (KTG: 288).

Kkp. -set-

körset-: göstermek (KkpTG, 131).

Tat. -set-

kürset-: göstermek (KTTS, 244).

Kır. Tat. -sat-/-set-

kirset-: sokmak, tursat-: yerinden kaldırmak, minset-: bindirömek (KTTG, 202).

Bşk. -het-

kürhet-: göstermek (BTG, 176).

Tablo 161 -sAt- Fiilden Fiil Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-sAt-
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezmi Türkçesi	set
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	set
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	set
	Yeni Uygur Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	set
	Kırgız Türkçesi	set
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	set
	Kırım Tatar Türkçesi	sat/set
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	het
	Nogay Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Karahanlı, Harezmi, Çağatay ve çağdaş Türk lehçelerinden Özbek, Kazak, Kırgız, Tatar, Kırım Tatar, Başkurt Türkçelerinde ötümsüz biçimiyle kullanılan ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumuna uyarken ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumunu bozmaktadır.

2.1.4.2.12. -sı-

İşlev ve Kökeni

Ekin kökeni ile ilgili bir veriye ulaşılamamıştır.

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kuzeybatı Grubu

Kkp. -sı-

tobarsı-: kurumak, tolıksı-: sevinmek (KkpTG, 131).

Tablo 162 -sı- Fiilden Fiil Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-sı-
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezm Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Eski Oğuz Türkçesi	-
	Özbek Türkçesi	-
Yeni Uygur Türkçesi		-
		-
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	sı
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Nogay Türkçesi	-
	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Çağdaş Türk lehçelerinden Karakalpak Türkçesinde ötümsüz biçimiyle kullanılan ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumuna uyarken ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumunu bozmaktadır.

2.1.4.2.13. -sXk-

İşlev ve Kökeni

Edilgenlik ekidir. Edilgen veya dönüşlü fiiller oluşturur.

C. Brockelmann (1954: 202) bu ekin "-ık" ekinin bir çeşidi olabileceğini söylemiş ancak ekin başında bulunan /s/nin kökeniyle ilgili herhangi bir açıklamada bulunmamıştır.

Şçerbak (2016: 121) ise -sIk- ve -Ik- eklerinin aynı morfolojik şekilde olduğunu fakat bu ikisi arasında bir bağ olmadığını ileri sürmektedir.

Marcel Erdal (1991: 704) ekin -z- ve -(I)k-, -(U)k- fiilden fiil yapma eklerinin birleşmesiyle oluştuğunu ifade etmiştir. Eski Uygur Türkçesinde geçen "utzukup" örneğinde yer alan "-zuk" ekinin orijinal olduğunu söylemiştir.

Ekin Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Uyg. -sık-/sık-/suk-

bilsik-: bilinmek, tutsuk-: yakalanmak, ursuk-: vurulmak, arsik-: aldatılmak, yintsik-: bulunmak (EUTD, 65; KEYD, 277).

Kar. -sık-/sık-/suk-

alsık-: bir şeyden mahrum kalmak, bilsik-: bilinmek, utsuk-: oyunda yenilmek (KTG, 141).

Hz. -sık-

arsık-: aldanmak (KHKD, 191).

Tablo 163 -sXk- Fiilden Fiil Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-sXk-
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	sık/sik/suk
	Karahanlı Türkçesi	sık/sik/suk
	Harezm Türkçesi	sık
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	-
	Yeni Uygur Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
	Nogay Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Türk dilinin tarihi dönemlerinden Uygur, Karaharlı, Harezm Türkçelerinde ötümsüz biçimiyle kullanılan ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumuna uyarken ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumunu bozmaktadır.

2.1.4.2.14. -sIrA-

İşlev ve Kökeni

Ekin kökeni hakkında isimden fiil yapım eki +sIrA- ekine bakınız.

Ekin Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kuzeybatı Grubu

Kır. Tat. -sıra-/-sire-

çekinsire-: çekinir gibi olmak, kopyasıra-: kibirlenmek, utansıra-: mahcup olmak (KTTG, 195).

Tablo 164 -sIrA- Fiilden Fiil Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-sIrA-
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezmi Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Eski Oğuz Türkçesi	-
	Özbek Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Yeni Uygur Türkçesi	-
	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Tuva Türkçesi	-
	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	sıra/sire
	Kumuk Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Başkurt Türkçesi	-
	Nogay Türkçesi	-
	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Çağdaş Türk lehçelerinden Kırım Tatar Türkçesinde ötümsüz biçimiyle kullanılan ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumuna uyarken ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumunu bozmaktadır.

2.1.4.2.15. -sun-

İşlev ve Kökeni

Fiilin bildirdiği anlamı pekiştiren bu ekin kökeni ile ilgili bir veriye ulaşılamamıştır.

Ekin Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kıp. -sun-

umsun-: ummak (KTG2, 185).

Kuzeybatı Grubu

Kkp. -sın-

kızıksın-: ilgilenmek (KkpTS, 95).

Tat. -sın-

kızıksın-: ilgi göstermek (KKTS, 294).

Bşk. -hın-

kızıkhın-: ilgi göstermek (BTS, 366).

Nog. -sın-

kızıksın-: ilgilenmek (NogTG, 95).

Tablo 165 -sun- Fiilden Fiil Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-sun-
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezmi Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	sun
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	-
	Yeni Uygur Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	sun
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	sın
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	hın
	Nogay Türkçesi	sın
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Kıpçak ve çağdaş Türk lehçelerinden Karakalpak, Tatar, Başkurt, Nogay Türkçelerinde ötümsüz biçimiyle kullanılan ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumuna uyarken ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumunu bozmaktadır. Karakalpak, Tatar, Başkurt, Nogay Türkçelerinde ekin ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklere kullanımı tanımlanamadığından ünsüz uyumu durumu hakkında bir tespit yapılamamaktadır.

2.1.4.2.16. -şİy-

İşlev ve Kökeni

Ekin kökeni ile ilgili bir veriye ulaşılamamıştır.

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kuzeybatı Grubu

Kzk. -şİy/-şİy-

bağşİy-: gözlerini ayırmadan bakmak, бүкşİy-: eğilmek (KzkTS, 74-102).

Kkp. -şİy/-şİy-

bağşİy-: gözü yuvalarından fıskırmak, бүкşİy-: eğilmek (KkpTG, 131).

Tablo 166 -şly- Fiilden Fiil Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-şly-
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezmi Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	-
	Yeni Uygur Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	şly/şiy
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	şly/şiy
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
	Nogay Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Çağdaş Türk lehçelerinden Kazak ve Karakalpak Türkçelerinde ötümsüz biçimiyle kullanılan ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumuna uyarken ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumunu bozmaktadır. Ekin ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı tanıklanamadığından ünsüz uyumu durumuyla ilgili herhangi bir tespit yapılamamaktadır.

2.1.4.2.17. -t-

İşlev ve Kökeni

Ettirgenlik eki olan bu ekin kökeni hakkında bir bilgiye ulaşılamamıştır. Geçişli fiilleri ettirgen, geçişsiz fiilleri geçişli yapar. Genellikle “l, n, r” ünsüzlerinden sonra kullanılmıştır.

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kök. -t-

yügürt-: akıtmak, olgurt-: dikmek, tesis etmek. (OTG, 92).

Uyg. -t-

evirt-: çevirtmek, olurt-: oturtmak, kızart-: kızatılmak, yügürt-: koşturmak (EUTG, 112; KEYD, 279).

Krh. -t-

belgürt-: belirtmek, argurt-: yormak, ayt-: konuşmak (KTG, 145).

Hrz. -t-

kötürt-: götürtmek, sürt-: sürtmek (KHKD, 191; NF, 24-44).

Kıp. -t-

dedirt-: dedirtmek, ağart-: ağartmak, kıskart-: kıstırmak, olturt-: öldürmek, sürt-: sürtmek (KHKD, 332; İMS, 106).

Çağ. -t-

yügürt-: koşmak (ÇT, 136).

EOT. -t-

dirilt-: diriltmek, göstert-: göstermek, karart-: karartmak, ağart-: ağartmak (EAT, 77).

Güneydoğu Grubu**Y. Uyg. -t-**

ağart-: ağartmak, azgurt-: azdırmak (YUTG, 54).

Kuzeydoğu Grubu**Alt. -t-**

çoğult-: yığmak, içirt-: içirtmek, aldirt-: aldirtmak, bijirt-: pişirtmek, çığart-: çıkartmak, küydürt-: yaktırmak (ATG, 102).

Tuv. -t-

algirt-: bağirtmak, çaart-: yenilemek, ezirt-: sarhoş etmek, kadart-: çobanlık yapmak, öskert-: değiştirmek (Tuv.TG, 285-286).

Kuzeybatı Grubu**Kzk. -t-**

jügirt-: koşturtmak, joğalt-: yok ettirmek, köbeyt-: çoğaltmak, kötert-: kaldırtmak (ÇKTG, 77; KTG: 288).

Kırg. -t-

açilt-: açmak, kıncilt-: bükme, aşint-: abartmak, kiyint-: giydirmek (KTG, 155) .

Kkp. -t-

ağart-: beyazlatmak, azayt-: azaltmak, kayt-: dönmek, jirt-: yırtmak (KkpTG, 128).

Krç-Blk. -t-

eskertmesin: hatırasını, tınkaytdık: geberttik (KMTG, 44).

Tat. -t-

küttert-: yükseltmek (KTTS, 246).

Kır. Tat. -t-

tirilt-: canlandırmak, kaldirt-: bıraktırmak, kartayt-: ihtiyarlamak, ağart-: beyazlatmak, ayt-: söylemek (KTTG, 203).

Kmk. -t-

kartayt-: yaşlandırmak, sındirt-: kırdırtmak (TLG, 1014).

Bşk. -t-

küttert-: yükseltmek (BTS, 314).

Güneybatı Grubu

Trkm. -t-

azalt-: azaltmak, çağirt-: çağirtmak (TTG, 171-172).

TT -t-

azalt-: azaltmak, belirt-: belirtmek, dürt-: dürtmek, düzelt-: düzeltmek (TTGŞB, 188).

Tablo 167 -t- Fiilden Fiil Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-t-
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	t
	Uygur Türkçesi	t
	Karahanlı Türkçesi	t
	Harezm Türkçesi	t
	Kıpçak Türkçesi	t
	Çağatay Türkçesi	t
	Eski Oğuz Türkçesi	t
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	-
	Yeni Uygur Türkçesi	t
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	t
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	t
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	t
	Kırgız Türkçesi	t
	Karakalpak Türkçesi	t
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	t
	Kumuk Türkçesi	t
	Başkurt Türkçesi	-
	Nogay Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	t
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	t
	Türkiye Türkçesi	t

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Tarihî Türk lehçelerinden Köktürk, Uygur, Karahanlı, Harezm, Kıpçak, Çağatay, Eski Oğuz Türkçesi ve çağdaş Türk lehçelerinden Yeni Uygur, Altay, Tuva, Kazak, Kırgız, Karakalpak, Tatar, Kırım Tatar, Kumuk, Başkurt, Gagavuz, Türkmen, Türkiye Türkçelerinde ötümsüz biçimiyle kullanılan ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumuna uyarken ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumunu bozmaktadır.

2.1.4.2.18. -TXz-

İşlev ve Kökeni

Ettirgen çatılı fiiller türetir. Kaşgarlı Mahmut, Divan'da bu eki "-DUR-" ekiyle birlikte ele almakta ve "-dUz-" ekinin Oğuzca olduğunu belirtmiştir. Hacıeminoğlu, Kaşgarlı'nın fikrine katılarak "alduz-, bildüz-, bulduz-" fiillerindeki ekin /z/ olmadığını aynı ekin farklı şivelerde farklı telaffuz edildiğini dile getirmektedir (Hacıeminoğlu, 1996: 147).

Ekin Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kök. -tız-

altız-: yakalatmak. (OTG, 93).

Uyg. -tız/-tiz-

artız-: aldatılmak, biltiz-: bilinmek (KEYD, 277).

Hz. -tüz-

öltüz-: öldürmek (KHKD, 191).

Kıp. -tuz-

altuz-: aldirmek, kaptırmak (KTG2, 175).

Çağ. -duz-

alduz-: aldırtmak (ÇT, 135).

Tablo 168 -TXz- Fiilden Fiil Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-tXz-
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	tız
	Uygur Türkçesi	tız/tiz
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezm Türkçesi	tüz
	Kıpçak Türkçesi	tuz
	Çağatay Türkçesi	duz
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	-
	Yeni Uygur Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
	Nogay Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Köktürk, Uygur, Harezm, Kıpçak, Çağatay Türkçelerinde ötümsüz biçimiyle kullanılan ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumuna uyarken ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumunu bozmaktadır.

Tarihî Türk lehçelerinden Çağatay Türkçesinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır. Ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı tanıklanamadığından ünsüz uyumu durumuyla ilgili herhangi bir tespit yapılamamaktadır.

2.1.4.3. Dudak Ünsüzleri

Çıkış yerine göre iki dudağın birbirine değmesiyle oluşan /b/, /m/, /p/ sesleriyle başlayan ekler bu başlık altında incelenmiştir.

2.1.4.3.1. -mAIA-/BAIA-

İşlev ve Kökeni

Fiilden isim türeten -mA eki ile isimden fiil türeten +IA- ekinin kaynaşmasıyla oluşmuştur (Korkmaz, 2009: 129; Banguoğlu, 2011: 293; Gülensoy, 2010: 539; Çotuksöken, 2011: 128; Paçacıoğlu, 2016: 31; Yalçın, 2021: 209).

Ekin Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kuzeybatı Grubu

Kkp. -bele-/mala-/pala-

aymala-: şımartmak, baspala-: ağırlaşmak, üzbele-: bir şeyi koparıp atmak (KkpTG, 130).

Kır. Tat. -mala-/mele-

oymala-: oymak, bürmele-: bir şeyin her etrafını sarmak, tırmala-: tırmalamak (KTTG, 194).

Bşk. -mala-/mele-

baslama-: ipi ölçmek, törtmele: iğneli konuşmak (BTS, 64-634).

Güneybatı Grubu

Az. -mala-/mele-

sarmala-: sarmak, baslama-: iyice basmak, bürmele-: bir şeyin her tarafını bürümek, yarmala-: parçalamak (AzTG, 209).

Trkm. -mala-/mele-

gaymala-: hareket etmek, gezmele-: gezinmek, yolmala-: sökmek (TTG, 161).

TT -mala-

kakmala-: kakıştırmak, karmala-: tutup kavramak, tırmala-: tırnakla çizmek (TTGŞB, 184).

Tablo 169 -mAIA-/-BAIA- Fiilden Fiil Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-mAIA-/BAIA-
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezm Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi Yeni Uygur Türkçesi	- -
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi Hakas Türkçesi Tuva Türkçesi	- - -
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	mala/bele/pala
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	mala/mele
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	mala/mele
Güneybatı Grubu	Nogay Türkçesi	-
	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	mala/mele
	Türkmen Türkçesi	mala/mele
	Türkiye Türkçesi	mala

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Çağdaş Türk lehçelerinden Kırım Tatar, Başkurt, Azerbaycan, Türkmen, Türkiye Türkçelerinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır.

Çağdaş Türk lehçelerinden Karakalpak Türkçesinde ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılan bu ek ünsüz uyumuna uydurularak kullanılmıştır.

2.1.4.3.2. -marla-

İşlev ve Kökeni

Ekin kökeni ile ilgili herhangi bir veriye ulaşılamamıştır.

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Güneybatı Grubu

Trkm. -marla-

basmarla-: bastırmak, yuwmarla-: birinin kusurunu gizlemek (TTG, 161).

Tablo 170 -marla- Fiilden Fiil Yapım Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-marla-
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezmi Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Eski Oğuz Türkçesi	-
	Özbek Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Yeni Uygur Türkçesi	-
	Altay Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Başkurt Türkçesi	-
	Nogay Türkçesi	-
	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	marla
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Çağdaş Türk lehçelerinden Türkmen Türkçesinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır.

2.1.4.3.3. -maş-

İşlev ve Kökeni

Korkmaz (2009: 129) bu ekin yapısını fiilden isim yapan -m eki üzerine isimden fiil yapan +A- ve fiilden fiil türeten -ş- eklerinin getirilerek kaynaşmasıyla oluşmuş birleşik bir ek olarak açıklamıştır.

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Güneydoğu Grubu

Y. Uyg. -maş-

almaş-: değişmek (YUTS, 11).

Kuzeybatı Grubu

Kzk. -mas-

almas-: sırayla durmak (KzkTS, 38).

Kkp. -mas-

almas-: ayrılmak, jarmas-: birine değmek (KkpTG, 130).

Krç-Blk. -maş-

almaş-: değişmek (Krç.Blk.TS, 72).

Tat. -maş-

almaş-: değişmek (KTTS, 31).

Kır. Tat. -maş-

almaş-: değişmek (Kır.TTS, 31).

Kmk. -maş-

almaş-: değişmek (KmkTS, 33).

Bşk. -maş-

kaşmaş-: kirlenmek, almaş-: değişmek (BTS, 31-320).

Güneybatı Grubu

Az. -maş-

sarmaş-: sarılmak (AzTG, 209).

TT -maş-

almaş-: alternaifli olmak, karmaş-: birbirine karışmış (TTGŞB, 185).

Tablo 171 -mAş- Fiilden Fiil Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-maş-
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezm Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	-
	Yeni Uygur Türkçesi	maş
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	mas
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	mas
	Karaçay-Balkar Türkçesi	maş
	Tatar Türkçesi	maş
	Kırım Tatar Türkçesi	maş
	Kumuk Türkçesi	maş
	Başkurt Türkçesi	maş
	Nogay Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	maş
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	maş

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Çağdaş Türk lehçelerinden Yeni Uygur, Kazak, Karakalpak, Karaçay-Balkar, Tatar, Kırım Tatar, Kumuk, Başkurt, Azerbaycan ve Türkçesinde Türkçesinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin,

ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır. Ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklere kullanımı tanıklanamadığından ünsüz uyumu durumu hakkında bir tespit yapılamamaktadır.

2.1.4.3.4. -p-

İşlev ve Kökeni

Pekiştirme yapan ve eklendiği fiil kök ve gövdelerine hızlilik, çabukluk anlamı katar bir ektir. Ekin kökeni ile ilgili bir veriye ulaşılamamıştır.

Ekin Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kıp. -p-

kırp-: kırmak, serp-: serpmek (KTG2, 177).

EOT. -p-

serp-: serpmek (TTLKEAT, 159).

Güneybatı Grubu

Az. -p-

kırp-: kırmak, serp-: zedelenme (AzTG, 209).

TT -p-

kırp-: kırmak, serp-: serpmek (TTGŞB, 186).

Tablo 172 -p- Fiilden Fiil Yapım Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-p-
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezmi Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	p
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	p
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	-
	Yeni Uygur Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
	Nogay Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	p
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	p

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Türk dilinin tarihi dönemlerinden Kıpçak, Eski Türkçesi ve çağdaş Türk lehçelerinden Azerbaycan, Türkiye Türkçelerinde ötümsüz biçimiyle kullanılan ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumuna uyarken ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumunu bozmaktadır.

2.2. İsim Çekim Eklerinde Ünsüz Uyumunu

Türkçede adlara eklenerek onların cümle içerisinde diğer sözcüklerle anlam ilgisi kuralarını sağlayan eklerdir. Hâl (durum) ekleri, aitlik eki, çokluk eki ve iyelik eki bu başlık altında incelenektir.

2.2.1. Hâl Eklerinin Ünsüz Uyumu

Hâl ekleri kategorisi başlığı altında ilgi, vasıta, bulunma, çıkma, yükleme, yönelme, eşitlik, yön gösterme, sınırlama, gönderme hâli ekleri ele alınarak değerlendirilecektir.

2.2.1.1. Damak Ünsüzleri

Çıkış yerine göre dilin arka damak /ğ/, /k/, /ñ/ ve ön damak /g/, /k/ bölgelerinde oluşan seslerle başlayan ekler bu başlık altında incelenmiştir.

2.2.1.1.1. Yönelme Hali +GA

İşlev ve Kökeni

Eklendiği adların diğer sözcüklerle ilişki kurarmasını sağlayan hâl ekidir. Yönelme hâli hareket ve nesnenin yönünü ve hareketin varacağı noktayı belirtir. Fiilin hareketinin yönünü anlatan sözcük cümlede yönelme hâlinde bulunur (Buran, 1996: 134).

Şçerbak ve A. Z. Abdullayev, Oğuz grubu yazı dillerinde görülen +A ekinin, +kA ekinden gelişen bir varyant (+kA > +A) olduğunu savunur ve bu iki eki de -karu/-garu ekinin bir versiyonu (-garu > -ğar > -ğa > -a) gibi görürler (Kuznetsov, 1997: 234).

K. Karimov yönelme hâli ekinin kökenini "kara-: bakmak" fiiline dayandırır ve ekin yapısını kara- "bakmak" + u zarf-fiil eki" > kara-yu > kariyu > kariu > karu; daha sonra kar (ğar, gar) ve sondaki r'nin düşmesiyle -ka/-ga olarak açıklar (Kuznetsov, 1995: 235). Fakat Kuznetsov, Karimov'un yapmış olduğu açıklamaları redederek ekin kökeninin "kör-ü bar-" birleşik fiili olduğunu ifade etmiştir (Kuznetsov, 1997: 236).

Kononov, bu ekin iki farklı ekin birleşerek oluştuğunu (+k ve +a/+e) savunur (Eraslan, 2000: 67-69).

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kök. +ka/+ke

kapığka: kapıya, ebke: karargâha (OTG, 104).

Uyg. +ka/+ke

körkümke: güzelliğime, ordumuzka: sarayımıza, ayağka: saygıya, biligke: bilgisine (EUTG, 148; KEYD, 233).

Krh. +ğa/+ge/+ka/+ke

sözke: söze, işke: işe, bitikge: yazıta, budunka: halka, atalarınğa: atalarına (KTG, 30; KHKD, 65).

Hrz. +ğa/+ge/+ka/+ke

atğa~atka: ata, kapuğka: kapıya, erkekke: erkeğe, bilgenge: bilene, yolınğa: yoluna (HKHD, 193).

Kıp. +ğa/+ge/+ka/+ke

açlargâ: açlara, aşğa: yemeğe, almaklıkka: almaya, ağaçka: ağaca, künge: güneşe, cennetke: cennete, avğa: ava, evge: eve (KTG2, 198; KTG1, 68).

Çağ. +ğa/+ge/+ka/+ke

közge: göze, avğa: ava, ayakka: ayağa, kökke: göğe, ağızka: ağza, almakğa: almaya, uluska: halka, yurtğa: yurda (ÇT, 145-146).

Güneydoğu Grubu

Özb. +ğa/+ge/+ke

yigitge: yigide, kârânğilikke: karanlığa, âlisge: uzağa, yulduzğa: yıldız (ÖTG, 85; ÖTGMS, 40).

Y. Uyg. +ğa/+ge/+ke

işke: işe, kolğa: kola, küçke: güce, adamge: adama (YUTG, 59).

Kuzeydoğu Grubu

Alt. +ğo/+gö/+ka

uluska: insanlara, colgo: yola, kölgö: göle (ATG, 119).

Hks. +ğa/+ge/+ha/+ke

malğa: mala, ibge: eve, püürge: kurda, kipke: elbiseye, sağışha: düşünceye (HTG, 53).

Tuv. +ğa/+ka

maadırğa: kahramana, orukka: yol yapımına, hatka: rüzgara (Tuv.TG, 89-90).

Kuzeybatı Grubu

Kzk. +ğa/+ge/+ka/+ke

bayğa: zengine, jerge: yere, kırtka: böceğe, üyrekke: ördeğe (ÇKTG, 83; KTG: 259).

Kırg. +ge/+gö/+ko/+kö

bilimge: bilgiye, kölgö: göle, beşke: beşe, curtka: yurda, otko: ateşe, küyütkö: kaygıya (KTG, 167; KT, 43).

Kkp. +ge/+ke

güreske: güreşe, berüwge: vermeye (KkpTG, 140-141).

Krç-Blk. +ğa/+ge/+ha/+ke

çardakka: çardağa, kazavathâ: gazaya, tübge: altına, sizge: size, kökke: göğe, aşğa: yemeğe (KMTG, 49).

Tat. +ge/+ka/+ke

östelge: masaya, mektepke: mektebe, çeçekke: çiçeğe, aska: aşağıya (TLG, 740; ÇTYD-3, 41).

Kır. Tat. +ğa/+ge/+ke

ormanğa: ormana, evge: eve, ateşke: ateşe, işke: işe (KTTG, 224).

Kmk. +ğa/+ge

atğa: ata, yolğa: yola, işge: işe (TLG, 1017).

Bşk. +ğa/+ge/+қа/+ke

bazarğa: pazara, maqsatқа: maksada, bişke: beşe, güzelge: güzele (BTG, 191).

Nog. +ğa/+ge/+қа/+ke

buzğa: buza, közge: göze, uzakқа: uzağa, şömişke: kepçeye (NogTG, 104).

Tablo 173 +GA Yönelme Hâli Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	+GA
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	қа/ke
	Uygur Türkçesi	қа/ke
	Karahanlı Türkçesi	ğa/ge/қа/ke
	Harezmi Türkçesi	ğa/ge/қа/ke
	Kıpçak Türkçesi	ğa/ge/қа/ke
	Çağatay Türkçesi	ğa/ge/қа/ke
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	ğa/ge/ke
	Yeni Uygur Türkçesi	ğa/ge/ke
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	go/gö/қа
	Hakas Türkçesi	ğa/ge/қа/ke
	Tuva Türkçesi	ğa/қа
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	ğa/ge/қа/ke
	Kırgız Türkçesi	ge/gö/ko/kö
	Karakalpak Türkçesi	ge/ke
	Karaçay-Balkar Türkçesi	ğa/ge/қа/ke
	Tatar Türkçesi	ge/қа/ke
	Kırım Tatar Türkçesi	ğa/ge/ke
	Kumuk Türkçesi	ğa/ge
	Başkurt Türkçesi	ğa/ge/қа/ke
	Nogay Türkçesi	ğa/ge/қа/ke
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Köktürk ve Uygur Türkçelerinde ötümsüz biçimiyle kullanılan ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumuna uyarken ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumunu bozmaktadır.

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Karahanlı, Harezmi, Kıpçak, Çağatay ve çağdaş Türk lehçelerinden Özbek, Yeni Uygur, Altay, Hakas, Tuva, Kazak, Kırgız, Karakalpak, Karaçay-Balkar, Tatar, Kırım Tatar, Başkurt, Nogay Türkçelerinde ek ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılmıştır. Karahanlı, Harezmi, Kıpçak, Çağatay, Özbek ve Karaçay-Balkar Türkçelerinde iki şekilli kullanılmasına rağmen ünsüz uyumuna uydurulmadan kullanıldığı görülürken; Yeni Uygur, Altay, Hakas, Tuva, Kazak, Kırgız, Karakalpak, Tatar, Kırım Tatar, Başkurt, Nogay Türkçelerinde ünsüz uyumuna uydurularak kullanılmıştır.

Çağdaş Türk lehçelerinden Kumuk Türkçesinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır.

2.2.1.1.2. Sınırlama Hâli +GACA

İşlev ve Kökeni

Sınırlama hâli ekinin kökeni hakkında Gabain ekin yönelme hâli eki +GA ile +CA eşitlik hâli eklerinin birleşmesiye açıklamakta ve “mart aygeçe: mart ayına kadar”, “üyimgeçe: evime kadar” örneklerini vermektedir (Gabain 1945: 65). Bu ek, fiilin gösterdiği işi, hareketi yer ve zaman bakımından sınırlandırmak üzere isimlere eklerenek ismi fiile bağlayan hâldir (Uçar, 2011: 439).

Ekin Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Çağ. +ğaça/+kaça

otuz yaşka yakınğaça: otuz yaşına kadar, kıyametğaça: kıtamete kadar, baştın ayakkaça: baştan ayağa kadar, akşamkaça: akşama kadar (ÇEK, 77; LM, 36/II-88; MÜNS-AŞN, IV 93).

Güneydoğu Grubu

Özb. +ğaça/+geçe/+kaça/+keçe

keçgeçe: akşama kadar, tirsekkeçe: dirseğe kadar, çokkaça: bu zamana kadar, kungaça: bu güne kadar (ÖTG, 87; ÖTGMS, 41).

Y. Uyg. +giçe/+kiçe

işkiçe: işe kadar, kolgıçe: kola kadar, öyüñgiçe: evine kadar (YUTG, 60).

Kuzeybatı Grubu

Kkp. +ğaşa/+geşe

jakınğaşa: yakına kadar, tañ sehergeşe: sabaha kadar (KkpTG, 144).

Kır. Tat. +ğace/+gece/+kace/+kece

evgece: eve kadar, vakıtkace: vakte kadar, katkace: kata kadar, ormangace: ormana kadar (KTTG, 256).

Tablo 174 +GAÇA Sınırlama Hâli Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	+GACA
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezmi Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	ğaça/қаça
Güneydoğu Grubu	Eski Oğuz Türkçesi	-
	Özbek Türkçesi	ğaça/geçe/қаça/кече
Kuzeydoğu Grubu	Yeni Uygur Türkçesi	giçe/киче
	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Tuva Türkçesi	-
	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	ğaşa/geşe
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	gace/gece/қәce/кеce
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Nogay Türkçesi	-
	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Çağdaş Türk lehçelerinden Karakalpak Türkçesinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır. Karakalpak Türkçesinde ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı tanıklanamadığından ünsüz uyumu durumuyla ilgili bir tespit yapılamamaktadır.

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Çağatay ve çağdaş Türk lehçelerinden Özbek, Yeni Uygur, Kırım Tatar Türkçelerinde ek ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılmıştır. Özbek Türkçesinde iki şekilli kullanılmasına rağmen ünsüz uyumuna uydurulmadan kullanıldığı görülürken; Yeni Uygur ve Kırım Tatar Türkçelerinde ünsüz uyumuna uydurularak kullanılmıştır.

2.2.1.1.3. Yön Gösterme Hâli +ğArU

İşlev ve Kökeni

Kelime gruplarında ve cümlede fiilin yönünü gösteren hâldir. Bazı sözcüklerde kalıplaşarak yapım eki işlevinde de kullanılmıştır. Araştırmacılar +gArU ekinin kökeniyle ilgili farklı etimoloji önerileri sunmuştur.

Räsänen, ekin kökeni için "qar-: karşı olmak" fiilini önerir (Erickson, 2002: 486). Karimov ise bu ekin "kara-: bakmak" anlamına gelen fiilin "karayu" zarf-fiil biçiminden kısaltıldığını ifade etmiştir. +GAR ekinin de bu zarf-fiilden kısaltılmış olabileceği görüşü vardır (Kuznetsov, 1997: 234; Erickson, 2002: 405). Z. Abdullayev ekin kökenini Türkmen Türkçesinde yer alan "garı: dirsek, arşın, hayvanın ön bacağı" anlamlarına gelen sözcük ile açıklamıştır (Abdullayev, 1996: 233-234). Talat Tekin, +gArU ekinin kökenini DLT'deki "karu: karşı, -e doğru" sözcüğüne dayandırmış ve *qar-ı-ş-u sözcüğü ile bağlantılı olduğunu iddia etmiştir (Tekin, 1987: 177). Kuznetsov eki "kör-" fiiline bağlar ve kör- fiilinin zarf-fiil eki almış şeklinden geliştiğini ifade etmiştir (Kuznetsov, 1997: 236).

Radloff, bu ekin yönelme durumu eki +GA ve yön eki +rU'nun birleşmesiyle oluştuğunu söylemektedir. Menges, Kononov ve Reşit Rahmeti Arat da bu görüşü savunmaktadırlar (Erickson, 2002: 405).

Ercilasun (2007: 95), +GArU ekinde bulunan +rU'nun ur- fiilinin u zarf-fiil eki ile kalıplaşmış "uru" edatından büzülme yoluyla ortaya çıkmış olabileceğini söylemiş ve ortusına uru > ortusıñaru örneklerini vermiştir.

Duran (1956: 4-5) ve Erdal (2004: 177-178) eki +gAr- fiilden isim yapma ekiyle -U zarf-fiil ekinin kaynaşmasıyla oluştuğunu ifade etmişlerdir.

Erickson (2002: 408) eki +GA eki ile er- fiilinin zarf-fiil biçimi olan erü'nün birleşmesinden meydana geldiği görüşünü savunmaktadır.

Ekin Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kök. +garu/+gerü

abgerü: karargâha, tabgaçgaru: Çin'e, ötüken yışgaru: Ötüken yönünde, ol yergerü: oralara yırğaru: kuzeye doğru, kuzeyde (OTG, 80-108; KEYD, 53).

Uyg. +gerü/+karu/+kerü

yokkaru: ayağa, yirgerü: yere, taş, taşkaru: dışarı, içkerü: içeri (EUTG, 158; TÇTDHE, 384).

Hrz. +garu/+gerü/+karu/+kerü

artgaru: geriye, içkerü: içeri, ilgerü: ileri, taşkaru: dışarı (TÇTDHE, 385; KHKD, 194).

Kıp. +garu/+geri/+gerü/+karı/+keri/+karu/+kerü

taşkarı: dışarı, ilgeri: ileri, artkarı: ardınca, içkerü: içeri, yilgeri: ön, uçkaru: uca doğru, anğaru: öteki taraf, atkarı: arka, işkeri: içeri (TÇTDHE, 385; KTG2, 204, KTG1, 27-76).

Çağ. +geri/+karı/+keri

yokkarı: yukarı, ilgeri: ileri, içkeri: içeri, taşkarı: dışarı (TÇTDHE, 385; ÇT, 150).

Güneydoğu Grubu

Özb. +geri/+karı/+keri

içkeri: içeri, taşkarı: dışarı, ilgeri: ileri (ÖTG, 87).

Kuzeybatı Grubu

Kırg. +gerü

birgerü: güneyde (KT, 47).

Bşk. +geri/+karı/+keri

üşkarı: yakın, tışkarı: dışa doğru, ilgeri: önceleri, kütkeri: ters (BTG, 74).

Nog. +geri

ilgeri: ileri (NogTG, 105).

Tablo 175 +GAru Yön Gösterme Hâli Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	+ğArU
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	ğaru/gerü
	Uygur Türkçesi	gerü/ğaru/kerü
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezm Türkçesi	ğaru/gerü/ğaru/kerü
	Kıpçak Türkçesi	ğaru/geri/gerü/ğarı/keri/ğaru/kerü
	Çağatay Türkçesi	geri/ğarı/keri
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	geri/ğarı/keri
	Yeni Uygur Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	gerü
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	geri/ğarı/keri
	Nogay Türkçesi	geri
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Tarihî Türk lehçelerinden Köktürk ve çağdaş Türk lehçelerinden Kırgız, Nogay Türkçelerinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır. Kırgız ve Nogay Türkçelerinde ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklere kullanımı tanıklanamadığından ünsüz uyumu durumu hakkında bir tespit yapılamamaktadır.

Tarihî Türk lehçelerinden Uygur, Harezm, Kıpçak, Çağatay ve çağdaş Türk lehçelerinden Özbek, Başkurt Türkçelerinde ek ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılmıştır. Harezm Türkçesinde iki şekilli kullanılmasına rağmen ünsüz uyumuna uydurulmadan kullanıldığı görülürken; Uygur, Kıpçak, Çağatay, Özbek ve Başkurt Türkçelerinde ünsüz uyumuna uydurularak kullanılmıştır.

2.2.1.2. Dış Ünsüzleri

Çıkış yerine göre dilin dişlere, diş etine teması ve dişler arasındaki boşluklardan sızarak çıkan /ç/, /d/, /l/, /n/, /r/, /s/, /ş/, /y/, /z/ sesleriyle başlayan ekler bu başlık altında incelenmiştir.

2.2.1.2.1. İlgi Hali +nXñ/+DIñ/+zñ

İşlev ve Kökeni

İsmi başka bir isme bağlayarak aralarında münasebet kuran bir ek olan ilgi hâli ekinin kökeni hakkında çeşitli görüşler mevcuttur.

Eski Türkçede +(n)İn biçiminde görülen ilgi hali ekinin kökenini Tekin, Ramstedt ve Poppe Ana Altayca'da +n şeklinde olduğunu ve bir yardımcı ünlüyle +In biçimine dönüştüğünü kabul etmişlerdir. Tekin, İlgi Hâli Ekinin Kökeni Üzerine adlı makalesinde Ünlülerden sonra görülen{+nİn} ilgi hali ekinin "anı (a+nı), seni (se+nı)" gibi sözcüklerdeki yanlış heceleme sonucunda oluşmuş olabileceğini ifade etmişti (Tekin, 2013: 157-160).

Gerhard Doerfer, Eski Türkçede bulunan belirtme hâli eklerinden "en ve əG" eklerinin birinci çoğul şahıs zamiriyle kullanımında biz + ən-g biçiminin oluşabileceğini {+g} şeklindeki ilgi hâli ekinin sünüg batımı ibaresinde tespit edilebildiğini buradan hareketle ekin {+(n)İn} şekline gelişebileceğini ifade etmektedir (1993: 147-148). Tekin, Doerfer'in görüşünün ekin fonetik gelişimine uymadığı gerekçesiyle karşı çıkmaktadır (Tekin, 2013: 158).

Grönbech (1955: 89) ve Kuznetsov (1995: 232) ekin bir sözcükten gelişmiş olabileceğine dikkat çekerek ekin kökenini "neñ: şey, mal" sözcüğüne dayandırmışlardır.

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Uyg. +nıñ/+niñ

pusarnıñ: Pusar'ın, tınlıñnıñ: canlıların, erenniñ: adamın (EUTG, 132; KEYD, 232; EUTD, 66).

Krh. +nıñ/+nuñ/+nüñ

kamuğnuñ: hepsinin, ölümnüñ: ölümün, erniñ: kişinin (TÇTDHE, 74).

Hrz. +nıñ/+nuñ/+niñ/+nüñ

açuķnuñ: açlığın, aylarnıñ: ayların, qolnuñ: kolun, kökniñ: kökün, köznüñ: gözün (KHKD, 192).

Kıp. +nıñ/+nuñ/+niñ

açlıķnıñ: açlığın, alğışnıñ: duanın, boyumnuñ: boyumun, bitikniñ: kitabın, balıķnıñ: balığın (KTG2, 197; KTG1, 65).

Çağ. +nıñ/+nuñ/+niñ/+nüñ

atamnıñ: babamın, bayķuşnıñ: baykuşun, gülniñ: gülün, kimnüñ: kimin, ķuşnuñ: kuşun (ÇT, 143).

Güneydoğu Grubu

Y. Uyg. +niñ

işniñ: işin, qolniñ: kolun, küçniñ: gücün (YUTG, 58).

Kuzeydoğu Grubu

Alt. +dıñ/+niñ/+tiñ

kamnıñ: şamanın, künniñ: güneşin, coldıñ: yolun, koydıñ: koyunun, iştiñ: işin (ATG, 113).

Hks. +tiñ

örtectiñ: ördeğin, Һaptıñ: torbanın, ittiñ: etin, arbuzniñ: karpuziñ, ern (HTG, 52; ÇTYD-4, 127).

Tuv. +duñ/+niñ/+tiñ

silerniñ: sizin, hoorayjıǵaştıñ: küçük şehrin, stolduñ: masanın (Tuv.TG, 81).

Kuzeybatı Grubu

Kzk. +dıñ/+diñ/+tıñ/+tiñ

jürektiñ: yüreğin, attıñ: atın, üydiñ: evin, közdiñ: gözün (ÇKTG, 82; KTG: 258).

Kırg. +dın/+dün/+tün

közdün: gözün, süttün: sütün, ayıldın: köyün (KTG, 163; KT, 45).

Kkp. +dıñ/+niñ/+tiñ

kolhozdıñ başlıǵı: kolhoz başlıǵı, adamnıñ biri: adamın biri, jigittiñ erliǵı: yiǵidin gençliǵı (KkpTG, 137).

Tat. +nıñ/+nıñ

qayınnıñ: kavağın, imennıñ: meşenin, bızñıñ: bizim, arabızñıñ: aramızın, Azatnıñ: Azat'ın (TLG, 740; ÇTYD-3, 41).

Kır. Tat. +nıñ/+nıñ

köyçikniñ: köyün, dostlarnıñ: dostların, halkñıñdır: halkındır (KTTG, 221-212).

Kmk. +nu/+nü

üynü: evin, yolnu: yolun (TLG, 1017).

Bşk⁹. +dıñ/+tıñ/+zıñ

tıldıñ: dilin, ikmektiñ: ekmeğin, tawzıñ: dağın (BTG, 188).

Nog. +nıñ/+dıñ/+tıñ/+tiñ

atamnıñ: babamın, esiktiñ: kapının, qağıttıñ: kâğıdın, üydiñ: evin (NogTG, 103).

⁹ Ünlüyle biten isimlerden sonra +nXñ; /l/, /m/, /n/, / ñ / ünsüzleriyle biten isimlerden sonra +dXñ; tonsuz ünsüzle biten isimlerden sonra +tIñ; /r/, /y/, /z/ ünsüzlerinden ve yarı ünsüz /w/ den sonra ise +zXñ ekleriyle yapılır. Ek, bir nesnenin kimle ve neyle ilgili olduğunu belirtir.

Tablo 176 +nXñ/+DIñ/+zıñ Sınırlama Hâli Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	+nXñ/+DIñ/+zıñ
Tarihi Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	niñ/niñ
	Karahanlı Türkçesi	niñ/nuñ/nüñ
	Harezmi Türkçesi	niñ/nuñ/niñ/nüñ
	Kıpçak Türkçesi	niñ/niñ
	Çağatay Türkçesi	niñ/niñ/nuñ/nüñ
Güneydoğu Grubu	Eski Oğuz Türkçesi	-
	Özbek Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Yeni Uygur Türkçesi	niñ
	Altay Türkçesi	dıñ/niñ/tiñ
	Hakas Türkçesi	niñ/tiñ
Kuzeybatı Grubu	Tuva Türkçesi	duñ/niñ/tiñ
	Kazak Türkçesi	dıñ/diñ/tıñ/tiñ
	Kırgız Türkçesi	dın/dün/tün
	Karakalpak Türkçesi	dıñ/niñ/tiñ
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	niñ/niñ
	Kırım Tatar Türkçesi	niñ/niñ
	Kumuk Türkçesi	nu/nü
	Başkurt Türkçesi	dıñ/tiñ/zıñ
Güneybatı Grubu	Nogay Türkçesi	niñ/diñ/tıñ/tiñ
	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Tarihi Türk lehçelerinden Uygur, Karahanlı, Harezmi, Kıpçak, Çağatay ve çağdaş Türk lehçelerinden Yeni Uygur, Tatar, Kırım Tatar, Kumuk ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır. Uygur, Karahanlı ve Kumuk Türkçelerinde ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklere kullanımı tanıklanamadığından ünsüz uyumu durumu hakkında bir tespit yapılamamaktadır.

Çağdaş Türk lehçelerinden Altay, Hakas, Tuva, Kazak, Kırgız, Karakalpak, Başkurt, Nogay Türkçelerinde ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılan bu ek ünsüz uyumuna uydurularak kullanılmıştır.

2.2.1.2.2. Vasıta Hâli +IA

İşlev ve Kökeni

Vasıta hâli, kelime gruplarında ve cümlelerde fiilin kendisi vasıtası ile, kendisinin katılımı ile veya kendisinin ifade ettiği zamanda yapıldığını göstermeye yarayan hâldir (Ergin, 1997: 239). Eski Türkçe, Orta Türkçe ve Eski Türkiye Türkçesinde vasıta hali “+n” olarak kullanılmışken bu şekliyle Osmanlı Türkçesi döneminde ekin kullanımı tanıklanmamıştır. Eski Türkiye Türkçesinde aslı vasıta hali eki “+n” olmakla birlikte “+la”, “birle” ve “ile” şekilleri de kullanılmıştır. “+n” eki kullanımdan düşünce onun yerini “ile” edatı almıştır. Türkiye Türkçesinde “ile” son çekim edatı ve onun eklenmiş şekilleri olan “+la/+le” ekleri vasıta hâli görevinde kullanılmaktadır (İpek, 2008: 66).

Birle edatından eklenen vasıta hâli ekinin kökeni ile ilgili olarak çeşitli görüşler öne sürülmüştür. Gabain, (2003: 93) bir + il- “birleşmek, bir olmak” olarak; W. Radloff, bir + le olarak;

Hacıeminoğlu ise bir “isim” +i- “isimden fiil yapma eki” + -l- “fiilden fiil yapma eki” + -e “zarf-fiil eki” olarak açıklamıştır (Hacıeminoğlu, 1971: 22; İpek, 2008: 71).

P. M. Melioransky, "ile" edatının "birle" edatından geliştiği (birle > ile) görüşünü savunurken bu görüşün aksine dilciler "ile" edatının il- “bağlamak” fiilinin zarf-fiil biçimi olduğu yönüne yoğunlaşmıştır (Alkaya, 2007: 392).

Vasıta hâli eki çağdaş Türk lehçelerinden Karluk, Kuzeydoğu ve Kuzeybatı lehçelerinde birle+n birleşiminin yanı sıra bu edatın mAn/BAn, menen/Benen, nen gibi değişik fonetik varyantlarının kullanımı bulunmaktadır (Alkaya, 2007: 174).

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Çağ. +la/+le

taşla: taşla, itleriñle: itlerinle, benümle: benimle (ÇT, 150).

EOT +la/+le

benümle, atıyla: atıyla (TTLKEAT, 108).

Kuzeydoğu Grubu

Alt. +la/+le/+lo

iytle: köpekle, collo: yolla, köslö: gözle (ATG, 121).

Hks. +nañ

surıgnañ: soruyla, tasnañ: taşla (HTG, 54; ÇTYD-4, 129).

Kuzeybatı Grubu

Kzk. +ben/+benen/+men/+menen/+pen/+penen

jamgırmınen: yağmurla, kolmenen: elle, közbenen: gözle, sözben: sözle, pışaqpen: bıçakla, urlıqpenen: emirle (ÇKTG, 84-85; KTG: 261).

Krç-Blk¹⁰. +bıla

tayaqçıkbıla: değnekçilikle, barmağimbıla: parmağımla (KMTG, 50).

Kır. Tat¹¹. +nen/+le

atnen: atla, sıgırnen: sığırla, itnen: itle, üyle: öğlen (KTTG, 244-245).

Güneybatı Grubu

Gag¹². +dan/+ten/+lan/+len/+nan/+nen

bıçaklan, dişlen, kannan, pişmannan, benimnen, ansızdan, ilkten (GTG, 193).

¹⁰ Karaçay-Balkar Türkçesinde “+bİlA/+bla” ekleri ile yapılır.

¹¹ Kırım Tatar Türkçesinde “minen” edatından ekleşmiş şekli olan “+nen” eki, “+le” eki ile yapılır.

¹² Gagavuz Türkçesinde vasıta hâli; ile vasıta edatıyla +n vasıta ekinin kalıplaşması sonucu ortaya çıkan ve bu ekin -l ünsüzünün -m ve -n ünsüzleriyle benzeşmesiyle oluşan +(I)Lan eki kullanılmaktadır. Eski Türkçeden beri kullanılan +n vasıta eki Gagavuz Türkçesinde yerini +Dan çıkma hâline bırakmıştır.

Az. +la/+le

menimle: benimle, uşaklarla: çocuklarla, bacımla: kız kardeşimle, kardeşimla: kardeşimle, çobanla: çobanla, külekleriyle: rüzgarlarıyla (AzTG, 233-234).

TT +la/+le

basamakla, erkekle, kadınla, taşla, yoğurtla (TTGŞB, 319-320).

Tablo 177 +IAVasıta Hâli Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	+IA
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezm Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	la/le
	Eski Oğuz Türkçesi	la/le
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	-
	Yeni Uygur Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	le/lo/lö
	Hakas Türkçesi	nañ
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	ben/benen/men/menen/pen/penen
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	bıla
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	nen/le
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
	Nogay Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	dan/ten/lan/len/nan/nen
	Azerbaycan Türkçesi	la/le
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	la/le

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Çağatay, Eski Oğuz ve çağdaş Türk lehçelerinden Altay, Hakas, Karaçay-Balkar, Kırım Tatar, Azerbaycan, Türkiye Türkçelerinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır.

Çağdaş Türk lehçelerinden Kazak ve Gagavuz Türkçelerinde ek ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılmıştır. Gagavuz Türkçesinde iki şekilli kullanılmasına rağmen ünsüz uyumuna uydurulmadan kullanıldığı görülürken; Kazak Türkçesinde ünsüz uyumuna uydurularak kullanılmıştır.

2.2.1.2.3. Bulunma Hali +DA

İşlev ve Kökeni

İş, hareket, şahıs ve eşyanın yerini belirten hâldir. Ayrıca zaman, iş, şekil-tarz, durum, karşılaştırma, miktar, vasıf gibi işlevleri de görülür (Buran, 1996: 177). Eski Türkçede yönelme hali eki olan +GA da aynı bulunma hâli görevi için kullanılmıştır (Tekin, 2016: 110).

Psyancı, Sinor ve Kononov bu ekin +t eki ile +A yönelme hali eklerinin birleşmesiyle oluştuğunu savunmuşlardır (Kuznetsov, 1997: 196).

Kuznetsov bu ekin "takıl-: Bir şeyi başka bir şeye geçirip yerleştirmek" fiilinden geldiğini iddia eder (Kuznetsov, 1995: 237).

Kotwicz ise bu ekin Türkçe ve Moğolcada bulunan çaq “çağ” sözcüğünden geliştiğini ve ç~(t)d fonetik denkliğiyle +tA, +dA biçimine geliştiğini savunmuştur (Xelilov, 2016: 186).

Ekin Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kök. +da/+de/+ta/+te

beş balıkda: Beşbalık'ta, yurtda: yurтта, közde: gözden, oğlanınızda: evladınızdan, kağanta: kağanda, elte: ülkede, ilte: ülkede, yolta: yolda, ebde: yurтта (KEUD, 53; OTG, 106-107).

Uyg. +da/+de/+ta/+te

yüzinte: üstünde, suvda: suda, kutuñuzta: sayenizde, toprakda: toprakta, orunta: yerde, ebde: yurтта, yolta: yolda (EUTG, 150; KEYD, 234; TÇTDHE, 239).

Krh. +da/+de/+ta

başta: başta, begde: beyde, çoğda: bağda, arşta: arşta (KTG, 30, TÇTDHE, 240).

Hrz. +da/+de/+ta/+te

açlıkda: açlıkta, kapuğda: kapıda, uçmağda: cennette, yerde: yerde, vaktta: vakitte, müñüşte: köşede, tarafta: tarafta, eligde: elde, maşrıқта: doğuda (KHKD, 193; TÇTDHE, 240).

Kıp. +da/+de/+ta/+te

bazarda: pazarda, yerde: yerde, çaқта: çağda, kökte: gökte, açlıhta: açlıkta, bilekde: bilekte, eminlikte: güvende, (TÇTDHE, 241; KTG1, 71; KTG2, 199).

Çağ. +da/+de/+ta/+te

işimde: işimde, tağda: dağda, atta: adda, başta: başta, tüşte: düşte, tilimde: dilimde, yurtda: çadırdı (TÇTDHE, 241; ÇT, 148).

EOT +da/+de

kışda: kışta, dipde: dipte, güneşde: güneşte, yazda: yazda (TÇTDHE, 241; TTLKEAT, 106).

Güneydoğu Grubu

Özb. +da/+de

üyde: evde, sinfda: sınıfta (ÖTG, 84; ÖT, 79).

Y. Uyg. +da/+ta/+te

işte: işte, küçte: güçte, kolda: kolda (YUTG, 59).

Kuzeydoğu Grubu

Alt. +da/+do/+dö/+ta/+te/+tö

ayılđa: evde, künde: günde, coldo: yolda, öydö: zamanda, sütte: sütte, kıpta: odada, söstö: sözde (ATG, 117).

Hks. +da/+de/+ta

kölde: gölde, oyunda: oyunda, sasta: saçta, çarda: yarda (HTG, 53).

Tuv. +da/+de/+ta/+te

talavısta: tarafımızda, mında: burada, daartazında: o günün ertesinde, eşte: arkadaşta, hünde: güneşte (Tuv.TG, 94; TLG, 1178).

Kuzeybatı Grubu

Kzk. +da/+de/+ta/+te

tünde: gecede, jolda: yolda, jigitte: yiğitte, jurtta: memlekette (ÇKTG, 83; KTG: 259).

Kırg. +da/+do/+ta/+tö

suukta: soğukta, coldo: yolda, tüştö: düşte, kızda: kızda (KTG, 169; KT, 44).

Kkp. +da/+de/+ta/+te

kelgeninde: geldiğinde, yerde: yerde, tasta: taşta, mektepte: okulda, tawda: dağda (KkpTG, 42; ÇTYD-4, 424).

Krç-Blk. +da/+de/+ta/+te

kökde: gökte, odda: ateşte, aušta: dağ belime, alayda: orada, toyubuzda: düğünümüzde, atda: atta, eşikde: eşikte, terekte: ağaçta, elde: halkta (KMTG, 50; TLG, 942; ÇTYD-3, 551).

Tat. +da/+de/+ta/+te

bağçalarda: bahçelerde, atta: atta, yığitte: yiğite, içinde: içinde, töşte: düşte, (TLG, 740; ÇTYD-3, 42).

Kır. Tat. +da/+de/+ta/+te

zalda: salonda, ayatta: hayatta, sütte: sütte, künde: günde (KTTG, 232).

Kmk. +da/+de/+ta

tawda: dağda, işde: işte, atda: atta, üyde: evde (TLG, 1018).

Bşk¹³. +da/+za/+ta/+te

kulda: elde, ayza: ayda, işte: işte, alısta: uzakta (BTG, 194).

Nog. +da/+de/+ta/+te

üyde: evde, oramda: sokakta, este: akılda, konaқта: misafirde (NogTG, 104).

Güneybatı Grubu

Gag. +de/+ta/+te

şennikte, erde, hayatta (GTG, 2019: 192).

¹³ Ünlüyle biten isimlerden sonra +lA; /l/, /m/, /n/, /ñ / ünsüzleriyle biten isimlerden sonra +dA; tonsuz ünsüzle biten isimlerden sonra +tA; /r/, /y/, /z/ ünsüzlerinden ve yarı ünsüz /w/ den sonra ise +zA ekleriyle yapılır.

Az. +da/+de

böyükde: büyükte, küçükde: küçükte, ağacda: ağaçta, işde: işte, uzakda: uzakta, altıda: altta, çoğluğda: çoklukta (AzTG, 227-228).

Trkm. +da/+de

agaçda, otagda, öyde, sende, yürekde (TTG, 188).

TT +da/+de/+ta/+te

duvar altında, aramızda, dağda, solda, akşamda, sabahda (TT, 299-300).

Tablo 178 +DA/+za Bulunma Hâli Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	+DA
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	da/de/ta/te
	Uygur Türkçesi	da/de/ta/te
	Karahanlı Türkçesi	da/de/ta/te
	Harezmi Türkçesi	da/de/ta/te
	Kıpçak Türkçesi	da/de/ta/te
	Çağatay Türkçesi	da/de/ta/te
	Eski Oğuz Türkçesi	da/de
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	da/de
	Yeni Uygur Türkçesi	da/te
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	da/do/dö/ta/te/tö
	Hakas Türkçesi	da/de/ta
	Tuva Türkçesi	da/ta
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	da/de/ta/te
	Kırgız Türkçesi	da/do/ta/tö
	Karakalpak Türkçesi	da/de/ta/te
	Karaçay-Balkar Türkçesi	da/de/ta/te
	Tatar Türkçesi	da/de/ta/te
	Kırım Tatar Türkçesi	da/de/ta/te
	Kumuk Türkçesi	da/de/ta
	Başkurt Türkçesi	da/za/ta/te
	Nogay Türkçesi	da/de/ta/te
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	de/ta/te
	Azerbaycan Türkçesi	da/de
	Türkmen Türkçesi	da/de
	Türkiye Türkçesi	da/de/ta/te

Ünsüz Uyumı Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Tarihî Türk lehçelerinden Köktürk, Uygur, Karahanlı, Harezmi, Kıpçak, Çağatay ve çağdaş Türk lehçelerinden Yeni Uygur, Altay, Hakas, Tuva, Kazak, Kırgız, Karakalpak, Karaçay-Balkar, Tatar, Kırım Tatar, Başkurt, Kumuk, Nogay, Gagavuz, Türkiye Türkçelerinde ek ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılmıştır. Köktürk, Uygur, Harezmi, Kıpçak, Çağatay, Karaçay-Balkar ve Kumuk Türkçelerinde iki şekilli kullanılmasına rağmen ünsüz uyumuna uydurulmadan kullanıldığı görülürken; Karahanlı, Yeni Uygur, Altay, Hakas, Tuva, Kazak, Kırgız, Karakalpak, Tatar, Kırım Tatar, Başkurt, Nogay, Gagavuz, Türkiye Türkçelerinde ünsüz uyumuna uydurularak kullanılmıştır.

Tarihî Türk lehçelerinden Eski Oğuz ve çağdaş Türk lehçelerinden Özbek, Azerbaycan, Türkmen Türkçelerinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır.

2.2.1.2.4. Çıkma Hali +DAn/+DIn

İşlev ve Kökeni

Çıkma hâli, kelime gruplarında ve cümlede, fiilin gösterdiği oluş ve kılışın kendisinden uzaklaştığını göstermek için kullanılan bir ad durumudur (Yalçın, 2021: 228). Eski Türkçede +tA, +dA; +tIn, +dIn ve kısmen de +tAn, dAn çıkma hâli biçimleri olarak kullanılmıştır (Buran, 1996: 202).

Sayı adlarına gelerek üleştirme sıfatı görevinde sözcükler de türetir.

Ekin kökeni ile ilgili olarak farklı görüşler bulunmaktadır. J. Benzing (1847: 382), +DIn ekini +DA bulunma durumu eki ve zamir n'sinin birleşmesiyle açıklamıştır. Gabain (1988: 64), +t yer bildiren türetme eki ve +ın vasıta hali ekinin birleşiminden olabileceğini belirtmiştir. G. J. Ramstedt, bu ekin kökenini +tı ve vasıta durumu eki n'nin birleşmesiyle açıklamış ve ekin +DAñ biçiminde olduğunu ifade etmiştir (Räsänen, 1957: 62). Poppe ve Räsänen, ekin oluşumunu +DA bulunma hâl eki ile +ın vasıta hâl ekinin birleşmesiyle izah etmiş ve Sinor ise +tı zarf ekiyle +n vasıta hali ekinin birleşmesi ile açıklamıştır (Räsänen, 1957: 62).

Kuznetsov, bu ekin kökenini “yan- ve dön-” fiili ile ilişkili olarak göstermiştir (Alkaya, 2008a: 261; Kuznetsov, 1997: 238).

Choi (2010: 203)'ye göre +DIn ayrılma durumu ekinin *tun ‘bölge, mıntıka’ sözcüğünden geliştiğini söylemiştir.

W. Bang (1980: 29-30, 34), +DIn ekinin "adın(< ad-ı-n): başka" kelimesinden türemiş olabileceğini söylemiş ve +DAn biçimini +I > +A değişmesiyle açıklamıştır.

Hatiboğlu (1974: 331) bu ekin, “-ta/-da” bulunma hâli eki ile “-ın” vasıta durumu ekinin birleşmesiyle oluştuğunu ileri sürmüştür.

Eraslan'a (1996: 384-385) göre çıkma durumu eki, yer bildirme anlamı veren “+dın, +din, +dun, +dün” ile bulunma eki “+da, +de, +ta, +te”nin karışması ile oluşmuştur.

Ekin Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kök. +dın/+din/+dün/+tan

taşdıntan: dışarıdan, kıntan: nereden, Oğuzduntan: Oğuzların tarafından, birdin: güney, güneyden; öndün: önde, doğuda, yırdın: kuzey (OTG, 80-107; KEUD, 53; TÇTDHE, 259).

Uyg. +dan/+den/+dın/+din/+dun/+tin/+tun/+tün

özümün: canımdan, piren: bizden, kalıgdan: gökten, aşdın: aştan, oruntın: yerden, törtün: dörtten, birtin: birden, içtin: içeri, taşdın: dışarı, oñdun: sağda, oñtun: sağ taraf, küntün: güneyde, aydın: ay ışığı, korduñ: tortu, aydıñ: ay ışığı, başdıñ: başta gelen (EUTD, 59; EUTG, 96-150; KEYD, 254; KEUD, 234; TÇTDHE, 259).

Krh. +dan/+den/+dın/+din/+dün/+tan/+ten /+tın/+tin

taştın: dışarıdan, kamugdın: hepsinden, ewden, evden, buzdan: buzdan, tamuğdın: cehennemden, busıgdın: pusudan, berimdin: vermeden, kılıktın: yaptıklarından, içtin: içten, yavlaqtan: büyükten, tünlükten: pencereden, öñdün: önce (KTG, 30; KEUD, 66; TÇTDHE, 260; SAKT, 535).

Hrz. +dan/+dın/+din/+dün/+tın

açlıkdın: açlıktan, andan: ondan, edgüldükdin: iyilikten, toprakdın: topraktan, tağdın: dağdan, sütdin: süttten, taştın: taştan, öñdin: önde, öñdün: önde (KHKD, -188-193; TÇTDHE, 260).

Kıp. +dan/+den/+tan/+ten/+dın/+din/+tın

aydan: aydan, aştan: aştan, evden: evden, Türkten: Türkten, kökten: gökten, otdan: ateşten, yıradın: ıraktan, açilikten: kötü sözden, algıştan: duadan, tilindin: dilinden, baştın: baştan, candan: içten, özden: soylu (TÇTDHE, 260; KHKD, 334; KTG2, 200; KTG1, 73-112).

Çağ. +dan/+den/+dın/+din/+tın/+tin

yârdın: yardan, ottın: ateşten, sasalıktın: susuzluktan, eşkdin: gözyaşından, ayaktın: ayaktan, köptin: çoktan, cândan~candın: içten, birden: birden (LM, 95; ÇT, 148; TÇTDHE, 261).

EOT +dan/+den/+dın/+din

almağdan: almaktan, dilden: dilden, işden: işten, daşdın: taştan, öñdin: önden, aydın: açık (TTLKEAT, 89-108; TÇTDHE, 261).

Güneydoğu Grubu

Özb. +den

eşikden: kapıdan, yerden: yerden (ÖTG, 86).

Y. Uyg. +din/+tin

iştin: işten, koldin: koldan, küçtin: güçten, üçtin: üçer, birdin: birer, töttin beştin: dörder beşer (YUTG, 39-59).

Kuzeydoğu Grubu

Alt. +dañ/+deñ/+teñ/+toñ

ayıldañ: evden, cerdeñ: yerden, cükteñ: yükten, ottoñ: ateşten (ATG, 118).

Hks. +dañ/+nañ/+teñ

sırıgdañ: sorudan, suumnañ: suyumdan, könekteñ: kovadan, kîrpisten: kerpiçteñ (HTG, 53; ÇTYD-4, 128).

Tuv. +dan/+den/+tan

muzeyden: müzeden, oluttarından: oturaklarından, sooktan: soğuktan, daştan: taştan (Tuv.TG, 98; TLG, 1178).

Kuzeybatı Grubu

Kzk. +dan/+den/+nen/+tan/+ten

awıldan: köyden, örtten: yangından, örden: yamaçtan, şanaştan: çanakdan, kimnen: kimden, eginnen: ekinden, besten: beşer, alpıstan: altmışar, üş-üşten: üçer üçer (ÇKTG, 64-84; KTG: 260).

Kırg. +den/+dön/+tan/+tön

elden: elden, üydön: evden, taştan: taştan, küçtön: zordan (KTG, 170; KT, 45).

Kkp. +dan/+nan/+tan

awızdan: yerden, altınnan: altından, jıldan: yıllardan, çaydan: çaydan, ağaştan: ağaçtan, tawıktan: tavuktan (KkpTG, 142-143; ÇTYD-3, 424).

Krç.Blk. +dan/+den

tütünden: dumandan, töşekden: döşekten, kırdan: ovadan, işden: işten (ÇTYD-3, 551).

Tat. +dan/+nen/+tan/+ten

kükten: gökten, sötten: süttten, sıluvdan: güzelden, mamıkıtan: pamuktan, söygenimnen: sevdiğimden (TLG, 740; ÇTYD-3, 42).

Kır. Tat. +dan/+den/+tan/+ten

başından: başından, çanağtan: çanakdan, evden: evden, mektepten: okuldan (KTTG, 238).

Kmk. +dan/+den

işden: işten, gözden: gözden, atdan: atta (TLG, 1018).

Bşk. +dan/+ten/+zen

tebiğetten: tabiattan, ündan: undan, bışeyzen: kediden (BTG, 196).

Nog. +dan/+den/+tan/+ten

üyden: evden, konağtan: misafirden, osaldan: kötüden, kirtten: kilitten (NogTG, 104).

Güneybatı Grubu

Gag. +dan/+den/+tan/+ten

yamağtan, derelerden, şennikten, çoktandan, hanidenden, geçmişten (GTG, 193; ÇTYD-3, 237).

Az. +dan/+den

uzakdan: uzaktan, işden: işten, kitabdan: kitaptan, gönülden: gönülden, ipekden: ipekten, çoğdan: çokdan, birden: aniden, bayağdan: önceden, can-dilden: yürekten (AzTG, 177-230-231).

Trkm. +dan/+den

yoldan, daşdan, agağdan, sapakdan, otagdan, sizden (TTG, 2020: 189).

TT +dan/+den/+tan/+ten

soğuktan, dağdan, arkadaştan, ottan, erkenden, candan: içten, elden(düşme), yoktan, içten (TTGŞB, 309-342).

Tablo 179 +DAn/+nAñ/+zen Ayrılma Hâli Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	+DAn/+nAñ/+zen
Tarihi Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	dın/din/dün/tan
	Uygur Türkçesi	dan/den/dın/din/dun/tin/tun/tün
	Karahanlı Türkçesi	dan/den/dın/din/dün/tan/ten/tın/tin
	Harezm Türkçesi	dan/dın/din/dün/tın
	Kıpçak Türkçesi	dan/den/tan/ten/dın/din/tın
	Çağatay Türkçesi	dan/den/dın/din/tın/tin
Güneydoğu Grubu	Eski Oğuz Türkçesi	dın/din/dan/den
	Özbek Türkçesi	den
Kuzeydoğu Grubu	Yeni Uygur Türkçesi	din/tin
	Altay Türkçesi	dañ/deñ/teñ/toñ
	Hakas Türkçesi	dañ/nañ/teñ
Kuzeybatı Grubu	Tuva Türkçesi	dan/den/tan
	Kazak Türkçesi	dan/den/nen/tan/ten
	Kırgız Türkçesi	den/dön/tan/tön
	Karakalpak Türkçesi	dan/nan/tan
	Karaçay-Balkar Türkçesi	dan/den
	Tatar Türkçesi	dan/nen/tan/ten
	Kırım Tatar Türkçesi	dan/den/tan/ten
	Kumuk Türkçesi	dan/den
	Başkurt Türkçesi	dan/ten/zen
Güneybatı Grubu	Nogay Türkçesi	dan/den/tan/ten
	Gagavuz Türkçesi	dan/den/tan/ten
	Azerbaycan Türkçesi	dan/den
	Türkmen Türkçesi	dan/den
	Türkiye Türkçesi	dan/den/tan/ten

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Türk dilinin Tarihi dönemlerinden Köktürk, Uygur, Karahanlı, Harezm, Kıpçak, Çağatay ve çağdaş Türk lehçelerinden Yeni Uygur, Altay, Hakas, Tuva, Kazak, Kırgız, Karakalpak, Tatar, Kırım Tatar, Başkurt, Nogay, Gagavuz, Türkiye Türkçelerinde ek ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılmıştır. Köktürk, Uygur, Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçelerinde iki şekilli kullanılmasına rağmen ünsüz uyumuna uydurulmadan kullanıldığı görülürken; Karahanlı, Yeni Uygur, Altay, Hakas, Tuva, Kazak, Kırgız, Karakalpak, Tatar, Kırım Tatar, Başkurt, Nogay, Gagavuz, Türkiye Türkçelerinde ünsüz uyumuna uydurularak kullanılmıştır.

Türk dilinin Tarihi dönemlerinden Eski Oğuz ve çağdaş Türk lehçelerinden Özbek, Karaçay-Balkar, Kumuk, Azerbaycan ve Türkmen Türkçelerinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır.

2.2.1.2.5. Yükleme Hali +nX/+DI/+zı

İşlev ve Kökeni

Korkmaz (2009: 277) cümlede geçişli bir filin etkisi altında kalan adın içinde bulunduğu hâl olarak tanımlarken Ergin (1997:231) yükleme hâli ekinin bir ismi, kendisine etki eden bir fiile bağlayan hâl olarak tanımlamaktadır.

Kuznetsov (1995: 233), Castren, Yastremskiy, Sevortyan ve Kononov'un ekin kökeni hakkında yükleme halindeki g ve n seslerinin ilgi haliyle aynı kökenden geldiğini söylediklerini ifade etmiştir. Kuznetsov da yükleme hâli ekinin artık yalnız hâli kullanılmayan “an zamiri” ile “ok/ök pekiştirme edatının” birlikte kullanılmasıyla meydana geldiğini söylemiş ve ekin yapısını şu şekilde

açıklamaktadır: an ok > an-ok > anok > anuk > anık > anıg > (Oğuzcada) -ıg > -ı(g) ~(başka lehçelerde) -nı.

Yükleme hâli ekinin Oğuz grubu Türk lehçelerinin dışında kalan tüm lehçelerde yükleme hâli +nI/+DI/+ZI gibi birbirinin fonetik versiyonlarını içeren şekillerde kullanılmaktadır. Bazı araştırmacılar Oğuz grubunda yükleme hâli ekinin kullanımını göz önünde bulundurarak ekin kökenini Eski Türkçe +og yükleme hâli ekine dayandırmaktadır (Yalçın, 2021: 222).

Serebrennikov ve Gadjieva (2011: 79) *sarığ ‘sarı’ ve Tat. sarı, yahut *tirig ‘diri’ ve Tat. tiri örneklerini vererek Türk yazı dillerinin çoğunda -ıg/-ig morfemi ile biten eski sıfatların -I ekli sıfatlara dönüştüğünü bildirmektedir. Bu durumun da -I ekinin -ıg/-ig şeklinden geliştiğini kanıtlamaktadır. Fakat, Tuva ve Hakas dillerinin malzemesi bu duruma uymamaktadır.

Ekin Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kök. +ni

bizni: bizi (KEYD, 53).

Uyg. +nı/+ni

bözni: bezin, otları: otları (EUTG, 138).

Krh. +nı/+ni

yüzni: yüzü, arıgılıknı: temizliği, közni: gözü, uğuşni: , atımnı: atımı (TÇTDHE, 114; KHKD, 64; KTG, 31-39).

Hrz. +nı/+ni

yolnı: yolu, köñülni: gönlü, açuqnı: açığı, biligni: bilgiyi (TÇTDHE, 114; KHKD, 192).

Kıp. +nı/+ni

kökni: göğü, açları: açları, ağaçni: ağacı, altunnı: altını, atnı: atı, sözni: sözü (KTG2, 201; TÇTDHE, 114; KTG1, 66).

Çağ. +nı/+ni

başni: başı, boğzumni: boğazımı, itni: köpeği, köksümni: göğsümü (TÇTDHE, 115; ÇT, 144).

EOT +ni

kümüşni: gümüşü, (TTLKEAT, 114).

Güneydoğu Grubu

Özb. +ni

bizni: bizi, kozni: gözü, gapni: sözü, haqqıkatni: gerçeği (ÖTG, 85; ÖTGMS, 40).

Y. Uyg. +ni

işni: işi, kolni: kolu, işlerni: işleri (YUTG, 58).

Kuzeydoğu Grubu

Alt. +dı/+di/+ti

şardı: karı, emdi: ilacı, öydi: vaktini, işti: işi, köpti: çok şeyi (ATG, 116).

Hks. +nı/+tı/+ti

pürni: yaprağı, hadıttı: kadını, kırlekti: topacı (HTG, 52; ÇTYD-4, 127).

Tuv. +dı/+du/+nı/+nu/+tı

suġnu: suyu, baştarıvıstı: başlarımızı, ooldu: erkek ocuġu, taldı: sġd, aynı: yazı, sst: sz, harnı: karı (Tuv.TG, 84; TLG, 1178).

Kuzeybatı Grubu

Kzk. +dı/+tı/+tı

tawdı: daġı, şıbindı: sineġi, alıstı: uzaġı, esekti: eřeġi (KTG, 82; KTG: 259).

Kırg. +dı/+tı/+tu

aydı: ayı, kızdı: kızı, taştı: taşı, curttu: yurdu (KTG, 164, KT, 42).

Kkp. +dı/+tı

altındı: altını, jkti: yk (KkpTG, 139).

Kr-Blk. +nu

toynu: dġn, ornubuznu: yataġımızı, curttu: yurtlarını (KMTG, 48).

Tat. +nı/+n

abzıynı: amcayı, alarnı: onları, şışmn: sırrımı, yulnı: yolu, kitapnı: kitabı (TLG, 749; TYD-3, 41).

Kır. Tat. +nı

toynı: dġn, kitapnı: kitabı, balurtnı: arıyı, insannı: insanı (KTTG, 223).

Kmk. +nı/+n

yırnı: şarkıyı, gzn: gz, atnı: atı (TLG, 1017; TYD-3, 490).

Bşk. +dı/+tı/+zı

awıldı: ky, urmandı: ormanı, kitaptı: kitabı, arzı: karı (BTG, 190).

Nog. +dı/+dı/+tı/+tı

baydı: zengini, onaġtı: misafiri, ydi: evi, direkti: direġi (NogTG, 104).

Tablo 180 +nI/+DI/+zı Yükleme Hâli Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	+nX/+DI/+zı
Tarihi Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	ni
	Uygur Türkçesi	ni/ni
	Karahanlı Türkçesi	ni/ni
	Harezm Türkçesi	ni/ni
	Kıpçak Türkçesi	ni/ni
	Çağatay Türkçesi	ni/ni
	Eski Oğuz Türkçesi	ni
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	ni
	Yeni Uygur Türkçesi	ni
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	dı/di/ti
	Hakas Türkçesi	nı/tı/tı
	Tuva Türkçesi	du/nu/tı
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	dı/tı/ti
	Kırgız Türkçesi	dı/tı/tu
	Karakalpak Türkçesi	dı/ti
	Karaçay-Balkar Türkçesi	nu
	Tatar Türkçesi	ni/nı
	Kırım Tatar Türkçesi	nı
	Kumuk Türkçesi	ni/nü
	Başkurt Türkçesi	dı/tı/zı
	Nogay Türkçesi	dı/di/tı/ti
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Tarihi Türk lehçelerinden Köktürk, Uygur, Karahanlı, Harezm, Kıpçak, Çağatay, Eski Oğuz ve çağdaş Türk lehçelerinden Özbek, Yeni Uygur, Karaçay-Balkar, Tatar, Kırım Tatar, Kumuk Türkçelerinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır. Köktürk ve Uygur Türkçesinde ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklere kullanımı tanımlanamadığından ünsüz uyumu durumu hakkında bir tespit yapılamamaktadır.

Çağdaş Türk lehçelerinden Altay, Hakas, Tuva, Kazak, Kırgız, Karakalpak, Başkurt, Nogay Türkçelerinde ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılan bu ek ünsüz uyumuna uydurularak kullanılmıştır.

2.2.1.2.6. Yön Gösterme Hâli +çe/+je

İşlev ve Kökeni

Ek, yönelme hâli eki +GA'nın fonetik versiyonu olarak ortaya çıkmıştır.

Ekin Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kuzeydoğu Grubu

Tuv. +çe/+je

orukçe: yola doğru, dağje: dağa doğru, başkızınçe: öğretmenine, olje: oraya doğru (TLG, 1178).

Tablo 181 +çe/+je Yön Gösterme Hâli Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	+çe/+je
Tarihi Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezmi Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	-
	Yeni Uygur Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	çe/je
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Çağdaş Türk lehçelerinden Tuva Türkçesinde ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılan bu ek iki şekilli kullanılmasına rağmen ünsüz uyumuna uydurularak kullanılmamıştır.

2.2.1.2.7. Yön Gösterme Hâli +rA

İşlev ve Kökeni

Ek, köken olarak yön gösterme hâli eki +GARU'nun erimiş biçimi olabilir. Köktürk Türkçesinde +rA ekinin yanında /r/ ile biten sözcüklerden sonra +rA ekinin aykırılışmasıyla ortaya çıkan bir +ya eki de kullanılmıştır.

Ekin Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kök. +ra/+re/+ya

taşra: dışarıya, tarduş şadra: Tarduş Şadına, yırya: kuzeye, kurya: batıya (KEYD, 53; OTG, 107; TÇTDHE, 384).

Uyg. +ra/+re

kulgaķra: kulağa doğru, önre: öne doğru, kisre: sonra (TÇTDHE, 384; EUTG, 158).

Krh. +ra/+re/+ru

taşra: dışarı, tüpre: dibe, yandru: yanına (KTG, 31; TÇTDHE, 385).

Hrz. +ra/+re

soñra: sonra, içre: içeri (TÇTDHE, 385).

Kıp. +ra/re

içre: içeri, taşra: dışarı, üzre: üzere, soñra: sonra (KHKD, 334; TÇTDHE, 385)..

Çağ. +ra/+re

soñra: sonra, içre: içeri, üzre: üzere (ÇT, 150)

EOT +ra

taşra: dışarı (EAT, 53).

Güneydoğu Grubu

Özb. +ra

taşra: merkezden uzak yer (ÖTS, 561).

Y. Uyg. +re

üzre: üzere (YUTS, 561).

Kuzeybatı Grubu

Kırg. +ra

taşra: dışarı (KT, 47).

Güneybatı Grubu

Az. +ra

içre: içerisinde (AzTS, 1568).

Trkm. +re

üzre: üzeri (TrkmTS, 659).

TT +ra/+re

içre: içerisinde, taşra: bir ülkenin başkenti dışındaki yerlerin hepsi (TS-1-2, 1654-2997).

Tablo 182 +rA Yön Gösterme Hâli Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	+rA
Tarihi Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	ra/re/ya
	Uygur Türkçesi	ra/re
	Karahanlı Türkçesi	ra/re
	Harezmi Türkçesi	ra/re
	Kıpçak Türkçesi	ra/re
	Çağatay Türkçesi	ra/re
Güneydoğu Grubu	Eski Oğuz Türkçesi	ra
	Özbek Türkçesi	ra
Kuzeydoğu Grubu	Yeni Uygur Türkçesi	re
	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Tuva Türkçesi	-
	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	ra
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Nogay Türkçesi	-
	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	ra
	Türkmen Türkçesi	re
	Türkiye Türkçesi	ra/re

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Türk dilinin tarihi dönemlerinden Köktürk, Uygur, Karahanlı, Harezmi, Kıpçak, Çağatay, Eski Oğuz ve çağdaş Türk lehçelerinden Özbek, Yeni Uygur, Kırgız, Azerbaycan, Türkmen, Türkiye Türkçelerinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır.

2.2.1.2.8. Yön Gösterme Hâli +tive

İşlev ve Kökeni

Ekin, yön gösterme fonksiyonu bulunan Kazak, Kumuk, Nogay, Karaçay-Balkar ve Kırım Türkçelerindeki tuvrata edatından /r/ sesi düşürülerek eklendiği düşünülebilir (Alkaya, 2022: 601).

Ekin Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kuzeydoğu Grubu

Tuv. +tive

eştir: arkadaşta doğru (TLG, 1179).

Tablo 183 +tive Yön Gösterme Hâli Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	+tive
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezm Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi Yeni Uygur Türkçesi	- -
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi Hakas Türkçesi Tuva Türkçesi	- - tive
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi Kırgız Türkçesi Karakalpak Türkçesi Karaçay-Balkar Türkçesi Tatar Türkçesi Kırım Tatar Türkçesi Kumuk Türkçesi Başkurt Türkçesi Nogay Türkçesi	- - - - - - - - -
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi Azerbaycan Türkçesi Türkmen Türkçesi Türkiye Türkçesi	- - - -

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Çağdaş Türk lehçelerinden Tuva Türkçesinde ötümsüz biçimiyle kullanılan ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumuna uyarken ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumunu bozmaktadır. Bu ekin ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı tanıklanamadığından ünsüz uyumu durumuyla ilgili herhangi bir tespit yapılamamaktadır.

2.2.1.2.9. Gönderme Eki +SAr

İşlev ve Kökeni

Ekin, Başkurt Türkçesinde ve Karay Türkçesinde seyrek olarak kullanılan “sarı¹⁴: -e doğru” edatından (Alkaya, 2022: 493) geliştiği düşünülmektedir.

Ekin Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kuzeydoğu Grubu

Hks. -sar/-ser/-zar/-zer

könekser: kovaya doğru, talayzar: denize doğru, ibzer: eve doğru, atsar: ata doğru (HTG, 54).

¹⁴ Sarı edatı hakkında bk. Alkaya, E. (2023). Kuzey Grubu Türk Lehçelerinde Edatlar. Ankara: TDK Yayınları.

Tablo 184 +SAr Gönderme Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	+SAr
Tarihi Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezmi Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi Yeni Uygur Türkçesi	- -
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi Hakas Türkçesi Tuva Türkçesi	- sar/ser/zar/zer -
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi Kırgız Türkçesi Karakalpak Türkçesi Karaçay-Balkar Türkçesi Tatar Türkçesi Kırım Tatar Türkçesi Kumuk Türkçesi Başkurt Türkçesi Nogay Türkçesi	- - - - - - - - -
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi Azerbaycan Türkçesi Türkmen Türkçesi Türkiye Türkçesi	- - - -

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Çağdaş Türk lehçelerinden Hakas Türkçesinde ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılan bu ek ünsüz uyumuna uydurularak kullanılmıştır.

2.2.1.2.10. Eşitlik Hali +CA

İşlev ve Kökeni

Eklendiği ad ile bir fiil veya cümlede bir başka ögesi arasında karşılaştırma, eşitlik, gibilik, benzerlik, görelilik anlamında ilgi kurma durumudur (Korkmaz, 2009: 324; Ergin, 1997: 239).

Eşitlik hâli eki +ça'nın kökeni ile ilgili olarak çeşitli görüşler mevcuttur. Ekin kökeni ile ilgili detaylı bilgi için isimden isim yapım eki +CA ekine bakınız.

Ekin Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kök. +ça/+çe

buzkunça: fırtına gibi, törösinçe: töresince, eligçe: elli kadar, otça: ateş gibi, ügüzçe: nehir gibi (OTG, 109-122; TÇTDHE, 315).

Uyg. +ça/+çe

köñülçe: istediğiniz kadar, tolğınça: dolana kadar, balıkça: balık gibi, barça: bep, tapınça: arzumca (EUTG, 153; TÇTDHE, 315).

Krh. +ça/+çe

avuçça: avuç kadar, kedinçe: giyecek kadar barça: parça (KTG, 31; TÇTDHE, 316).

Hz. +ça/+çe

suvça: su gibi, tilinçe: dilinde, anlarça: onlara göre (TÇTDHE, 316; KHKD, 193).

Kıp. +ça/+çe

barçamızça: hepimize göre, ança: o kadar, izçe: ize göre, bilesinçe: beraberinde olarak, kızılça: kızılca, terçe: çabuk (TÇTDHE, 316; KTG2, 203; KTG1, 75).

Çağ. +ça/+çe

atamça: babam gibi, kümüşçe: gümüş gibi, tamuğça: cehennem gibi, tofrağça: toprak gibi, itçe: köpek gibi (ÇT, 149; TÇTDHE, 317).

EOT +ça/+çe/+ca/+ce

kuşça: kuş gibi, dilce: gönle göre, okımışça: okumuş gibi, bilesinçe: yanında (EAT, 53; TÇTDHE, 317).

Güneydoğu Grubu**Özb. +ça/+çe**

köpinçe: çoğunlukla, meninçe: bence, yigitçe: yiğitçe, manimça: bence (ÖTG, 86; ÖT, 94; ÖTGMS, 42).

Y. Uyg. +ça/+çe

baturçe: kahramanca, şunçe: şunca, meniñçe: bence (TLG, 378).

Kuzeydoğu Grubu**Alt. +ça/+çe**

boyınça: kendince, bütkülünçe: bütünüyle (ATG, 123).

Hks. +ce/+çe

mince: bence, since: sence, pişçe: kirli gibi (TLG, 1087).

Kuzeybatı Grubu**Kzk. +şa/+şe**

adamşa: insan gibi, jigitşe: yiğitçe (ÇKTG, 85; KTG: 267).

Kırg. +ça

kırkça: kırk kadar, ança mınça: şöyle böyle (KTG, 174; TLG, 508).

Kkp. +şa/+şe

boyınşa: boyu kadar, ölgenşe: ölene kadar (KkpTG, 143-144).

Krç-Blk. +ça

aythança: dilediğiniz gibi (KMTG, 51).

Tat. +ça/+çe

Bolğarlarça: Bulgarlar gibi, minimçe: bence, üzimçe: kendimce, batırlarça: bahadırlar gibi (TLG, 741; ÇTYD-3, 42).

Kır. Tat. +ca/+ce/ça/+çe

balabanca: büyükçe, kardaşça: kardeş gibi, kemiyetçe: miktar bakımından, keregince: gerektiği kadar (KTTG, 251-253).

Bşk. +sa/+se

batırzarsa: kahramanlarca, yazğansa: yazdığı kadarıyla, hiniñse: sence (BTG, 199).

Nog. +şa/+şe

uzınşa: uzunca, kökşe: mavimsi (NogTG, 105).

Güneybatı Grubu

Gag. +ca/+ce/+ça

aklımca, kadınca, yavaşça, ayakça, körce (GTG, 2019: 195)

Az. +ca/+ce

lazımınca: lazım olduğu kadarıyla, dalınca: arkasınca, ardınca: arkasınca, illerce: yıllarca, insafsızca: insafsızca, kızılca: kırmızımsı, ilkce: en ilk olan (AzTG, 236-237).

Trkm. +ça/+çe

mençe, gahrymanlarça, yüzlerçe, adatça (TTG, 2020: 192).

TT +ca/+ce/+ça/+çe

kömürce, çılgınca, yetenekçe, yavaşça, sertçe (TTGŞB, 326-327).

Tablo 185 +ça Eşitlik Hâli Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	+ça
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	ça/çe
	Uygur Türkçesi	ça/çe
	Karahanlı Türkçesi	ça/çe
	Harezmi Türkçesi	ça/çe
	Kıpçak Türkçesi	ça/çe
	Çağatay Türkçesi	ça/çe
	Eski Oğuz Türkçesi	ca/ce/ça/çe
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	ça/çe
	Yeni Uygur Türkçesi	ça/çe
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	ça/çe
	Hakas Türkçesi	ce/çe
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	şa/şe
	Kırgız Türkçesi	ça
	Karakalpak Türkçesi	şa/şe
	Karaçay-Balkar Türkçesi	ça
	Tatar Türkçesi	ça/çe
	Kırım Tatar Türkçesi	ca/ce/ça/çe
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	sa/se
	Nogay Türkçesi	şa/şe
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	ca/ce/ça
	Azerbaycan Türkçesi	ca/ce
	Türkmen Türkçesi	ça/çe
	Türkiye Türkçesi	ca/ce/ça/çe

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Köktürk, Uygur, Karahanlı, Harezmi, Kıpçak, Çağatay ve çağdaş Türk lehçelerinden Özbek, Yeni Uygur, Altay, Kazak, Kırgız, Karakalpak, Karaçay-Balkar, Tatar, Başkurt, Nogay ve Türkmen Türkçelerinde ötümsüz biçimiyle kullanılan ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumuna uyarken ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumunu bozmaktadır.

Çağdaş Türk lehçelerinden Azerbaycan Türkçesinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır.

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Eski Oğuz ve çağdaş Türk lehçelerinden Hakas, Kırım Tatar, Gagavuz, Türkiye Türkçelerinde ek ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılmıştır. Eski Oğuz Türkçesinde iki şekilli kullanılmasına rağmen ünsüz uyumuna uydurulmadan kullanıldığı görülürken; Hakas, Kırım Tatar, Gagavuz, Türkiye Türkçelerinde ise ünsüz uyumuna uydurularak kullanıldığı görülmektedir.

2.2.1.2.11. Eşitlik Hali +çalık/+çilik

İşlev ve Kökeni

Ekin işlev olarak benzerlik gösterdiği “çaklı” edatından gelişmiş olabileceği düşünülmektedir. Alkaya (2022: 254), “çaklı” edatının kökeni hakkında çak (ölçü) sözcüğü üzerine isimden isim yapım eki +lı’nın getirilmesiyle veya çağ (devir) sözcüğü üzerine isimden isim yapım eki +lı’nın getirilmesiyle oluştuğu bilgisini vermektedir.

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Güneydoğu Grubu

Y. Uyg. +çilik

duzağçilik: cehenneme kadar, dostçilik: dost kadar, işimizçilik: işimiz kadar (TLG, 378).

Kuzeybatı Grubu

Kırg. +çalık

munçalık: bu kadar (KTG, 174).

Tablo 186 +çalık/+çilik Eşitlik Hâli Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	+çalık/+çilik
Tarihi Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezmi Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Eski Oğuz Türkçesi	-
	Özbek Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Yeni Uygur Türkçesi	çilik
	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	çalık
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Çağdaş Türk lehçelerinden Yeni Uygur ve Kırgız Türkçelerinde ötümsüz biçimiyle kullanılan ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumuna uyarken ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumunu bozmaktadır.

2.2.1.2.12. Eşitlik Hali +çılöp

İşlev ve Kökeni

Ekin kökeninin isimden isim yapım eki +çI ve isim isim yapan +löp ekinin birleşmesiyle oluştuğu düşünülmektedir.

Ekin Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kuzeybatı Grubu

Kırg. +çılöp

atamçılöp: babam gibi (KTG, 174).

Tablo 187 +çılap Eşitlik Hâli Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	+çılap
Tarihi Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezm Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	-
	Yeni Uygur Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	çılap
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Çağdaş Türk lehçelerinden Kırgız Türkçesinde ötümsüz biçimiyle kullanılan ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumuna uyarken ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumunu bozmaktadır.

2.2.1.2.13. Eşitlik Hali +DAgAn/+lAgAn/+dögön

İşlev ve Kökeni

Sayı adlarına gelerek tahmin bildiren sıfat görevli sözcükler türetir. teg edatı ile +an/+en eklerinin birleşmesiyle meydana gelmiştir.

Ekin Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kuzeybatı Grubu

Kzk. +dağan/+degen/+tağan

ondağan: onlarca, jüzdegen: yüzlerce, kırkıtağan: kırktan fazla (ÇKTG, 64).

Kırg. +dögön

cüzdögön: yüzlerce (KTG, 174).

Kkp. +lağan/+legen

onlağan: onlarca, lüzlegen: yüzlerce (KkpTG, 86).

Tat. +legen

yözlegen: yüz kadar, miñlegen: bin kadar (TRG, 63).

Bşk. +lağan/+legen

millionlağan: milyonlarca, unlağan: onlarca, yüzlegen: yüzlerce (BTG, 85).

Nog. +lağan/+legen

onlağan: onlarca, yüzlegen: yüzlerce (NogTG, 75).

Tablo 188 +DAgAn/+lAgAn/+dögön Eşitlik Hâli Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	+DAgAn/+lAgAn/+dögön
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezm Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	-
	Yeni Uygur Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	dağan/degen/tağan
	Kırgız Türkçesi	dögön
	Karakalpak Türkçesi	lağan/legen
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	legen
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	lağan/legen
	Nogay Türkçesi	lağan/legen
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Kazak Türkçesinde ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılan ekin ünsüz uyumuna uydurularak kullanıldığı görülmektedir.

Çağdaş Türk lehçelerinden Kırgız, Karakalpak, Tatar, Başkurt, Nogay Türkçelerinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır. Bu ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklere kullanımı tanıklanamadığından ünsüz uyumu durumu hakkında bir tespit yapılamamaktadır.

2.2.1.2.14. Eşitlik Hali +DAy

İşlev ve Kökeni

Ekin kökeni hakkında isim isim yapım eki +DAy ekine bakınız.

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Güneydoğu Grubu

Özb. +dey/+dek

şunday: böyle, başdey: başa kadar, kardek: kar gibi, otdek: ateş gibi (ÖTG, 86; ÖTGMS, 42, TLG, 313).

Y. Uyg. +dek/tek

iştektek: iş gibi, koldek: kol gibi, küçtektek: güç gibi (YUTG, 60).

Kuzeydoğu Grubu

Alt. +diy/+tuy/+tiy

ağastıy: ağaç gini, tiyiñdiy: sincap gibi, eliktiy: karaca gibi (ATG, 123).

Kuzeybatı Grubu

Kzk. +day/+dey/+tay/+tey

jılday: yıl kadar, küzendey: kokarca gibi, almastay: elmas gibi, bittey: bit kadar (ÇKTG, 85; KTG: 267).

Kırg. +döy

cüzdöy: yüz kadar (KTG, 174).

Kkp. +day/+dey/+tey

birdey: aynı, muzday: buz gibi, jetpeste: gücü tükenene kadar (KkpTG, 143-144).

Tat. +dey/+dıy

mondıy: böyle, cildey: rüzgâr gibi (TLG, 741; ÇTYD-3, 42).

Kır. Tat. +day

gülday: gül gibi, sütday: süt gibi, şemşekday: şimşek gibi (KTTG, 251-253).

Bşk. +day/+dey/+ley/+tay

unday: böyle, nindey: hangi, bürsaqtay: burçak gibi, sıgırzay: sığır gibi, bütünley: tamamen (BTG, 201-202).

Nog. +dey/+lay/+tay/+tey

yaslay: gençken, birdey: aynı, terektey: ağaç gibi, tastay: taş gibi (NogTG, 105).

Tablo 189 +DAy Eşitlik Hâli Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	+DAy
Tarihi Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezmi Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Eski Oğuz Türkçesi	-
	Özbek Türkçesi	dey/dek
Kuzeydoğu Grubu	Yeni Uygur Türkçesi	dek/tek
	Altay Türkçesi	diy/tıy/tiy
	Hakas Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Tuva Türkçesi	-
	Kazak Türkçesi	day/dey/tay/tey
	Kırgız Türkçesi	döy
	Karakalpak Türkçesi	day/dey/tey
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	dey/dıy
	Kırım Tatar Türkçesi	day
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	day/dey/ley/tay
Güneybatı Grubu	Nogay Türkçesi	day/lay/tay/tey
	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Çağdaş Türk lehçelerinden Özbek, Kırgız, Tatar, Kırım Tatar Türkçelerinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır. Kırgız ve Tatar Türkçelerinde ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklere kullanımı tanıklanamadığından ünsüz uyumu durumu hakkında bir tespit yapılamamaktadır.

Çağdaş Türk lehçelerinden Yeni Uygur, Altay, Kazak, Karakalpak, Başkurt, Nogay Türkçelerinde ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılan bu ek ünsüz uyumuna uydurularak kullanılmıştır.

2.2.1.2.15. Eşitlik Hali +teñer/+neñer

İşlev ve Kökeni

Ekin kökeni ile ilgili olarak bir bilgiye ulaşılamamıştır.

Ekin Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kuzeydoğu Grubu

Hks. +teñer/+neñer

pısteñer: bizim hakkımızda, sinneñer: sizin hakkınızda (HTG, 54).

Tablo 190 +teñer/+neñer Eşitlik Hâli Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	+teñer/+neñer
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezmi Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi Yeni Uygur Türkçesi	- -
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi Hakas Türkçesi Tuva Türkçesi	- teñer/neñer -
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
	Nogay Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi Azerbaycan Türkçesi Türkmen Türkçesi Türkiye Türkçesi	- - - -

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Çağdaş Türk lehçelerinden Hakas Türkçesinde ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılan bu ek ünsüz uyumuna uydurularak kullanılmıştır.

2.2.1.2.16. Eşitlik Hali +lAp/+dAp/+dop

İşlev ve Kökeni

Süreç bildiren sözcükler türeten bu ek, de- fiiline -p zarf-fiil eki getirilerek oluşturulmuş birleşik bir ektir (Alkaya, 2022: 286).

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Güneydoğu Grubu

Özb. +leb

onleb: onlarca, mingleb: binlerce, yilleb: yıllarca (ÖTG, 57).

Y. Uyg. +lap/+lep

onlap: onlarca, yüzlep: yüzlerce, miñlap: binlerce (YUTG, 40).

Kuzeybatı Grubu

Kzk. +dap/+lap/+lep

jıldap: yıllarca, tört törtlep: dörder dörder, bir birlep: birer birer, dolbarlap: yaklaşık (ÇKTG, 66).

Kırg. +dop

ondop: on kadar (KTG, 174).

Kkp. +lap/+lep

tokızlap: dokuzar, törtewlep: dörder (KkpTG, 86).

Tat. +lap/+lep

çileklep: kova kova, küplep: çok miktarda, ekrenlep: yavaş yavaş, utızlap: otur kadar (TRG, 64).

Bşk. +lap/+lep

kırıklap: elli kadar, mññlep: binlerce, yñtmışlep: yetmiş kadar (BTG, 86).

Tablo 191 +dop Eşitlik Hâli Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	+dop
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezmi Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	leb
	Yeni Uygur Türkçesi	lap/lep
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	dap/lep/lap
	Kırgız Türkçesi	dop
	Karakalpak Türkçesi	lap/lep
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	lap/lep
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	lap/lep
	Nogay Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Çağdaş Türk lehçelerinden Özbek, Yeni Uygur, Kazak, Kırgız, Karakalpak, Tatar, Başkurt Türkçelerinde sadece ötümlü biçimiyle görülen bu ekin ötümlü ünsüzlerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken Özbek, Yeni Uygur ve Karakalpak Türkçelerinde ise ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı tanıklanamadığından ekin bu lehçelerdeki ötümsüzlük uyumu durumuyla ilgili herhangi bir tespit yapılamamaktadır.

2.2.2. Aitlik Eki

2.2.2.1. Damak Ünsüzleri

2.2.2.1.1. +KI/+nı/+ti

İşlev ve Kökeni

Eklendiği adlara bir yerde/zamanda bulunma veya bir varlığa ait olma anlamı katar. Ekin kökeni hakkında bakınız +GI eki.

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Uyg. +kı/+ki

künki: bugünkü, kinki: sonraki, kıltınkı: koldaki (EUTG, 164).

Krh. +kı/+ki

kışkı: kışki, yarınkı: yarınki, künki: günki, küzki: yazkı (KTG, 32; KHKD, 66).

Hz. +ğı/+kı

astıngı: aşağıdaki, evvelkı: önceki, bıldurkı: geçen seneki, burunkı: önceki (KHKD, 194).

Kıp. +ğı/+gi/+kı/+ki

burungı: önceki, evvelki: önceki, üstünki: üstteki, anıñkı: onunki, bugüngi: bugünkü (KHKD, 334; KTG2, 196).

Çağ. +ğı/+kı/+ki

ıçkı: içeriki, evvelğı: önceki, taşkı: dışarıdaki, soñkı: sonki (ÇT, 142).

Güneydoğu Grubu

Özb. +gi/+ki

burungi: önceki, keçki: akşamki, destlebkı: ilk önceki, bahorgi: ilkbakardaki, taşki: dıştaki, üstki: üstteki, soñgi: sonki (ÖTG, 84; ÖT, 79; ÖTGMS, 43)

Kuzeydoğu Grubu

Tuv. +nıı/+tii

şağnıı: eskiye ait, bistii: bizim (Tuv.TG, 79).

Kuzeybatı Grubu

Kzk. +gi/+kı/+ki

bastapkı: ilk, keşki: akşamki, erteñgi: yarınki, kışkı: kışa ait (ÇKTG, 81; KTG: 256).

Krç-Blk. +ğı

alğı: önce (KMTG, 47).

Tat. +ğı/+kı

bıyılğı: bu yılki, artıkkı: sonuncu (TLG, 740; ÇTYD-3, 43).

Kır. Tat. +ki

soñki: son zamanlarda, tünevinki: dünkü, benimkinden: benimkinden (KTTG, 217).

Güneybatı Grubu

Gag. +k₁/+kü

bıldırk₁ er, çoktank₁: geçmiş, büünk₁leri: bugünkü (GTT, 207).

Trkm. +k₁/+ki

agşamk₁, ertirki, içki, daşk₁ (TTG, 193).

TT +ki

benimki, sizinkiler, vakitkinden (TTGŞB, 430).

Tablo 192 +KX/+n₁/+ti Eşitlik Hâli Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	+KI/+n ₁ /+tii
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	k ₁ /ki
	Karahanlı Türkçesi	k ₁ /ki
	Harezmi Türkçesi	ğ ₁ /k ₁
	Kıpçak Türkçesi	ğ ₁ /gi/k ₁ /ki
	Çağatay Türkçesi	ğ ₁ /gi/k ₁ /ki
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	gi/ki
	Yeni Uygur Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	n ₁ /tii
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	gi/k ₁ /ki
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	ğ ₁
	Tatar Türkçesi	ğ ₁ /k ₁
	Kırım Tatar Türkçesi	ki
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
	Nogay Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	k ₁ /kü
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	k ₁ /ki
	Türkiye Türkçesi	ki

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Uygur, Karahanlı ve çağdaş Türk lehçelerinden Kırım Tatar, Gagavuz, Türkmen, Türkiye Türkçelerinde ötümsüz biçimiyle kullanılan ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumuna uyarken ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumunu bozmaktadır.

Çağdaş Türk lehçelerinden Karaçay-Balkar Türkçesinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır. Bu ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklere kullanımı tanıklanamadığından ünsüz uyumu durumu hakkında bir tespit yapılamamaktadır.

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Harezmi, Kıpçak, Çağatay ve çağdaş Türk lehçelerinden Özbek, Tuva, Kazak, Tatar Türkçelerinde ek ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılmıştır. Harezmi, Kıpçak ve Özbek Türkçelerinde iki şekilli kullanılmasına rağmen ünsüz uyumuna uydurulmadan kullanıldığı görülürken; Çağatay, Tuva, Kazak, Tatar Türkçesinde bu ek ünsüz uyumuna uydurularak kullanılmıştır.

2.2.3. Çokluk Ekleri

2.2.3.1. Damak Ünsüzleri

2.2.3.1.1. +GUn

İşlev ve Kökeni

Eski Türkçe döneminde çokluk göreviyle kullanılan eklerden biridir. Sadece Köktürk Türkçesinde birkaç örnekte görülen ek diğer tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde çokluk görevinde kullanımı devam etmemiştir. Bazı topluluk adlarında görülür.

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kök. +ğün/+gün

kelingünüm: gelinlerim, iniygün: erkek kardeş, taygununuz: tay gibi oğlanlarınız (OTG, 97; KEUD, 50).

Krh. +kın

kın: kızlar (DLTGMÇND, 714).

Tablo 193 +GUn Çokluk Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	+GUn
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	gün
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	kın
	Harezmi Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	-
	Yeni Uygur Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
	Nogay Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Köktürk Türkçesinde ötümlü biçimiyle kullanılan ekin ötümlü ünsüzlerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı tanıklanamadığından ekin bu lehçedeki ötümsüzlük uyumu durumuyla ilgili herhangi bir tespit yapılamamaktadır.

Karahanlı Türkçesinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır. Bu ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklere kullanımı tanıklanamadığından ünsüz uyumu durumu hakkında bir tespit yapılamamaktadır.

2.2.3.1.2. +gil

İşlev ve Kökeni

Kişi ve akrabalık adlarına getirilerek ailenin bütünü anlatan bir çokluk işlevine sahiptir.

Gülsevin (2004: 1273) bu ekin uyumlara uymaması, üçüncü tekil kişi iyelik eki ve +gil arasında zamir n'sinin kullanılmaması ve vurguyu kendinden önceki heceye atması bakımından +gil'in bir ek değil ekleşmiş bir edat olduğunu ifade eder.

Ersoy (2007: 22), ekin müstakil bir sözcük olduğunu fakat bu müstakil sözcüğün edat değil, Çuvaşçada “ev, aile” anlamına gelen "kil" sözcüğü olduğunu söylemiştir.

Yalçın (2021: 7), +gil ekinin oluşumunun ki "o" zamiri ve +l çokluk ekinin birleşmesi ile oluştuğunu dile getirmiştir.

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Az. +gil

halamgil, nenemgil (AzTG, 180).

TT +gil

annemgil, turunçgil (ÇTYD-1, 52).

Tablo 194 +gil Çokluk Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	+gil
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezmi Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi Yeni Uygur Türkçesi	- -
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi Hakas Türkçesi Tuva Türkçesi	- - -
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi Kırgız Türkçesi Karakalpak Türkçesi Karaçay-Balkar Türkçesi Tatar Türkçesi Kırım Tatar Türkçesi Kumuk Türkçesi Başkurt Türkçesi Nogay Türkçesi	- - - - - - - - -
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi Azerbaycan Türkçesi Türkmen Türkçesi Türkiye Türkçesi	- gil - gil

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Azerbaycan ve Türkiye Türkçelerinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır.

2.2.3.2. Dış Ünsüzleri

2.2.3.2.1. +lAr/+lOr/+DAr/+DOAr/+nAr/+zar

İşlev ve Kökeni

J. Deny (1936: 293-295), +lAr çokluk ekinin tekil "ol Türk ol" yapısının çoğul şekli olan "olar Türk olar" olduğunu söyleyerek "ol" sözcüğünün "olar" biçimine geliştiğini ve zamanla /o/ sesinin düştüğünü ifade etmiştir.

Ahmet Cevat Emre (1940: 37-43), +lAr ekinin çıkış noktasının "biz ve siz" zamirleri olduğunu söylemiştir. Emre'ye göre Türkçede "biz, siz, olar ve bular" zamirlerinin sonunda bulunan z/s ve r unsurlarının birbirinden ayrı değerlendirilmemesi gerektiğini savunmuştur.

Serebrennikov ve Gadjiyeva (2011: 88, 90), ekin "toplu çokluğun eski belirtileri olan" +l ve +r unsurlarının birleşmesiyle oluştuğunu ifade etmiştir.

Choi (2010: 201), "Türkçe, Korece, Moğolca ve Mançu-Tunguzcanın Karşılaştırmalı Ses ve Biçim Bilgisi" adlı eserinde birçok araştırmacının görüşüne yer vermiştir. Choi'nin aktardığına göre N. A. Baskakov +lA isimden fiil yapma ekiyle -r sıfat-fiil ekinin birleşmesine bağlarken; W. Bang "ula-: eklemek, bağlamak" fiiliyle -r geniş zaman ekinin birleşmesiye açıklamış; Sinor, Pritsak ve

Poppe ekin kökenini Altayca bulunan çokluk eki +l ve +r eklerinin birleşmesiyle oluştuğunu ifade etmişlerdir.

Ramstedt, +lAr/+nAr çokluk eklerinin "nar" sözcüğünden geldiğini Yakut Türkçesinde "nār" sözcüğünün "bütünlük, tamlık" anlamıyla korunduğunu savunmuştur (Doerfer, 1975-1976: 40).

Aalto, +lAr ekini Çince "liat" sözcüğünden geldiğini söylemiştir (Choi, 2010: 196).

Alkaya (2008c: 358-360), +lAr çoğul ekinin "onlar/olar" zamirinin ekleşmesiyle oluşabileceğine dikkat çekmiştir.

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kök. +lar/+ler

begler: beyler, kıadaşlar: akrabalar, tēgıtlar: prensler, hatunlar: kraliçeler (OTG, 97; KEUD, 231).

Uyg. +lar/+ler

begler: beyler, üç tamrlar: üç damarlar, bış tağlar: beş dağlar (EUTG, 130; KEYD, 232; EUTD, 66).

Krh. +lar/+ler

aşlar: yemekler, bulaklar: kaynaklar, teñler: benzerler, yigitler: yiğitler (KHKD, 63; KTG, 32).

Hrz. +lar/+ler

bulaklar: kaynaklar, tōřekler: dōřekler, kullar: kullar, künler: günler (KHKD, 191).

Kıp. +lar/+ler

atlar: atlar, erler: erkekler, taşlar: taşlar, ağaşlar: ağaşlar, itler: köpekler (KTG1, 60; KTG2, 191).

Çağ. +lar/+ler

yigitler: yiğitler, ayaklar: ayaklar, ölügler: ölüler, tanuşlar: tanıkler (ÇT, 138).

EOT +lar/+ler

sözler: sözler, gökler: gökler, tabaşlar: tabaklar, dostlar: dostlar (EAT, 48; EATE, 9: TTLKEAT, 100).

Güneydoğu Grubu

Özb. +lar

tāmırlar: damarları, kuvānçlar: sevinçler, sözlar: kelimeler, ādatlar: adetler (ÖTG, 82; ÖTGMS, 42).

Y. Uyg. +lar/+ler

kollar: kollar, işlar: işler, öyler: evler (YUTG, 56).

Kuzeydoğu Grubu

Alt. +lar/+ler/+lor/+lör/+dar/+der/+dor/+dör/+tar/+ter/+tor/+tör

sıylar: hediyeler, bürler: yapraklar, koçkorlor: yabancı koçlar, nökörlör: arkadaşlar, cuundar: toplantılar, kemder: kimler, kıoldor: eller, köldör: gölller, buluttar: bulutlar, tişter: dişler, tотор: tozlar, köstör: gözler (ATG, 103).

Hks. +ler/+nar/+ner/+tar/+ter

köller: göller, añnar: avlar, imner: ilaçlar, attar: atlar, çiitter: gençler (HTG, 50).

Tuv. +dar/+der/+nar/+ner/+tar

beletkelder: hazırlıklar, çuruhtar: fotoğraflar, dayzınnar: düşmanlar, baydaldar: durumlar, dileeşkiner: arayışlar (Tuv.TG, 70).

Kuzeybatı Grubu

Kzk. +der/+lar/+tar/+ter

sapalar: seferler, tawlar: dağlar, külder: küller, bastar: başlar, kümister: gümüşler (ÇKTG, 79; KTG: 254).

Kırg. +der/+lar/+ler/+tar/+ter/+tor

ırlar: şarkılar, kedeyler: fakirler, kelinder: gelinler, caştar: gençler, etişter: fiiller, cooptor: cevaplar (KTG, 157; KT, 39).

Kkp. +lar

kuşlar: kuşlar, taslar: taşlar, maylar: yağlar (KkpTG, 136).

Krç-Blk¹⁵. +la/+le

ayvanla: hayvanlar, oyla: düşünceler, evle: evler, çaşla: gençler, terekle: ağaçlar (TLG, 903).

Tat. +lar/+nar/+ner

saylavlar: seçimler, avlar: avlar, doşmannar: düşmanlar, könner: günler, alyapkiçlar: önlükler (TRG, 739; ÇTYD-3, 40; TLG, 708).

Kır. Tat. +lar/+ler

ayvanlar: hayvanlar, oylar: düşünceler, evler: evler, kıyınılıklar: sıkıntılar (KTTG, 204; TLG, 844).

Kmk. +lar/+ler

tawlar: dağlar, gözler: gözler, besler: beş civarında (TLG, 1015).

Bşk. +der/+tar/+zar

üstelder: masalar, ülender: otlar, hıyırzar: inekler, tawzar: dağlar, yurttar: memleketler, ağastar: ağaçlar (BTG, 181).

Nog. +lar/+ler

awıllar: köyler, iyisler: kokular, kartlar: yaşlılar, üyler: evler (NogTG, 103).

Güneybatı Grubu

Gag. +lar/+ler/+nar/+ner

çocuklar, imeklerlen, izler, iplernen, soruşlardılar, kurşumnar, gezenner (GTG, 189).

Az. +lar/+ler

eşleriyle: eşleriyle, lovğalananlar: sendeleyener, daşlar: taşlar (AzTG, 212-213; TLG, 193).

¹⁵ Karaçay-Balkar Türkçesinde çokluk eki +lAr'ın son sesi /r/ sürekli olarak düşmüştür.

Trkm. +lar/+ler

adamlar, atlar, günler, mertler, çöller, otlar, yürekler (TTG, 175).

TT +lar/+ler

ayaklar, evler, sütler, bilgisayarlar, kardeşler, gözler (TTGŞB, 257-258).

Tablo 195 +lAr/+lOr/+DAr/+DOr/+nAr/+zar Çokluk Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	+lAr
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	lar/ler
	Uygur Türkçesi	lar/ler
	Karahanlı Türkçesi	lar/ler
	Harezmi Türkçesi	lar/ler
	Kıpçak Türkçesi	lar/ler
	Çağatay Türkçesi	lar/ler
	Eski Oğuz Türkçesi	lar/ler
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	lar
	Yeni Uygur Türkçesi	lar/ler
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	lar/ler/lor/lör/dar/der/dor/dör/tar/ter/tor/tör
	Hakas Türkçesi	ler/nar/ner/tar/ter
	Tuva Türkçesi	dar/der/nar/ner/tar
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	der/lar/tar/ter
	Kırgız Türkçesi	der/lar/ler/tar/ter/tor
	Karakalpak Türkçesi	lar
	Karaçay-Balkar Türkçesi	la/le
	Tatar Türkçesi	lar/nar/ner
	Kırım Tatar Türkçesi	lar/ler
	Kumuk Türkçesi	lar/ler
	Başkurt Türkçesi	der/tar/zar
Güneybatı Grubu	Nogay Türkçesi	lar/ler
	Gagavuz Türkçesi	lar/ler/nar/ner
	Azerbaycan Türkçesi	lar/ler
	Türkmen Türkçesi	lar/ler
Türkiye Türkçesi		lar/ler

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Tarihî Türk lehçelerinden Köktürk, Uygur, Karahanlı, Harezmi, Kıpçak, Çağatay, Eski Oğuz ve çağdaş Türk lehçelerinden Özbek, Yeni Uygur, Karakalpak, Karaçay-Balkar, Tatar, Kırım Tatar, Kumuk, Nogay, Gagavuz, Azerbaycan, Türkmen, Türkiye Türkçelerinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır.

Çağdaş Türk lehçelerinden Altay, Hakas, Tuva, Kazak, Kırgız, Başkurt Türkçesinde ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılan bu ek ünsüz uyumuna uydurularak kullanılmıştır.

2.2.4. İyelik Eki

2.2.4.1. Dış Ünsüzleri

2.2.4.1.1. 2. ve -3. Çoğul İyelik Eki +tarıñ

İşlev ve Kökeni

Bu şekil +lAr çokluk ekinin iyelik eki ikinci şahıs eki +In ile birleşmesiyle oluştuğu düşünülmektedir.

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kuzeybatı Grubu

Kzk. +tarîñ

bastarîñ: başlarınız (ÇKTG, 80; KTG: 254).

Tablo 196 +tarîñ İyelik Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	+tarîñ
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezmi Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi Yeni Uygur Türkçesi	- -
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi Hakas Türkçesi Tuva Türkçesi	- - -
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi Kırgız Türkçesi Karakalpak Türkçesi Karaçay-Balkar Türkçesi Tatar Türkçesi Kırım Tatar Türkçesi Kumuk Türkçesi Başkurt Türkçesi	tarîñ - - - - - - -
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi Azerbaycan Türkçesi Türkmen Türkçesi Türkiye Türkçesi	- - - -

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Çağdaş Türk lehçelerinden Kazak Türkçesinde ötümsüz biçimiyle kullanılan ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumuna uyarken ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumunu bozmaktadır. Bu ekin ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklere kullanımı tanımlanamadığından ünsüz uyumu durumu hakkında bir tespit yapılamamaktadır.

2.2.4.1.2. 3. Çoğul İyelik Eki +lArI/+DArI/+DOrI/+narı/+zarı

İşlev ve Kökeni

Üçüncü çokluk iyelik eki +lar/+ler çokluk eki ile iyelik eki +ı/+i nin birleşmesinden oluşmuştur (Eraslan, 2012: 163).

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Uyg. +ları/+leri

mançları: nazırları, buyrukları: kumandanları, iligleri: elleri (Çelik, 2017: 64).

Krh. +ları/+leri

sözleri: sözleri, kıtları: mutlulukları (Çelik, 2017: 65).

Hrz. +ları/+leri

açganları: açanları, ağızları: ağızları, cüftleri: çiftleri, çerigleri: orduları (KHKD, 192).

Kıp. +ları/+leri

işleri: işleri, kulları: kulları, başları: başları, oturuşları: oturuşları, barmaqları: parmakları (KTG1, 64; KTG2, 196).

Çağ. +ları/+leri

atları: adları, gülleri: gülleri, tişleri: dişleri, oğlanları: çocukları (ÇT, 141).

EOT +ları/+leri

gözleri: gözleri, adları: adları, oğulları: çocukları, ruhları: ruhları (TTLKEAT, 103).

Güneydoğu Grubu

Özb. +ları/+leri

uyları: evleri, tişleri: dişleri (ÖTMGS, 43).

Y. Uyg. +liri/+tiri

közliri: gözleri, deptertiri: defterleri (TLG, 376).

Kuzeydoğu Grubu

Alt. +darı/+dorı/+tarı/+töri

attarı: adları, coldorı: yolları, köstörı: gözleri, alağandarı: avuçları (ATG, 109).

Hks¹⁶. +tarı

pastarı: başları (TLG, 1103).

Kuzeybatı Grubu

Kzk. +ları/+tarı

bastarı: başları, tawları: dağları, tawlarıñız: dağlarınız (ÇKTG, 80; KTG: 254).

Kırg. +deri/+dörü/+tarı

attarı: atları, elderi: elleri, curttarı: yurtları, közdörü: gözleri (KTG, 160; KT, 42).

Krç-Blk. +ları/+leri

kızları: kızları, kolları: kolları, betleri: yüzleri (KTTG, 211).

Tat. +ları/+narı

tavışları: sesleri, taralgannarı: dağılmışları (TLG, 739; ÇTYD-3, 40).

Kır. Tat. +ları/+leri

kızları: kızları, kolları: kolları, betleri: yüzleri (KTTG, 211).

Kmk. +ları/+leri

giyevleri: güveyleri, işleri: işleri, atları: atları (TLG, 976).

¹⁶ Hakas Türkçesinde 3. çoğul şahıs eki +ları/+leri/+narı/+neri/+tarı/+terı'dir. Ünlü ve ötümlü seslerden sonra ötümlü şekilleri kullanılırken ötümsüz ünsüzlerle ötümsüz biçimi kullanılır. Örnek, uğretçilerı.

Bşk. +ları/+tarı/+zarı

kıızları: kızları, hıwzarı: suları, baştarı: başları, ağastarı: ağaçları, uyzarı: fikirleri (BTG, 185).

Nog. +ları/+leri

üyleri: evleri, atları: atları (NogTG, 103).

Güneybatı Grubu

Gag. +ları/+leri

canları, evleri, uşakları (GTG, 204).

Az. +ları/+leri

kitabları: kitapları, defterleri: defterleri, kolları: kolları, gözleri: gözleri (AzTG, 217).

TT +ları/+leri

gözleri, dudakları, ağaçları, hanımları (TTGŞB, 261-262).

Tablo 197 +lArI/+DArI/+DOrI/+narı/+zarı İyelik Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	+lArI/+DArI/+DOrI/+narı/+zarı
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	ları/leri
	Karahanlı Türkçesi	ları/leri
	Harezmi Türkçesi	ları/leri
	Kıpçak Türkçesi	ları/leri
	Çağatay Türkçesi	ları/leri
	Eski Oğuz Türkçesi	ları/leri
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	ları/leri
	Yeni Uygur Türkçesi	liri/tiri
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	darı/dorı/tarı/törü
	Hakas Türkçesi	tarı
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	ları/tarı
	Kırgız Türkçesi	deri/dörü/tarı
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	ları/leri
	Tatar Türkçesi	ları/narı
	Kırım Tatar Türkçesi	ları/leri
	Kumuk Türkçesi	ları/leri
	Başkurt Türkçesi	ları/tarı/zarı
	Nogay Türkçesi	ları/leri
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	ları/leri
	Azerbaycan Türkçesi	ları/leri
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	ları/leri

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Uygur, Karahanlı, Harezmi, Kıpçak, Çağatay, Eski Oğuz ve çağdaş Türk lehçelerinden Özbek, Karaçay-Balkar, Tatar, Kırım Tatar, Kumuk, Nogay Gagavuz, Azerbaycan, Türkiye Türkçelerinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır.

Çağdaş Türk lehçelerinden Yeni Uygur, Altay, Kazak, Kırgız, Başkurt Türkçesinde ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılan bu ek ünsüz uyumuna uydurularak kullanılmıştır.

Çağdaş Türk lehçelerinden Hakas Türkçesinde ötümsüz biçimiyle kullanılan ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumuna uyarken ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumunu bozmaktadır. Bu ekin ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklere kullanımı tanımlanamadığından ünsüz uyumu durumu hakkında bir tespit yapılamamaktadır.

2.2.5. Soru Eki

2.2.5.1. Dudak Ünsüzleri

2.2.5.1.1. -mI/-BX

İşlev ve Kökeni

Kullanıldığı isim ve fiillere bir durumun varlığını veya yokluğunu, bitmişliğini veya bitmemişliğini sorgulayan bir ektir. Soru eki bu işlevinin yanında pekiştirme, bilmezden gelme, alay etme gibi durumları ifade eder. Bu işleviyle soru görevinde kullanılmaz. Soru ekinin ek olup olmadığı ve işlevinin ne olması gerektiği konusunda dilciler arasında bir birlik olmadığı görülmektedir. Hatiboğlu (1969: 77), Topaloğlu (1989: 130), Koç (1992: 237), Vardar (1998: 187) ve Hengirmen (1999: 330); Ergin (2013: 350); Karaağaç (2013: 709) “mI”yı soru eki olarak değerlendirirken; Hacıeminoğlu (1992: 275); Demir (2004: 502); Ediskun (2005: 296); Özçelik ve Erten (2011: 194) soru edatları kısmında incelemişlerdir.

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Güneydoğu Grubu

Özb.¹⁷ -mi

zaharmi?: zehir mi?, barmi?: var mı?, anıkmı: açık mı? (ÖTGMS, 43).

Kuzeybatı Grubu

Kırg.¹⁸ -bı/-bu/-pı/-pu

şatpı: huzurlu mu?, çoñbu: büyük mü?, barbı: var mı?, coķpu: yok mu? albaspı?: almaz mı?, çabayınbı: vurayım mı? (KTG, 176; KT, 47, ÇTYD-3, 176).

Krç-Blk.¹⁹ -mi

üyдеми?: evde mi?, bolduķmu?: oldukmu? (ÇTYD-3, 551; TLG, 905).

Tat.²⁰ -mı/-mı̃

kirekmı̃?: gerek mi?, barmı?:var mı? (ÇTYD-3, 43).

Kır. Tat.²¹ -mı

barmı?: var mı?, yokmı?: yok mu? (ÇTYD-3, 365).

¹⁷ Özbek Türkçesinde soru eki tek şekillidir. Bitişik yazılır.

¹⁸ Kırgız Türkçesinde soru eki her zaman bitişik yazılır. “-m” şekiller ötümlü seslerle kullanılır.

¹⁹ Karaçay-Balkar Türkçesinde soru eki bitişik yazılır.

²⁰ Tatar Türkçesinde soru eki her zaman bitişik yazılır. Ekin yuvarlak ünlülü biçimleri yoktur.

²¹ Kırım Tatar Türkçesinde soru ekinin ayrı ve bitik örnekleri mevcuttur.

Kmk.²² -mı/-mi/-mu/-mü

atmı?: at mı?, suwmu?: suw mu?, işmi?: iş mi?, toktasaqmı?: dursak mı?, görürbüzümü?: görür müyüz? (TLG, 1018; ÇTYD-3, 492).

Bşk.²³ -mı/-mı̃

hinmı̃?: sen mi?, mltıqmı?: tüfek mi?, başlaymı?: başlıyor mu? (BTG, 201; ÇTYD-3, 243).

Nog.²⁴ -ba/-me/-pa

erüwsıñme?: iyi misin?, azba?: az mı?, yokpa: yok mu? (NogTG, 105).

Tablo 198 +mI/+BX İyelik Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-mI/-BU
Tarihi Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezm Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	mi
	Yeni Uygur Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	bı/bu/pı/pu
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	mi/mu
	Tatar Türkçesi	mı/mı̃
	Kırım Tatar Türkçesi	mı
	Kumuk Türkçesi	mı/mi/mu/mü
	Başkurt Türkçesi	mı/mı̃
	Nogay Türkçesi	ba/me/pa
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Çağdaş Türk lehçelerinden Özbek, Karaçay-Balkar, Tatar, Kırım Tatar, Kumuk ve Başkurt Türkçelerinde Türkçelerinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır.

Çağdaş Türk lehçelerinden Kırgız ve Nogay Türkçelerinde ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılan bu ek ünsüz uyumuna uydurularak kullanılmıştır.

²² Kumuk Türkçesinde soru eki tek şekillidir. Bitişik yazılır.

²³ Başkurt Türkçesinde soru eki her zaman bitişik yazılır.

²⁴ Nogay Türkçesinde soru eki her zaman bitişik yazılır.

2.3. Fiil Çekim Eklerinin Ünsüz Uyumu

Fiil çekim ekleri başlığı altında haber kipleri, tasarlama kipleri ve olumsuzluk ekleri ele alınarak değerlendirilmiştir.

2.3.1. Haber Kiplerinin Ünsüz Uyumu

Türkçede haber kipleri kapsamında çalışmamızda değerlendirmeye alınan görülen geçmiş zaman, öğrenilen geçmiş zaman, gelecek zaman ve şimdiki zaman ekleri bu başlık altında incelenmiştir.

2.3.2. Görülen Geçmiş Zaman

2.3.2.1. Damak Ünsüzleri

2.3.2.1.1. -GAn

İşlev ve Kökeni

Öğrenilen geçmiş zaman olarak kullanılan ek, Özbek, Yeni Uygur ve Kazak Türkçesinde görülen geçmiş zaman görevinde kullanılmıştır. Ekin kökeni hakkında öğrenilen geçmiş zaman -GAn ekine bakınız.

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Güneydoğu Grubu

Özb. -gen/-ken

eşitkenim yok: işitmedim, ketgenim yok: gitmedim (ÖTG, 126).

Y. Uyg. -gin

yazginim yok: yazmadım, ölginim yok: ölmedim (YUTG, 81).

Kuzeybatı Grubu

Kzk. -gen/-қан

körgeñmin: gördüm, artқан: söyledi (ÇKTG, 103; KTG: 315).

Tablo 199 -GAn Görülen Geçmiş Zaman Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-GAn
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezmi Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	gen/ken
	Yeni Uygur Türkçesi	gin
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	gen/kan
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
	Nogay Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Çağdaş Türk lehçelerinden Özbek ve Kazak Türkçelerinde ek ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılmıştır. Özbek Türkçesinde iki şekilli kullanılmasına rağmen ünsüz uyumuna uydurulmadan kullanıldığı görülürken; Kazak Türkçesinde ünsüz uyumuna uydurularak kullanılmıştır.

Çağdaş Türk lehçelerinden Yeni Uygur Türkçesinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır. Bu ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklere kullanımı tanıklanamadığından ünsüz uyumu durumu hakkında bir tespit yapılamamaktadır.

2.3.2.2. Dış Ünsüzleri

2.3.2.2.1. -DI/-zX

İşlev ve Kökeni

O. Böhtlingk bu ekin -dik'tan geldiğini belirtmiştir. Böhtlingk ekin gelişim sürecini al-dök-öm > al-dō(k)-öm > al-dō(g)-m > al-dō-öm > al-dō-m şeklinde göstermiştir (Çarıyarov 1969: 174-175). Brockelmann önce bu ekin {-X)t} fiilden isim yapma ekinden oluştuğunu ileri sürmüştü de daha sonra bu ekin -duk sıfat-fiil ekinden geldiğini söyleyerek Böhtlingk'i desteklemiştir (Kuznetsov 1997: 194).

Melioranski, görülen geçmiş zaman ekinin fiilden isim yapan {-I)t} ekinden geldiğini söylemektedir (Çarıyarov 1969: 175).

Dmitriyev bu ekin fiilden isim yapan {-I)t} ekinden geldiğini belirtmiştir (Kuznetsov 1995: 200). Nasilov, ekin dur- fiilinden geldiğini öne sürmüştür (Çarıyarov 1969: 176).

Bang, ekin kökenini -At fiilden isim yapma ekine dayandırmaktadır (Çarıyarov 1969: 176).

Malov, bu ekin Orhun yazıtlarındaki -tı zarf-fiil ekinden geldiğini ifade etmektedir (Çarıyarov 1969: 178).

Tenişev (1988: 383), ekin fiilden isim yapan -ut ekinden geldiğini belirtir.

Gabain (1995: 80), görülen geçmiş zaman ekinin fiilden isim yapan -t eki ile, iyelik eklerinden meydana geldiğini belirtmiştir. Muharrem Ergin (1993: 283) kip ekinin fiilden isim yapan -t eki ile iyelik eklerinden meydana geldiğini belirtmektedir. Marcel Erdal (2004: 237) da görülen geçmiş zaman ekinin fiilden isim yapan -t ile iyelik eklerinden meydana geldiğini söylemektedir. Ercilasun (2007: 192), bu ekin fiilden isim yapan -t ile iyelik eklerinden oluştuğunu öne sürmüştür.

Tahsin Banguoğlu (1995: 445) ise ekin -it sıfat-fiil eki üzerine iyelik eklerinin gelmesiyle oluştuğunu ifade etmektedir.

Tekin (2000: 107), ekin iyelik ekleri almış -D eki olduğunu söylemektedir.

Ekin Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kök. -d1/-di/-t1/-ti

keltim: geldim, içikdi: girdi, kışdı: yaptı (KEYD, 67).

Uyg. -d1/-du/-t1

urdılar: attilar, tutdum: tuttum, saçtı: attı (KEUD, 237; EUTG, 158).

Krh. -d1/-di/-t1/-ti

aydım: konuştum, eşüttüm: işittim, bardı: vardı, baktı: baktı, açtımız: açtığımız (KTG, 184-185).

Hrz. -d1/-di/-du/-dü/-t1/-ti/-tu/-tü

aydım: konuştum, yatdım: yattım, kırktun: korktun, bağıdı: baktı, tiktı: dikti, açtuğ: açtık, barduğ: vardık, bittük: bittik (KHKD, 199).

Kıp. -d1/-di/-du/-dü/-t1/-ti/-tu/-tü

aldım: aldım, duttum: tuttum, kördüm: gördüm, döndü: döndü, düzdü: düzeltti, açtı: açtı, toğdu: doğdu, tökdi: dökdü, içtim: içtim, yattım: yattım, kettük: gittik (KTG2, 211-212; KTG1, 121).

Çağ. -d1/-di/-du/-dü/-t1/-ti/-tu/-tü

bardı: vardı, tırgüzdiler: topladılar, kalduğ: kaldık, öldük: öldük, ayttım: söyledim, tüşti: düştü, öptüm: öptüm (ÇT, 188-189).

EOT -d1/-di/-du/-dü

virdüm: verdim, içdüm: içtim, bağıdı: baktı, geldiler: geldiler, dutdum: tuttum, düşdi: düştü (EAT, 62; TTLKEAT, 168).

Güneydoğu Grubu

Özb. -di

âçdim: açtım, eşitildi: işitildi, kirişdi: götürdü (ÖTG, 126).

Y. Uyg. -di/-dü/-du/-ti/-tü

yazdim: yazdım, küttüm: bekledim, kördü: gördü, içtim: içtim, olturdum: oturdum (YUTG, 81; KTLFÇK, 29-30-33).

Kuzeydoğu Grubu

Alt. -dı/-tı/-ti

aldım: aldım, kestim: kestim, ötti: geçti, attım: dedim (ATG, 146-148; KTLFÇK, 23).

Hks. -dı/-dı/-tı/-ti

aldım: aldım, kördüm: gördüm, hastım: kazdım, istim: içtim (HTG, 64-65-66-67-68; KTLFÇK, 18).

Tuv. -dı/-di/-du/-dü/-tı/-ti/-tu/-tü

köştüm: göçtüm, bardıvı: gittik, hondular: konakladılar, kördüm: fark ettim, barıp uştı: yere düştü, içtim: içtim (Tuv.TG, 159; KTLFÇK, 30).

Kuzeybatı Grubu

Kzk. -dı/-di/-tı/-ti

aldık: aldık, keştım: geçtim, kördim: gördüm, unattı: sevdi (ÇKTG, 103; KTG: 315; KTLFÇK, 18-35).

Kırg. -dı/-di/-du/-dü/-tı/-ti/-tu/-tü

aldık: aldık, toldu: doldu, açtı: açtı, çeçti: çözdü, uçuştı: uçtular, tüşündü: düşündü, tüşünüştü: düşündüler, bildim: bildim, kördü: gördü (KTG, 205,6,7,8,9,10,11,12; KT, 68-70; KTLFÇK, 18-19-22-29).

Kkp. -dı/-di/-tı/-ti

küldim: güldüm, içtim: içtim, aldım: aldım, ayttım: dedim (KkpTG, 172; KTLFÇK, 18-23).

Krç-Blk. -dı/-di/-tı

dengiştım: değiştim, aytdı: dedi, cetdile: geldiler, captıla: örttüler (KMTG, 56).

Tat. -dı/-dı/-tı/-ti

oçtım: uçtum, kürdük: gördük, kittiler: gittiler, aldım: aldım, (TLG, 747; ÇTYD-3, 45; KTLFÇK, 18).

Kır. Tat. -dı/-di/-tı/-ti

aldım: aldım, yuttım: yuttum, töktik: döktük, bildim: bildim, kettim: gittim (KTTG, 292).

Kmk. -dı/-di/-du/-dü

aldım: aldım, gördü: gördü, bildi: bildi, olturdu: oturdu, geçikdim: geciktim (TLG, 1029; KTLFÇK, 22-33; ÇTYD-3, 493).

Bşk. -dı/-dı/-tı/-tü/-tı/-tı/-tı/-tı

aldık: aldık, bıldım: bildim, yüzzük: yüzdük, üstün: uçtun, barzı: gitti, İstik: içtik, birzı: verdi (BTG, 272; KTLFÇK, 18-28-30).

Nog. -dı/-tı/-ti

şeştım: çözdüm, üzdi: üzdü, taptık: bulduk (NogTG, 123).

Güneybatı Grubu

Gag. -dı/-di/-tı/-tu

aldım: aldım, sattı: sattı, verdik: verdik, koştular: koştular (GTG, 253).

Az. -dı/-di/-du/-dü

bildim: bildim, oturdun: oturdum, gezdim: gezdim, gètdim: gittim, başa düşdüm: anladım, bağıdım: baktım (KTLFÇK, 19-20).

Trkm. -dı/-di/-du/-dü

gitdi, goşdı, gezerdik, gorkdum, geldi, gördük (TTG, 293; KTLFÇK, 29).

TT -dı/-di/-du/-dü/-tı/-ti/-tu/-tü

gitti, geldi, gelişti, gördü, durdurdu (TTGŞB, 585-590).

Tablo 200 -DX/-zX Görülen Geçmiş Zaman Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-DX/-zX
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	dı/di/ti
	Uygur Türkçesi	dı/du/tı
	Karahanlı Türkçesi	dı/ti/tü
	Harezmi Türkçesi	dı/di/du/dü/tı/ti/tu/tü
	Kıpçak Türkçesi	dı/di/du/dü/tı/ti/tu/tü
	Çağatay Türkçesi	dı/di/du/dü/tı/ti/tu/tü
	Eski Oğuz Türkçesi	dı/di/dü/dü
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	di
	Yeni Uygur Türkçesi	di/dü/du/ti/tü
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	dı/tı/ti
	Hakas Türkçesi	dı/di/tı/ti
	Tuva Türkçesi	dı/di/du/dü/tı/ti/tu/tü
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	dı/di/tı/ti
	Kırgız Türkçesi	dı/di/du/dü/tı/ti/tu/tü
	Karakalpak Türkçesi	dı/di/tı/ti
	Karaçay-Balkar Türkçesi	dı/di/tı
	Tatar Türkçesi	dı/di/tı/ti
	Kırım Tatar Türkçesi	dı/di/tı/ti
	Kumuk Türkçesi	dı/di/du/dü
	Başkurt Türkçesi	dı/di/ti/tü/zı/zi/zü
	Nogay Türkçesi	di/tı/ti
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	dı/di/tı/tu
	Azerbaycan Türkçesi	dı/di/du/dü
	Türkmen Türkçesi	dı/di/du/dü
	Türkiye Türkçesi	dı/di/du/dü/tı/ti/tu/tü

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Köktürk, Uygur, Karahanlı, Harezmi, Kıpçak, Çağatay ve çağdaş Türk lehçelerinden Yeni Uygur, Altay, Hakas, Tuva, Kazak, Kırgız, Karakalpak, Karaçay-Balkar, Tatar, Kırım Tatar, Başkurt, Nogay, Gagavuz, Türkmen, Türkiye Türkçelerinde ek ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılmıştır. Köktürk, Uygur, Harezmi, Kıpçak, Karaçay-Balkar Türkçelerinde iki şekilli kullanılmasına rağmen ünsüz uyumuna uydurulmadan kullanıldığı görülürken; Karahanlı, Çağatay, Yeni Uygur, Altay, Hakas, Tuva, Kazak, Kırgız, Karakalpak, Tatar,

Kırım Tatar, Başkurt, Nogay, Gagavuz, Türkiye Türkçelerinde ise ünsüz uyumuna uydurularak kullanıldığı görülmektedir.

Tarihî Türk lehçelerinden Eski Oğuz ve çağdaş Türk lehçelerinden Özbek, Kumuk, Azerbaycan, Türkmen Türkçelerinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır.

2.3.2.2.2. -çU

İşlev ve Kökeni

KTLG (2018; 124)'de bu ek ile ilgili olarak Kırgızcada görülen -çU eki ile Hakas Türkçesindeki görülen geçmiş zaman -CAñ eki ile benzer olduğu ve bu eklerin /g/ ile biten sözcüklere eklenmesiyle oluştuğu ifade edilmiştir.

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kuzeybatı Grubu

Kırg. -çu/-çü

bilçü emessiz: bilmezsiniz, aytçu emes pi?: söylemez miydi?, catçu bu: yatar mıydı?, bilçüsün: bilirdin, kütüşçü: beklerlerdi (KTG, 212; KT, 69).

Tablo 201 -çU Görülen Geçmiş Zaman Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-çU
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezm Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	-
	Yeni Uygur Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	çu/çü
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
	Nogay Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Çağdaş Türk lehçelerinden Kırgız Türkçesinde ötümsüz biçimiyle kullanılan ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumuna uyarken ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumunu bozmaktadır.

2.3.2.2.3. -Cık

İşlev ve Kökeni

Ekin aslında sıfat-fiil eki olduğu ve zamir kökenli şahıs ekleriyle kullanılan bu ek, genel Türkçe y-‘nin Tuva ve Hakas Türkçelerinde ç-‘ye döndüğü göz önünde bulundurulunca bu ekin Eski Uygurcada işlek olarak kullanılan -yUk’tan geldiği düşünülebilir (KTLG, 2018: 116).

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Hks. -cıh/-çih

alcıhpın: aldım, satçıhpın: sattım (HTG, 64-65-66-67-68).

Tuv. -çik/-çük/-jık/-juq

çorjuq men: gittim, bilçik bis: bildik, kağjık: terk etmek, ünçük sen: çıktın (Tuv.TG, 167).

Tablo 202 -CXk Görülen Geçmiş Zaman Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-Cık
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezmi Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	-
	Yeni Uygur Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	cıh/çih
	Tuva Türkçesi	çik/çük/jık/juq
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
	Nogay Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Çağdaş Türk lehçelerinden Hakas ve Tuva Türkçesinde Türkçelerinde ek ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılmıştır. Tuva Türkçesinde iki şekilli kullanılmasına rağmen ünsüz uyumuna uydurulmadan kullanıldığı görülürken; Hakas Türkçesinde ünsüz uyumuna uydurularak kullanılmıştır.

2.3.2.2.4. -CAñ

İşlev ve Kökeni

Görülen geçmiş zaman eki olarak kullanılmıştır. Ekin kökeni için bakınız görülen geçmiş zaman eki -çU.

Ekin Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Hks. -cañ/-çañ

alcañmın: aldım, satçañ: sattı (HTG, 64-65-66-67-68).

Tablo 203 -CAñ Görülen Geçmiş Zaman Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-CAñ
Tarihi Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezm Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	-
	Yeni Uygur Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	cañ/çañ
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
	Nogay Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Çağdaş Türk lehçelerinden Hakas Türkçesinde ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılan bu ek ünsüz uyumuna uydurularak kullanılmıştır.

2.3.3. Öğrenilen Geçmiş Zaman

2.3.3.1. Damak Ünsüzleri

2.3.3.1.1. -GAn

İşlev ve Kökeni

Bu kip, konuşma anından daha önceki bir zamanda ortaya çıkan ve daha sonra başkasından öğrenilen geçmiş zamanı ifade eder.

Ekin kökeni hakkında Bang, fiilden isim yapma eki -İğ ile -An ekinin kalıplaşması biçiminde açıklamış ve ekin tıpkı -AğAn (A-ğAn) eki gibi sonradan kısaltıldığını ifade etmiştir. Ramstedt, -ğa eki (Mançu: ka, xa) üzerine geçmiş zaman sıfat-fiil -n eklerinin birleşimi sonucunda oluştuğunu belirtmiştir (Bayraktar, 2004: 74-75).

Ekin Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Güneydoğu Grubu

Özb. -gen/-ken

bergen: vermiş, berişgen: verişmiş, öskendir: büyümüştür, bilgendirsizler: öğrenmişsinizdir (ÖTG, 129-130).

Y. Uyg. -ğan/-ken

yazğan: yazmış, kütkenmen: beklemişim (YUTG, 81).

Kuzeydoğu Grubu

Alt. -ğan/-gen/-göm/-қан/-ken

alğan: almışım, bilgen: bilmiş, aytkandar: demişler, körgöm: görmüşüm, içken: içmiş (KTLFÇK, 96-100-101-101-107-108).

Hks. -ğan/-gem/-kem

toñğan: donmuş, sağğan: sağmış, körgem: görmüşüm, iskem: duymuşum (TLG, 1152; KTLFÇK, 102).

Tuv. -ğan/-gen/-қан/-ken

alğan men: almışım, bilgen men: bilmişim, tutқан bis: kurmuşuz, üngen: çıkmış, işken bis: içmişiz (Tuv.TG, 161; KTLFÇK, 96-108).

Kuzeybatı Grubu

Kırg. -gen/-қан/-көн

bilgen: bilmiş, unutқанmın: unutmuşum, ötkönbüz: geçmişiz, kaçқансін: kaçmışsın (KTG, 206-208).

Kkp. -ğan/-gen/-қан/-ken

men alğanman: almışım, ol külgen: gülmüş, bizler atқанbız: atmışız, olar işken: içmişler (KkpTG,178).

Krç-Blk. -ğan/-gen

alğanma: almışım, bilgense: bilmişsin, eşitgendi: işitmiş (KTLFÇK, 96-100-102).

Tat. -ğan/-gen/-қан/-ken

barğanmın: gitmişim, eytkenmın: söylemişim, açkansın: açmışsın, ılgen: bağlamış, öskenner: büyümüşler (TLG, 748; ÇTYD-3, 44).

Kır. Tat. -ğan/-gen/-қан/-ken

alğan: almış, bilgenmiz: bilmişiz, aytqansız: demişsiniz, eşitkenler: işitmişler (KTLFÇK, 96-100-101-102).

Kmk. -ğan/-gen

alğasan: almışsın, bilgenmen: bilmişim, aytğanbız: demişiz, eşitgensiz: işitmişsiniz (KTLFÇK, 96-100-101-102).

Bşk. -ğan/-gen/-ken

alğanmın: almışım, kütkenmın: beklemişim, bılgen: bilmiş, işitgender: işitmişler (KTLFÇK, 96-99-100-102).

Nog. -ğan/-gen/-қан/-ken

işken men: içmişim, soqқан: vurmuş, bergen: vermiş, alğan: almış (NogTG, 125).

Tablo 204 -GAn Öğrenilen Geçmiş Zaman Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-GAn
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezm Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	gen/ken
	Yeni Uygur Türkçesi	ğan/ken
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	ğan/gen/gön/қан/ken
	Hakas Türkçesi	ğan/gen/ken
	Tuva Türkçesi	ğan/gen/қан/ken
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	gen/қан/kön
	Karakalpak Türkçesi	ğan/gen/қан/ken
	Karaçay-Balkar Türkçesi	ğan/gen
	Tatar Türkçesi	ğan/gen/қан/ken
	Kırım Tatar Türkçesi	ğan/gen/қан/ken
	Kumuk Türkçesi	ğan/gen
	Başkurt Türkçesi	ğan/gen/ken
	Nogay Türkçesi	ğan/gen/қан/ken
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Çağdaş Türk lehçelerinden Karaçay-Balkar ve Kumuk Türkçelerinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır.

Çağdaş Türk lehçelerinden Özbek, Yeni Uygur, Altay, Hakas, Tuva, Kırgız, Karakalpak, Tatar, Kırım Tatar, Başkurt, Nogay Türkçelerinde ek ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılmıştır. Özbek, Yeni Uygur, Başkurt Türkçelerinde iki şekilli kullanılmasına rağmen ünsüz uyumuna uydurulmadan kullanıldığı görülürken; Altay, Hakas, Tuva, Kırgız, Karakalpak, Tatar, Kırım Tatar, Nogay Türkçelerin de ise tespit edilen örneklerde bu ek ünsüz uyumuna uydurularak kullanılmıştır.

2.3.3.2. Dudak Ünsüzleri

2.3.3.2.1. -mXş

İşlev ve Kökeni

Ekin kökeni ile ilgili olarak sıfat-fiil -mİş ekine bakınız.

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kök. -mİş/-muş

tutulmuş: tutulmuş, olormış: çıkmış, taşıkmış: isyan etmiş (KEYD, 57; OTG, 171).

Uyg. -mİş/-miş/-muş

tutulmuş: tutulmuş, bilmiş siz: bilmişsiniz, tapmış men: bulmuşum, bolmuş men: olmuşum (KEUD, 237; EUTG, 341).

Krh. -mİş/-miş

körmüşim: görmüşüm, kaçmış: kaçmış, tutmuş: tutmuş, men unıtmış men: unutmuşum, barmış: varmış (KTG, 186; KHKD, 73).

Hrz. -mİş/-miş

unutmuş men: unutmuşum, azmış sen: azmışsın, içmişler: içmişler, öltürmüş: öldürmüş (KHKD, 199).

Kıp. -mİş/-miş/-muş

kelmiş men: gelmişim, bitmiş: bitmiş, kılmışlar: yapmışlar, oturmuş: oturmuş, işitmiş: işitmiş (KTG2, 218-219; KTG1, 123).

Çağ. -mİş/-miş

aytmış mên: söylemişim, körmüş sên: görmüşsün, körsetmiş: göstermiş, kızartmış: kızartmış (ÇT, 189).

EOT -mİş/-miş

depelenmiş: ezilmiş, almış: almış, satmışsız: satmışsınız, kalmışam: kalmışım, sürmüş: sürmüş (TTLKEAT, 169-170; EAT, 63).

Güneydoğu Grubu

Özb. -miş

bâkmışman: bakmışım (ÖTGMS, 71).

Y. Uyg. -miş

bolmuş: olmuş, kızarmıştır: kızarmıştır (YUTG, 81).

Kuzeybatı Grubu

Krç-Blk. -miş

erkeletirmiş: sevmiş (KMTG, 57).

Güneybatı Grubu

Gag. -miş/-miş/-muş/-müş

almışım, vermiş, yapmışım, unutmuşum, düşünmüş (GTG, 255; KTLFÇK, 103).

Az. -miş/-miş/-muş/-müş

almışam: almışım, eşitmişem: duymuşum, danışmışam: söylemişim, düşünmüşem, soruşmuşuğ: sormuşuz (KTLFÇK, 109-114).

TT -miş/-miş/-muş/-müş

almışım, biçmişim, oturmuşum, götürmüşüm (TTGŞB, 600).

Tablo 205 -mXş Öğrenilen Geçmiş Zaman Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-mXş
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	miş/muş
	Uygur Türkçesi	miş/miş/muş
	Karahanlı Türkçesi	miş/miş
	Harezmi Türkçesi	miş/miş
	Kıpçak Türkçesi	miş/miş
	Çağatay Türkçesi	miş/miş
	Eski Oğuz Türkçesi	miş/miş
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	miş
	Yeni Uygur Türkçesi	miş
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	miş
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Nogay Türkçesi	-
	Gagavuz Türkçesi	miş/muş/müş
	Azerbaycan Türkçesi	miş/miş/muş/müş
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	miş/miş/muş/müş

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Tarihî Türk lehçelerinden Köktürk, Uygur, Karahanlı, Harezmi, Kıpçak, Çağatay, Eski Oğuz ve çağdaş Türk lehçelerinden Özbek, Yeni Uygur, Karaçay-Balkar, Gagavuz, Azerbaycan, Türkiye

Türkçelerinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır. Yeni Uygur ve Karaçay-Balkar Türkçelerinde ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklere kullanımı tanıklanamadığından ünsüz uyumu durumu hakkında bir tespit yapılamamaktadır.

2.3.3.2.2. -Buşaan/-mUşaan

İşlev ve Kökeni

Ek, geçmiş zaman ekleri olan -mXş ve -GAn eklerinin birleşmesiyle oluşmuştur.

Ekin Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kuzeydoğu Grubu

Tuv²⁵. -buşaan/-müşaan/-pışaan/-puşaan

çorbuşaan men: gitmişim, tutpuşaan: inşa etmişim, ünmuşaan san: çıkmışsın, artpışaan: kalmıştır (Tuv.TG, 169).

Tablo 206 -BUşaan/-mUşaan Öğrenilen Geçmiş Zaman Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-Buşaan/-mUşaan
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezm Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	-
	Yeni Uygur Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	buşaan/müşaan/pışaan/puşaan
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
	Nogay Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	-

²⁵ Ünlülerden sonra "-vXşaan", /g/, /l/, /r/, /y/ ünsüzlerinden sonra "-bXşaan", /m/, /n/, /ñ/ ünsüzlerinden sonra "-mXşaan" ve tonsuz ünsüzlerden sonra "-pXşaan" şekilleri kullanılır.

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Çağdaş Türk lehçelerinden Tuva Türkçesinde ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılan bu ek ünsüz uyumuna uydurularak kullanılmıştır.

2.3.4. Gelecek Zaman Ekleri

2.3.4.1. Damak Ünsüzleri

2.3.4.1.1. -GA

İşlev ve Kökeni

Eraslan (2012: 343), bu ekin -gAy gelecek zaman ekinin kısaltmış şekli olduğunu belirtmiştir.

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Uyg. -ge

birge men: vereceğim (EUTG, 343-344).

Krh. -ğa/-ge

itge men: iteceğim, turğa men: duracağım, saķınga sen: koruyacaksın, kelge: gelecek, sançğa: deleceksin, bolğa siler: olacaksınız (KHKD, 73-74).

Kıp. -ğa/-ge

kelge men: geleceğim, urğa men: vuracağım, körge men: göremeceğim, cızğa sen: yazacaksın, uruşğa: savaşıacak (KTG2, 239; KTG1, 131).

Çağ. -ge/-ka/-ke

ölge men: öleceğim, tapka sen: bulacaksın, körge sen: göreceksin, n'etke men: ne edeceğim, barga biz: varacağız (ÇT, 197).

Tablo 207 -GA Gelecek Zaman Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-GA
Tarihi Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	ge
	Karahanlı Türkçesi	ga/ge
	Harezmi Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	ga/ge
	Çağatay Türkçesi	ge/ka/ke
Güneydoğu Grubu	Eski Oğuz Türkçesi	-
	Özbek Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Yeni Uygur Türkçesi	-
	Altay Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
	Nogay Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Tarihi Türk lehçelerinden Uygur, Karahanlı ve Kıpçak Türkçelerinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır. Uygur Türkçesinde ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklere kullanımı tanıklanamadığından ünsüz uyumu durumu hakkında bir tespit yapılamamaktadır.

Tarihi Türk lehçelerinden Çağatay Türkçesinde ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılan bu ek ünsüz uyumuna uydurularak kullanılmıştır.

2.3.4.1.2. -GAII

İşlev ve Kökeni

W. Bang, ekin gelecek zaman eki -gA ve "al-" fiilinin -ı zarf-fiil eki almış biçiminin birleşmesiyle oluştuğunu açıklamıştır (Brockelmann, 1954: 249, Korkmaz, 2009: 1009; Choi, 2010: 199).

Ramstedt ve Kononov -GAII ekini -gA istek eki ile +II isimden isim yapma eklerinin birleşmesiyle meydana geldiğini ifade etmiştir (Alkaya, 2011: 156).

Räsänen ekin zarf-fiil -A eki, "kel-" fiili ve yine zarf-fiil eki olan -I ekinin birleşmesiyle oluştuğunu söylemiştir (Korkmaz, 2009: 1009).

N. K. Dimitriyev ise bu ekin -gAn sıfat-fiil eki ve +II isimden isim yapma eklerinin birleşmesinden oluştuğunu ifade etmiştir (Alkaya, 2011: 156).

P. İ. Kuznetsov ekin kökenini "kal-" fiili ve -ı zarf-fiil ekinin birleşmesine dayandırmaktadır (1997: 222).

Alkaya (2011: 156) ekin yapısını genel kabul gören -gan ve +lı eklerinin birleşimiyle oluştuğunu ifade etmiştir. -gan+lı yapısının ünsüz benzeşmesiyle -gannı ve -gallı şekilleri oluşmuş, ikizleşen /n/, /l/ seslerinden biri düşerek -galı ve -ganı biçimlerinin ortaya çıktığını söylemiştir.

Ekin Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kuzeybatı Grubu

Kzk. -ğalı/-keli

alğalı yatırın: yakında alacağım, ketkeli otırmın: yakında gideceğim (ÇKTG, 108; KTG: 330).

Tablo 208 -GAll Gelecek Zaman Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-GAll
Tarihi Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezm Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	-
	Yeni Uygur Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	ğalı/keli
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
	Nogay Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Çağdaş Türk lehçelerinden Kazak Türkçesinde ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılan bu ek ünsüz uyumuna uydurularak kullanılmıştır.

2.3.4.1.3. -ğAllr

İşlev ve Kökeni

A. v. Gabain (1995: 91), bu ekin kal- ve käl- tasviri fiillerinden meydana geldiğini belirtmiştir. Hamilton (2011: 253) da ekin kökeninde käl- fiilinin varlığını aramak gerektiğini söylemiştir.

Şukurov (1965:202), Gabain tarafından teklif edilen ekin kökeni hakkında kal- fiilinin bulunduğu görüşünü reddetmiş, ekin ET. -gAll zarf-fiil ekiyle şimdiki-gelecek zaman -r sıfat-fiil ekinden oluştuğunu ileri sürmüştür.

Marcel Erdal (2004: 244) -gAlI ekinin kökeni hakkında ekin -gAlI zarf-fiil ekinin geniş-şimdiki zaman eki "ärür" yardımcı fiili ile birleşmesiyle oluşmuş birleşik bir ek olduğunu söylemiştir.

Ekin Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Krh. -ğalır/-gelir

kelgelir: gelecek, atğalır: atacak, yetgelir: yetecek (KTG, 188).

Tablo 209 -GAlIr Gelecek Zaman Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-ğAlIr
Tarihi Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	ğalır/gelir
	Harezmi Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	-
	Yeni Uygur Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
	Nogay Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Türk dilinin tarihi dönemlerinden Karahanlı Türkçesinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır.

2.3.4.1.4. -GAdAk/-GAlAk

İşlev ve Kökeni

KTG'de (2018, 427-728) -(G)AlAk ekinin Eski Türkçedeki -KAlır ekiyle ilgili olduğunu ve bu ekin büyük bir ihtimalle -GAlIr eki üzerine "ok" pekiştirme edatının gelmesiyle olabileceği belirtilmiştir.

Ekin Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kuzeydoğu Grubu

Alt. -ğalak/-gölök/-kalak

körgölögüm: göreceğim, atkalak: atacağım, alğalağ: alacak (ATG, 170-171).

Hks. -ğadağ/-gedek/-ğalağ

alğalağ: henüz başlamadım, alğadağbın: alacağım, pırgedeg: verecek, iskedeg: (HTG, 73-74).

Tablo 210 -GAIAk/-GAdAk Gelecek Zaman Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-GAIAk/-GAdAk
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezmi Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	-
	Yeni Uygur Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	ğalağ/gölök/ğalağ
	Hakas Türkçesi	ğalağ/ğadağ/gedek
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
	Nogay Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Çağdaş Türk lehçelerinden Altay ve Hakas Türkçesinde ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılan bu ek ünsüz uyumuna uydurularak kullanılmıştır.

2.3.4.1.5. -GAy

İşlev ve Kökeni

-gAy gelecek zaman ekinin kökeni hakkında Vecihe Kılıçoğlu (1951: 273), ekin -GU isim-fiil ekinin genişlemesiyle oluştuğunu düşünür. Aynı zamanda Türkçedeki gelecek zaman ekleri olan -GU, -GA, -GAy ve -A eklerinin şeklen /g/ sesi sayesinde bir ortaklık olduğunu ve bu ortaklığın da anlama ve kullanılış biçimi olarak da perçinlendiğini söylemiştir.

KTLG'de (2018: 587-588) de -gAy ekinin kökeni fiilden isim türeten -GA ekinde dayandırılmaktadır. Ekin yapısında yer alan /y/ sesinin türeme bir ünsüz olduğu ifade edilmiştir.

Ekin Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kök. -ğay/-gey

ölgey: ölecekmiş, toñğay: donacakmış, utğay: kazançlı çıkar (OTG, 172).

Uyg. -ğay/-gey

kısğay: kısacak, mingey biz: bineceğiz, tutğay sen: tutacaksın (EUTG, 343-344).

Krh. -ğay/-gey

barğay men: varacağım, kaçğay sen: kaçacaksın, iletgey: iletcek (KTG, 187; KHKD, 74).

Hrz. -ğay/-gey/-kay

açğay men: açacağım, bolğay sen: olacaksın, bağğay: bakacak, körgey sen: göreceksin, buluşğay: buluşacak (KHKD, 200).

Kıp. -ğay/-gey/-kay/-key

kelgey men: geleceğim, çıkğay men: çıkacağım, bargay: varacak, eşitkey: işitecek, alğay men: alacağım, aytğay sen: söyleyeceksin, başğay sen: basacaksın (KTG1, 131-132; KTG2, 239-240).

Çağ. -ğay/-gey/-kay/-key

kılğay men: kılacağım, tapğay men: bulacağım, ölgey sen: öleceksin, eşitkey siz: işiteceksiniz (ÇT, 197).

Tablo 211 -GAy Gelecek Zaman Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-GAy
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	ğay/gey
	Uygur Türkçesi	ğay/gey
	Karahanlı Türkçesi	ğay/gey
	Harezm Türkçesi	ğay/gey/kay
	Kıpçak Türkçesi	ğay/gey/kay/key
	Çağatay Türkçesi	ğay/gey/kay/key
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	-
	Yeni Uygur Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
	Nogay Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Köktürk, Uygur ve Karahanlı Türkçelerinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır.

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçelerinde ek ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılmıştır. Harezm ve Kıpçak Türkçelerinde iki şekilli kullanılmasına rağmen ünsüz uyumuna uydurulmadan kullanıldığı görülürken; Çağatay Türkçesinde ise bu ek ünsüz uyumuna uydurularak kullanılmıştır.

2.3.4.1.6. -GU

İşlev ve Kökeni

Türkçenin en eski dönemlerinde mastar eki olarak kullanılan bu ek, gelecek zaman anlamını -GU eki üzerine iyelik ve bildirme eklerinin getirilmesiyle kazanmıştır. Bugün sadece Karluk grubunda görülen bu kip arkaik bir ek olarak kullanılmıştır (KTLG, 2018; 451-456)

Ekin Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Hrz. -ğu/-gü

bolğuları: olacaklar, çıkğusı: çıkacak, öldürgüm turur: öleceğim (KHKD, 201).

Kıp. -ğu/-gü

salğum: gizleyeceğim, bolğuñ: olacaksın, körgüm: göreceğim (ÇT, 198).

Güneydoğu Grubu

Özb. -ğu/-gü

bergüsidir: verecek, kirişgumdir: girişeceğim (ÖTG, 133).

Y. Uyg. -ğu/-ku

algusi: alacak, çıkğusi: çıkacak (KTLG, 452).

Tablo 212 -GU Gelecek Zaman Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-GU
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezmi Türkçesi	ğu/gü
	Kıpçak Türkçesi	ğu/gü
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	ğu/gü
	Yeni Uygur Türkçesi	ğu/ku
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
	Nogay Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Harezmi, Kıpçak ve çağdaş Türk lehçelerinden Özbek Türkçelerinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır.

Çağdaş Türk lehçelerinden Yeni Uygur Türkçelerinde ek ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılmıştır. Yeni Uygur Türkiye Türkçesinde ise ünsüz uyumuna uydurularak kullanıldığı görülmektedir.

2.3.4.2. Dış Ünsüzleri

2.3.4.2.1. -tAçI

İşlev ve Kökeni

Ekin kökeni ile ilgili olarak sıfat-fiil eki -DAçI ekine bakınız.

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kök. -taçI/-teçi

olortaçı: kalacak, ölteçi: ölecek (KEYD, 57).

Tablo 213 -tAçI Gelecek Zaman Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-tAçI
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	taçI/teçi
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezmi Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	-
	Yeni Uygur Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
	Nogay Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Köktürk Türkçesinde ötümsüz biçimiyle kullanılan ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumuna uyarken ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumunu bozmaktadır.

2.3.4.3. Dudak Ünsüzleri

2.3.4.3.1. -mAkçI/-BAkçı

İşlev ve Kökeni

Arnazarov (2003: 334), -mAkçI ekinin, köken olarak -mAk isim-fiil ve isimden isim yapan +çI eklerinin birleşmesiyle oluştuğunu söylemiştir.

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Güneydoğu Grubu

Özb. -mâkçi

etmâkçi: edecek, almâkçimen: alacağım (ÖTG, 133).

Kuzeybatı Grubu

Kzk. -bekşi/-makşı/-pakşı

jüzbekşimin: yüzmek niyetindeyim, aytpakşısın: söylemek niyetindesin, barmakşımın: varmak niyetindeyim (ÇKTG, 108; KTG: 330).

Kkp. -makşı/-mekşi

men almakşı oldum: alacaktım, kelmekşi: gelecek (KkpTG, 185).

Tablo 214 -mAkşI/-BAkçı Gelecek Zaman Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-MAKŞI
Tarihi Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezm Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi Yeni Uygur Türkçesi	mâkçi -
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi Hakas Türkçesi Tuva Türkçesi	- - -
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	bekşi/maşşı/pakşı
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	maşşı/mekşi
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
	Nogay Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi Azerbaycan Türkçesi Türkmen Türkçesi Türkiye Türkçesi	- - - -

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Çağdaş Türk lehçelerinden Özbek ve Karakalpak Türkçelerinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır. Karakalpak Türkçesinde ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklere kullanımı tanıklanamadığından ünsüz uyumu durumu hakkında bir tespit yapılamamaktadır.

Çağdaş Türk lehçelerinden Kazak Türkçesinde ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılan bu ek ünsüz uyumuna uydurularak kullanılmıştır.

2.3.5. Şimdiki Zaman Ekleri

2.3.5.1. Dış Ünsüzleri

2.3.5.1.1. -yap

İşlev ve Kökeni

Ek şimdiki zaman oluşumlarında görülen “-A + yat- + geniş zaman eki’ modelinin - (ä)yatib(di) ya da bunun kısaltılmış biçimi olan -yâp(ti) ekinin -p zarf-fiil ekiyle genişletilmiş biçimidir (Sağlam, 2014: 44).

Ekin Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Güneydoğu Grubu

Özb. -yap

âlyapmen: alıyorum, ketyapsan: ayrılıyorsun (ÖTG, 124; ÖTGMS, 72).

Tablo 215 -yap Şimdiki Zaman Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-yap
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezm Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	yap
	Yeni Uygur Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
	Nogay Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Çağdaş Türk lehçelerinden Özbek Türkçesinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır.

2.3.5.2. Dudak Ünsüzleri

2.3.5.2.1. -mAqDa/-pakta

İşlev ve Kökeni

Çağdaş Türk lehçelerinde şimdiki zaman oluşturma formüllerinden biri olan fiil+mastar eki+bulunma hâli ekinin birleşmesiyle oluşmuştur (Sağlam, 2014: 46).

Ekin Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Güneydoğu Grubu

Özb. -maqda

âlmaqdasiz: alıyorsunuz (ÖTG, 124; ÖTGMS, 72).

Kuzeybatı Grubu

Kkp. -mekte/-pakta

aşpahtamam: açmaktayız, külmektemiz: gülmekteyiz (KkpTG, 183).

Tablo 216 -mAğDa/-pakta Şimdiki Zaman Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-mAğDa/-pakta
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezm Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	mağda
	Yeni Uygur Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	mekte/pakta
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Nogay Türkçesi	-
	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Çağdaş Türk lehçelerinden Özbek Türkçesinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır.

Çağdaş Türk lehçelerinden Karakalpak Türkçesinde ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılan bu ek ünsüz uyumuna uydurularak kullanılmıştır.

2.3.6. Tasarlama Kiplerinde Ünsüz Uyumu

Türkçede haber kipleri kapsamında çalışmamızda değerlendirmeye alınan görülen geçmiş zaman, öğrenilen geçmiş zaman, gelecek zaman ve şimdiki zaman ekleri bu başlık altında incelenmiştir.

2.3.7. Gereklilik Kipi

2.3.7.1. Damak Ünsüzleri

2.3.7.1.1. -GU

İşlev ve Kökeni

Ekin kökeni ile ilgili olarak gelecek zaman eki -GU ya bakınız.

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Uyg. -ğu

saklanğu ol: saklanmalı (TT-II, 96).

Krh. ğu/gü

akıtğu: akıtmalı, eşitğu: işitmeli, içturgü: içirmeli, öğretgü: öğretmeli (KTG, 193-194; KHKD, 78; KB, 1059).

Çağ. -ğu/-kü

kçekkü ol-: geçmeli, bolğum: olsam gerek, üzgü sen: ayırmalısın (ÇT, 204; ÇEK, 102).

Tablo 217 -GU Gereklilik Kipi Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-GU
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	ğu
	Karahanlı Türkçesi	ğu/gü
	Harezmi Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	ğu/kü
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	-
	Yeni Uygur Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
	Nogay Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Uygur ve Karahanlı Türkçelerinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır.

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Çağatay Türkçesinde ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılan ek, ünsüz uyumuna uydurularak kullanılmıştır.

2.3.7.2. Dudak Ünsüzü

2.3.7.2.1. -mAll

İşlev ve Kökeni

Bilgegil (1984: 270), bu ek yapısı ile ilgili olarak eki meydana unsurlardan ilki olan -mA fiilden isim yapma eki +II ise sıfat yapma eki olduğunu ifade etmiştir.

Ergin (2009: 312-313), ekin -mA fiilden isim yapma eki ile +II sıfat ekinin birleşmesiyle oluştuğunu söylemiştir.

Korkmaz (2009: 693-694) da ekin -mA fiilden isim türetme eki ve -II (<lg) sıfat fiil ekinin kaynaşmasıyla oluştuğunu belirtmektedir.

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Çağ. -meli

etmeli: etmeli (ÇT, 204).

Kuzeybatı Grubu

Kır. Tat. -malı/-meli

bermeli: vermeli, unutmaları: unutmaları, tökmeli: dökmeli, külmelimiz: gülmeliyiz (KTTG, 340).

Güneybatı Grubu

Gag. -malı/-meli

almalı: almalı, vermeli: vermeli (GTT, 263).

Az. -malı

yazmalıyam: yazmalıyım, olmalısın: olmalısın, danışmalıyık: bahsetmeliyiz (AzTG, 294).

Trkm. -malı/-meli

barmalı, gürleşmeli, iymeli, bolmalı, talap etmelisiňiz (TTG, 328).

TT -malı/-meli

gitmeli, öpmeli, dızmeli, açmalı, kısmalı (TT, 613).

Tablo 218 -mAll Gereklilik Kipi Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-mAll
Tarihi Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezmi Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	meli
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	-
	Yeni Uygur Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	malı/meli
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
	Nogay Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	malı/meli
	Azerbaycan Türkçesi	malı
	Türkmen Türkçesi	malı/meli
	Türkiye Türkçesi	malı/meli

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Türk dilinin tarihi dönemlerinden Çağatay ve çağdaş Türk lehçelerinden Kırım Tatar, Gagavuz, Azerbaycan, Türkmen ve Türkiye Türkçelerinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır. Gagavuz Türkçesinde ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklere kullanımı tanımlanamadığından ünsüz uyumu durumu hakkında bir tespit yapılamamaktadır.

2.3.8. İstek Kipi

2.3.8.1. Damak Ünsüzü

2.3.8.1.1. -GA

İşlev ve Köken

Ekin kökeni hakkında gelecek zaman eki -GA'ya bakınız.

Ekin Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Hrz. -ğa/-ge

bolğam: olayım, öldürgem: öldüreyim, katğa sen: katasın, türtge siz: dürtesiniz (KHKD, 202).

Çağ. -ğa/-ka

bolğa mên: olayım, kuçka sên: kucaklayasın, kılğalar: kılalar (ÇT, 202-203).

Tablo 219 -GA İstek Kipi Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-GA
Tarihi Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezmi Türkçesi	ga/ge
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	ga/ka
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	-
	Yeni Uygur Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
	Nogay Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Türk dilinin tarihi dönemlerinden Harezmi Türkçesinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır.

Türk dilinin tarihi dönemlerinden Çağatay Türkçesinde ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılan bu ek ünsüz uyumuna uydurularak kullanılmıştır.

2.3.8.1.2. -GAy

İşlev ve Kökeni

Gelecek zaman eki olan -GAy eki geldiği fiillere istek anlamı katmaktadır. Ekin kökeni ile ilgili olarak gelecek zaman eki -GAy ekine bakınız.

Ekin Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Güneydoğu Grubu

Özb. -gay/-gey

kılgeymen: yapayım, ketgayman: gideyim (ÖTG, 138; ÖT, 196).

Y. Uyg. -gay/-key

yazgaymen: yazayım, kütkeymen: bekleyeyim (YUTG, 91-92).

Kuzeydoğu Grubu

Alt. -ğay/-göy/-key

alğayım: alayım, körgöy: görsün, üretkeyim: öğretelim (ATG, 176).

Hks. -ğay

alğaybın: alayım (HTG, 75).

Tuv. -ğay/-key

bolğay men: olayım, köşkeysen: göçesin, sunğay: suna (Tuv.TG, 188).

Kuzeybatı Grubu

Kzk. -gey/-key

bergey: vere, işkeymin: içeyim (ÇKTG, 111; KTG: 338).

Kırg. -gey/-kay/-key

kelgey ele: gelse, utkay ele: duysa, cetkey ele: erse (KTG, 239-240-242; KT, 76-77).

Kkp. -ğay

alğayman: almak istiyorum (KkpTG, 188-189).

Kır. Tat. -gey/-kay/-key

tüşkeydi: düşeydi, körgeydiler: göreydiler, yutkaydım: yutaydım, tökkeydim: dökeydim (KTTG, 335).

Kmk. -ğay/-gey

gelgey edim: geleydim, barğay edim: gideyim (TLG, 1030).

Nog. -gey/-key

ölgeymen: öleyim, ketkeysin: gidesin (NogTG, 150).

Tablo 220 -Gay İstek Kipi Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-Gay
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezmi Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi Yeni Uygur Türkçesi	ğay/gey ğay/key
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi Hakas Türkçesi Tuva Türkçesi	ğay/göy/key ğay ğay/key
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	gey/key
	Kırgız Türkçesi	gey/ķay/key
	Karakalpak Türkçesi	ğay
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	gey/ķay/key
	Kumuk Türkçesi	ğay/gey
	Başkurt Türkçesi	-
	Nogay Türkçesi	gey/key
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi Azerbaycan Türkçesi Türkmen Türkçesi Türkiye Türkçesi	- - - -

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Çağdaş Türk lehçelerinden Özbek, Hakas, Karakalpak, Kumuk Türkçelerinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır. Hakas, Karakalpak ve Kumuk Türkçelerinde ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklere kullanımı tanımlanamadığından ünsüz uyumu durumu hakkında bir tespit yapılamamaktadır.

Çağdaş Türk lehçelerinden Yeni Uygur, Altay, Tuva, Kazak, Kırgız, Kırım Tatar, Nogay Türkçelerinde ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılan bu ek ünsüz uyumuna uydurularak kullanılmıştır.

2.3.8.1.3. -GI

İşlev ve Kökeni

Ekin kökeni hakkında gelecek zaman -GI ekine bakınız.

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Güneydoğu Grubu

Özb. -gü bar

bergüsi bār: veresim var, yatğusı bar: yatası var (ÖTG, 138; KTLG, 612).

Y. Uyg. -ğu/-kü bar

yazğum bar: yazasım var, kütküsi yok: bekleyesi yok (YUTG, 91-92).

Kuzeybatı Grubu

Kzk. -ğı/-ki keledi

işkim keledi: içesim gelir, algım keledi: alasım gelir (ÇKTG, 111; KTG: 338).

Kırg. -gü/-kı/-ki keldi

körgüm keldi: görmek istiyorum, içkisi kelet: içmek istiyor, aytkısı coķpu?: söylemek istemiyor mu? (KTG, 239-240-242; KT, 76-77).

Kkp. -ğı/-kı keldi

algım keldi: alayım, jatķısı keldi: yatası geldi (KkpTG, 188-189; KTLG, 616).

Bşk. -ğı/-kı kile

yazğım kile: yazasım geliyor, atķım kile: atasım geliyor (BTG, 304).

Nog. -ğı/-kı/-ki keledi

algım keledi: almak istiyorum, şeşkisi keledi: bulmak istiyor, aytkımız keledi: söylemek istiyor (NogTG, 150).

Tablo 221 -GX İstek Kipi Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-GX
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezm Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	ğı/gü
	Yeni Uygur Türkçesi	ğı/kü
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	ğı/ki
	Kırgız Türkçesi	gü/kı/ki
	Karakalpak Türkçesi	ğı/kı
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	ğı/kı
	Nogay Türkçesi	ğı/kı/ki
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Çağdaş Türk lehçelerinden Özbek Türkçesinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır.

Çağdaş Türk lehçelerinden Yeni Uygur, Kazak, Kırgız, Karakalpak, Başkurt, Nogay Türkçesinde ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılan bu ek ünsüz uyumuna uydurularak kullanılmıştır.

2.3.8.2. Dudak Ünsüzü

2.3.8.2.1. -mAkçI/-Bakşı

İşlev ve Kökeni

Gelecek zaman eki olan -mAkçI eki geldiği fiillere istek anlamı da katmıştır. Ekin kökeni ile ilgili olarak gelecek zaman eki -mAkçI ekine bakınız.

Ekin Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Çağ. -mağçı bol-/mekçi bol-

bêrmekçi bolup êrdi: vermek istedi, kıymakçı boldı: geri dönmek istedi (ÇT, 203).

Kuzeybatı Grubu

Kırg. -mağçı/-mekçi

ketmekçimin: gitmek niyetindeyim, turmakçımın: kalkmak niyetindeyim (KTG, 239-240-242; KT, 76-77).

Kkp. -bekşi/-mağşı/-pekşi

almakşıman: almak istiyorum, kömbekşimen: gömmek istiyorum, ketpekşimen: gitmek istiyorum (KkpTG, 188-189).

Tat. -mağçı/-mekçi

yazmakçımın: yazmak istiyorum, kilmekçiimîn: gelmek istiyorum, tükmeçibiz: dökmek istiyoruz (TLG, 750; ÇTYD-3, 48).

Güneybatı Grubu

Trkm. -mağçı/-mekçi

almakçı, gürleşmekçi, seretmekçi, öldürmekçi (TTG, 2020: 322-323).

Tablo 222 -mAkçI/-Bakşı İstek Kipi Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-mAkçI/-Bakşı
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezmi Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	mağçı/mekçi
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	-
	Yeni Uygur Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	mağçı/mekçi
	Karakalpak Türkçesi	bekşi/mağşı/pekşi
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	mağçı/mekçi
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
	Nogay Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	mağçı/mekçi
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Tarihî Türk lehçelerinden Çağatay ve çağdaş Türk lehçelerinden Kırgız, Tatar, Türkmen Türkçesinde ötümlü biçimiyle kullanılan ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ünsüz uyumunu bozmaktadır.

Çağdaş Türk lehçelerinden Karakalpak Türkçesinde ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılan ek ünsüz uyumuna uydurularak kullanılmıştır.

2.3.9. Şart Kipi

2.3.9.1. Dış Ünsüzleri

2.3.9.1.1. -SA

İşlev ve Kökeni

W. Bang (1940: 119), bu ekin bir fiil birleşimiyle oluştuğunu söyleyerek, ekin yapısını bir fiillin -a/-ı zarf-fiilli şekli ile "sa-: saymak, tasarlamak, düşünmek" yardımcı fiilinin geniş zaman çekim ekini alıp -a/-ı zarf-fiil ekinin orta hece düşmesi sonucunda -a sa-r >-sar, -ı sa-r >-sar şekline geldiğini savunmuştur.

A.von Gabain (1953: 25-26) de ekin fiil birleşimi ile meydana geldiğini savunmuş ve bu görüşünün yanında ekin Eski Anadolu Türkçesinde gelecek zaman eki olan -IsAr eki ile bir bağlantı olduğunu dile getirmiştir.

Ramstedt (1946: 122), bu ekin “istek, niyet” gösteren bir sA- fiil türetme eki ile -r geniş zaman sıfat-fiil ekinin birleşmesiyle oluştuğunu savunmaktadır.

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Krh. -sa/-se

barsa men: varsam, tutsa sen: tutsan, öğrenseler: öğrenseler (KTG, 188-189).

Hz. -sa

alsam: alsam, baksam: baksam, açsa: açsa, alsak: alsak, oynatsalar: oynatsalar (KHKD, 201).

Kıp. -sa/-se

aytsam: söylesem, bolsam: olsam, eşitseñ: işitseñ, alursa: alırsa, atsa: atsa, ketsek: gitsek, tapsak: bulsak (KTG2, 259-260-261; KTG1, 133).

Çağ. -sa/-se

tutsak: tutsak, kütğarsa: kurtarsa, berseñiz: verseniz, kelseler: gelseler (ÇT, 201-202).

EOT -sa/-se

olsa: olsa, iletsem: iletsem, uçsam: uçsam, görsem: görsem (EAT, 67; TTLKEAT, 175).

Güneydoğu Grubu

Özb. -se

bolsem: olsam, bersek: versek, korsem: görsem (ÖTG, 135; ÖTGMS, 77).

Y. Uyg. -sa/-se

yazsam: yazsam, kütsek: beklesek, kalsam: kalsam (YUTG, 90).

Kuzeydoğu Grubu

Alt. -sa/-se/-sö

açsam: açsam, körzö: görse, alzabıs: alsak, kesse: kesse, çapsa: biçse (ATG, 173-174).

Hks. -se/-za

alzam: alsam, kissem: giysem (HTG, 75).

Tuv. -sa/-za

bolza: olsa, katişsa: katişma isteğini, çorutsa: yapılsa (Tuv.TG, 191).

Kuzeybatı Grubu

Kzk. -sa/-se

bersem: versem, yazsa: yazsa, aytsa: söylese (ÇKTG, 109; KTG: 343).

Kırg. -sa/-se/-sö

kiyse: giyse, açsam: açsam, tursa: kalksa, körüşsö: görseler (KTG, 235; KT, 75).

Kkp. -sa/-se

alsam: alsam, işsem: içsem (KkpTG, 190).

Krç-Blk. -sa/-se

caratsala: beğenseler, kirse: girse, oltursa: otursa (KMTG, 59).

Tat. -sa

almaşsam: değişsem, açırsa: uça, kartaysak: ihtiyarlasak (TLG, 749; ÇTYD-3, 47).

Kır. Tat. -sa

aytsam: söylesem, yatsak: yatsak, alsa: alsa (KTTG, 328).

Kmk. -sa/-se

alsam: alsam, görsem: görsem (TLG, 1033).

Bşk. -ha/-he

atham: atsam, yalınhağız: rica etseniz, yügîrhek: koşsak, tikşîrhem: araştırsam, kütqarhamsı: kurtarmak istiyorum (BTG, 297-298-304).

Nog. -sa/-se

barsam: gitsem, kelse: gelse (NogTG, 147).

Güneybatı Grubu**Gag. -sa/-se**

alsam: alsam, versem: versem, baksa: baksa (GTG, 261).

Az. -sa/-se

gelsem: gelsem, keçse: geçse, kopsa: kopsa (AzTG, 289).

Trkm. -sa/-se

çapsa, düşsek, çözseler, otursam, aýtısan (TTG, 319).

TT -sa/-se

aça, kapatsa, bıraksa, gelse, görse, yapıssa (TTGŞB, 603).

Tablo 223 -SA Şart Kipi Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-SA
Tarihi Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	sa/se
	Harezmi Türkçesi	sa/se
	Kıpçak Türkçesi	sa/se
	Çağatay Türkçesi	sa/se
	Eski Oğuz Türkçesi	sa/se
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	se
	Yeni Uygur Türkçesi	sa/se
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	sa/se/sö
	Hakas Türkçesi	se/za
	Tuva Türkçesi	sa/za
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	sa/se
	Kırgız Türkçesi	sa/se/sö
	Karakalpak Türkçesi	sa/se
	Karaçay-Balkar Türkçesi	sa/se
	Tatar Türkçesi	sa
	Kırım Tatar Türkçesi	sa
	Kumuk Türkçesi	sa/se
	Başkurt Türkçesi	ha/he
	Nogay Türkçesi	sa/se
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	sa/se
	Azerbaycan Türkçesi	sa/se
	Türkmen Türkçesi	sa/se
	Türkiye Türkçesi	sa/se

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Türk dilinin tarihi dönemlerinden Karahanlı, Harezmi, Kıpçak, Çağatay, Eski Oğuz ve çağdaş Türk lehçelerinden Özbek, Yeni Uygur, Altay, Kazak, Kırgız, Karakalpak, Karaçay-Balkar, Tatar, Kırım Tatar, Kumuk, Başkurt, Nogay, Gagavuz, Azerbaycan, Türkmen ve Türkiye Türkçelerinde ötümsüz biçimiyle kullanılan ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumuna uyarken ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumunu bozmaktadır.

Çağdaş Türk lehçelerinden Hakas ve Tuva Türkçesinde ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılan bu ek ünsüz uyumuna uydurularak kullanılmıştır.

2.3.10. Emir Kipi

Emir kipi, bir hareketi, işi yapmak üzere karşı tarafa buyruk veren kiptir. Bu kipte her şahıs için bir kip eki vardır ve fillere eklenirken tekrar şahıs ekine gerek yoktur (Korkmaz, 2003: 665).

Emir kipi ekler diğer kiplerde olduğu gibi tek bir ek ile yapılmamaktadır. Her şahıs için ayrı bir ek olduğundan bu eklerin kökeni için de araştırmacılar net görüşler ileri sürmekten kaçınmışlardır.

2.3.10.1. Damak Ünsüzleri

2.3.10.1.1. 1. Tekil/1. Çoğul -ğAlIm

İşlev ve Kökeni

Kıpçak Türkçesinde görülen ekin ünsüzlerden sonra -AlIm/-AyIn biçimi kullanılırken ünlülerden sonra -ğAlIm/-ğAyIn biçiminde görülmektedir. Sonradan ekin ünsüzlerle birlikte

kullanıldığı durumlarda oluşmuştur. Ekin başında /g/ ünsüzü gelecek zaman ekinin etkisiyle oluşmuştur (KTLG, 2018: 773).

Baskakov'un "Türkmen Dilinin Grammatikası" adlı çalışmada -(A)yIn ekini -gAy ekinin kısaltmış biçimi olan -Ay ve şahıs bildiren -In ekinin birleşmesiyle oluştuğu ifade edilmiştir (Borjakow vd., 1999: 295-296).

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kıp. -ğalım/-gelim

barğalım: varalım, kelgelim: gelelim (KTG-1, 117).

Tablo 224 -gAllm/-ğAyIm 1. Tekil ve 1. Çoğul Şahıs Emir Kipi Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-gAllm
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezmi Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	ğalım/gelim/ğayım/gelim
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	-
	Yeni Uygur Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
	Nogay Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Tarihî Türk lehçelerinden sadece Kıpçak Türkçesinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır. Bu ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklere kullanımı tanıklanamadığından ünsüz uyumu durumu hakkında bir tespit yapılamamaktadır.

2.3.10.1.2. 2. Tekil/2. Çoğul -gIl/-gIn

İşlev ve Kökeni

W. Radloff, W. Bang ve A. Bombaci, -gIl ekinin kıl- fiilinden geliştiğini belirtmişlerdir (Şçerbak, 2016: 58; Choi, 2010: 199, 203).

N. A. Baskakov bu ekin, -ğay sıfat-fiil ekinden türemiş -ğalı ~ ğılı biçiminden kısalarak oluştuğunu ifade etmiştir (Şçerbak, 2016: 58).

Leyla Karahan (2011: 197), -gI ekinin üzerine l ünsüzünün getirilerek -gIl şeklinde genişlemesi sonucunda ortaya çıktığını öne sürmüştür.

Ekin son sesinde /n/ li ve /r/ li biçimler de kullanılmıştır.

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kök. -ğıl/-gil

eşitgil: işitin, urgil: yerleştir, veralgıl: yakala, aygıl: akıl ver (OTG, 164; KEYD, 59).

Uyg. -ğıl/-gil

tudğıl: tut, içgil: iç, birgül: ver, bilgil: bil, algıl: al (EUTG, 346; KEUD, 241-240; EUTD, 72).

Krh. -ğıl/-gil/-ğın/-gin

bergil: ver, kaçgil: kaç, tutgil: tut, bolgin: ol, işidgin: işit, tutgin: yut (KTG, 191-192).

Hrz. -ğıl/-gül/-kıl

açgil: aç, çıkargil: çıkar, kılkıl: kıl, sürgül: sür (KHKD, 202).

Kıp. -ğıl/-gil/-kıl/-kil

bargil: var, işitgil: işit, atkıl: at, vergil: ver, açkıl: aç, ayıtgil: söyle, külkil: gül (KTG1, 118; KTG2, 249-250).

Çağ. -ğıl/-kıl/-ğın

bağgil: bak, tutkıl: tut, buyurgıl: buyur, bolgin: ol (ÇT, 199).

EOT -ğıl/-gil

görgil: gör, utgil: yen, dutgil: tut (TTLKEAT, 171).

Güneydoğu Grubu

Özb. -gil/-ğın/-gin

kelgil: gel, bargın: git, kelgin: gel, kütgin: bekle, etgil: et (ÖTGMS, 79; TLG, 345).

Y. Uyg. -gil/-kıl

körgil: gör, satkıl: sat (YUTG, 94-95).

Kuzeybatı Grubu

Kkp. -ğır/-kır

algır: al, tapkır: bul (KkpTG, 187; KTLG, 736).

Güneybatı Grubu

Trkm. -gın/-gin

etgin: yap, gelgin: uğra, aytgin: söyle (TTG, 334-335).

Tablo 225 -GII/-GIn 2. Tekil ve 2. Çoğul Şahıs Emir Kipi Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-GII/-gIn
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	ğıl/gil
	Uygur Türkçesi	ğıl/gil
	Karahanlı Türkçesi	ğıl/gil/ğın/gin
	Harezm Türkçesi	ğıl/gül/kıl
	Kıpçak Türkçesi	ğıl/gil/kıl/kil
	Çağatay Türkçesi	ğıl/kıl/ğın
	Eski Oğuz Türkçesi	ğıl/gil
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	gil/ğın/gin
	Yeni Uygur Türkçesi	gil/kıl
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	ğır/kır
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
	Nogay Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	gın/gin
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Köktürk, Uygur, Karahanlı, Eski Oğuz ve çağdaş Türk lehlerinden Özbek, Türkmen Türkçelerinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır.

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Harezm, Kıpçak, Çağatay ve çağdaş Türk lehçelerinden Yeni Uygur, Karakalpak Türkçelerinde ek ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılmıştır. Harezm, Kıpçak, Çağatay ve Yeni Uygur Türkçelerinde iki şekilli kullanılmasına rağmen ünsüz uyumuna uydurulmadan kullanıldığı görülürken; Karakalpak Türkçesinde ünsüz uyumuna uydurularak kullanılmıştır.

2.3.10.1.3. 2. Tekil/2. Çoğul -GIIA

İşlev ve Kökeni

Ekin kökeni ile ilgili olarak bakınız gelecek zaman -GAlI eki

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kuzeybatı Grubu

Kırg. -gülö/-kıla

açkıla: aç, cürgölö: söyle (KTG, 230-231).

Tablo 226 -GIIA 2. Tekil ve 2. Çoğul Şahıs Emir Kipi Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-GIIA
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezm Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi Yeni Uygur Türkçesi	- -
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi Hakas Türkçesi Tuva Türkçesi	- - -
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi Kırgız Türkçesi Karakalpak Türkçesi Karaçay-Balkar Türkçesi Tatar Türkçesi Kırım Tatar Türkçesi Kumuk Türkçesi Başkurt Türkçesi Nogay Türkçesi	- gülö/kıla - - - - - - -
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi Azerbaycan Türkçesi Türkmen Türkçesi Türkiye Türkçesi	- - - -

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Çağdaş Türk lehçelerinden Kırgız Türkçesinde ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılan bu ek ünsüz uyumuna uydurularak kullanılmıştır.

2.3.10.2. Diş Ünsüzleri

2.3.10.2.1. 2. Tekil/2. Çoğul -san

İşlev ve Kökeni

Ekin kökeni ile ilgili olarak bir bilgiye ulaşılamamıştır.

Ekin Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kuzeydoğu Grubu

Alt. -sañ

boluşsañ: ol (ATG, 182).

Tablo 227 -san 2. Tekil ve 2. Çoğul Şahıs Emir Kipi Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-san
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezm Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	-
	Yeni Uygur Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	san
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
	Nogay Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Çağdaş Türk lehçelerinden Altay Türkçesinde ötümsüz biçimiyle kullanılan ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumuna uyarken ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumunu bozmaktadır. Bu ekin ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklere kullanımı tanımlanamadığından ünsüz uyumu durumu hakkında bir tespit yapılamamaktadır.

2.3.10.2.2. 3. Tekil/3. Çoğul -sU

İşlev ve Kökeni

Ekin kökeni ile ilgili olarak bakınız 3. tekil/çoğul emir kipi -sUn.

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Krh. -su/-sü

birsü: versin, tutsu: tutsun, ölsü: ölsün (KTG, 192).

Hrz. -su

bolsu: olsun (KHKD, 202).

Çağ. -sü

kessü: kessin (ÇT, 200).

Tablo 228 -sU 3. Tekil ve 3. Çoğul Şahıs Emir Kipi Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-sU
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	su/sü
	Harezm Türkçesi	sü
	Kıpçak Türkçesi	su
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	-
	Yeni Uygur Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
	Nogay Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Karahanlı, Harezm ve Kıpçak Türkçesinde ötümsüz biçimiyle kullanılan ekin Karahanlı ve Harezm Türkçelerinde ötümsüz biçimiyle kullanılan ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumuna uyarken ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumunu bozmaktadır. Çağatay Türkçesinde ekin ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklere kullanımı tanımlanamadığından ünsüz uyumu durumu hakkında bir tespit yapılamamaktadır.

2.3.10.2.3. 3. Tekil/3. Çoğul -SXn

İşlev ve Kökeni

Doerfer, Karahanlı Türkçesi döneminde kullanılan "-sU, -sUn, -sUnI" eklerinde yer alan -sU unsurunun ekin temeli olduğunu ve diğer şekillerin zamir n'si ve teklik üçüncü şahıs iyelik ekinin getirilmesiyle meydana geldiğini ileri sürmektedir (Şçerbak, 2016: 49).

Şçerbak (2016: 48-49) bu ekin teklik üçüncü şahıs iyelik eki olan -sı ile yine teklik üçüncü şahıs işaret zamirinin arkaik şekli olan *-ın ~ -in biçiminin birleşmesiyle oluştuğunu ifade etmektedir. Ekin -sU, -sUn, -sUnI biçimlerinde -sı ~ -su ve -sın ~ -sun biçimlerini temel unsur kabul etmektedir.

Eraslan (2012: 323), teklik üçüncü şahıs şahıs emir çekimi -sUn ekinin yapısı ekin arkaik şekli olan -zU ve -n unsurlarının birleşmesiyle açıklamıştır.

Gül Keskin (2020, 95-96), -zUn ekini -su ~ -zu ~ -çu teklik üçüncü şahıs emir eki ve +n birleşmesi ile -zUnIAr ekinin ise -zUn (-zU + n) ekinin +IAr ekiyle birleşmesi sonucunda oluştuğunu ifade etmiştir.

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kök. -çun/-zun

barzun: gitsin, bolzun: olsun, bolçun (OTG, 165; KEUD, 59).

Uyg. -zun/-zün

alkınızun: yok olsun, birzün: kurtarsın, közedzün: gözetsin, bolzun: olsun, batzun: batsın, kirzün: girsin (EUTG, 347; EUTD, 72).

Krh. -sun/-sün

keçürsün: geçirsin, barsun: varsın, yorıtsun: (KTG, 192).

Hz. -sun/-sün

alsun: alsın, saınsun: sakınsın, tartsun: tartsın, tüşsün: düşsün (KHKD, 202).

Çağ. -sun/-sün

ıaytsun: geri dönsün, körsün: görsün (ÇT, 200).

Güneydoğu Grubu

Özb. -sin/-sun

barsin: gitsin, kelsin: gelsin, külsun: gülsün, kütsin: beklesin (ÖTG, 135; ÖTGMS, 79).

Y. Uyg. -sun/-sün

körsün: görsün, kütsun: beklesin (YUTG, 94-95).

Kuzeydoğu Grubu

Alt. -zın

barzın: varsın, uıulzın: bilsin (ATG, 182-183).

Hks. -sın/-zın

alzın: alsın, satsın: satsın (TLG, 1158).

Tuv. -sın/-zun

bolzun: olsun, satsın: satsın (Tuv.TG, 185; TLG, 1195).

Kuzeybatı Grubu

Kzk. -sın/-sin

barsın: varsın, kelsin: gelsin (KTG, 341).

Kırg. -sın/-sin/-sun/-sün

açsın: açsın, körsün: görsün, tapsın: bulsun, kelişsin: gelsinler, koyuşsun: koysunlar, alsın: alsın, uçsun: uçsun, okuşsun: okusunlar, bilişsin: bilsinler (KTG, 153; KT, 75; KTG, 230-231).

Kkp. -sın

ol alsın: alsın (KkpTG, 187).

Krç-Blk. -sın/-sin/-sun/-sün

aytsın: söylesin, ketsin: gitsin, körsün: görsün, uçsun: uçsun (TLG, 952).

Tat. -sın/-sĭn

açsın: açsın, kürsĭn: görsün (BKT, 187).

Kır. Tat. -sın/-sün

alsın: alsın, yürsün: yürüsün (TLG, 890).

Kmk. -sin/-sün

görsün: görsün, getsin: gitsin (TLG, 1031).

Bşk. -hın/-hĭn/-kŭn

alhın: alsın, kilhĭn: gelsin, kŭtkŭn: beklesin (BTG, 321).

Nog. -sın/-sin

bersin: versin, yazsın: yazsın (NogTG, 155).

Güneybatı Grubu**Gag. -sın/-sün**

hazırlansın, gülsün (GTG, 257).

Az. -sın

alsın, görsün, açılsın (AzTG, 287-289).

Trkm. -sın/-sun

gonsun: konsun, aytsın: söylesin (TTG, 334-335).

TT -sın/-sun

çıkarsın, olsun, yatsın, tutsun (TTŞBG, 674-675).

Tablo 229 -SXn 3. Tekil ve 3. Çoğul Şahıs Emir Kipi Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-SXn
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	çun/zun
	Uygur Türkçesi	zun/zün
	Karahanlı Türkçesi	sun/sün
	Harezm Türkçesi	sun/sün
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	sun/sün
Güneydoğu Grubu	Eski Oğuz Türkçesi	-
	Özbek Türkçesi	sin/sun
Yeni Uygur Türkçesi	Yeni Uygur Türkçesi	sun/sün
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	zın
	Hakas Türkçesi	sin/zın
	Tuva Türkçesi	sin/zun
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	sin/sin
	Kırgız Türkçesi	sin/sin/sun/sün
	Karakalpak Türkçesi	sin
	Karaçay-Balkar Türkçesi	sin/sin/sun/sün
	Tatar Türkçesi	sin/sın
	Kırım Tatar Türkçesi	sin/sün
	Kumuk Türkçesi	sin/sün
	Başkurt Türkçesi	hın/hın/kün
	Nogay Türkçesi	sin/sin
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	sin/sün
	Azerbaycan Türkçesi	sin
	Türkmen Türkçesi	sin/sun
	Türkiye Türkçesi	sin/sun

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Köktürk ve çağdaş Türk lehçelerinden Hakas, Tuva Türkçelerinde ek ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılmıştır. Köktürk Türkçesinde iki şekilli kullanılmasına rağmen ünsüz uyumuna uydurulmadan kullanıldığı görülürken; Hakas ve Tuva Türkçesinde ünsüz uyumuna uydurularak kullanılmıştır.

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Uygur ve çağdaş Türk lehçelerinden Altay Türkçelerinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır. Altay Türkçesinde ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklere kullanımı tanıklanamadığından ünsüz uyumu durumu hakkında bir tespit yapılamamaktadır.

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Karahanlı, Harezm, Çağatay ve çağdaş Türk lehçelerinden Özbek, Yeni Uygur, Kazak, Kırgız, Karakalpak, Karaçay-Balkar, Tatar, Kırım Tatar, Kumuk, Başkurt, Nogay, Gagavuz, Azerbaycan, Türkmen, Türkiye Türkçelerinde ötümsüz biçimiyle kullanılan ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumuna uyarken ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumunu bozmaktadır.

2.3.10.2.4. 3. Tekil/3. Çoğul -SXnlAr

İşlev ve Kökeni

Ekin kökeni hakkında bakınız emir kipi -sUn.

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Uyg. -zunlar/-zünler

turzunlar: yürüyünüz, birzünler: versinler, eşitzünler: dinlesinler, bilzünler: bilsinler (EUTG, 347; EUTD, 72).

Krh. -sünler

öğretsüler: öğretsinler, öğrensüler: öğrensinler (KTG, 193).

Hrz. -sunlar/-sünler

uğsunlar: anlasınlar, tutsunlar: tutsunlar, alsunlar: alsınlar, külsünler: gülsünler (KHKD, 202).

Çağ. -sunlar/-sünler

bêrsünler: versinler, çıksunlar: çıksınlar (ÇT, 201).

Güneydoğu Grubu

Özb. -sinler

bârsinler: gitsinler, kelsinler: gelsinler (ÖTG, 135; ÖTGMS, 79).

Kuzeydoğu Grubu

Hks. -zınnar/-sınnar

alzınnar: alsınlar, satsınnar: satsınlar (TLG, 1158).

Tuv. -zunnar/-sınnar

bolzunnar: olsunlar, satsınnar (Tuv.TG, 188; TLG, 1195).

Kuzeybatı Grubu

Krç-Blk. -sınla/-sinle/-sunla/-sünle

aytsınla: söylesinler, ketsinle: gitsinler, körsünle: görsünler, uçsunla: uçsunlar (TLG, 952).

Tat. -sınnar/-sıñner

açsınnar: açsınlar, orsınnar: vursunlar, kürsıñner: görsünler (BKT, 187).

Kır. Tat. -sınlar/-sünler

alsınlar: alsınlar, yürsünler: yürüsünler (TLG, 890).

Kmk. -sınlar/-sünler

görsünler: görsünler, getsinler: gitsinler (TLG, 1031).

Bşk. -hındar/-hıñder/-künder

alhındar: alsınlar, kilhıñder: gelsinler, kütkünder: beklesinler (BTG, 321).

Nog. -sınlar/-sinler

bersinler: versinler, yazsınlar: yazsınlar (NogTG, 155).

Güneybatı Grubu

Gag. -sinnar/-sünner

kazsinnar, görsünner (GTG, 257).

Az. -sınlar/-sinler

alsınlar, görsünler, etsinler (AzTG, 287).

Trkm. -sınlar/-sinler

goybersinler: bıraksın, aytsınlar: söylesinler (TTG, 334-336).

TT -sınlar/-sinler/-sunlar

alsınlar, otursunlar, bilsinler (TTGŞB, 675).

Tablo 230 -SXnlAr 3. Tekil ve 3. Çoğul Şahıs Emir Kipi Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-SXnlAr
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	zunlar/zünler
	Karahanlı Türkçesi	sünler
	Harezm Türkçesi	sunlar/sünler
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	sunlar/sünler
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	sinler
	Yeni Uygur Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	zınnar/sınnar
	Tuva Türkçesi	zunnar/sınnar
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	sınla/sinle/sunla/sünle
	Tatar Türkçesi	sınnar/sınnar
	Kırım Tatar Türkçesi	sınlar/sünler
	Kumuk Türkçesi	sınlar/sünler
	Başkurt Türkçesi	hındar/hınder/künder
	Nogay Türkçesi	sınlar/sinler
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	sınnar/sünner
	Azerbaycan Türkçesi	sınlar/sinler
	Türkmen Türkçesi	sınlar/sinler
	Türkiye Türkçesi	sınlar/sinler/sunlar

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Uygur Türkçesinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır.

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Karahanlı, Harezm, Çağatay ve çağdaş Türk lehçelerinden Özbek, Karaçay-Balkar, Tatar, Kırım Tatar, Kumuk, Başkurt, Nogay, Gagavuz, Azerbaycan, Türkmen, Türkiye Türkçelerinde ötümsüz biçimiyle kullanılan ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumuna uyarken ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumunu bozmaktadır.

Çağdaş Türk lehçelerinden Hakas ve Tuva Türkçesinde ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılan bu ek ünsüz uyumuna uydurularak kullanılmıştır.

2.3.11. Olumsuzluk Eki

2.3.11.1. Dudak Ünsüzleri

2.3.11.1.1. -mA

İşlev ve Kökeni

Olumsuzluk anlatan -mA eki Türk dilinin tarihi ve çağdaş Türk lehçelerinin önemli bir bölümünde aynı ya da benzer şekiller de kullanılmaktadır. Özellikle -mA olumsuzluk eki, ilk yazılı belgelerden itibaren görülen ortak bir şekildir (Buran, 2007: 1).

W. Bang, Türkçe -mA- ekinin yapısında, bu ekin vurgusuz olmasından dolayı, bağımsız bir olumsuzluk fiili gördüğünü belirtir. Ramstedt, -mA- eki hakkında -m fiilden isim yapı eki ile yapılmış isimlere Ural dillerinde -e, Tunguz dillerinde e-/a- şeklinde bulunan olumsuz fiil çekimli şekillerin getirilmesi ile oluştuğu fikrini ileri sürmüştür. Menges de Ramstedt gibi düşünerek olumsuzluk ekinin fiillerden *-m, *-ma veya *-mı eki ile yapılmış isimlere Tunguzcada bulunan Altayca olumsuz fiil olan e-'nin eklenmesi ile oluşabileceğini ifade etmiştir (Tekin 2013: 207-208).

Şinasi Tekin (2019: 48), Ramstedt'in ek hakkında ileri sürmüş olduğu etimoloji tarifini hatalı bulmuş ve yaptığı açıklamanın doğru olması için ekin -mA değil *-im- şeklinde olması gerektiğini belirtmiştir.

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Krh. -ma/-me-

armadı: usanmadı, yermedi: yermedi (KTG, 137)

Hrz. -ma/-me-

bilme-: bilmemek, koyma-: koymamak, tökme-: dökmek (KHKD, 191)

Kıp. -ma/-me

aşmadım: açmadım, incitmedi sen: incitmedin, çizmadım: yazmadım, sınmasun: kırılmasın, ketme: gitme, yatma: yatma (KTG1, 137; KTG2, 278-279)

Çağ. -ma/-me

bolmasa: olmasa, içmegil: içme, kıçkıрма: bağırma, turmasun: kalkmasın (ÇT, 207)

EOT -ma/-me

toğmamışıdum: doğmamıştım, ekmeyen: ekmeyen, görmedügin: görmediğin (TTLKEAT, 186)

Güneydoğu Grubu

Özb. -me-

kelme-: gelmemek, tutme-: tutmamak (ÖTG, 79)

Y. Uyg. -me-

birikme-: birikmemek, mingüzme-: bindirmemek (YUTG, 55)

Kuzeydoğu Grubu

Alt. -ba/-be/-bö/-pa/-pe/-po-

açpa-: açmamak, barba-: gitmemek, etpe-: etmemek, ölbö-: çlmemek, soqpo-: vurmamak, kelbe-: gelmemek (ATG, 96)

Hks. -ba/-ma/-me/-pa/-

alba-: almamak, atpa-: ateş etmemek, emme-: emmemek, sunma-: sunmamak, satpa-: satmamak (HTG, 47)

Tuv. -ba/-be/-pa/-pe-

degbe-: dokunmamak, çöpşeeleşpe-: razı olmak, utpa-: unutmamak, bolba-: olmamak (Tuv.TG, 292)

Kuzeybatı Grubu

Kzk. -ba/-ma/-pa/-pe-

oturma-: oturmamak, jazba-: yazmamak, jatpa-: yatmamak, tökpe-: dökmek, ketpe-: gitmemek, şaşpa-: saçmamak (ÇKTG, 77; KTG: 288)

Kırg. -ba/-be/-pa/-pe/-po/-pö-

alba-: almamak, bilbe-: bilmemek, külbö-: gülmek, ketpe-: gitmemek, açpa-: açmamak kütpö-: beklememek, koşpo-: katmamak (KTG, 148)

Kkp. -ba/-ma/-pa/-pe-

barma-: gitmemek, azba-: azmamak, jatpa-: yatmamak, ketpe-: gitmemek (KkpTG, 126)

Krç-Blk. -ma/-me-

barmaydı: gitmiyor, aşatmayla: yetirmiyor, tammadı: damlamadı, aytma-: söylememek, körme-: görmemek (KMTG, 43; TLG, 940)

Tat. -ma/-me-

bïtme-: bitmemek, kürme-: görmemek, taqma-: takmamak, bïlme-: bilmezsın (TLG, 737)

Kır. Tat. -ma/-me-

deme-: söylememek, ketme-: gitmemek, aytma-: söylememek, körme-: gitmemek (KTTG, 194)

Kmk. -ma/-me-

aytma-: söylememek, berme-: vermemek (TLG, 1014)

Bşk. -ma/-me-

birme-: vermemek, ĩsme-: içmemek, tütma-: tutmamak, hızma-: çizmemek (BTG, 160)

Nog. -ba/-be/-ma/-me/-pa/-pe

bezbedi: bezmedi, tappadım: bulmadım, ötpedi: geçmedi, yazbadı: yazmadı, bermegenler: vermemişler, salmağanman: koymamışım (NogTG, 125-126)

Güneybatı Grubu

Gag. -ma/-me-

almaycaklar: almayacaklar, sevinmem: sevinmem, yazmadı: yazmadı (GTG, 186)

Az. -ma/-me-

açma-: açmamak, yapma-: yapmamak, bilme-: bilmemek, çalma-: kalmamak (AzTG, 209)

Trkm. -ma/-me-

bilme-: bilmemek, doyma-: doymamak, tme-: tmemek, yapma-: yapmamak (TTG, 160-161)

TT -ma/-me-

açma-: açmamak, basma-: basmamak, bilme-: bilmemek, bildirme-: bildirmemek, buluşma-: buluşmamak, dinleme-: dinlememek (TTGŞB, 184).

Tablo 231 -mA/-BA/-BO Olumsuzluk Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-mA/-BA/-BO-
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	ma/me
	Harezm Türkçesi	ma/me
	Kıpçak Türkçesi	ma/me
	Çağatay Türkçesi	ma/me
	Eski Oğuz Türkçesi	ma/me
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	me
	Yeni Uygur Türkçesi	me
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	ba/be/bö/pa/pe/po
	Hakas Türkçesi	ba/pa/ma/me
	Tuva Türkçesi	ba/be/pa/pe
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	ma/ba/pa/pe
	Kırgız Türkçesi	ba/be/bö/pa/pe/po/pö
	Karakalpak Türkçesi	ma/ba/pa/pe
	Karaçay-Balkar Türkçesi	ma/me
	Tatar Türkçesi	ma/me
	Kırım Tatar Türkçesi	ma/me
	Kumuk Türkçesi	ma/me
	Başkurt Türkçesi	ma/me
	Nogay Türkçesi	ba/be/ma/me/pa/pe
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	ma/me
	Azerbaycan Türkçesi	ma/me
	Türkmen Türkçesi	ma/me
	Türkiye Türkçesi	ma/me

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Karahanlı, Harezm, Kıpçak, Çağatay, Eski Oğuz Türkçesi ve çağdaş Türk lehçelerinden Özbek, Yeni Uygur, Karaçay-Balkar, Tatar, Kırım Tatar, Kumuk, Başkurt, Gagavuz, Azerbaycan, Türkmen, Türkiye Türkçesinde ötümlü biçimiyle kullanılmıştır. Harezm, Kıpçak, Çağatay, Eski Oğuz, Özbek, Yeni Uygur, Karaçay-Balkar, Tatar, Kırım Tatar, Kumuk, Başkurt, Gagavuz, Azerbaycan, Türkmen, Türkiye Türkçelerinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır. Karahanlı Türkçesinde ekin ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklere kullanımı tanıklanamadığından ünsüz uyumu durumu hakkında bir tespit yapılamamaktadır.

Çağdaş Türk lehçelerinden Altay, Hakas, Tuva, Kazak, Kırgız, Karakalpak, Nogay Türkçesinde ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılan bu ek ünsüz uyumuna uydurularak kullanılmıştır.

2.3.11.1.2. -mAz/+mAr

İşlev ve Kökeni

Ergin (2004: 295), -mAz olumsuzluk ekini -mA olumsuzluk ve -z fiilden isim yapma eklerinin birleşmesiyle açıklamıştır.

Ferruh Ağca (2010: 62), eklendiği fiillerin yapısına göre genellikle -mAz biçiminde ortaya çıkan olumsuz geniş zaman şeklinde, eki meydana getiren unsurların tanımlanmasının güç olduğunu belirterek bazı araştırmacıların, -mAz ekini, -mA- olumsuzluk eki ile -z fiilden isim yapım eklerinin birleşimiyle açıkladığını ifade etmişlerdir.

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kök. -maz/-mez

yoritmaz ärmiş: iletmez imiş, bilmez: bilmez (OTG, 169-187).

Uyg. -maz/-mez

salmazmen: bırakmam, busanmazlar: üzölmezler, tuğmazlar: doğmaz, tutmazsen: tutmazsın (EUTG, 78; Demirci-Kırmıt, 2016: 64).

Krh. -maz/-mez

ötünmez men:, uzatmaz men:, kaçmaz:, ögmez (KTG, 182-183).

Hrz. -mas/-mes

tapmaslar: bulmazlar, barmas: girmez, körünmes: görünmez, aytmassen: söylemezsın (Demirci-Kırmıt, 2016: 69-70).

Kıp. -mas/-mes/-mez

kalmas: kalmaz, ant içmez biz: yemin etmeyiz, kidermez: gidermez, körünmes idi: görünmezdi, yetmez: yetmez (KTG2, 277-278).

Çağ. -mas/-mes

almas: almaz, aytmaz mèn: söylemem, sığmas: sığmaz (ÇT, 207).

EOT -maz/-mez

tutmazsın: tutmazsın, evlenmezsin: evlenmezsin, ödenmez: ödenmez (TTLKEAT, 187).

Güneydoğu Grubu

Özb. -mes

kılməsmiz: yapmayız, körəsmiz: görmeyiz, qutmassiz: beklemezsiniz, aytməslar: söylemezler (ÖTG, 122; ÖTMGS, 187-188).

Y. Uyg. -mes

ölmes: ölümsüz, pütmes: bitmez, körmes: görmeyen (YUTG, 108).

Kuzeydoğu Grubu

Alt. -bas/-pes

barbas: gitmez, içpezim: içmem, (ATG, 166; ÇTYD-4, 45).

Hks. -bas/-bes/-pas/-pes

albaspın: almam, pilbespin: bilmem, aspaspın: azmam, ispespin: içmem (TLG, 1116).

Kuzeybatı Grubu

Kırg. -bes/-bos/-böz/-pas/-pes/-pos/-pös

bilbes: bilmez, bolbos: olmaz, külbös: gülmez, çeçpes: çözmez, korkpos: korkmaz, ötpös: geçmez, aytpaspız: söylemeyiz (TLG, 520; KTG, 226).

Kkp. -mas/-pes

men almaspan: almam, ol ispes: içmez (TLG, 589).

Krç.-Blk. -mez

ketmezse: gitmezsın, körünmezsiz: görünmezsınız (TLG, 912).

Tat. -mas/-mes

totmasmın: tutmam, birmesmen: vermem (TLG, 771).

Kır. Tat. -maz/-mez

sozmazlar: sündürmezler, sekirmez: zıplatmaz, aytmaz: söylemez, eşitmezsiz: duymazsınız (TLG, 853, KTLFÇK, 301-302).

Kmk. -mas/-mes

almasmen: almam, baķmassan: bakmazsın (TLG, 986).

Bşk. -mas/-mes

asmaşbız: açmayız, ĩsmeşĩñ: içmezsın, kürmester: görmezler (TLG, 779).

Nog. -baz/-bez/-mas/-mes/-pas

yazbas: yazmaz, kezbezsiz: gezmezsınız, almas: almaz, tiymesler: değmezler, kaytpas: dönmez (NogTG, 143).

Güneybatı Grubu

Gag. -mar/-mer

almarım: almam, bakmarız: bakmayız, düşünmer: düşünmez (KTLFÇK, 296-298-303).

Az. -mar/-mer/-maz/-mez

danışmaram: konuşmam, danışmazsan: konuşmazsın, gelmerem: gelmem, gelmezsen: gelmezsın (TLG, 208).

Trkm. -mar/-maz/-mez

almarız: almayız, duymarım: duymam, çıkmaram: çıkmam, tutmarım: tutmam, gitmezler: gitmezler (ÇTYD-1, 239; TLG, 270).

TT -maz/-mez

bilmez, yapmaz, bulunmaz, verilmez, gitmez (TDB, 294; TTGŞB, 637).

Tablo 232 -mAz/-BAz Olumsuzluk Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-MAZ/-BAZ-
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	maz/mez
	Uygur Türkçesi	maz/mez
	Karahanlı Türkçesi	maz/mez
	Harezm Türkçesi	mas/mes
	Kıpçak Türkçesi	mas/mes/mez
	Çağatay Türkçesi	mas/mes
	Eski Oğuz Türkçesi	maz/mez
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	mes
	Yeni Uygur Türkçesi	mes
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	bas/pes
	Hakas Türkçesi	bas/bes/pas/pes
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	bes/bos/böz/pas/pes/pos/pös
	Karakalpak Türkçesi	mas/pes
	Karaçay-Balkar Türkçesi	mez
	Tatar Türkçesi	mas/mes
	Kırım Tatar Türkçesi	maz/mez
	Kumuk Türkçesi	mas/mes
	Başkurt Türkçesi	mas/mes
	Nogay Türkçesi	baz/bez/mas/mes/pas
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	mar/mer
	Azerbaycan Türkçesi	mar/mer/maz/mez
	Türkmen Türkçesi	mar/maz/mez
	Türkiye Türkçesi	maz/mez

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Köktürk, Uygur, Karahanlı, Harezm, Kıpçak, Çağatay, Eski Oğuz Türkçesi ve çağdaş Türk lehçelerinden Özbek, Yeni Uygur, Karaçay-Balkar, Tatar, Kırım Tatar, Kumuk, Başkurt, Gagavuz, Azerbaycan, Türkmen, Türkiye Türkçelerinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır.

Çağdaş Türk lehçelerinden Altay, Hakas, Kırgız ve Karakalpak, Nogay Türkçesinde ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılan bu ek ünsüz uyumuna uydurularak kullanılmıştır.

2.4. FİİLİMSİLER

Bu başlık altında isim-fiil, sıfat-fiil ve zarf-fiil kategorilerinde tespit edilen ekler incelenecektir.

2.4.1. İsim-fiil Eklerinde Ünsüz Uyumu

2.4.1.1. Damak Ünsüzleri

2.4.1.1.1. -GAn

İşlev ve Kökeni

İyelik ekiyle kullanıldığında bir isim-fiil gibi görev yapmaktadır. Ekin kökeni için -GAn sıfat-fiil ekine bk.

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görümü

Kuzeydoğu Grubu

Tuv. -ğan/-gen/-қан

tıpkanınğa: bulmalarına, oçuldurğanın: çevirmeleri, kelgen hereemni: gelme sebebimi, tanışkanım: tanışmam (Tuv.TG, 237).

Kuzeybatı Grubu

Krç-Blk. -ğan/-gen/-han

barğan: gitmek, çabhan: koşmak, körgüztgen: göstermek, aythan: söylemek (TLG, 956).

Tablo 233 -GAn İsim-Fiil Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-GAn
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezm Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	-
	Yeni Uygur Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	ğan/gen/қан
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	ğan/gen/han
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
	Nogay Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Çağdaş Türk lehçelerinden Tuva ve Karaçay-Balkar Türkçelerinde ek ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılmıştır. Karaçay-Balkar Türkçesinde iki şekilli kullanılmasına rağmen ünsüz uyumuna uydurulmadan kullanıldığı görülürken; Tuva Türkçesinde uyuma uydurularak kullanılmıştır.

2.4.1.2. Dudak Ünsüzleri

2.4.1.2.1. -mA

İşlev ve Kökeni

Fiil köklerinden fiil isimleri türetirken kullanılmaktadır. Ekin kökeni ile ilgili olarak bakınız -mA.

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görümü

Krh. -ma

bıçma: bıçme, kıarma: yağma (KTG, 163).

Har. -me

bolma, olma, sürme: sürme (HTG, 51; KHKD, 189).

Kıp. -ma/-me

körme: görme, sorma: sorma, tikme: dikiş (KTG2, 383).

EOT -ma/-me

sürmeler: sürmeler, toğmaya: doğmaya, gitmemizi: gitmemizi (TTLKEAT, 193).

Güneydoğu Grubu

Özb. -me

eylenme: dönme, süzme: süzme, örgetme: öğretme (ÖTG, 71; ÖTGMS, 37).

Kuzeybatı Grubu

Kır. Tat. -ma/-me

körme: görme, barma: gitme (ÇTYD-3, 387).

Kmk. -ma/-me

gezme: gezinme, cuvma: yıkama, içme: içme (TLG, 1010; ÇTYD-3, 509).

Güneybatı Grubu

Gag. -ma

dondurma, salma: bırakma, sarma: yemek, yaratma: eser (GTG, 288).

Az. -ma/-me

girmesi: girmesi, çekilmesine: çekilmesine, öpmeye: öpmeye, danışmamasına: konuşmamasının (AzTG, 230-245).

Trkm. -ma/-me

bölme: parçalama, datma: tatma, doyma: doyma, düşme, ewme: acele etme, köpüklenme (TTG, 424).

TT -ma/-me

açma, acıtma, gülüşme, bildirme, bakma, bunalma, şaşırma (TTGŞB, 91).

Tablo 234 -mA İsim-Fiil Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-mA/-pA
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	ma
	Harezm Türkçesi	me
	Kıpçak Türkçesi	ma/me
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	ma/me
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	me
	Yeni Uygur Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	ma/me
	Kumuk Türkçesi	ma/me
	Başkurt Türkçesi	-
	Nogay Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	ma
	Azerbaycan Türkçesi	ma/me
	Türkmen Türkçesi	ma/me
	Türkiye Türkçesi	ma/me

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Karahanlı, Harezm, Kıpçak, Eski Oğuz ve çağdaş Türk lehçelerinden Özbek, Kırım Tatar, Kumuk, Gagavuz, Azerbaycan, Türkmen, Türkiye Türkçelerinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır. Harezm, Kırım Tatar, Kumuk Türkçelerinde ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklere kullanımı tanımlanamadığından ünsüz uyumu durumu hakkında bir tespit yapılamamaktadır.

2.4.1.2.2. -mAk/-BAk

İşlev ve Kökeni

Fiil köklerinden fiil isimleri türetir. Ekin kökeni hakkında bakınız -mAk.

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görümü

Krh. -mağ/-mek

ayıtmak: söylemek, küdermek: korumak (KTG, 1163).

Kıp. -mağ/-mağ/-meğ/-mek

açmak: açmak, bolmağ: olmak, etmağ: etmek, kesmeğ; kesmek, tırgizmek: dirilmek açmak: açmak, ketmek: gitmek (KHKD, 328, KTG2, 153-154-381-382).

Çağ. -mağ/-mek

almak: almak, aytmak: söylemek, öçeşmek: düşmanlık etmek, kèzmek: gezmek, yètmek: varmak (ÇT, 130-175).

EOT -mağ/-mek

gülmek: gülmek, virmek: vermek, benzeşmek: benzemek (TTLKEAT, 192).

Güneydoğu Grubu

Özb. -mâğ

âlmâğ: almak, bermâğ: vermek (ÖTG, 71: ÖTGMS, 37).

Y. Uyg. -mağ/-mek

yazmak: yazmak, köçmek: göçmek, başlatmak: başlatmak, açmak: açmak, oyğanmak: uyanmak, içmek: içmek, (YUTG, 47-78).

Kuzeybatı Grubu

Kır. Tat. -mağ

barmak: varmak (KTTG, 185).

Kmk. -mağ/-mek

acıkmak: acıkmak, minmek: binmek, süymek: sevmek, yapmak: yapmak (TLG, 1010).

Güneybatı Grubu

Gag. -mağ/-mek

soyunmak odası, susmak türküsü, yaratmak örnekleri, erleşmek sistemasını, vazgeçsin o gezmekten (GTG, 287-288) .

Az. -mağ/-mek

yatmağı: yatışı, cavab vèrmek: cevap vermek, evlenmekle: evlenmekle, görmek: görmek (AzTG, 341-342).

Trkm. -mağ/-mek

datmak, doymak, düşmek, äwmek, göçmek, öçürmek (TTG, 425-426).

TT -mağ/-mek

açmak, bakmak, danışmak, geçinmek, istetmek, kalmak (TTGŞB, 162).

Tablo 235 -mAk/-BAk İsim-Fiil Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-mAķ
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	maķ/mek
	Harezmi Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	maķ/maķ/meķ/meķ
	Çağatay Türkçesi	maķ/mek
	Eski Oğuz Türkçesi	maķ/mek
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	mâķ
	Yeni Uygur Türkçesi	maķ/mek
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	maķ
	Kumuk Türkçesi	maķ/mek
	Başkurt Türkçesi	-
	Nogay Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	maķ/mek
	Azerbaycan Türkçesi	maķ/mek
	Türkmen Türkçesi	maķ/mek
	Türkiye Türkçesi	maķ/mek

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Karahanlı, Kıpçak, Çağatay, Eski Oğuz ve çağdaş Türk lehçelerinden Özbek, Yeni Uygur, Kırım Tatar, Kumuk, Gagavuz, Azerbaycan, Türkmen, Türkiye Türkçelerinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır. Özbek ve Kırım Tatar Türkçelerinde ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklere kullanımı tanıklanamadığından ünsüz uyumu durumu hakkında bir tespit yapılamamaktadır.

2.4.1.2.3. -mAklık

İşlev ve Kökeni

Gül Keskin (2020: 205), -mAklık ~ -mAklık eklerinin, -mAk isim -fiil eki ile +lık ~ +lık isimden isim yapma ekinin birleşmesiyle oluştuğunu söylemiştir.

Ekin Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görümü

EOT -maķlık/-meklik

gelmeklik: gelmeklik, varmaķlık: varmaķlık (TTLKEAT, 192).

Güneybatı Grubu

Trkm. -maķlık/-meklik

doğmaķlık, önmeklik, sağınmaķlık, turmaķlık (TTG, 427-428).

Tablo 236 -mAkllık İsim-Fiil Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-mAkllık
Tarihi Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezmi Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	maqlık/meklik
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi Yeni Uygur Türkçesi	- -
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi Hakas Türkçesi Tuva Türkçesi	- - -
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi Kırgız Türkçesi Karakalpak Türkçesi Karaçay-Balkar Türkçesi Tatar Türkçesi Kırım Tatar Türkçesi Kumuk Türkçesi Başkurt Türkçesi Nogay Türkçesi	- - - - - - - - -
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi Azerbaycan Türkçesi Türkmen Türkçesi Türkiye Türkçesi	- - maqlık/meklik -

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Türk dilinin tarihi dönemlerinden Eski Oğuz ve çağdaş Türk lehçelerinden Türkmen Türkçelerinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır.

2.4.1.2.4. -mAzllık

İşlev ve Kökeni

Zeynep Korkmaz (2009: 99), -mAz sıfat-fiil eki ile +llık, +lUk isimden isim yapma ekiyle genişletilmesiyle oluştuğunu söyleyerek bu ekin olumsuzluk ifade eden soyut isimler türettiğini ifade etmiştir.

Rıdvan Öztürk (2007: 337), Özbek Türkçesinde -mäs ekinin +lık isimden isim yapım ekiyle genişlemiş olduğunu ifade etmiştir.

Mustafa Volkan Coşkun (2014: 71) ise sıfat türeten -mäs ekinin +llık isimden isim yapım eki ile birleşerek isimler türettiğini söylemiştir.

Ekin Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görümü

Güneybatı Grubu

Trkm. -mazlık/-mezlik

datmazlık, düşmezlik, galmazlık, göçmezlik (TTG, 428-429).

Tablo 237 -mAzllık İsim-Fiil Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-mAzllık
Tarihi Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezm Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	-
	Yeni Uygur Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
	Nogay Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	mazlık/mezlik
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Çağdaş Türk lehçelerinden Türkmen Türkçesinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır.

2.4.1.2.5. -mAs/-BAs

İşlev ve Kökeni

Tuva Türkçesinde isim-fiil işlevinde kullanılan bu ekin kökeni için bk. sıfat-fiil -mAz eki.

Ekin Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görümü

Kuzeydoğu Grubu

Tuv. -baz/-mas/-mes/-pes/-pez

oğunmas dees: kaybetmemek için, ejeletpes dees: işgal ettirmemek için, ederişpezin: arkadaşlık kurmaması için, bolbazın: sahip olunmaması (Tuv.TG, 236).

Tablo 238 -mAs/-Bas İsim-Fiil Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-mAs/-BAS
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezmi Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi Yeni Uygur Türkçesi	- -
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi Hakas Türkçesi Tuva Türkçesi	- - baz/mas/mes/pes/pez
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
	Nogay Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi Azerbaycan Türkçesi Türkmen Türkçesi Türkiye Türkçesi	- - - -

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Çağdaş Türk lehçelerinden Tuva Türkçesinde ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılan bu ek ünsüz uyumuna uydurularak kullanılmıştır.

2.4.1.2.6. -mAs̱A

İşlev ve Kökeni

İsim-fiil ekinin olumsuz şekillerini oluşturur. Bu ekin geniş zaman olumsuzluk -mAz eki üzerine yönelme hâli eki +kA getirilerek yapılmış ve birleşik bir ek olmadığı düşünülmektedir. Başkurt Türkçesinde fiil köklerine gelerek -İrgA ekinin olumsuz şekillerini yapıyor olması bu görüşü destekler niteliktedir (Yazıcı Ersoy, 2018: 346).

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görümü

Kuzeybatı Grubu

Krç-Blk. -maẕa/-mezge

aytmaẕan: söylememek, barmaẕa: gitmemek, kelmezge: gelmemek (TLG, 956).

Tat. -maska/-meske

kızgānmaska: esirgememeye, kimsitmeske kirek: küçümsememek gerek (TRG, 757).

Bşk. -maş̱ka/-meş̱ke

kürmeş̱ke: görmemek, yazmaş̱ka: yazmamak, eytmeş̱ke: söylememek (BTG, 346).

Tablo 239 -mAsKA İsim-Fiil Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-mAsKA
Tarihi Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezmi Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi Yeni Uygur Türkçesi	- -
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi Hakas Türkçesi Tuva Türkçesi	- - -
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	mazğa/mezge
	Tatar Türkçesi	maşka/meske
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	maşka/meske
	Nogay Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi Azerbaycan Türkçesi Türkmen Türkçesi Türkiye Türkçesi	- - - -

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Çağdaş Türk lehçelerinden Tatar, Başkurt ve Karaçay-Balkar Türkçelerinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır.

2.4.1.2.7. -peyn (mayın)

İşlev ve Kökeni

Ekin kökeni ile -mAyIn/-mADIn/-MAy ekine bakınız.

Ekin Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görümü

Kuzeydoğu Grubu

Tuv. -peyn

çedişpeyn tutarı: yetişmemesi, üspeyn çoruuru ol: kopmaması (Tuv.TG, 237).

Tablo 240 -peyn İsim-Fiil Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-peyn
Tarihi Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezmi Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	-
	Yeni Uygur Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	peyn
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
	Nogay Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Çağdaş Türk lehçelerinden Tuva Türkçesinde ötümsüz biçimiyle kullanılan ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumuna uyarken ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumunu bozmaktadır.

2.4.2. Sıfat-fiil Eklerinde Ünsüz Uyumu

2.4.2.1. Damak Ünsüzleri

2.4.2.1.1. -GXdAk/-GAlAk

İşlev ve Kökeni

Gerçekleşmesi beklenen bir hareketi anlatır. Ekin kökeni için bakınız gelecek zaman eki -GAdAk/-GAlAk.

Ekin Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Güneydoğu Grubu

Özb. -kalâk

tutkalâk: sara hastalığı, tutkanâk: sara hastalığı (ÖTG, 70).

Y. Uyg. -güdek/-küdek

yakküdek: çıkacak, kanaetlengüdek: kaanat edeceği kadar (YUTG, 109-110).

Kuzeydoğu Grubu

Alt. -ğolok/-karak/-kölök

öçkölök ot: sönmek üzere olan ateş, bışkalak cilek: olgunlaşmamış çilek, oyongolok: uyanmak üzere (ATG, 225).

Hks. -ğadak/-gedek/-kedek/-ğalah/-gelek

kilgelek: henüz gelmemiş, parğalah: gitmek üzere, parğadağ: gidecek, kelgedek: gelecek, ügretkedek: öğretecek (HTG, 82).

Kuzeybatı Grubu

Kırg. -ğolok/-karak/-kölök

toñgolok: donmuş, şaşkalak: fazla acele eden, küykölök: çabuk kızan (KTG, 139).

Kkp. -ğalak/-gelek/-karak

küygelek: öfkeli, saskalak: yolunu kaybetmek, tayğalak: kaygan, uşkalak: hoppa (KkpTG, 117).

Tat. -ğalak/-karak/-ğanak/-kanak

açkalak: uçar sincap, çumğalak: dalgıç kuşu, tayğalak: ince buz; sırğanak: yalancı iğne, katkanak: kuru balçıklı (TRG, 73).

Kır. Tat. -ğalak/-gelek

tayğalak: kaygan, bezgelek: bezdirici (KTTG, 175).

Tablo 241 -GAIAk/-GAdAg/-GUdUk Sıfat-Fiil Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-GAIAk
Tarihi Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezmi Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi Yeni Uygur Türkçesi	kalak/kanak güdek/kudek
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	ğolok/karak/kölök
	Hakas Türkçesi	ğalah/gelek/gadak/gedek/kedek
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	ğolok/karak/kölök
	Karakalpak Türkçesi	kalak/ğalah/gelek
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	kalak/ğalah/ğanak/kanak
	Kırım Tatar Türkçesi	ğalah/gelek
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
	Nogay Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Çağdaş Türk lehçelerinden Özbek Türkçesinde ötümsüz biçimiyle kullanılan ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumuna uyarken ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumunu bozmaktadır.

Çağdaş Türk lehçelerinden Kırım Tatar Türkçesinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır.

Çağdaş Türk lehçelerinden Yeni Uygur, Altay, Hakas, Kırgız, Karakalpak, Tatar Türkçelerinde ek ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılmıştır. Kırgız Türkçesinde iki şekilli kullanılmasına rağmen ünsüz uyumuna uydurulmadan kullanıldığı görülürken; Yeni Uygur, Altay, Hakas, Karakalpak, Tatar Türkçesinde ünsüz uyumuna uydurularak kullanılmıştır.

2.4.2.1.2. -GAn

İşlev ve Kökeni

Choi (2010: 249), W. Bang ve Ramstedt'in görüşlerini aktarmıştır. Bang'a göre ek, fiilden isim yapma -(I)g eki ve -An unsurunun birleşmesiyle oluşmuştur. Ramstedt ise eki -ga- ve geçmiş zaman partisibi -n olarak ifade etmiştir.

Serebrennikov ve Gadjeva (2011: 192-193) -gAn ekinin -k ve -an olmak üzere iki ekten oluştuğunu söylemiştir.

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Uyg. -ğan

çağğan: saldıran (EUTD, 76).

Krh. -ğan

abitğan: gizlenen, başğan: basan, karışğan: karışan, baturğan: batıran (KTG, 166).

Hrz. -ğan/-қан

kılğan: kılan, atğan: atan, yolukқан: fala bakan (KHKD, 206).

Kıp. -ğan/-gen/-қан/-ken

açğan~açқан: açan, alğan: alan, atğan: atan, baққан: bakan, batқан: batan, bişürgen: pişiren, yetken: ulaşan, işitken: işiten (KTG2, 354-355; KTG1, 142).

Çağ. -ğan/-gen/-қан/-ken

aytılğan: söylenen, aytқан: söylenen, bitilgen: yazılan, kèçken: giren (ÇT, 177).

Güneydoğu Grubu

Özb. -ğan/-gen/-қан/-ken

köringen: görünen, çökken: çöken, âққан: akan, ketkan: çıkan, hâzirlanişқан: hazırlanan, yâtğan: yatan (ÖTG, 168; ÖTGMS, 102).

Y. Uyg. -ğan/-gen/-қан

kelgen: gelen, ketivatқан: gitmekte olan, kılğanlardin: edenlerden (YUTG, 108-110).

Kuzeydoğu Grubu

Alt. -ğan/-қан/-көн

öskön ceri: büyüdüğü yer, kojo oturğan: birlikte oturan, aytқанымда: söylediğimde, ötkön kiyninde: geçtikten sonra (ATG, 217).

Hks. -ğan/-gen

parğan: gitmiş, sağınğan: düşünülmüş, pirgen: verilmiş (HTG, 81).

Tuv. -ğan/-gen/-қан/-ken

tuvılğan köjedee: bulunan yazılı taşta, turaskaatқан biçe bijiktiñ: adanmış küçük yazıtın, çitken höy medeeler: kaybolmuş pek çok bilgi, kelgen aalçıları: gelen misafirler (Tuv.TG, 239).

Kuzeybatı Grubu

Kzk. -gen/-қан/-ken

ölgen: ölen, jetken: ulaşılan, japқан: kapatılan, kütken: bekleyen (ÇKTG, 122; KTG: 378)

Kırg. -ğan/-gön/-қан

körgön: gören, çıkқанın: çıktığını, aytқандı: söylediğimizi, alğan üyüñ: aldığın ev (KTG, 291; KT, 81).

Kkp. -ğan/-қан/-ken

ötken son: geçtikten sonra, bolğan hediyseni: biten hadiseyi, işken yemek: yediğim yemek (KkpTG, 218).

Krç-Blk²⁶. -ğan/-gen/-гал/-һан

kırılğan: mahvolan, katışhan: karışan, süyünülgen: sevilen, bitgen: biten, aytғallay: söylediği gibi, çıkғанlarını: çıktıkları, cuvuқlaşғallay: yaklaştığında (KMTG, 62).

Tat. -ğan/-қан/-ken

uқılğan: okunmuş, қайтқан: dönmüş, İçken: içilmiş, tuvgan: doğmuş, yazılğan: yazılmış (TLG, 757; ÇTYD-3, 58).

Kır. Tat. -gen/-қан

bal tutқан parmak: bal tutan parmak, ürgen it: uluyan it, sevgen yerem: sevdiğim yarım, қорққан halk: korkan halk (KTTG, 401).

Kmk. -ğan

yazğanıñ қайда: yazdığın nerede, şafak atғandoқ: şafak söker sokmez (TLG, 1038).

Bşk. -ğan/-gen

kılgen қунақ: misafir, қайтқан кіші: dönen kişi, бүтген İş: biten iş, yuғalğan айыw: kaybolan ayı (BTG, 348).

Nog. -ğan/-gen/-қан/-ken

yasalğan қамышлар: yapılmış kamçılar, түsken şaş: düşen saç, көрген yerinde: gördükleri yer, шыққан ағылсır: çıkan beyazımsı (NogTG, 203).

²⁶ Karaçay-Balkar Türkçesinde bu ekin "-қан/-han" şekilleri de bulunmaktadır. Aynı zamanda üçüncü çokluk veya çokluk ekinden önce geldiğinde ünsüz benzeşmesi sonucu "-ğAl" şekilleri de görülmektedir.

Güneybatı Grubu

TT -gan/-gen/-kan

çalışkan, doğurgan, çekingen, kapılğan, sırtıkan (TTGŞB, 344-345).

Tablo 242 -GAn Sıfat-Fiil Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-GAn
Tarihi Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	ğan
	Karahanlı Türkçesi	ğan
	Harezm Türkçesi	ğan/kan
	Kıpçak Türkçesi	ğan/gen/kan/ken
	Çağatay Türkçesi	ğan/gen/kan/ken
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	ğan/gen/kan/ken
	Yeni Uygur Türkçesi	ğan/gen/kan
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	ğan/kan/kön
	Hakas Türkçesi	ğan/gen
	Tuva Türkçesi	ğan/gen/kan/ken
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	gen/kan/ken
	Kırgız Türkçesi	ğan/gön/kan
	Karakalpak Türkçesi	ğan/kan/ken
	Karaçay-Balkar Türkçesi	ğan/gen/ğal/ğan
	Tatar Türkçesi	ğan/kan/ken
	Kırım Tatar Türkçesi	gen/kan
	Kumuk Türkçesi	ğan
	Başkurt Türkçesi	ğan/gen
	Nogay Türkçesi	ğan/gen/kan/ken
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	gan/gen/kan

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Türk dilinin tarihi dönemlerinden Uygur, Karahanlı ve çağdaş Türk lehçelerinden Hakas, Kumuk, Başkurt Türkçelerinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır. Hakas Türkçesinde ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklere kullanımı tanıklanamadığından ünsüz uyumu durumu hakkında bir tespit yapılamamaktadır.

Türk dilinin tarihi dönemlerinden Harezm, Kıpçak, Çağatay ve çağdaş Türk lehçelerinden Özbek, Yeni Uygur, Altay, Tuva, Kazak, Kırgız, Karakalpak, Karaçay-Balkar, Tatar, Kırım Tatar, Nogay, Türkiye Türkçelerinde ek ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılmıştır. Harezm, Kıpçak, Özbek ve Karaçay-Balkar Türkçelerinde iki şekilli kullanılmasına rağmen ünsüz uyumuna uydurulmadan kullanıldığı görülürken; Çağatay, Yeni Uygur, Altay, Tuva, Kazak, Kırgız, Karakalpak, Tatar, Kırım Tatar, Türkiye Türkçesinde ünsüz uyumuna uydurularak kullanılmıştır.

2.4.2.1.3. -GAndAy/-GAndIly

İşlev ve Kökeni

Benzerlik ifade eden sıfat-fiiller oluşturur. Ek, fiilden isim yapan -GAn eki ile isimden isim yapan +Day/+Iay ekinin birleşmesiyle oluşmuştur. Eki oluşturan unsurların etimolojisi için bakınız -GAn ve +DAY/+Iay ekleri.

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kuzeydoğu Grubu

Alt. -ğandı/-kandı/-kendiy

tüşkendi: düşmüşcesine, bışkandı: yanmış gibi, kalğandı: başkalaşmış gibi (ATG, 219).

Kuzeybatı Grubu

Kkp. -ğanday/-kantay

alğanday: alacak, korkkanday: korkar gibi, kiyatırğanday: geliyormuş gibi (KkpTG, 221).

Kmk. -gendey

tökgendey: dökülmüş gibi (TLG, 1039).

Tablo 243 -GAndAy/-GAndIy Sıfat-Fiil Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-GAndAy
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezm Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	-
	Yeni Uygur Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	ğandı/kanı/kendiy
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	ğanday/kantay
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	gendey
	Başkurt Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Nogay Türkçesi	-
	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Çağdaş Türk lehçelerinden Altay ve Karakalpak Türkçesinde ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılan bu ek ünsüz uyumuna uydurularak kullanılmıştır.

Çağdaş Türk lehçelerinden Kumuk Türkçesinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır.

2.4.2.1.4. -GU

İşlev ve Kökeni

Gelecek zaman anlamı veren -GU eki ile ilgili olarak Ramsted, bu ekin Altayca -ku>-kuy ekleriyle bağlantılı olabileceğini ifade ederken, Räsänen ekin Moğolca -hu eki ile bağlantılı olabileceğini açıklamıştır (Bayraktar, 2000: 67).

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Uyg. -ğu

özgu yol: kurtuluşa giden yol, bıçgu: bıçak, közüngü: ayna (EUTD, 76; EUTG, 118).

Krh. -gü

kitgü: gidecek, körüngü: görülecek (KTG, 168).

Hrz. -ğu/-gü/-ku

açgu: açacak, kılgu: kılacak, kaytgu: dönecek, küygü: bekleyecek, turuqqu: duraklayacak (KHKD, 206).

Kıp. -ğu/-gü

bıçgu: biçilecek, içgu: içilecek, körgü: görülecek, yetgu kadarınça: yettiği kadarıyla (KTG2, 358-359).

Çağ. -ğu/-gü/-ku/-kü

çıkku deg: çıkacak gibi, êtkü deg: edecek gibi, öltürgü deg: öldürecek gibi, kalgu: kalacak (ÇT, 178).

Güneydoğu Grubu

Y. Uyg. -ğu/-ku

eytilgu: söylenecek, mahtaşku: övgü (YUTG, 109-110).

Kuzeydoğu Grubu

Tuv. -ğı/-ki

çağğı deg ças: yağacak yağmur, deñnepki deg çüve: eşi benzeri bulunmayan (Tuv.TG, 251).

Tablo 244 -GU Sıfat-Fiil Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-GU
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	ğu/gü
	Karahanlı Türkçesi	gü
	Harezmi Türkçesi	ğu/gü/ku
	Kıpçak Türkçesi	ğu/gü
	Çağatay Türkçesi	ğu/gü/ku/kü
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	-
	Yeni Uygur Türkçesi	ğu/ku
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	ğu/ki
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
	Nogay Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Tarihî Türk lehçelerinden Uygur, Karahanlı ve Kıpçak Türkçelerinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır.

Tarihî Türk lehçelerinden Harezmi, Çağatay ve çağdaş Türk lehçelerinden Yeni Uygur, Tuva Türkçelerinde ek ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılmıştır. Harezmi Türkçesinde iki şekilli kullanılmasına rağmen ünsüz uyumuna uydurulmadan kullanıldığı görülürken; Çağatay, Yeni Uygur ve Tuva Türkçesinde ünsüz uyumuna uydurularak kullanılmıştır.

2.4.2.1.5. -GUÇI

İşlev ve Kökeni

Gelecek zaman ifade eden sıfat-fiil ekler oluşturmaktadır. Ek, genel kabul olarak -GUÇI ekinin isim-fiil -GU ve +ÇI yapım ekinin birleşmesiyle meydana gelmiştir (Gemalmaz, 1990: 27; Korkmaz, 2009: 963). Eraslan (1980: 39) ise bu ekin -GU sıfat-fiil eki ile +ÇI isimden isim yapım ekinin birleşmesiyle oluştuğunu ifade etmiştir.

Ekin -ğu sıfat-fiil ekinin üçüncü tekil şahıs ekinin birleşmesiyle oluşmuştur şekilleri de bulunmaktadır (Öztürk, 2020; 110)

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kök. -güçi

barç étgüçi: türbe ustası (KEYD, 62).

Uyg. -güçi

tökgüçi: dökücü (EUTD, 76).

Krh. -guç/-güçi

barguçi: varan, basguçi: basan, keçguçi: geçen (KTG, 169).

Kıp. -guç/-güçi/-ğıç/-giçi/-kuç

dost tutguçi: dost edinen, hoş körgüçi: hoş gören, tutkuçi: tutucu, sövündürgiçi: sevindirici, şükr kılğıçi: şükreden (KTG2, 357).

Çağ. -guç/-güçi/-küçi

etküçi: eden, salgüçi: yakan, körgüçi: gören (ÇT, 178).

Güneydoğu Grubu

Özb. -guçi/-kuçi/-küçi/-gusi

etküçi: eden, topşırkuçi: teslim eden, turguçi: bakan, bolgusi: olacak (ÖTGMS, 102-103; ÖTG, 168).

Y. Uyg. -güçi/-güsi/-küsi

söyguçi: sevdiğin, kalgüsi: gelecek, yetküsi: ulaşılabacak (YUTG, 110).

Tablo 245 -GUÇI Sıfat-Fiil Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-GUÇI
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	güçi
	Uygur Türkçesi	güçi
	Karahanlı Türkçesi	guç/güçi
	Harezmi Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	guç/güçi/ğıç/giçi/kuç
	Çağatay Türkçesi	guç/güçi/küçi
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	guç/kuçi/küçi/gusi
	Yeni Uygur Türkçesi	güçi/güsi/küsi
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
	Nogay Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Köktürk, Uygur ve Karahanlı Türkçelerinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır.

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Kıpçak, Çağatay ve çağdaş Türk lehçelerinden Özbek, Yeni Uygur Türkçelerinde ek ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılmıştır. Kıpçak ve Özbek Türkçelerinde iki şekilli kullanılmasına rağmen ünsüz uyumuna uydurulmadan kullanıldığı görülürken; Çağatay ve Yeni Uygur Türkçelerinde ünsüz uyumuna uydurularak kullanılmıştır.

2.4.2.1.6. -GXdAy

İşlev ve Kökeni

İmkân, tahmin, gelecekte gerçekleşebilirlik anlamlarını gelen sıfat-fiiller meydana getirir. Ekin kökeni için bakınız -GAndAy.

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kuzeydoğu Grubu

Alt. -ğadıy/-gediy/-kadıy/-kedi

tudunğadıy: tutabilecek olanları, kiji kirgediy üy: insan girecek ev, çıdaşkadıy: yetecek kadar, etkedi: hareket edecek (ATG, 224).

Kuzeybatı Grubu

Kırg. -ğuday/-gödöy

cürgödöy: gidecek, turğuday: götürececek (KTG, 296).

Tablo 246 -GAdIy/-GUdUy Sıfat-Fiil Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-GXdAy
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezm Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	-
	Yeni Uygur Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	ğadıy/gediy/ğadıy/kediy
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	ğuday/gödöy
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
	Nogay Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Çağdaş Türk lehçelerinden Altay Türkçesinde ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılan bu ek ünsüz uyumuna uydurularak kullanılmıştır.

Çağdaş Türk lehçelerinden Kırgız Türkçesinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır. Bu ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklere kullanımı tanımlanamadığından ünsüz uyumu durumu hakkında bir tespit yapılamamaktadır.

2.4.2.1.7. -GXs

İşlev ve Kökeni

Ekin kökeni hakkında fiilden isim yapım eki -GXs/-GXsXz ekine bakınız.

Ekin Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kuzeybatı Grubu

Kırg. -ğıs/-ğus

tabılığıs kişi: bulunmayacak kişi, unutulğıs dos: unutulmayacak dost (KTG, 296).

Tablo 247 -GXs Sıfat-Fiil Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-GXs
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezm Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	-
	Yeni Uygur Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	ğıs/ğus
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
	Nogay Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Çağdaş Türk lehçelerinden Kırgız Türkçesinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır. Bu ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklere kullanımı tanıklanamadığından ünsüz uyumu durumu hakkında bir tespit yapılamamaktadır.

2.4.2.2. Dış Ünsüzleri

2.4.2.2.1. -cañ

İşlev ve Kökeni

Ekin kökeni hakkında bakınız fiilden isim yapan -CAñ.

Ekin Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kuzeydoğu Grubu

Hks. -cañ

toğıncañ oollar: çalışır oğullar, körceñ: görececek olan (HTG, 83; ÇTYD-4, 144).

Tablo 248 -cañ Sıfat-Fiil Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-Cañ
Tarihi Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezmi Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	-
	Yeni Uygur Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	cañ
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
	Nogay Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Çağdaş Türk lehçelerinden Hakas Türkçesinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır. Bu ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklere kullanımı tanıklanamadığından ünsüz uyumu durumu hakkında bir tespit yapılamamaktadır.

2.4.2.2.2. -çAthAn

İşlev ve Kökeni

Gelecek zaman anlamı taşıyan sıfat-fiiller türetir. Ekin kökeni hakkında bir bilgiye ulaşılamamıştır.

Ekin Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kuzeydoğu Grubu

Hks. -çathān/-çetken

palıhtapçathān: balık avlayan, ügrençetken: öğrenen, Hakastapçathān: Hakasça konuşan, hıgırçathān: okuyan (HTG, 82; ÇTYD-4, 144).

Tablo 249 -çAtKAn Sıfat-Fiil Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-çAthAn
Tarihi Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezm Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	-
	Yeni Uygur Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	çathān/çetken
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Çağdaş Türk lehçelerinden Hakas Türkçesinde ötümsüz biçimiyle kullanılan ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumuna uyarken ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumunu bozmaktadır.

2.4.2.2.3. -DAçI

İşlev ve Kökeni

Gabain (2007: 82), bu ekin kitabelere özgü olduğunu ve ekin bütün işlevleriyle gelecek zaman anlatan bir isim-fiil eki olduğunu söylemiştir. Eraslan (2012: 369) ise ekin sıfat-fiil eki olan -DAçI'nın Eski Türkçede zaman eki olarak kullanıldığını aktara daha Türkçenin daha sonraki dönemlerinde kullanımının azaldığı bilgisini vermiştir. Menges (1968: 131) -DAçI ekinin fiilden isim yapım eki -DA ve fiil yapım eki -çI'nın birleşmesiyle oluştuğunu ifade etmektedir.

Kemal Eraslan'ın (2012: 369), aktardığı bilgiye göre W. Bang ekin oluşumunu iki farklı biçimde tanımlamaktadır. İlk olarak eyin yapısının -da -çı şeklinde olduğudur. Bang'a göre -DA eki fiilden isim yapma, +çI eki de isimden isim yapma ekidir. İkinci olarak ekin at- fiili üzerine -a zarf-fiil eki ve +çI isim-fiil eki olarak açıklamaktadır.

G. J. Ramstedt ekin fiilden isim yapma eki -tA ve isimden isim yapma eki +çI'nın birleşmesiyle oluştuğunu belirtmiştir (Eraslan, 2012: 369). Ramstedt, Korecenin mastar eki -ta'yı Tunguzca mastar eki -DA ile aynı olduğunu düşünmekte ve bu ekin Türkçede -DAçI eki ile ortaya çıktığını söylemektedir (Choi, 2010: 184).

C. Brockelman (1954: 261), ekin kökenini açıklarken Bang'ın ikinci açıklaması olan at-fiilinden geldiği görüşünü ifade etmiştir.

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kök. -teçi

ölteçi: ölecek (KEYD, 64).

Uyg. -daçı/-teçi

bilteçi: bilici, olturdaçı: oturan, şeşteçi: çözücü, kelteçi: gelecek (EUTG, 117; EUTD, 75).

Krh. -daçı/-deçi/-taçı

bildeçi: bilen, kıldaçı: yapan, tuttaçı: tutan, yaruttaçı: parlatan (KTG, 170).

Hrz. -daçı/-deçi

keldeçi: gelen, kıldaçı: kılan (KHKD, 205).

Kıp. -daçı/-deçi/-taçı/-teçi

tuvutdaçı: dağıracak, keldeçi: gelecek, yarattaçı: yaratıcı, töretteçi: yaratıcı (KTG2, 352, KTG1, 141).

EOT -deçi

geldeçi: gelecek, öldeçi: ölecek, keldeçi: gelecek (TTLKEAT, 195).

Kuzeydoğu Grubu

Alt. -daçı

aldaçı: ölüm ruhu (ATG, 87).

Kuzeybatı Grubu

Tat. -daç/-dats

budaç: bulan, buldats: bulan (Alkaya, 2014: 39-41).

Güneybatı Grubu

Trkm. -dajı

aldajı: huzursuz edici, çıkdajı: masraf (TTG, 108-109).

Tablo 250 -DAÇI Sıfat-Fiil Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-DAÇI
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	teçi
	Uygur Türkçesi	daçı/teçi
	Karahanlı Türkçesi	daçı/deçi/taçı
	Harezm Türkçesi	daçı/deçi
	Kıpçak Türkçesi	daçı/deçi/taçı/teçi
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	daçı/deçi
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	-
	Yeni Uygur Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	daçı
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	daç/dats
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
	Nogay Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	dajı
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Köktürk Türkçesinde ötümsüz biçimiyle kullanılan ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumuna uyarken ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumunu bozmaktadır.

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Harezm, Eski Oğuz ve çağdaş Türk lehçelerinden Altay, Tatar, Türkmen Türkçelerinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır. Harezm, Eski Oğuz, Altay Türkçelerinde ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklere kullanımı tanımlanamadığından ünsüz uyumu durumu hakkında bir tespit yapılamamaktadır.

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Uygur, Karahanlı ve Kıpçak Türkçelerinde ek ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılmıştır. Uygur ve Kıpçak Türkçelerinde iki şekilli kullanılmasına rağmen ünsüz uyumuna uydurulmadan kullanıldığı görülürken; Karahanlı Türkçesinde ünsüz uyumuna uydurularak kullanılmıştır.

2.4.2.2.4. -dX

İşlev ve Kökeni

Bayraktar (2000: 61-62), bu ekin edilgen fiiller üzerine gelerek isimden fiil eki görevinde kullanılan sözcükler türettiğini ve ekin sıfat-fiil eki olma durumunun şüpheli olduğunu ifade etmiştir. Eraslan'ın görüşlerine de yer veren Bayraktar, ek ile türetilen sözcüklerin kalıcı isimler oluşturduğunu aktarmıştır.

Ekin Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Krh. -dı/-di

akındı: akan, öğdi: övülmüş, ödründi: seçilmiş (KTG, 164).

Güneybatı Grubu

Gag. -dü

gündöndü (GTG, 281).

Tablo 251 -dX Sıfat-Fiil Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-dI
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	dı/di
	Harezmi Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	-
	Yeni Uygur Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	dü
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Tarihî Türk lehçelerinden Karahanlı ve çağdaş Türk lehçelerinden Gagavuz Türkçelerinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır. Bu ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklere kullanımı tanıklanamadığından ünsüz uyumu durumu hakkında bir tespit yapılamamaktadır.

2.4.2.2.5. -DXk

İşlev ve Kökeni

C. Brockelman (1954: 261), bu ekin fiilden isim yapma eki -t ile "uk" edatının birleşmesiyle oluştuğunu belirtmiştir.

Ramstedt ve Kotwicz ekin Moğolcada bulunan "dag", Tunguzcadaki yer alan "dig" biçimleriyle bağlantılı olduğunu ifade etmiştir (Räsänen, 1957: 121, 203).

Kuznetsov (1995: 209), eki "tüke-" fiiline dayandırmış ve ekin yapısal gelişimini tüke- > tük > tı şeklinde göstererek tanımlanmıştır. Kuznetsov'a göre görülen geçmiş zaman eki bu ekten gelişmiştir.

M. A. Kazambek bu ekin görülen geçmiş zaman eki -DI ve -KI ekinin birleşmesiyle açıklamaktadır (Borjakow vd., 2000: 394).

W. Bang, -DUK ekini fiil ismi -t eki ve geçmiş zaman çokluk birinci şahıs eki -k/-k'nin birleşmesiyle oluştuğunu söylemektedir. Benzing de Bang gibi bu ekin -d sıfat-fiil eki ile "ok" edatının birleşmesiyle açıklamaktadır (Bayraktar, 2004: 47).

Serebrennikov ve Gadjeva (2011: 102) bu ekin, -t ve -ık eklerinin birleşmesiyle oluştuğunu ifade etmektedir.

Şinasi Tekin (2019: 54), ekin Toharcada kullanılan "mati ok" biçiminden geliştiğini bildirmektedir.

Mehmet Vefa Nalbant (2003: 201), -DUK -DI zaman eki ile "ok" edatının birleşmesiyle oluştuğunu söylemektedir.

Ekin Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kök. -tök

igittök için: beslediği için, bértök için: verdiği için (KEYD, 63).

Uyg. -duk

konduk: yerleşme, umduk: ümit (EUTG, 117).

Hrz. -duk/-tuk/-tük

kılduk: kılan, satğaştuk: sataşan, sorduk: soran, tüştü: düşen (KHKD, 206).

Kıp. -dığ/-dig/-duk/-dük/-tuk/-tuğ/-tüg

aldığım: aldığım, ayıttukı: öylediği, çıktıuğı: çıktığı, eriştügi: ulaştığı, bildügi: bildiği, bırağduğı: bıraktığı (KTG2, 352).

Çağ. -düg

kezdügidür: gezdiği, erdügin bilmedi: olduğunu bilmedi (ÇT, 177).

EOT -düg/-dük

nitdükleri: ne yaptıkları, gitdükleri: gittikleri, çekdügün: çektiğin (TTLKEAT, 195).

Güneydoğu Grubu

Y.Uyg. -duk

kalduk: kalıntı (YUTS, 217).

Kuzeybatı Grubu

Kırg. -dık

kalдық: kalıntı (KTG, 235).

Kzk. -dık

kalдық: kalıntı (KzkTS, 302).

Kkp. -dık

kaldık: kalıntı (KkpTS, 311).

Tat. -dık

kaldık: kalıntı (KKTS, 258).

Kır. Tat. -dık/-dik

kullandığım vakıf yerin: kullandığım vakıf yeri, küldiğime: güldüğüme, bulunduklarını: bulunduklarını (KTTG, 399).

Bşk. -dık

kaldık: fazlalık (BTS, 321).

Güneybatı Grubu**Gag. -dıy/-dük/-tii**

kaldıynız gece: kaldığınız gece, sündük hayvannar: yaramaz hayvanlar, geçtii pazar: geçtiğimiz pazar (GTG, 281).

Az. -dık/-dik

yolladığı uşak: yolladığı çocuk, dediği söz: dediği söz, gördüyü iş: yaptığı iş, gètdiğiniz yol: gittiğiniz yol (AzTG, 342).

Trkm. -dik/-duq

dogduq obam: doğduğum köy, yetdik payı bar: aldığı ibret var, islendik aralıktan: istediği uzaklıktan (TTG, 436).

TT -dik/-tık/-tik/-tük

bildik yüz, çizdiğim resim, yaptığı yemek, sürdüğü araba, söktüğü vida, gittiği il (TTGŞB, 785).

Tablo 252 -DXk Sıfat-Fiil Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-DXk
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	tök
	Uygur Türkçesi	duķ
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezmi Türkçesi	duķ/duğ/tük
	Kıpçak Türkçesi	dığ/dig/duķ/dük/tuķ/tuğ/tüg
	Çağatay Türkçesi	düg
	Eski Oğuz Türkçesi	duğ/duķ
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	-
	Yeni Uygur Türkçesi	duķ
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	dıķ
	Kırgız Türkçesi	dıķ
	Karakalpak Türkçesi	dıķ
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	dıķ
	Kırım Tatar Türkçesi	dıķ/dik
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	dıķ
	Nogay Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	dıy/dük/tii
	Azerbaycan Türkçesi	dıķ/dik
	Türkmen Türkçesi	dik/duķ
	Türkiye Türkçesi	dik/tıķ/tik/tük

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Köktürk Türkçesinde ötümsüz biçimiyle kullanılan ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumuna uyarken ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumunu bozmaktadır.

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Uygur, Çağatay, Eski Oğuz ve çağdaş Türk lehçelerinden Yeni Uygur, Kazak, Kırgız, Karakalpak, Tatar, Kırım Tatar, Başkurt, Azerbaycan, Türkmen Türkçelerinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır. Uygur, Çağatay, Kırgız, Kırım Tatar Türkçelerinde ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklere kullanımı tanıklanamadığından ünsüz uyumu durumu hakkında bir tespit yapılamamaktadır.

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Harezmi, Kıpçak ve çağdaş Türk lehçelerinden Gagavuz, Türkiye Türkçelerinde ek ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılmıştır. Harezmi Türkçesinde iki şekilli kullanılmasına rağmen ünsüz uyumuna uydurulmadan kullanıldığı görülürken; Kıpçak ve Türkiye Türkçelerinde ünsüz uyumuna uydurularak kullanılmışken,

2.4.2.2.6. -sIG

İşlev ve Kökeni

Ramstedt bu sıfat-fiil ekinin -s fiil yapma eki ve -Ik fiilden isim yapma eklerinin birleşmesiyle oluştuğunu belirtmiştir, W. Bang bu ekin -sI, -sU ekinin -g sesiyle genişlemesiyle oluştuğunu ifade etmiştir (Räsänen, 1957: 141).

C. Brockelmann (1954: 136) bu ekin "sığ-: sığmak, uymak" fiilinin ekleşmesiyle ortaya çıktığını belirtmiştir.

Ekin Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kök. -sık

tutsık: kurulacak, ācsık: acıkacağını (KEYD, 62).

Uyg. -sığ

alķansığ: övülesi (EUTD, 76).

Tablo 253 -sık Sıfat-Fiil Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-sık
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	sık
	Uygur Türkçesi	sığ
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezm Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	-
	Yeni Uygur Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
	Nogay Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Köktürk ve Uygur Türkçelerinde ötümsüz biçimiyle kullanılan ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumuna uyarken ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumunu bozmaktadır. Bu ekin ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır.

2.4.2.2.7. -yAn

İşlev ve Kökeni

Ekin kökeni hakkında bir bilgiye ulaşılmıştır.

Ekin Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Günybatı Grubu

Trkm. -yan/-yen

düşyan günün: düşen güneşin, gelyen yeri: gelen yer, çapyan atlar: koşan atlar, iyip-içyenliğine: yiyip içtiğine (TTG, 442-445).

Tablo 254 -yAn Sıfat-Fiil Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-yAn
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezm Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	-
	Yeni Uygur Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
	Nogay Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	yan/yen
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Çağdaş Türk lehçelerinden Türkmen Türkçesinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır.

2.4.2.3. Damak Ünsüzleri

2.4.2.3.1. -mAçI

İşlev ve Kökeni

Ek, olumsuzluk eki -mA ile gelecek zaman kipi -çI'nın birleşmesiyle oluşmuştur.

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kıp. -maçı

bolmaçı söz: olmayacak söz (KTG2, 358).

Tablo 255 -maçı Sıfat-Fiil Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-mAçI
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezm Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	maçı
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	-
	Yeni Uygur Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
	Nogay Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Kıpçak Türkçesinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır. Bu ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklere kullanımı tanıklanamadığından ünsüz uyumu durumu hakkında bir tespit yapılamamaktadır.

2.4.2.3.2. -mAII

İşlev ve Kökeni

Gelecek zaman ifade eden bu sıfat-fiil eki Batı Türkçesinde ortaya çıkmış ve çoğunlukla da Azerbaycan sahasında kullanılmaktadır (Ergin, 2018: 337). Zeynep Korkmaz (2003: 693-694)

ekin kökeninin -mA fiilden isim türetme eki ile -IU (<lg) sıfat fiil ekinin kaynaşmasıyla oluştuğunu belirtmektedir.

Ekin Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Güneybatı Grubu

Az. -malı/-meli

gédilmeli, gezilmeli, bakılmalı yerler: gidilecek, gezilecek, bakılacak yerler, içmeli suyu: içilecek suyu, asfaltlanmalı yer: asfaltlanacak yer (AzTG, 347).

Tablo 256 -mAlI Sıfat-Fiil Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-mAlI
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezmi Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	-
	Yeni Uygur Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
	Nogay Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	malı/meli
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Çağdaş Türk lehçelerinden Azerbaycan Türkçesinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır.

2.4.2.3.3. -mAz/-mAs/-Bas

İşlev ve Kökeni

W. Bang -mAz ekini -mA (olumsuzluk unsuru) ve -z fiilden isim yapma eki olarak ayırmaktadır. Ramstedt ise ekin -m fiilden isim yapma eki, e- olumsuz fiil ve -r geniş zaman ekinin birleşmesiyle açıklamaktadır. Kotwicz ise eki, olumsuzluk eki -mA ve isimden isim yapma eki +sIz'ın birleşmesiyle oluştuğunu ifade etmektedir (Räsänen, 1957: 136).

Kemal Eraslan (1980: 40), Kotwicz'in açıklamasına karşı çıkaraj -mA'nın olumsuzluk eki kabul edilirse +sIz isimden isim yapma ekinin bu ek üzerine getirilemeyeceğini açıklamıştır.

Gabain -mAz ekini, olumsuzluk eki -mA ve -z fiilden isim yapma ekinin birleşmesiyle oluştuğunu açıklamıştır (1988: 78). Muharrem Ergin (2018: 336), Gabain'in ek ile ilgili açıklamasını benimseyerek -ma-, -me- menfi eki ile -z partisip veya isim yapma ekinin birleşmesiyle ortaya çıktığını belirtmiştir.

Petro İ. Kuznetsov (1997: 231) ise -mAz ekinin "bas-: boğmak, yenmek" fiilinden geldiğini düşünmektedir.

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kök. -mez

bilmez biligin: bilinmez bilgi (KEYD, 63).

Uyg. -mez

körmez: görmez (KEUD, 242).

Hrz. -maz/-mez/-mes

aytmaz: konuşmaz, kerekmez: gerekmez, sözleşmes: söylemez (KHKD, 206).

Kıp. -mas/-mes/-mez

körmez köz: görmez göz, körünmeden: görünmeyen, tutmas el: tutmayan el, tükenmes: kükenmez (KTG2, 359).

Çağ. -mas/-mes

körmeske: görmeyene, tapılmas: bulunmaz (ÇT, 179).

EOT -maz/-mez

satılmaz: satılmaz, düşmez: düşmez, görmez: görmez (TTLKEAT, 194).

Güneydoğu Grubu

Özb. -mes

bilinmes: bilinmez, toyilmes: doyulmaz (ÖTG, 169).

Y. Uyg. -mes

ölmes: ölümsüz, pütmes: bitmez, körmes: görmeyen (YUTG, 108).

Kuzeydoğu Grubu

Alt. -bas/-bes/-pes

iştenbes kiji: tembel insan, cedikpes kiji: yetersiz adam, uyalbas bala (ATG, 222).

Tuv. -bas/-mes/-pes

çetpes ajıldın: yetişmeyen tüm çalışmaların, çarılbas kezii: ayrılmaz parçaları, bildinmes bijikterniñ: anlaşılmayan yazıların (Tuv.TG, 250).

Kuzeybatı Grubu

Kzk. -mas/-mes/-pas/-pes

aşılmas: açılmaz, jetpes: yetmez, kaytpas: dönmez, körmes: görmez, bitpes: bitmez (ÇKTG, 123; KTG: 379).

Kırg. -bas/-pös

tabılbas kitep: bulunmaz kitap, ötpös: kör (KTG, 295; KT, 82).

Kkp. -bes/-mas/-pas

tatpas adam: tatmayan adam, körinbes darı: görünmez darağacı, tawsılmas mülük: bitip tükenmez mal (KkpTG, 218).

Bşk. -maş/-meş

tuymaş ezem: duymaz adam, hünmeş dert: sönmez dert, tapmaş yığıt: bulunmayan yiğit (BTG, 350)

Nog. -mas/-mes/-pas

yanmas ot: yanmaz ateş, şıkpas üşin: çıkmamak için, keler kelmes: gelir gelmez, kaçsar kaçpas: kaçır kaçmaz (NogTG, 217-218).

Güneybatı Grubu

Gag. -maz/-mez

annadılmaz güzel duygu, şu doymazı denedim, bir tanınmaz sesleyici, bitmez iş, yaşa susmaz daayınnan (GTG, 281).

Az. -maz/-mez

dayanmaz yükseliş: durmayan yükseliş, anlaşılmaz görünen: anlaşılmaz görünen, aşılmaz dağlar: geçilmez yollar, tükenmez derd: tükenmez dert (AzTG, 358).

Trkm. -mez

kesmez, yetmez, dözmez, öçmez, egsilmez (TTG, 452).

TT -maz/-mez

bitmez tükenmez iş, ahlak bilmez adam, çıkmaz sokak, düşmez kalkmaz Allah (TTGŞB, 352).

Tablo 256 -mAz/-BAz Sıfat-Fiil Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-mAZ/-Bas
Tarihi Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	mez
	Uygur Türkçesi	mez
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezm Türkçesi	mes/maz/mez
	Kıpçak Türkçesi	mas/mes/maz
	Çağatay Türkçesi	mes
	Eski Oğuz Türkçesi	maz/mez
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	mes
	Yeni Uygur Türkçesi	mes
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	bas/bes/pes
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	bas/mes/pes
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	mas/mes/pas/pes
	Kırgız Türkçesi	bas/pös
	Karakalpak Türkçesi	bes/mas/pas
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	mas/meş
	Nogay Türkçesi	mas/mes/pas
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	maz/mez
	Azerbaycan Türkçesi	maz/mez
	Türkmen Türkçesi	mez
	Türkiye Türkçesi	maz/mez

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Türk dilinin tarihi dönemlerinden Köktürk, Uygur, Karahanlı, Harezm, Kıpçak, Çağatay, Eski Oğuz ve çağdaş Türk lehçelerinden Özbek, Yeni Uygur, Başkurt, Gagavuz, Azerbaycan, Türkmen, Türkiye Türkçelerinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır. Köktürk, Uygur, Çağatay, Özbek, Azerbaycan Türkçelerinde ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklere kullanımı tanıklanamadığından ünsüz uyumu durumu hakkında bir tespit yapılamamaktadır.

Çağdaş Türk lehçelerinden Altay, Tuva, Kazak, Kırgız, Karakalpak, Nogay Türkçesinde ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılan bu ek ünsüz uyumuna uydurularak kullanılmıştır.

2.4.2.3.4. -mXş

İşlev ve Kökeni

Geçmiş zaman ifade eden bir sıfat-fiil ekidir. Ekin kökeni ile ilgili olarak bakınız -mXş eki.

Ekin Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kök. -miş/-miş

igidmiş: beslemiş, tegmiş: varma, küñedmiş: carıye olmuş, kuladmış: köle olmuş (OTG, 89; KEYD, 63).

Uyg. -miş/-miş

bışmış: pişmiş, örtmiş: örtülmüş, körmiş: görme (EUTD, 76; EUTG, 366).

Krh. -mış/-mış

bütmiş: bitmiş, kütadmiş: kutlu olmuş, çalmış: kalan (KTG, 164).

Hrz. -mış/-mış

bitmiş: bitmiş, boşanmış: boşanmış, turumış: duraklamış (KHKD, 206).

Kıp. -mış/-mış

asılmış: asılmış, dışmış: dışmış, çalmış: kalmış, çıkmış: ıkmış (KTG2, 360; KTG1, 144).

ağ. -mış/-mış

ılmış: kılmış, tükenmiş: tükenmiş (T, 179).

EOT -mış/-mış/-muş

görmış: görmüş, toğmış: doğmuş, bislenmiş: beslenmiş (TTLKEAT, 195).

Güneydoğru Grubu**Özb. -mış**

ötmış tecribesi: geçmiş tecrübe, orgenmiş yurak: alışmış gönöl (ÖTG, 169; ÖTGMS, 104).

Y. Uyg. -mış

keürmişligini: geçirdiklerini, ötmüş künler: geçmiş günler, öylenmiş yigit: evlenmiş oğlan (YUTG, 107; TYD-2, 131).

Kuzeybatı Grubu**Kırg. -mış/-muş/-müş**

cazmış: alın yazısı, ukmuş: şaşılacak haber, körmüş: yeni şey (KTG, 292; KT, 82).

Tat. -mış/-mış

bulmış ministr: eski bakan, açıklanmış işim: belirlenmiş isim (TLG, 757; TYD-3, 58).

Kır. Tat. -mış/-muş

kemiş kün: mazi (KTTG, 404).

Güneybatı Grubu**Gag. -mış/-mış**

işlenilmış taş: işlenmiş taş, geçmiş gün: mazi, sekretar sordu gelmişe: gelen kişi (GTG, 281).

Az. -mış/-muş

şumlanmış tarla: sürölmüş tarla, külek vurmuş ağac: yel vurmuş ağac, kemiş gün (AzTG, 344; TYD-1, 122).

Trkm. -mış/-mış

sişmiş uruş: sinmiş savaş, yumrulmış dünya: kahrolası dünya, etmişlerim: yaptıklarım, eşitmişimiş: duyduklarım (TTG, 440-441).

TT -mış/-mış

sulanmış toprak, geçmiş yıllar, kokuşmuş dışünceler, kemikleşmiş yüz (TTGşB, 926-927).

Tablo 257 -mXş Sıfat-Fiil Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-mXş
Tarihi Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	mış/miş
	Uygur Türkçesi	mış/miş
	Karahanlı Türkçesi	mış/miş
	Harezm Türkçesi	mış/miş
	Kıpçak Türkçesi	mış/miş
	Çağatay Türkçesi	mış/miş
	Eski Oğuz Türkçesi	mış/miş
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	miş
	Yeni Uygur Türkçesi	miş
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	mış/muş/müş
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	mış/miş
	Kırım Tatar Türkçesi	mış/miş
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
	Nogay Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	mış/miş
	Azerbaycan Türkçesi	muş
	Türkmen Türkçesi	mış/miş
	Türkiye Türkçesi	mış/miş

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Tarihi Türk lehçelerinden Köktürk, Uygur, Karahanlı, Harezm, Kıpçak, Çağatay, Eski Oğuz ve çağdaş Türk lehçelerinden Özbek, Yeni Uygur, Kırgız, Tatar, Kırım Tatar, Gagavuz, Azerbaycan, Türkmen, Türkiye Türkçelerinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır. Köktürk, Çağatay, Eski Oğuz, Tatar Türkçelerinde ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklere kullanımı tanıklanamadığından ünsüz uyumu durumu hakkında bir tespit yapılamamaktadır.

2.4.3. Zarf-fiil Eklerinde Ünsüz Uyumu

2.4.3.1. Damak Ünsüzleri

2.4.3.1.1. -GAÇ

İşlev ve Kökeni

Brockelmann bu ekin -ga eki ile -ça eşitlik hâli ekinin kalıplasmaıyla oluştuğunu söylemektedir (Annanurov, 1974: 179). Nasilov (1974:51) bu ekin -ga-ça, -ge-çe gibi bir yapıdan geliştiğini ifade etmektedir.

Annanurov (1974: 181), bu ekin -ga isim-fiili veya -gan sıfat-fiil eki ile “çak: zaman” sözcüğünün birleşmesiyle olabileceğini ifade eder. Kononov’a göre bu zarf-fiil eki, -ga(n) ve “çak: zaman” sözcüğünden oluştuğunu söylemiştir (Serebrennikov- Hacıyeva, 2011: 297).

Mirzezade (1990: 176), -GAÇ ekinin -çAK ve -İçAK ekiyle eşanlamlı olduğunu söylemektedir.

Gabain, Dzanmovov, Böhtlingk, Krueger, Ubrjatova'ya göre Moğolca -ğat/-get ekinden geldiğini belirtmektedirler (Yüce, 1999:70).

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Hrz. -ğaç/-geç

bolğaç: olduğunda, kopğaç: koptuğunda, olturğaç: oturduğunda, sürtgeç: sürttüğünde (KHKD, 207).

Kıp. -ğaç/-geç/-kaç/-keş

alğaç~alğaş: aldığında, batkaç: battığında, çıkğaç~çıkkaç~çıkkaş: çıktığında, turğaç: tuttuğunda, yetgeç: ulaşınca, yetişkeç: ulaştığında, turğaş: durunca, yetişkeş: yetişince (KTG2, 367; KTG1, 146).

Çağ. -ğaç/-geç/-keç

barğaç: varınca, kirgeç: girince, yetişkeç: yetişince, yetkeç: ulaşınca (ÇT, 182).

Güneydoğu Grubu

Özb. -geç

ketgeç: gidince, bilgeç: öğrenince, kelgeç: gelince (ÖTG, 171; ÖTGMS, 91).

Y. Uyg. -ğaç/-keç

eçilğaç: açılınca, kütkeç: beklerken, alğaç: alıp (YUTG, 112-113).

Kuzeydoğu Grubu

Tuv. -ğaş/-geş/-kaş

döjendirgeş: sarılarak, bayırlaşkaş: vedalaşıp, döğüp alğaş: ilerleyerek, barğaş: varınca (Tuv.TG, 257-258).

Kuzeybatı Grubu

Tat. -ğaç/-geç/-keç

eytkeç: söyleyince, kilgeç: gelince, oçkaş: uçunca, bulğaç: olunca (TLG, 760; ÇTYD-3, 59).

Bşk. -ğas/-ges/-kaş/-kes

alğas: alınca, kürges: görünce, ütkes: geçince, kaytkas: dönünce (BTG, 356).

Tablo 258 -GAç Zarf-Fiil Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-GAç
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezm Türkçesi	ğaç/geç
	Kıpçak Türkçesi	ğaç/geç/kaç/keş
	Çağatay Türkçesi	ğaç/geç/keç
Güneydoğu Grubu	Eski Oğuz Türkçesi	-
	Özbek Türkçesi	geç
Kuzeydoğu Grubu	Yeni Uygur Türkçesi	ğaç/keç
	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	ğaş/geş/kaş
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	ğaç/geç/keç
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	ğas/ges/kaş/kes
Güneybatı Grubu	Nogay Türkçesi	-
	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Hazrezm ve çağdaş Türk lehçelerinden Özbek Türkçelerinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır.

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Kıpçak, Çağatay ve Çağdaş Türk lehçelerinden Yeni Uygur, Tuva, Tatar, Başkurt Türkçelerinde ek ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılmıştır. Kıpçak Türkçesinde iki şekilli kullanılmasına rağmen ünsüz uyumuna uydurulmadan kullanıldığı görülürken; Çağatay, Yeni Uygur, Tuva, Tatar, Başkurt Türkçelerinde ünsüz uyumun uydurularak kullanılmıştır.

2.4.3.1.2. -ğAçkA

İşlev ve Kökeni

-GAç zarf-fiil eki ile +kA yönelme hâli ekinin kaynaşıp birleşmesiyle oluşmuştur.

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Güneydoğu Grubu

Y. Uyg. -ğaçka/-geçke/-kaçka/-keçke

körgeçke: gördüğün için, kalğaçka: gelmişken, ketkeçke: gittiği için, satkaçka: sattığı için (YUTG, 113).

Tablo 259 -GAçKA Zarf-Fiil Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-ğAçKA
Tarihi Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezmi Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Eski Oğuz Türkçesi	-
	Özbek Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Yeni Uygur Türkçesi	ğaçka/geçke/kaçka/keçke
	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
	Nogay Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Çağdaş Türk lehçelerinden Yeni Uygur Türkçesinde ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılan bu ek ünsüz uyumuna uydurularak kullanılmıştır.

2.4.3.1.3. -GAI/-GOII/-GANI

İşlev ve Kökeni

-mek için/-mak için; -meye/-maya anlamlarında zarflar türetir.

W. Bang ekin -gA gelecek zaman eki ve al- fiilinin ı- zarf-fiil eki birleşmesiyle oluştuğunu söylemektedir (Brockelmann, 1954: 249, Korkmaz, 2009: 1009; Choi, 2010: 199).

Ramstedt ve Kononov -GAI ekinin -gA istek eki ile +II isimden isim yapma ekinin birleşmesiyle meydana geldiğini söylemiştir. N. K. Dimitriyev ise bu ekin -gAn ve +II eklerinin birleşmesinden oluştuğunu ifade etmiştir (Alkaya, 2011: 156).

Hatiboğlu (1981: 26) -AI ekini -A- + -II biçiminde oluşmuş bir ek olduğu ifade etmektedir.

Kuznetsov (1997: 222) ekin kökenini kal- fiili ve -ı zarf-fiil ekinin birleşmesine dayandırmaktadır.

Alkaya (2011: 156)'ya göre ekin yapısının -gan ve +I ekleri ile bağlantılı olduğunu belirtmiş ve -gan+I yapısının /n/ ve /l/ seslerinin ünsüz benzeşmesi sonucunda -gannı ve -gallı biçimlerine dönüştüğünü daha sonra bu ikizleşen seslerden biri düşerek -galı ve -ganı biçimlerinin oluştuğunu söylemiştir. Gül Keskin (2020: 293) de ekin -gAn sıfat-fiil ve isimden isim yapan +II ekinin birleşmesiyle oluştuğunu ifade etmiştir.

Ekin Özbek, Yeni Uygur ve Kırgız Türkçelerindeki -geni/-keni/-kanı biçimlerin oluşumu da aydınlatılmış olmaktadır.

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kök. -ğalı

alğalı: almak için, topluğalı: delmek (KEYD, 61).

Uyg. -ğalı/-geli

alğalı: almak üzere, itgeli: yapalı beri, yarağalı: görünmek amacıyla, kelgeli tapla-: gelmek istemek (EUTD, 77; KEUD, 241; EUTG, 118).

Krh. -ğalı/-geli

kılğalı: kılalı, ölgeli: öleli (KTG, 175).

Hrz. -ğalı/-geli/-ğalı/-gelü/-kılı

ağırğalı: ayrılalı, ingeli: ineli, körgeli: görelî, sançışkılı: vuruşalı, satğalı: satalı (KHKD, 207).

Kıp. -ğalı/-geli/-kılı/-keli

barğalı: varalı, kelgeli beri: geleli, ketkeli beri: gideli, yatğalı: yatalı (KTG2, 368; KTG1, 146).

Çağ. -ğalı/-geli/-kılı/-keli

açğalı: açmak için, içkeli: içmek için, yandurğalı: yakmak için, bilgeli, bileli (ÇT, 182).

Güneydoğu Grubu

Özb. -ğalı/-geli/-ğani/-geni

ketgeli: gitmeye, körgeli: görmeye, körgeni: görmeye, bergeli: vermeye, yumğalı: yummaya, toldırğani: doldurmak için, kolğani: soğuduğu için (ÖTG, 171-172; ÖTGMS, 91).

Y. Uyg. -gili/-gini

körgili: görmeye, söygini: sevmeye (YUTG, 113).

Kuzeydoğu Grubu

Alt. -geli/-kılı

kelgeli: geleli, ekelgeli: getireli, atğalı: avlayalı (ATG, 232; Alkaya, 2011: 162).

Hks. -geli/-ğali

üğrengeli: okula başlayalı, çörgeli: gideli, tanışğali: tanışalı (HTG, 85).

Tuv. -ğala/-gele/-kıla

barğala: varalı, aşğala: batalı, kelgele: geleli (Alkaya, 2011: 162-163).

Kuzeybatı Grubu

Kzk. -ğalı/-geli/-kılı

kaytğalı: döneli, bergeli: vermek için, bolğalı: olalı bitmez (ÇKTG, 124; KTG: 381).

Kırg. -ğanı/-gönü/-könü

körgönü: görmek için, körsötkönü: göstermek için, kıdırğanı: gezmek için (KTG, 308; KT, 85).

Kkp. -ğalı/-geli/-keli

ketkeli: gideli, kirgeli: gireli, ornasğalı: yerleşeli (KkpTG, 123).

Krç.Blk. -ğanlı/-hanlı

alğanlı: alalı, aythanlı: söyleyeli, bergenli: vereli (Alkaya, 2011: 160).

Kmk. -ğanlı

tuvğanlı: doğalı, kaytğanlı: döneli (Alkaya, 2011: 160).

Nog. -ğanı men/-keni men/-ğanı son

yantayğanı man: uzanınca, ketkeni men: gidince, kuşaklasıp bolğanı son: kucaklaştıktan sonra (NogTG, 207).

Tablo 260 -GAlI/-GOII/-GOnU Zarf-Fiil Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-GAlI/-GOII/-GOnU
Tarihi Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	ğalı
	Uygur Türkçesi	ğalı/geli
	Karahanlı Türkçesi	ğalı/geli
	Harezmi Türkçesi	ğalı/geli/ğalı/geli/ğalı
	Kıpçak Türkçesi	ğalı/geli/ğalı/keli
	Çağatay Türkçesi	ğalı/geli/ğalı/keli
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	ğalı/geli/ğani/geni
	Yeni Uygur Türkçesi	gili/gini
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	geli
	Hakas Türkçesi	geli/halı
	Tuva Türkçesi	ğala/geli/ğala
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	ğalı/geli/ğalı
	Kırgız Türkçesi	ğanı/gönü/könü
	Karakalpak Türkçesi	ğalı/geli/keli
	Karaçay-Balkar Türkçesi	ğanlı/hanlı
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	ğanlı
	Başkurt Türkçesi	-
	Nogay Türkçesi	ğanı men/keni men/ğanı son
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Tarihi Türk lehçelerinden Köktürk, Uygur, Karahanlı ve çağdaş Türk lehçelerinden Özbek, Yeni Uygur, Kumuk Türkçelerinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır. Köktürk, Karahanlı, Yeni Uygur Türkçelerinde ekin ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklere kullanımı tanıklanamadığından ünsüz uyumu durumu hakkında bir tespit yapılamamaktadır.

Tarihi Türk lehçelerinden Harezmi, Kıpçak, Çağatay ve çağdaş Türk lehçelerinden Altay, Hakas, Tuva, Kazak, Kırgız, Karakalpak, Karaçay-Balkar, Nogay Türkçelerinde ek ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılmıştır. Harezmi ve Karakalpak Türkçelerinde iki şekilli olmasına rağmen ünsüz uyumuna uydurularak kullanılmamıştır. Kıpçak, Çağatay, Altay, Hakas, Tuva, Kazak, Kırgız, Karaçay-Balkar, Nogay Türkçelerinden ünsüz uyumuna uydurularak kullanılmıştır.

2.4.3.1.4. -GAnsArI

İşlev ve Kökeni

Bu yapı -dıkça/-dikçe anlamına gelir. Ekin -gAn sıfat-fiil eki ile Başkurt ve Karay Türkçelerinde seyrek olarak kullanılan “sarı” edatının (Alkaya, 2022: 493) bu ekle birleşmesiyle oluştuğu düşünülmektedir.

Ekin Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Güneydoğu Grubu

Özb. ğan sarı/-gen seri

yalvârgen seri: yalvardıkça, yakınleşgeni seyin: yaklaştıkça, bolğan sarı: gittikçe, kün ötgen seri: gün doğmadan (ÖTG, 174-175; ÖTGMS, 98; TLG, 341).

Y. Uyg. -ğanseri/-kenseri

barğanseri: gittikçe, içgenseri: içtikçe, kütkenseri: bekledikçe (YUTG, 116; TLG, 412).

Tablo 261 -gAnsArI Zarf-Fiil Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-GAnsArI
Tarihi Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezm Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi Yeni Uygur Türkçesi	ğan sarı/gen seri ğanseri/genseri/kenseri
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi Hakas Türkçesi Tuva Türkçesi	- - -
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi Kırgız Türkçesi Karakalpak Türkçesi Karaçay-Balkar Türkçesi Tatar Türkçesi Kırım Tatar Türkçesi Kumuk Türkçesi Bashkurt Türkçesi Nogay Türkçesi	- - - - - - - - -
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi Azerbaycan Türkçesi Türkmen Türkçesi Türkiye Türkçesi	- - - -

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Çağdaş Türk lehçelerinden Özbek Türkçesinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır.

Çağdaş Türk lehçelerinden Yeni Uygur Türkçesinde ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılan bu ek ünsüz uyumuna uydurularak kullanılmamıştır.

2.4.3.1.5. -GAnCA

İşlev ve Kökeni

Annanurov (1974: 144), -gAn geçmiş zaman sıfat-fiiliyle -çA ekinin birleşmesiyle oluştuğuna değinmektedir. Bayraktar (2000: 161), eklendiği fiil kök ve gövdelerine "-dığı kadar" anlamı veren ekin -gAn sıfat-fiil eki ile +çA eşitlik ekinin birleşmesiyle oluştuğunu söylemiştir.

Ekin Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kıp. -ğança/-gençe

aytğança: söyleyince, sövgençe: sevince, yetgençe: yettiği kadar (KTG2, 368).

Çağ. -ğança/-kençe

barğança: varıncaya kadar, yétkençe: yettiği kadar (ÇT, 183).

Güneydoğu Grubu

Özb²⁷. -ğança/-gençe

ertgençe: silerek, kelgençe: geldiğince, kelğança: geldikçe (ÖTG, 173; ÖTGMS, 93).

Y. Uyg. -gençe

kelgençe: geldiğince, (YUTG, 114).

Kuzeydoğu Grubu

Alt. -gençe/-gonço

bolgonço: oluncaya kadar, kelgençe: varıncaya kadar (ATG, 233).

Hks. -ganca/-gence

ölgence: ölünceye kadar, aňdarılğanca: bitirene kadar (HTG, 86).

Kuzeybatı Grubu

Kzk. -ğanşa/-genşe/-kenşe

bitkenşe: bitinceye kadar, ölgenşe: ölene kadar, barganşa: gidinceye kadar bitmez (ÇKTG, 124; KTG: 380).

Kırg²⁸. -ğança/-gönçö/-kençe/-könçö

alğança: alıncaya kadar, ketkençe: gidinceye kadar, kütkönçö: bekleyinceye kadar, körgönçö: görünceye kadar (KTG, 305; KT, 83).

Kkp. -genşe/-kanşa

kelgenşe: gelene kadar, batkanşa: batana kadar, ölgenimşe: ben ölene kadar (KkpTG, 123).

Kır. Tat. -ğance/-gence/-kance/-kence

körgence: görene kadar, kaytkance: dönene kadar, bargance: yere kadar, kelgence: gelene kadar, karanlık tüşkence: kararana kadar (KTTG, 426-427).

²⁷ Özbek Türkçesinde bu ek, -dığında/-diğinde, dığı zaman/-diği zaman ve nariden de -arak anlamına gelir. Sıfat-fiil eki ve eşitlik ekinin birleşmesi sonucu oluşmuştur. Sıfat-fiil ekinden sonra bazen iyelik eki gelebilir.

²⁸ Bu ek, -GAn/-GOn geçmiş zaman sıfat-fiil eki ile +çA/+çO ekinin birleşmesinden oluşmuştur. Kırgız Türkçesinde aynı işlevde -GAndAy/-GONDoy eki de kullanılır. Ana cümledeki iş veya hareketin zamanını ve süresini bildirir.

Kmk. -ğança

barğança: gitmeden (TLG, 1039).

Bşk. -gense/-kansa/-kense

ışkense: içtiği gibi, kilgense: geldiği gibi, sıkķansa: çıktıķı gibi (BTG, 354).

Nog. -ğanşa/-genşe/-kanşa/-kenşe

kelgenşe: gelene kadar, söngenşe: sönünceye kadar, aytkanşa: söyleyene kadar, yetkenşe: gelene kadar (NogTG, 230).

Tablo 262 -GAnCA Zarf-Fiil Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-GAnCA
Tarihi Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezm Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	ğança/gençe
	Çağatay Türkçesi	ğança/kençe
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	ğançe/gençe
	Yeni Uygur Türkçesi	gençe
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	gençe/gonço
	Hakas Türkçesi	ğanca/gence
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	ğanşa/genşe/kenşe
	Kırgız Türkçesi	ğança/gonçö/kençe/konçö
	Karakalpak Türkçesi	genşe/kanşa
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	gance/gence/kance/kence
	Kumuk Türkçesi	ğança
	Başkurt Türkçesi	gense/kansa/kense
	Nogay Türkçesi	ğanşa/genşe/kanşa/kenşe
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Tarihi Türk lehçelerinden Kıpçak ve çağdaş Türk lehçelerinden Özbek, Yeni Uygur, Altay, Hakas, Kumuk Türkçelerinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır. Yeni Uygur, Altay, Hakas, Kumuk Türkçelerinde ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklere kullanımı tanıklanamadığından ünsüz uyumu durumu hakkında bir tespit yapılamamaktadır.

Tarihi Türk lehçelerinden Çağatay ve Çağdaş Türk lehçelerinden Kazak, Kırgız, Karakalpak, Kırım Tatar, Başkurt, Nogay Türkçesinde ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılan bu ek ünsüz uyumuna uydurularak kullanılmıştır.

2.4.3.1.6. -GAndA

İşlev ve Kökeni

-(G)An sıfat-fiil eki ile +DA bulunma hâli ekinin birleşmesiyle oluşmuştur (Akbaba, 2009: 202; Coskun, 2000: 198; Ergin, 2013: 347; Tabaklar, 1994:146; Mirzezade, 1990: 172; Eliyev, 1989:

76). ĞAn/-ĞOn sıfat-fiil eki ile +dA/+dO bulunma hali ekinin birleşmesiyle oluşur (Kasapoğlu Çengel, 2020).

Ekin Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Hz. -ğanda/-gende

sorğanda: sorunca, yigirmi yaşka teggende: yirmi yaşına ulaştığında (KHKD, 207).

Kıp. -ğanda/-gende/-kanda/-kende

açğanda: açınca, kelgende: gelince, eltkende: iletince, çıkğanda: çıkınca, yatğanda: yatınca (KTG2, 369).

Çağ. -ğanda/-gende/-kende

kılğanda: kılınca, êtkende: edince, körgende: görünce (ÇT, 183).

Güneydoğu Grubu

Özb.²⁹ -ğanda/-gende/-kende

yetgende: geldiği zaman, çıkğkende: çıktığı zaman, tekkende: değdiğinde, kirğanda: girince, kaytğanında: dönünce (ÖTG, 173; ÖTGMS, 95).

Kuzeydoğu Grubu

Alt. -gemde/-ğondo/-kondo

cürgemde: gittiğimde, soğkondo: çaldığı zaman, bolğondo: olduğu zaman (ATG, 234).

Hks. -ğanda/-kende

saalçatğanda: sağıldığında, çitkende: başladığında (HTG, 86).

Tuv. -ğanda/-gende

barğanda: gittiğimizde, bolu bergende: olduğunda (Tuv.TG, 263).

Kuzeybatı Grubu

Kzk. -ğanda/-gende/-kanda/-kende

şığğanda: çıktığı zaman, jazğanda: yazdığı zaman, kütkende: bekleyince, kelgende: gelince bitmez (ÇKTG, 124; KTG: 380).

Kırg. -gende/-göndö/-kanda

sen çıkğanda: çıktığında, men körgöndö: gördüğümde, sen kelgende: geldiğinde (KTG, 306; KT, 81).

Kkp. -ğanda/-gende/-kanda

bolğanda: başladığında, jatğanda: yatarken, körgende: görünce, şığğanda: gelince (KkpTG, 123).

Krç-Blk. -gende

ketgende: gidende, cetgende: yetişende, yetgende: yetince (KMTG, 65).

²⁹ Özbek Türkçesinde bu ek, -dığında/-diğinde, dığı zaman/-diği zaman, -ınca anlamına gelir. Sıfat-fiil eki ve bulunma hâli ekinin birleşmesi sonucu oluşmuştur.

Tat. -gende/-kanda/-kende

kaytkanda: döndüğünde, çıkıkanda: çıkınca, kürgende: gördüğümde, ütkende: geçince (TLG, 760; ÇTYD-3, 59).

Kmk. -gende

girgende: girince (TLG, 1039).

Bşk. -ğanda/-kende

alğanda: aldığı zaman, bütkende: bittiği zaman (BTG, 352).

Nog. -ğanda/-gende/-kanda/-kende

kirgende: girdiği zaman, atışkanda: atışırken, şabışkanda: çarpışırken, talğanda: yorulduğu zaman (NogTG, 225).

Tablo 263 -GAndA/-GOnDO Zarf-Fiil Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-GAndA
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezmi Türkçesi	ğanda/gende
	Kıpçak Türkçesi	ğanda/gende/kanda/kende
	Çağatay Türkçesi	ğanda/gende/kende
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	ğanda/gende/kende
	Yeni Uygur Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	gemde/ğondo/kondo
	Hakas Türkçesi	ğanda/kende
	Tuva Türkçesi	ğanda/gende
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	gende/göndö/kanda
	Kırgız Türkçesi	gende/göndö/kanda
	Karakalpak Türkçesi	ğanda/gende/kanda
	Karaçay-Balkar Türkçesi	gende
	Tatar Türkçesi	gende/kanda/kende
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	gende
	Başkurt Türkçesi	ğanda/kende
	Nogay Türkçesi	ğanda/gende/kanda/kende
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Tarihî Türk lehçelerinden Harezmi ve çağdaş Türk lehçelerinden Tuva, Karaçay-Balkar, Kumuk Türkçelerinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır. Harezmi, Tuva ve Kumuk Türkçelerinde ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklere kullanımı tanıklanamadığından ünsüz uyumu durumu hakkında bir tespit yapılamamaktadır.

Çağdaş Türk lehçelerinden Hakas Türkçesinde ötümsüz biçimiyle kullanılan ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumuna uyarken ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumunu bozmaktadır.

Tarihî Türk lehçelerinden Kıpçak, Çağatay ve çağdaş Türk lehçelerinden Özbek, Altay, Kazak, Kırgız, Karakalpak, Tatar, Başkurt, Nogay Türkçelerinde ek ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılmıştır. Kıpçak ve Özbek Türkçelerinde iki şekilli kullanılmasına rağmen ünsüz uyumuna uydurulmadan kullanıldığı görülürken; Çağatay, Altay, Kazak, Kırgız, Tatar, Başkurt Türkçesinde ünsüz uyumuna uydurularak kullanılmıştır.

2.4.3.1.7. -GAndAn

İşlev ve Kökeni

-GAn sıfat-fiil eki ile -DAn çıkma hâli ekinin birleşmesiyle oluşmuştur. ĞAn/-ĞOn sıfat-fiil eki ile +dAn/+dOn çıkma hali ekinin birleşmesiyle oluşur (Kasapoğlu Çengel, 2020: 306).

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kıp. -ğandan/-genden/-kenden/-ğandin/-gendin

atğandan soñra: attıktan sonra, başğandin soñra: bastıktan sonra, çekgenden soñra: çektikten, eşitgenden berü: işittikten beri, keçgenden soñra: geçtikten sonra, mingendin soñra: bindikten sonra (KTG2, 370-371).

Çağ. -ğandin/-gendin/-kendir

bolğandin soñ: olduktan sonra, eşitkendir soñ: işittikten sonra, ölgendin soñ: öldükten sonra (ÇT, 183).

EOT -gendin

getürgendin burun: götürdükten önce (TTLKEAT, 199).

Güneydoğu Grubu

Özb. -ğanidan

otqarganidan: hazırladığından, olğanidan: öldüğünden (ÖTGMS, 96).

Kuzeybatı Grubu

Kırg. -göndön/-kandan/-köndön

uçkandan: uçtuktan, görgöndön: gördükten, kütköndön: bekledikten (KTG, 307).

Kır. Tat. -genden/-kandan/-kenden/-ğannen/-gennen/-kannen/-kennen

kelgenden: geldiğinde, atkandan: attığımdan, içkenden: içtiğinden, bargannen: gider gitmez, körgennen: görür görmez, içkennen: içer içmez, tartkanner: çeker çekmez (KTTG, 431-433).

Nog. -ğannan başka/-kennen soñ

toltırğannan başka: getirmesinden başka, tüskennen soñ: düştükten sonra (NogTG, 208).

Tablo 264 -GAndAn/-GOnOn Zarf-Fiil Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-GAndAn/-GOnOn
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezmi Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	ğandan/genden/kenden/ğandın/gendin
	Çağatay Türkçesi	ğandın/gendin/kendin
	Eski Oğuz Türkçesi	gendin
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	ğanidan
	Yeni Uygur Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	göndön/ğandan/köndön
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	genden/ğandan/kenden/ğannen/gennen/ğannen/kennen
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
	Nogay Türkçesi	ğannan başka/kennen soñ
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Eski Oğuz ve çağdaş Türk lehçelerinden Özbek Türkçelerinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır. Bu ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklere kullanımı tanıklanamadığından ünsüz uyumu durumu hakkında bir tespit yapılamamaktadır.

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Kıpçak, Çağatay ve çağdaş Türk lehçelerinden Kırgız ve Kırım Tatar, Nogay Türkçelerinde ek ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılmıştır. Kıpçak Türkçesinde iki şekilli kullanılmasına rağmen ünsüz uyumuna uydurulmadan kullanıldığı görülürken; Çağatay, Kırgız ve Kırım Tatar, Nogay Türkçelerinde ünsüz uyumuna uydurularak kullanılmıştır.

2.4.3.1.8. -GAndAy

İşlev ve Kökeni

GAAn/-GOn sıfat-fiil eki ile +dAy/+dOy isimden isim yapma ekinin birleşmesiyle oluşur (Kasapoğlu Çengel, 2020: 306). Fiili benzerlik ve hareketin tarzı yönüyle niteler.

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kuzeydoğu Grubu

Alt. -ğandiy/-göndiy

körgöndiy: görmüş gibi, algandiy: almışçasına (ATG, 234).

Kuzeybatı Grubu

Kırg. -ğanday/-ğondoy/-göndöy

külgöndöy: gülmüş gibi, turganday: kalkmış gibi oylongondoy: düşünmüş gibi (KTG, 306).

Kır. Tat. -ğanday/-gendey/-kenday

içkenday: içmiş gibi, körgenday: görmüş gibi, barganday: gitmiş gibi (KTTG, 432).

Kmk. -gendey

tökgendey: dökülmüş gibi (TLG, 1039).

Nog. -ğanday/-gendey/-kanday/-kendey

tüskendey: düşmek gibi, kelgendey: istermiş gibiydi, tanışkanday: tanımış gibi, kıuyğanday: boşaltmış gibi (NogTG, 227).

Tablo 265 -GAndAy/-gOndOy Zarf-Fiil Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-GAndAy/-gOndOy
Tarihi Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezm Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	-
	Yeni Uygur Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	ğandıy/göndiy
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	ğanday/ğondoy/göndöy
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	ğanday/gendey/kenday
	Kumuk Türkçesi	gendey
	Başkurt Türkçesi	-
	Nogay Türkçesi	ğanday/gendey/kanday/kendey
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Çağdaş Türk lehçelerinden Altay, Kırgız, Kumuk Türkçelerinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır. Altay ve Kırgız Türkçelerinde ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklere kullanımı tanıklanamadığından ünsüz uyumu durumu hakkında bir tespit yapılamamaktadır.

Çağdaş Türk lehçelerinden Kırım Tatar, Nogay Türkçesinde ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılan bu ek ünsüz uyumuna uydurularak kullanılmıştır.

2.4.3.1.9. -GAngA

İşlev ve Kökeni

Coşkun (2017: 174) -GAn sıfat-fiil eki ve yönelme hâli ekinin birleşmesiyle oluştuğunu söylemiştir. Özbek Türkçesinde bu ek, -dığında/-diğinde, dığı zaman/-diği zaman anlamına gelir.

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Güneydoğu Grubu

Özb. -genge

çıkargenge: çıktığı zaman (ÖTG, 174).

Kuzeybatı Grubu

Nog. -ğanga köre

aşıkların uttırğanga köre: aşıklarını kazandırdıklarına göre (NogTG, 206).

Tablo 266 -gAngA Zarf-Fiil Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-GAngA
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezm Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	genge
	Yeni Uygur Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Nogay Türkçesi	ğanga köre
	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Çağdaş Türk lehçelerinden Özbek ve Nogay Türkçelerinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır. Bu ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklere kullanımı tanıklanamadığından ünsüz uyumu durumu hakkında bir tespit yapılamamaktadır.

2.4.3.1.10. -GANllıktAn

İşlev ve Kökeni

Bu ekler çekimlenmediği, çekime girmeyip bir kalıp olarak kullanıldığı zaman zarf-fiil eki olurlar. -GAn sıfat-fiil eki üzerine isimden isim yapım eki +llık ve ayrılma hâli +DAn eklerinin birleşmesiyle oluşmuştur.

Ekin Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kuzeybatı Grubu

Kkp. -genlikten/-kanlıktan/-kenlikten

kelgenlikten: geçtiğinden, jatkanlıktan: olduğundan, erikkenlikten: attığımdan (KkpTG, 124).

Tablo 267 -GANllıktAn Zarf-Fiil Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-GANllıktAn
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezm Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Eski Oğuz Türkçesi	-
	Özbek Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Yeni Uygur Türkçesi	-
	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Tuva Türkçesi	-
	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	genlikten/kanlıktan/kenlikten
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Nogay Türkçesi	-
	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Çağdaş Türk lehçelerinden Karakalpak Türkçesinde ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılan bu ek ünsüz uyumuna uydurularak kullanılmıştır.

2.4.3.1.11. -GAnsI

İşlev ve Kökeni

-GAn sıfat-fiil eki ile fiilden isim yapan -çI ekinin birleşmesiyle oluşmuştur.

Ekin Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kuzeybatı Grubu

Bşk. -ğansı/-kansı

kaytkansı: dönene kadar, yazğansı: yazıncaya kadar (BTG, 355).

Tablo 268 -GAnsl Zarf-Fiil Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-GAnsl
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezmi Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi Yeni Uygur Türkçesi	- -
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi Hakas Türkçesi Tuva Türkçesi	- - -
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi Kırgız Türkçesi Karakalpak Türkçesi Karaçay-Balkar Türkçesi Tatar Türkçesi Kırım Tatar Türkçesi Kumuk Türkçesi Başkurt Türkçesi Nogay Türkçesi	- - - - - - - - - - ğansı/ķansı -
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi Azerbaycan Türkçesi Türkmen Türkçesi Türkiye Türkçesi	- - - -

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Çağdaş Türk lehçelerinden Başkurt Türkçesinde ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılan bu ek ünsüz uyumuna uydurularak kullanılmıştır.

2.4.3.1.12. -gelekke

İşlev ve Kökeni

Ekin kökeni ile ilgili olarak bir veriye ulaşılamamıştır.

Ekin Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kuzeydoğu Grubu

Hks. -gelekke

pılgelekke: öğrenmeden (HTG, 86).

Tablo 269 -gelekke Zarf-Fiil Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-gelekke
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezm Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Eski Oğuz Türkçesi	-
	Özbek Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Yeni Uygur Türkçesi	-
	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-gelekke
Kuzeybatı Grubu	Tuva Türkçesi	-
	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Nogay Türkçesi	-
	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Çağdaş Türk lehçelerinden Hakas Türkçesinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır. Bu ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklere kullanımı tanımlanamadığından ünsüz uyumu durumu hakkında bir tespit yapılamamaktadır.

2.4.3.1.13. -GXCA

İşlev ve Kökeni

Fiildeki hareketin oluş sebebini anlatır. Gül Keskin (2020: 303), ekin -GI, -GU fiilden isim yapma ekiyle +ça eşitlik durumu ekinin birleşmesiyle oluştuğunu söylemiştir. Kasapoğlu Çengel (2020: 309) ise -GI/-GU sıfat-fiil eki ile +çaA/+ço ekinin birleşmesinden oluştuğunu belirtmiştir.

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Hz. -ğuça/-güçe

kelgüçe: gelince, bolğuça: olunca (KHKD, 207).

Çağ. -ğuça/-kuça/-küçe

bağkuça: bakacak kadar, içküçe: içtikçe, tolğuça: oldukça (ÇT, 184).

Güneydoğu Grubu

Y. Uyg. -giçe/-kiçe

bargiçe: giderken, kaytkiçe: dönerken (YUTG, 113).

Kuzeydoğu Grubu

Tuv. -ğuje/-gije/-güje

üzülgüje: kesilene kadar, azırap turğujege: besleyip büyütene kadar, çılı kirgijige: yılı girene kadar (Tuv.TG, 269).

Kuzeybatı Grubu

Kırg. -ğıça/-güçö/-kiçe

algıça: alıncaya kadar, cetkiçe: yetişene kadar, ölgüçö: ölünceye kadar (KTG, 309).

Tablo 270 -GXCA Zarf-Fiil Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-GXCA
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezm Türkçesi	ğuça/güçe
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	ğuça/kuça/küçe
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	-
	Yeni Uygur Türkçesi	giçe/kiçe
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	ğuje/gije/güje
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	ğıça/güçö/kiçe
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
	Nogay Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Harezm ve çağdaş Türk lehçelerinden Tuva Türkçelerinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır. Bu ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklere kullanımı tanıklanamadığından ünsüz uyumu durumu hakkında bir tespit yapılamamaktadır.

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Çağatay ve Çağdaş Türk lehçelerinden Yeni Uygur, Kırgız Türkçesinde ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılan bu ek ünsüz uyumuna uydurularak kullanılmıştır.

2.4.3.1.14. -GXnçA

İşlev ve Kökeni

Bodrogligeti (2001: 274), bu ek fiil tabanlarına, zamir n’li veya n’siz bağlanan eşitlik durumu ekiyle isim-fiil eki -GU’nun birleşmesiyle meydana geldiğini söylemiştir.

Deny (2012: 846-847); Ergin (2018: 341-342) ve Ercilasun (2014: 184), -gInçA ekinin -GIn fiilden isim yapma eki ve +çA eşitlik ekinin birleşmesiyle oluştuğunu ifade etmişlerdir.

Kononov eki -gAn sıfat-fiil eki ile +çA (< cag) eşitlik ekinin birleşmesiyle oluştuğunu açıklamıştır (Uçar, 2012b: 47).

A. v. Gabain (1988: 87); Marcel Erdal (2004: 317-318) ve Uçar ekin (2012b: 49) bu ekin - (X)g fiilden isim yapma eki ve teklik üçüncü şahıs iyelik eki +(s)I(n) ve eşitlik durumu eki +çA'nın birleşmesiyle oluştuğunu belirtmişlerdir.

Şinasi Tekin (1992: 99) ekin dört unsurdan meydana geldiğini ve yapısını da -g fiilden isim yapma eki + I iyelik eki + zamir n'si + çA eşitlik durumu eki şeklinde izah etmiştir.

Gül Keskin (2020: 299) ekin -GIn, -GUn fiilden isim yapma ekiyle +çA eşitlik durum ekinin birleşmesinden ortaya çıkmış olabileceğini açıklamaktadır.

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kök. -ğınça

topulğınça: denilinceye kadar (OTG, 163).

Uyg. -ğınça/-ginçe

yetginçe: yettiğince, belgürginçe: gelinceye kadar, bulğınçağa tegi: buluncaya kadar (EUTD, 77; KEUD, 241).

Krh. -ginçe

körünğince: görününce (KTG, 174).

Hrz. -ğınça/-ginçe/-ğunça/-kınça/-ğumça/-gimçe/-gümçe

açğınça: açınca, atkınça: atınca, aytğınça: söyleyince, berginçe: verince, bolğumça: olunca, ölgümçe: ölünce, kelgimçe: gelince (KHKD, 207).

Kıp. -ğınça/-ginçe/-günçe/-kınça/-kinçe

aytkınça: söyleyince, bargınça: varınca, batkınça: batınca, bergince: verince, tökülğünçe: dökülünce, keçkinçe: geçinceye kadar (KTG2, 371-372; KTG1, 146).

Çağ. -künçe

yëtkünçe: yettiği kadar (ÇT, 184).

Güneydoğu Grubu

Özb. -ğunça/-günçe/-kınçe

yetgünçe: gelinceye kadar, çıkkınçe: çıkınca, kelğunça: gelene kadar (ÖTG, 174; ÖTGMS, 94).

Y. Uyg. -ğunçe/-künçe

yetkünçe: yeteceğine, yumulğünçe: yumuluncaya kadar (YUTG, 114).

Kuzeybatı Grubu

Krç-Blk. -ginçi/-ğunçu/-hınçı/-kınçı/-kinçi

berginçi: vermeden, cetkinçin: yetişmeden, bathınçı: batıncaya kadar, kakkınçı: çarpıncaya kadar, tavusulğunçu: tükeninceye kadar (KMTG, 66).

Kmk. -ginçe/-günçe

tüşgünçe: düşününceye kadar, bitginçe: bitinceye kadar (TLG, 1039).

Tablo 271 -GXnçA Zarf-Fiil Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-GXnçA
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	ğınça
	Uygur Türkçesi	ğınça/ğınçe
	Karahanlı Türkçesi	ğınçe
	Harezmi Türkçesi	ğınça/ğınçe/ğınça/kınça/gimçe/gümçe/gümça
	Kıpçak Türkçesi	ğınça/ğınçe/kınça/kinçe
	Çağatay Türkçesi	künçe
Güneydoğu Grubu	Eski Oğuz Türkçesi	-
	Özbek Türkçesi	ğınça/günçe/künçe
Kuzeydoğu Grubu	Yeni Uygur Türkçesi	ğınçe/künçe
	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Tuva Türkçesi	-
	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	ğınçı/ğınçu/hınçı/kınçı/kinçi
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	ğınçe/günçe
	Başkurt Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Nogay Türkçesi	-
	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Köktürk, Uygur, Karahanlı ve çağdaş Türk lehçelerinden Kumuk Türkçelerinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır. Köktürk ve Karahanlı Türkçelerinde ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklere kullanımı tanıklanamadığından ünsüz uyumu durumu hakkında bir tespit yapılamamaktadır.

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Çağatay Türkçesinde ötümsüz olarak kullanılan ekin ötümsüz ünsüzlerle kullanımı ötümsüzlük uyumuna uyarken ötümlü ünsüzlerle kullanımı tanıklanamadığından ekin ötümlülük uyumu durumuyla ilgili herhangi bir tespit yapılamamaktadır.

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Harezmi, Kıpçak ve çağdaş Türk lehçelerinden Özbek, Yeni Uygur, Karaçay-Balkar Türkçelerinde ek ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılmıştır. Harezmi ve Özbek Türkçelerinde iki şekilli kullanılmasına rağmen ünsüz uyumuna uydurulmadan kullanıldığı görülürken; Kıpçak, Yeni Uygur, Karaçay-Balkar Türkçelerinde ünsüz uyumuna uydurularak kullanılmıştır.

2.4.3.1.15. -kAn

İşlev ve Kökeni

Esas itibarıyla zaman gösteren zarf fiiller türetir ve zarf fiillerin gösterdiği hareketle asıl fiillerin gösterdiği hareket aynı zaman kesitinde gerçekleşir.

Reşit Rahmeti Arat (1965: 433-434), "erken, iken" edatlarının er- fiilinin -gen isim-fiil şeklinin -kAn ile karıştırılmasından kaynaklandığını söylemektedir. Tahsin Banguoğlu (2011: 480) -ken ekinin er- fiilinin şimdiki zaman sıfat-fiil ekini almış biçimi olan er-gen'den geldiğini belirtmiştir.

Deny (2012: 409); Hatiboğlu (1981: 83) ve Erdal (1991: 383), iken yapısındaki -ken ekinin -gAn sıfat-fiil ekine dayandığını ifade etmişlerdir. Marcel Erdal (2004: 477) "erken" sözcüğündeki -ken, er- fiili üzerine gelmiş bir sıfat-fiil ekiyken zaman bildiren bir bağlaca dönüştüğünü ifade etmiştir.

Leyla Karahan (2011: 194-195), -kAn ekinin asli yapısının -kA olduğunu ve -kAn ekindeki -n'nin diğer zarf-fiil eklerinde de görülen pekiştirme eki -n olabileceğini ifade etmektedir.

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kök. -kan/-ken

erken: genç, yarumazkan: aydınlanmadan (OTG, 163).

Uyg. -ken

erken: çabalarken (KEUD, 241; EUTD, 77).

Hrz. -ken

otlurur erken: otururken, orta yaşlıg erken: orta yaştayken (KHKD, 207).

Kıp. -ken

keçer erken: geçerken, başlayorken: başlıyorken, çaparken: vururken (KTG2, 374-375).

Çağ. -ken

ister êrken: isterken, öler êrken: ölürken (ÇT, 185).

Güneydoğu Grubu

Özb.³⁰ -ken

keterken: giderken (ÖTG, 172).

Güneybatı Grubu

Gag.³¹ -kan

kaparkan: kaparken, küçükkene: küçükken, yaamur yaayarkan: yağmur yağarken (GTG, 286).

TT -ken

gelirken, almışken, atacakken, açken: açken, boşken: boşken, giderken: giderken, canlıyken: canlıyken, yaşlıyken: yaşlıyken (TTŞBG, 486).

³⁰ Özbek Türkçesinde “e-” fiilinin zarf-fiil eki olan “-ken”, fiillerin zaman eki almış şahıssız şekillerine eklenmektedir.

³¹ Türkiye Türkçesinde tek şekilli olarak kullanılan i-ken zarf fiil eki, Gagavuz Türkçesinde i- ek fiili düşürülerek ve ünlü uyuma tâbi olarak kullanılmaktadır.

Tablo 272 -kAn Zarf-Fiil Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-kAn
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	kan/ken
	Uygur Türkçesi	ken
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezmi Türkçesi	ken
	Kıpçak Türkçesi	ken
	Çağatay Türkçesi	ken
Güneydoğu Grubu	Eski Oğuz Türkçesi	-
	Özbek Türkçesi	ken
Kuzeydoğu Grubu	Yeni Uygur Türkçesi	-
	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
	Nogay Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	kan
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	ken

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Tarihî Türk lehçelerinden Köktürk, Uygur, Harezmi, Kıpçak, Çağatay ve çağdaş Türk lehçelerinden Özbek, Gagavuz, Türkiye Türkçelerinde ötümsüz biçimiyle kullanılan ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumuna uyarken ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumunu bozmaktadır.

2.4.3.2. Dış Ünsüzleri

2.4.3.2.1. -çA

İşlev ve Kökeni

Radloff, bu zarf-fiil ekinin, diğer Türk dillerinde -gaç zarf-fiili olarak bulunmaktadır (Kondrat'ev, 1970:44). Kononov (1980:134), bu ekin Eski Türkçedeki -çI gelecek zaman ekinin geniş ünlülü biçimi olduğunu söylemiştir. Gabain de (2003:83), bu ekin Eski Türkçedeki gelecek zaman eki -çI ile aynı olduğunu ifade etmektedir.

Erdal (2004: 313) yazıtlarda görülen "bolça" sözcüğünün yapısını "bol-" fiiline gelen -u zarf-fiili ile +ça eşitlik hâli eki şeklinde açıklamıştır.

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kök. -ça

yok bolça: vefat edince (KEYD, 61).

Tablo 273 -çA Zarf-Fiil Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-çA
Tarihi Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	ça
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezmi Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Eski Oğuz Türkçesi	-
	Özbek Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Yeni Uygur Türkçesi	-
	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Tuva Türkçesi	-
	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Tarihi Türk lehçelerinden Köktürk Türkçesinde ötümsüz biçimiyle kullanılan ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumuna uyarken ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumunu bozmaktadır.

2.4.3.2.2. -cAç

İşlev ve Kökeni

Ek, zaman bildiren bir işleve sahiptir. Mirzazade (1990: 176-177), -cek ekinin oluşumunun -GAç zarf-fiili ile ilgili olduğunu söylemiştir.

Ekin Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Güneybatı Grubu

Az. -caç/-cek

çatcaç: varınca, götürcek: götürünce, görcek: görünce (AzTG, 353).

Tablo 274 -CAk Zarf-Fiil Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-cAk
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezmi Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Eski Oğuz Türkçesi	-
	Özbek Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Yeni Uygur Türkçesi	-
	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Tuva Türkçesi	-
	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Nogay Türkçesi	-
	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	cağ/cek
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Çağdaş Türk lehçelerinden Azerbaycan Türkçesinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır.

2.4.3.2.3. -CAsInA

İşlev ve Kökeni

Eklendiği fiildeki hareketin tarzını, benzetmeye ve karşılaştırmaya dayanan ve asıl fiille aynı zamanda gerçekleşen hareketi karşılar. Korkmaz'a göre (2009: 1027) +çA eşitlik durumu ekinin, üçüncü şahıs iyelik ve yönelme durumu ekleriyle birleşmesiyle meydana geldiğini ifade etmiştir.

Ekin Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Güneybatı Grubu

TT -casına/-cesine

yalvarırcasına, gizlenmişcesine, koşarcasına, işlemişcesine (TTGŞB, 1027-1028).

Tablo 275 -CAsInA Zarf-Fiil Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-CAsInA
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezm Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi Yeni Uygur Türkçesi	- -
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi Hakas Türkçesi Tuva Türkçesi	- - -
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi Kırgız Türkçesi Karakalpak Türkçesi Karaçay-Balkar Türkçesi Tatar Türkçesi Kırım Tatar Türkçesi Kumuk Türkçesi Başkurt Türkçesi Nogay Türkçesi	- - - - - - - - -
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi Azerbaycan Türkçesi Türkmen Türkçesi Türkiye Türkçesi	- - - casına/cesine

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Çağdaş Türk lehçelerinden Türkiye Türkçesinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır.

2.4.3.2.4. -çuday

İşlev ve Kökeni

Kasapoğlu Çengel (2020: 304), bu ekin -çu ile +day ekinin birleşmesi ile oluştuğunu ve ekin "-cak gibi" anlamında kullanıldığını ifade etmiştir.

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kuzeybatı Grubu

Kırg. -çuday

çalçuday: kalacak gibi (KTG, 305).

Tablo 276 -çuday Zarf-Fiil Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-çuday
Tarihi Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezmi Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Eski Oğuz Türkçesi	-
	Özbek Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Yeni Uygur Türkçesi	-
	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Tuva Türkçesi	-
	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Nogay Türkçesi	-
	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Çağdaş Türk lehçelerinden Kırgız Türkçesinde ötümsüz biçimiyle kullanılan ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumuna uyarken ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumunu bozmaktadır.

2.4.3.2.5. -dığ/-DXcAAn

İşlev ve Kökeni

Eklendiği fiile zaman anlamı katar. Eklendiği fiile -(A/I)r, -mAz ve -IncA anlamı katar.

L.A. Pokrovskaya ekin bünyesinde çak/çağ zaman zarfının bulunduğunu ifade ederek eki -dI (<dII<-dIğI<-dIk+I)+çaan (<çağın<çak+ın)+nAn (<-IA+n)>dIcAAn+nAn>dIcAAnAn şeklinde yorumlamaktadır. “sevdiçeğim” örneğinde olduğu gibi -DIk sıfat-fil ekinden sonra -cAk küçültme eki getirildiği zaman -k ünsüzü düşmektedir. -DIcAk yapısının üstüne getirilen +n vasıta eki, zarf yapmayı sağlamaktadır. Diğer pek çok yerde olduğu gibi vasıta işlevi unutulmuş +n ekinin üstüne yeni bir birleşik vasıta edatı daha getirilerek -DIcAğIn yapısı ile +n unsuru ile birleştirilmiş ve -DIcAAnAn eki oluşmuştur (Özkan, 2019: 284).

Ekin Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kıp. -dığ

ayıtdığ: söylediği zaman, oturtdığ: oturduğu zaman, turtdığ: kalktığı zaman (KTG2, 366).

Güneybatı Grubu

Gag. -dıcaan/-diceen/-düceen

uyandıcaanan: uyanınca, geldiceen: gelir gelmez, gördüceen: görünce (GTG, 284).

Tablo 277 -dıçak Zarf-Fiil Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	dıçak
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezmi Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	dıçak
	Çağatay Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Eski Oğuz Türkçesi	-
	Özbek Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Yeni Uygur Türkçesi	-
	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Tuva Türkçesi	-
	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Nogay Türkçesi	-
	Gagavuz Türkçesi	dıcaan/diceen/düceen
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Tarihî Türk lehçelerinden Kıpçak ve çağdaş Türk lehçelerinden Gagavuz Türkçelerinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır. Gagavuz Türkçesinde ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklere kullanımı tanıklanamadığından ünsüz uyumu durumu hakkında bir tespit yapılamamaktadır.

2.4.3.2.6. -DİKCA

İşlev ve Kökeni

Eklendiği fiillere "-dığı kadar" anlamı katar.

Budagova (1980:384); Korkmaz (2009: 1023) ve Tiken (2004:138), bu ekin -DXK sıfat-fiil eki ve +ça eşitlik hâli ekinin birleşmesiyle oluştuğunu söylemişlerdir.

Söyegov (1981: 129), -DXKCA zarf-fiilinin, -DXK sıfat-fiil ekiyle “çen (<çenli)” sözünden meydana geldiğini belirtmiştir.

Kononov (2001:482) ise ekin -dik ekiyle “çağ: zaman” sözcüğüyle kalıplaştığını ifade etmektedir.

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kıp. -dükçe

keldükçe: geldikçe, tegdükçe: değdikçe, yetdükçe: yittiğince (KTG2, 366).

EOT -duķca

olduķca: oldukça, geldükce: geldiği sürece, ıslandukça: ıslandığı sürece (TTLKEAT, 205; EAT, 74).

Kuzeybatı Grubu

Kır. Tat. -dıkça/-dikçe/-dukça/-tıkça

düşdikçe: düştükçe, yamdıkça: yumdukça, baktıkça: baktıkça (KTTG, 425).

Güneybatı Grubu

Gag. -dıkça/-dikçe/-tıkça/-tikçe

gittikçe: gittikçe, çaardıkça: çağırdıkça, geldikçe: geldikçe, yaklaştıkça: yaklaştıkça, estikçe: estikçe (GTG, 283).

Az. -dıkça/-dikce

gezdikce: gezdikçe, bağıdıkça: baktıkça (AzTG, 354).

TT -dıkça/-dikçe/-tıkça/-tukça

çalışıkça, koktukça, sildikçe, yaydıkça, dizdikçe (TTGŞB, 1023-1024).

Tablo 278 -DXkçA Zarf-Fiil Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-DİKÇA
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezmi Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	dükçe
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	dukça
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	-
	Yeni Uygur Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	dıkça/dikçe/dukça/tıkça
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
	Nogay Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	dıkça/dikçe/tıkça/tikçe
	Azerbaycan Türkçesi	dıkça/dikce
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	dıkça/dikçe/tıkça/tukça

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Türk dilinin tarihî dönem lerinden Kıpçak, Eski Oğuz, çağdaş Türk lehçelerinden Azerbaycan Türkçelerinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır. Eski Oğuz ve Azerbaycan Türkçelerinde ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklere kullanımı tanıklanamadığından ünsüz uyumu durumu hakkında bir tespit yapılamamaktadır.

Çağdaş Türk lehçelerinden Kırım Tatar, Gagavuz ve Türkiye Türkçelerinde ek ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılmıştır. Kırım Tatar Türkçesinde iki şekilli kullanılmasına rağmen ünsüz

uyumuna uydurulmadan kullanıldığı görülürken; Gagavuz ve Türkiye Türkçesinde ünsüz uyumuna uydurularak kullanılmıştır.

2.4.3.2.7. -DXkDA

İşlev ve Kökeni

Eklendiği fiil kök ve gövdelerine "-dığı zaman" anlamı katar. -DXk sıfat-fiili ile +DA bulunma hâli ekinin birleşmesiyle oluşmuştur (Gülsevin, 2007: 126; Tiken 2004: 139; Hacıeminoğlu, 2003:175; Eliyev, 1989:68-69).

Ekin Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Uyg. -tükte

körtükte: gördüğünde (EUTD, 77).

Krh. -tıkta

karışıkta: karıştığında (KTG, 175).

Hrz. -dükte/-tuğda

kirdükte: girdiği zaman, çaptukta: koştığında (KHKD, 207).

Kıp. -duğda/-dükde

çıkduğda: çıktığında, kirdükde: girdiğinde (KTG2, 367).

EOT -duğda/-dükde

añılduğda: anıldığı zaman, geldükde: geldiği zaman, irüşdükde: eriştiği zaman (TTLKEAT, 200; EAT, 74).

Güneybatı Grubu

Az. -dıkda/-dikde/-duğda

soruşduğda: sorulunca, selam verdikde: selam verdiğinde, çatdığda: vardığında, açdığda: açtığında, aldığda: aldığıda (AzTG, 355).

TT -dıkta/-dikte/-tıkta/-tıkta

yaptığınızda, çıktığınızda, aldığınızda, konuştuğunuzda, söylendiğinizde TTGŞB, 1032).

Tablo 279 -DXkDA Zarf-Fiil Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-DXkDA
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi Uygur Türkçesi Karahanlı Türkçesi Harezmi Türkçesi Kıpçak Türkçesi Çağatay Türkçesi Eski Oğuz Türkçesi	- tükte tıқта dükte/tuқта duқта/dükde - dıқта/dikde/duқта
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi Yeni Uygur Türkçesi	- -
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi Hakas Türkçesi Tuva Türkçesi	- - -
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi Kırgız Türkçesi Karakalpak Türkçesi Karaçay-Balkar Türkçesi Tatar Türkçesi Kırım Tatar Türkçesi Kumuk Türkçesi Başkurt Türkçesi Nogay Türkçesi	- - - - - - - - -
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi Azerbaycan Türkçesi Türkmen Türkçesi Türkiye Türkçesi	- dıқта/dikde/duқта - dıкта/dikte/tıkta/tıkta

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Uygur ve Karahanlı Türkçelerinde ötümsüz biçimiyle kullanılan ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumuna uyarken ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumunu bozmaktadır.

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Kıpçak, Eski Oğuz ve çağdaş Türk lehçelerinden Azerbaycan Türkçelerinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır.

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Harezmi ve çağdaş Türk lehçelerinden Türkiye Türkçelerinde ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılan bu ek ünsüz uyumuna uydurularak kullanılmıştır.

2.4.3.2.8. -DıktAn, -dİğİndAn

İşlev ve Kökeni

Ek, sıfat-fiil -Dık ve -DAn ayrılma hâli ekinin birleşmesi sonucunda oluşmuş bir ektir.

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Güneybatı Grubu

Gag. -dıktan/-dikten/-tikten

kalkındıktan sora: kalktıktan sonra, dinnendikten sora: dinlendikten sonra, içtikten sora: içtikten sonra (GTG, 283).

TT -dikten/-tuktan/-dığından/-tığından

bitirdikten sonra, konuştuktan sonra, aldığınan, baktığınan (TTGŞB, 1030).

Tablo 280 -DıktAn, -dİğİndAn Zarf-Fiil Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-DıktAn, -dİğİndAn
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezmi Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Eski Oğuz Türkçesi	-
	Özbek Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Yeni Uygur Türkçesi	-
	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Tuva Türkçesi	-
	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Nogay Türkçesi	-
	Gagavuz Türkçesi	dıktan/dikten/tikten
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	dikten/tuktan/dığından/tığından

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Çağdaş Türk lehçelerinden Gagavuz ve Türkiye Türkçesinde ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılan bu ek ünsüz uyumuna uydurularak kullanılmıştır.

2.4.3.2.9. -dİsA

İşlev ve Kökeni

Ekin kökeni ile ilgili olarak bir bilgiye ulaşılamamıştır.

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

EOT -dİsa/-dise

ögüt verdise: öğüt verdiyse, gördise: gördüyse, oldısa: olduysa (TTLKEAT, 201).

Tablo 281 -dIsA Zarf-Fiil Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-dIsA
Tarihi Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezmi Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	dısa/dise
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi Yeni Uygur Türkçesi	- -
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi Hakas Türkçesi Tuva Türkçesi	- - -
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi Kırgız Türkçesi Karakalpak Türkçesi Karaçay-Balkar Türkçesi Tatar Türkçesi Kırım Tatar Türkçesi Kumuk Türkçesi Başkurt Türkçesi Nogay Türkçesi	- - - - - - - - -
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi Azerbaycan Türkçesi Türkmen Türkçesi Türkiye Türkçesi	- - - -

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Türk dilinin tarihi dönemlerinden Eski Oğuz Türkçesinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır. Bu ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklere kullanımı tanımlanamadığından ünsüz uyumu durumu hakkında bir tespit yapılamamaktadır.

2.4.3.2.10. -DIynAn

İşlev ve Kökeni

-IncA zarf fiiliyle aynı işlevde kullanılır. Ekin -DIk+I+ile+n ve Eski Oğuz Türkçesinde -Dug+I+n-lAyIn birleşik eklerinden geliştiği düşünülmektedir (Özkan, 2019: 203).

Ekin Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Güneybatı Grubu

Gag. -dıynan/-diynen/-tıynan/-tuynan

geldiynen: gelince, uyandıynan: uyanınca, yattıynan: yatınca, kauştıynan: kavuşunca (GTG, 283).

Tablo 282 -DİynAn Zarf-Fiil Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-DİynAn
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezm Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Eski Oğuz Türkçesi	-
	Özbek Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Yeni Uygur Türkçesi	-
	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Tuva Türkçesi	-
	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Başkurt Türkçesi	-
	Nogay Türkçesi	-
	Gagavuz Türkçesi	dıynan/diynen/tıynan/tuynan
	Azerbaycan Türkçesi	
	Türkmen Türkçesi	
	Türkiye Türkçesi	

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Çağdaş Türk lehçelerinden Gagavuz Türkçesinde ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılan bu ek ünsüz uyumuna uydurularak kullanılmıştır.

2.4.3.2.11. -lAy

İşlev ve Kökeni

Ekin kökeni ile ilgili olarak bakınız isimden isim yapım eki DАy/lАy.

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kuzeybatı Grubu

Krç-Blk. -lay/-ley

külgelley: gülünce, çabhanlay: koşarak, aytgallay: söylediği gibi (KMTG, 64).

Tablo 283 -İAy Zarf-Fiil Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-İAy
Tarihi Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezm Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Eski Oğuz Türkçesi	-
	Özbek Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Yeni Uygur Türkçesi	-
	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Tuva Türkçesi	-
	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	lay/ley
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Nogay Türkçesi	-
	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Çağdaş Türk lehçelerinden Karaçay-Balkar Türkçesinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır. Bu ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklere kullanımı tanıklanamadığından ünsüz uyumu durumu hakkında bir tespit yapılamamaktadır.

2.4.3.2.12. -SA

İşlev ve Kökeni

Ek, kipi ifade ettiği durumlar dışında bir şart zarf-fiili olarak görev yapmaktadır (Koçoğlu Gündoğdu, 2018: 260). Ekin kökeni ile ilgili olarak bakınız şart kipi -sA.

Ekin Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kuzeydoğu Grubu

Tuv. -sa/-za

çok aparza: öldüğünde, tuvarışsa: kalınırsa, ayırza: sorulsa, bodaar bolvussa: düşünceyle yaklaşırsak (Tuv.TG, 260).

Kuzeybatı Grubu

Kkp. -sa/-se

ketip baratırsa: gittiğinde, salıp jürse: kurduğunda, barsa: vardığında (KkpTG, 126).

Tablo 284 -SA Zarf-Fiil Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-SA
Tarihi Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezm Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	-
	Yeni Uygur Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	sa/za
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	sa/se
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
	Nogay Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Çağdaş Türk lehçelerinden Tuva Türkçesinde ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılan bu ek ünsüz uyumuna uydurularak kullanılmıştır.

Çağdaş Türk lehçelerinden Karakalpak Türkçesinde ötümsüz biçimiyle kullanılan ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumuna uyarken ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumunu bozmaktadır.

2.4.3.2.13. -yança/-yençe

İşlev ve Kökeni

Ek -yan/-yen sıfat fiil eki ile -ça/-çe ekinin birleşmesinden oluşmuştur (Yıldırım, 2020: 476). Ek, -ınça/-inçe eki ile aynı fonksiyona sahiptir.

Ekin Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Güneybatı Grubu

Trkm. -yança/-yençe

baryançam, yeteyyençe, gizlenyençe, agyança, yityençe: kayboluncaya kadat tapyaançaa: o buluncaya kadar (TTG, 476-477; TLG, 286).

Tablo 285 -yAnça Zarf-Fiil Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-yança/-yençe
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezmi Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Eski Oğuz Türkçesi	-
	Özbek Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Yeni Uygur Türkçesi	-
	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Tuva Türkçesi	-
	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Başkurt Türkçesi	-
	Nogay Türkçesi	-
	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	yança/yençe
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Çağdaş Türk lehçelerinden Türkmen Türkçesinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır.

2.4.3.3. Dudak Ünsüzleri

2.4.3.3.1. -BAAndA

İşlev ve Kökeni

-GAnda” zarf-fiil ekinin olumsuzudur. -mA olumsuzluk ile -gAndA zarf fiilinin birleşmesi ile oluşmuştur. /g/ sesinin zamanla eridiği düşünülmektedir.

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kuzeydoğu Grubu

Tuv. -baanda/-peende

ür bolbaanda: çok geçmeden, bütpeende: olmadığı için (Tuv.TG, 264).

Tablo 286 -Baanda Zarf-Fiil Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-BAAndA
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezmi Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi Yeni Uygur Türkçesi	- -
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi Hakas Türkçesi Tuva Türkçesi	- - baanda/peende
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
	Nogay Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi Azerbaycan Türkçesi Türkmen Türkçesi Türkiye Türkçesi	- - - -

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Çağdaş Türk lehçelerinden Tuva Türkçesinde ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılan bu ek ünsüz uyumuna uydurularak kullanılmıştır.

2.4.3.3.2. -bAsqA

İşlev ve Kökeni

Olumsuz anlamda maksat ve niyet bildirmektedir. Ekin kökeni ile ilgili Güner Dilek (2022: 235), -BAS/-BOs sıfat-fiil eki ve -GA(O) yönelme hâli ekinin birleşmesiyle oluştuğunu ifade etmiştir (Güner Dilek, 2022: 235).

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Alt. -baska/-beske

açındırbaşka: kızdırmamak için, sesdirbeske: sezdirmemek için (ATG, 236).

Tablo 287 -bAskA Zarf-Fiil Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-BAşKA
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezm Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Eski Oğuz Türkçesi	-
	Özbek Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Yeni Uygur Türkçesi	-
	Altay Türkçesi	baska/beske
	Hakas Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Tuva Türkçesi	-
	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Nogay Türkçesi	-
	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Çağdaş Türk lehçelerinden Altay Türkçesinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır. Bu ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklere kullanımı tanımlanamadığından ünsüz uyumu durumu hakkında bir tespit yapılamamaktadır.

2.4.3.3.3. -BAstA/-BOstO

İşlev ve Kökeni

Bu ek "-madığı zaman/-mazsa/-mayınca/-mazken" anlamlarında zarf-fiiller yapmaktadır. Bu ekin kökenin -MAz sıfat-fiil eki ve +DA bulunma hâli ekinin kaynaşıp birleşmesiyle oluşmaktadır.

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Alt. -beste/-pasta

söztör aytpasta: söz söylemeyince, körülbeste: görünmeyince (ATG, 131).

Tablo 288 -BAstA Zarf-Fiil Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-BAstA
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezm Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Eski Oğuz Türkçesi	-
	Özbek Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Yeni Uygur Türkçesi	-
	Altay Türkçesi	beste/pasta
	Hakas Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Tuva Türkçesi	-
	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Nogay Türkçesi	-
	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Çağdaş Türk lehçelerinden Altay Türkçesinde ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılan bu ek ünsüz uyumuna uydurularak kullanılmıştır.

2.4.3.3.4. -BAy/-BOy/-mAy

İşlev ve Kökeni

Deny (1941: 899), bu ekin -(A)y zarf-fiil ekinin olumsuz biçiminden gelmektedir. Koç-Doğan (2004:314), “Kazak Türkçesi Grameri” adlı eserde, bu ekin -ma olumsuzluk eki ile -y zarf-fiil ekiyle birleşerek oluştuğunu söylemektedir. Uygur’a (2010: 211) göre bu ek -A/-y eklerinin olumsuz biçimidir.

Bodrogligeti (2001:273); Eckmann (2003: 109) ve Alkaya (2008a: 395) -mAy ekinin, -(X)p ve -A zarf-fiil eklerinin olumsuz şekli olduğunu ifade etmişlerdir.

Annanurov (1974:107), ekin -mAyA zarf-fiil ekinden kısaltılmış olabileceğini ifade etmektedir.

T. Tekin (2010: 203), -mAy ekinin, -mA eki ve -yU zarf-fiil ekinin birleşmesiyle oluştuğunu belirtmiştir.

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Çağ. -may/-mey

olmay: olmadan, uzalturmay: uzatmadan, körmey: görmeyince (ÇT, 185).

Güneydoğu Grubu

Özb. -may/-mey

bilmeý qaldı: vereceğini bilmedi, tüşünälmey: anlayamadan, uzılmay: kesilmeden, sozleşmey-netmey: konuşup etmeden (ÖTG, 172; ÖTGMS, 97-98).

Y. Uyg. -mey

körmeyin: görmeden, çüşmey: düşmeksizin (YUTG, 112).

Kuzeydoğu Grubu

Alt. -pay

artpay: geri kalmadan, aytpay: söylemeksizin, unçukpay: ses çıkarmadan (ATG, 228).

Kuzeybatı Grubu

Kzk. -may/-mey/-pay

buzılmay: bozulmadan, kelmey: gelmeden, aytpay: söylemeden bitmez (ÇKTG, 123; KTG: 380).

Kırg. -bey/-böy/-pay/-pey/-pöy

bilbey: bilmeden, çıkpay: çıkmadan, körsötböy: göstermeden, önükpöy: gelişmeden, içpey: içmeden (KT, 85).

Kkp. -mey/-pey

bermey: vermeden, ötpay: geçmeden (KkpTG, 224).

Krç-Blk. -may/-mey

küreşmey: uğraşmayıp, almay: almadan, barmay: gitmeyerek, söleşmey: konuşmadan (KMTG, 65).

Kır. Tat. -may/-mey

inanmay başladı: inanmaya başladı, çıkarmay: çıkarmaksızın, tutalmay: tutamadığı için, tahtamay: durdurmadan (KTTG, 421-422).

Nog. -may/-pay/-pey

aytpay: söylemeden, es etpey: dikkat etmeden, uyalmay: utanmadan (NogTG, 220).

Tablo 289 -mAy/-BAy/-BOy Zarf-Fiil Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-BAy/-BOy/-mAy
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezm Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	may/mey
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	may/mey
	Yeni Uygur Türkçesi	may
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	pay
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	may/mey/pay
	Kırgız Türkçesi	bey/böy/pay/pey/pöy
	Karakalpak Türkçesi	may/pey
	Karaçay-Balkar Türkçesi	may/mey
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	may/mey
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
	Nogay Türkçesi	may/pay/pey
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Çağatay ve çağdaş Türk lehçelerinden Özbek, Yeni Uygur, Karaçay-Balkar, Kırım Tatar Türkçelerinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır.

Çağdaş Türk lehçelerinden Altay Türkçesinde ötümsüz biçimiyle kullanılan ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumuna uyarken ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumunu bozmaktadır. Bu ekin ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklere kullanımı tanımlanamadığından ünsüz uyumu durumu hakkında bir tespit yapılamamaktadır.

Çağdaş Türk lehçelerinden Kazak, Kırgız ve Karakalpak, Nogay Türkçesinde ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılan bu ek ünsüz uyumuna uydurularak kullanılmıştır.

2.4.3.3.5. -Bin

İşlev ve Kökeni

Ek olumsuzluk eki ve -(y)-ın zarf-fiil ekinin birleşmesiyle oluşmuştur. Hakas Türkçesinde içerisinde olduğu diğer eklerde olduğu gibi tıpkı bu ekte de daralma ve kaynaşma meydana gelmiştir. Bu sebeple ekin sadece ince ünlülü biçimi vardır. Ekin yapısı şu şekilde açıklanmaktadır: (-ma-y-ın>)-mayın>min; -bayın>bin; -payın>pin (TLG, 2021: 1165).

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kuzeydoğu Grubu

Hks. -bin/-min/-pin

çoohtaspin: konuşmayıp, parbin: gitmeden, azıranmin: yemeden (TLG, 1165).

Tablo 290 -Bin Zarf-Fiil Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-Bin
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezm Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Eski Oğuz Türkçesi	-
	Özbek Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Yeni Uygur Türkçesi	-
	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	bin/min/pin
Kuzeybatı Grubu	Tuva Türkçesi	-
	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Nogay Türkçesi	-
	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Çağdaş Türk lehçelerinden Hakas Türkçesinde ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılan bu ek ünsüz uyumuna uydurularak kullanılmıştır.

2.4.3.3.6. -bışaan/-mışaan

İşlev ve Kökeni

Koçoğlu Gündoğdu (2018: 270), ekin -mış<şaan < -mış+şag+ın şeklinde geliştiğini ifade etmiştir. Geçmiş zaman anlatan zarf-fiiller oluşturur.

Ekin Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kuzeydoğu Grubu

Tuv. -bışaan/-mışaan

kılbaşaan: çalışarak, dayanmışaan: dayanarak (Tuv.TG, 270).

Tablo 291 -bısaan/-mısaan Zarf-Fiil Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-bısaan/-mısaan
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezmi Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi Yeni Uygur Türkçesi	- -
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi Hakas Türkçesi Tuva Türkçesi	- - bısaan/mısaan
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
	Nogay Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi Azerbaycan Türkçesi Türkmen Türkçesi Türkiye Türkçesi	- - - -

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Çağdaş Türk lehçelerinden Tuva Türkçesinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır. Bu ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklere kullanımı tanıklanamadığından ünsüz uyumu durumu hakkında bir tespit yapılamamaktadır.

2.4.3.3.7. -mAdAn/-mAdIn/-mAyIn

İşlev ve Kökeni

Ek, geldiği fiil kök ve gövdelerinden olumsuz anlamında zarf-fiiller türetmektedir.

Bang (1923-12), bu ekin kökeni hakkında -ma- olumsuzluk eki, -t fiilden isim yapım eki, -ı/-i üçüncü tekil kişi iyelik eki ve +n vasıta eklerinin birleşmesiyle oluştuğunu söylemiştir.

Deny (1941-905), ekin -ma isim-fiil eki, "tıy-: menetmek, engel olmak" fiili ve +n vasıta ekinin birleşmesiyle oluştuğunu açıklamaktadır.

Tekin (2010: 203-210), -m isim-fiil eki üzerine Ana Altayca olan "e-" olumsuzluk fiili ve -tI(n) zarf-fiil ekinin birleşmesi ile ifade etmektedir.

Korkmaz (1995b: 158) ekin yapısını -ı/-i ve -n zarf-fiil eklerini birbirine bağlayan bir koruyucu ünsüz olduğunu söyleyerek -matın ekini -ma- + d “koruyucu ünsüz” + -ı “zarf-fiil” + n “zarf-fiil” şeklinde açıklamıştır.

Karahan (1992: 335-341) -mAtIn ekinin -mA olumsuzluk eki, -tI görülen geçmiş zaman eki ve -n vasıta hali ekinin kaynaşmasıyla oluştuğunu belirtmiştir.

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kök. -matın/-matin

almatın: almayıp, saşınmatı: düşünmeden, kaymatın: gönmeden (OTG, 161, KEYD, 60).

Uyg. -madın/-medin/-metin

kértgünmetin: inanmayarak, yitlinmedin yokadmadın: kaybolup yok olmadan (KEUD, 241).

Krh. -madın/-metin/-medi

kesmedin: kesmeden, tınmadın: nefes almadan, bilmedi: bilmeden (KTG, 174).

Hrz. -madın/-medin/-mayın/-meyin

bilmedin: bilmeyerek, kılmadın: kılmayarak, açmayın: açmadan, bakmayın: bakmadan, külmeyin: külmeden, tatmayın: tatmadan (KHKD, 207).

Kıp. -mayın/-meyin/-madın/-medin/-mıyın/-miyın

külmedin: gülmeden, tuymadın: duymadan, kesmeyin: kesmeden, aşıkmayın: acele etmeden, bolmıyın: olmadan, eskitmiyın: eksiltmeden (KTG2, 376-377).

Çağ. -mayın/-meyin

açılmayın: açılmadan, étmeyin: etmeden, tökmeyin: dökmeden, yıkmayın: yıkmadan (ÇT, 185).

EOT -madın/-medin

dükenmedin: tükenmeden, görmedin: görmeden, bakmadın: bakmadan (TTLKEAT, 198).

Kuzeydoğu Grubu

Tuv. -bayn/-mayn/-peyn

hora çedirbeyn: zarar vermeden, öskertpeyn: değişiklik yapmadan, salbayn: konulmadan, inçanmayn kaççaar: elbetteki (Tuv.TG, 261).

Kuzeybatı Grubu

Krç-Blk. -mayın/-meyin

catmayın: yatmadan, toy etmeyin: eğlence etmeden (KMTG, 65).

Kır. Tat. -madan/-meden

keçmeden: geçmeden, duyduymadan: hissettirmeden (KTTG, 422-423).

Güneybatı Grubu

Gag. -madan

ayırmadan, aklaşmadan (GTG, 287).

Az. -madan/-meden

kırpmadan: kırpmadan, bahmadan: bakmadan, görmeden: görmeden, duymadan: duymadan, vermeden: vermeden (AzTG, 358).

TT -madan/-meden

konuşmadan, gitmeden, sökmeden, öpmeden, almadan, yazmadan (TTGŞB, 862).

Tablo 292 -mAdAn/-mAdIn/-mAyIn Zarf-Fiil Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-mAdAn/-mAdIn/-mAyIn
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	matın/matin
	Uygur Türkçesi	metin/medin/madin
	Karahanlı Türkçesi	madın/medin/madı
	Harezm Türkçesi	madın/medin/mayın/meyin
	Kıpçak Türkçesi	mayın/meyin/madin/medin/mıyın/miyin
	Çağatay Türkçesi	mayın/meyin
Güneydoğu Grubu	Eski Oğuz Türkçesi	madın/medin
	Özbek Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Yeni Uygur Türkçesi	-
	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Tuva Türkçesi	bayn/mayn/peyn
	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	mayın/meyin
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	madan/meden
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
	Nogay Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	madan
	Azerbaycan Türkçesi	madan/meden
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	madan/meden

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Tarihî Türk lehçelerinden Köktürk, Uygur, Karahanlı, Harezm, Kıpçak, Çağatay, Eski Oğuz ve çağdaş Türk lehçelerinden Karaçay-Balkar, Kırım Tatar, Gagavuz, Azerbaycan ve Türkiye Türkçelerinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır. Köktürk, Uygur ve Karahanlı Türkçelerinde ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklere kullanımı tanıklanamadığından ünsüz uyumu durumu hakkında bir tespit yapılamamaktadır.

Çağdaş Türk lehçelerinden Tuva Türkçesinde ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılan bu ek ünsüz uyumuna uydurularak kullanılmıştır.

2.4.3.3.8. -mAkIA

İşlev ve Kökeni

Ekin isim-fiil eki -mAk ve vasıta hâli eki -IA'nın birleşmesiyle oluştuğu düşünülmektedir.

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Güneybatı Grubu

TT -makla/-mekle

yetişmekle, anlatmakla, kapmakla, gelmekle, öğrenmekle (TTGŞB, 870).

Tablo 293 -mAkIA Zarf-Fiil Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-mAkIA
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezmi Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	-
	Yeni Uygur Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
	Nogay Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	makla/mekle

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Çağdaş Türk lehçelerinden Türkiye Türkçesinde ekin ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklere kullanımı tanımlanamadığından ünsüz uyumu durumu hakkında bir tespit yapılamamaktadır.

2.4.3.3.9. -mAksIzIn

İşlev ve Kökeni

Korkmaz (2009: 1021), ekin kökenini -mAk isim-fiil, +sIz yokluk bildiren ek, +In vasıta durumu eklerinin kaynaşmasıyla oluşmuş birleşik bir ek olduğunu söylemiştir.

Keskin (2017: 280), bu ekin kökeni ile ilgili olarak -mAk isim-fiil eki, +sIz isimden isim yapma eki ve +n vasıta durumu ekinin birleşmesinden meydana geldiğini ifade etmiştir.

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Güneybatı Grubu

Uyg. -maşsızın/-meksiniz

tınmaşsızın: dinlemeksiniz, yanmaşsızın: yanmaktasızın (OTWF, 398).

TT -maksızın/-meksiniz

ayrılmaksızın, doğrultmaksızın, düşünmeksiniz, dökmeksiniz (TTGŞB, 1021).

Tablo 294 -mAksIzIn Zarf-Fiil Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-mAksIzIn
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	maqsızın/meksizin
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezmi Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Eski Oğuz Türkçesi	-
	Özbek Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Yeni Uygur Türkçesi	-
	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Tuva Türkçesi	-
	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Nogay Türkçesi	-
	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	maksızın/meksizin

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Tarihî Türk lehçelerinden Uygur ve çağdaş Türk lehçelerinden Türkiye Türkçelerinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır. Uygur Türkçesinde ekin ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklere kullanımı tanıklanamadığından ünsüz uyumu durumu hakkında bir tespit yapılamamaktadır.

2.4.3.3.10. -mAktAnsA

İşlev ve Kökeni

Asıl fiildeki hareketin gerçekleşmesini zarf-fiildeki hareketin tercihine bağlayan ve “-acak yerde” anlamı veren bir zarf fiildir (Korkmaz, 2009: 1032). Fiilden isim yapım eki -mAk, ayrılma durum eki +DAn ve -sA şart kipi ekinin birleşmesiyle oluşmuştur.

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Güneybatı Grubu

TT -maktansa/-mektense

zorlanmaktansa, danışmaktansa, inanmaktansa, yaptırmaktansa (TTGŞB, 1032).

Tablo 295 -mAktAnsA Zarf-Fiil Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-mAktAnsA
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezm Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi Yeni Uygur Türkçesi	- -
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi Hakas Türkçesi Tuva Türkçesi	- - -
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi Kırgız Türkçesi Karakalpak Türkçesi Karaçay-Balkar Türkçesi Tatar Türkçesi Kırım Tatar Türkçesi Kumuk Türkçesi Başkurt Türkçesi Nogay Türkçesi	- - - - - - - - -
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi Azerbaycan Türkçesi Türkmen Türkçesi Türkiye Türkçesi	- - - maktansa/mektense

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Çağdaş Türk lehçelerinden Türkiye Türkçesinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır.

2.4.3.3.11. -mAn

İşlev ve Kökeni

Ekin -mAdAn ekinden kısalarak oluştuğu düşünülmektedir.

Ekin Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Güneybatı Grubu

Trkm. -man/-men

çıkarmān: çıkarmadan, bilmen: dayanamayıp, diyman: diyemeyip, sarsman: kımıldamadan, tapman: bulamayıp (TTG, 479-480).

Tablo 296 -mAn Zarf-Fiil Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-mAn
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezmi Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi Yeni Uygur Türkçesi	- -
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi Hakas Türkçesi Tuva Türkçesi	- - -
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi Kırgız Türkçesi Karakalpak Türkçesi Karaçay-Balkar Türkçesi Tatar Türkçesi Kırım Tatar Türkçesi Kumuk Türkçesi Başkurt Türkçesi	- - - - - - - -
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi Azerbaycan Türkçesi Türkmen Türkçesi Türkiye Türkçesi	- - - man/men

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Çağdaş Türk lehçelerinden Türkiye Türkçesinde Türkçelerinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır.

2.4.3.3.12. -mAZda

İşlev ve Kökeni,

Sıfat-fiil eki -mAz ve bulunma hâli eki +da'nın birleşmesiyle oluşmuştur.

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kıp. -mazda

bıçmazda: bıçmeden (KTG2, 375).

Güneydoğu Grubu

Y. Uyg. -meste

körmeste: görmeden (YUTG, 115).

Tablo 297 -mAZdA Zarf-Fiil Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-mAZdA
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezmi Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	mazda
	Çağatay Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Eski Oğuz Türkçesi	-
	Özbek Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Yeni Uygur Türkçesi	meste
	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Tuva Türkçesi	-
	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Nogay Türkçesi	-
	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Tarihî Türk lehçelerinden Kıpçak ve çağdaş Türk lehçelerinden Yeni Uygur Türkçelerinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır. Yeni Uygur Türkçesinde ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklere kullanımı tanıklanamadığından ünsüz uyumu durumu hakkında bir tespit yapılamamaktadır.

2.4.3.3.13. -mASDAn/-BAstAn

İşlev ve Kökeni

Kasapoğlu Çengel (2020: 304), bu ekin kökeninin olumsuz sıfat-fiil eki -BA/BOs ile ++An/++On çıkma hâli ekinin birleşmesiyle oluştuğunu ifade etmiştir. Bu zarf-fiil eki ana cümlede bulunan hareketin tarzını bildirmektedir.

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kıp. -masdan/-mesden/-masdın/-mesdin

ayıtmasdan burun: söylemeden önce, barmasdan burun: gitmeden önce, kaçmasdan burun: kaçmadan önce, toldurmazdan burun: oku kırışe takmadan önce, tüşmesdin burun~tüşmesden burun: düşmeden önce (KTG2, 375).

Çağ. -masdın/-mestin

etmestin burun: etmeden önce, uruşmasdın burun: savaşmadan önce (ÇT, 185).

EOT -mezden/-mezdin

sevmezden: sevmeden, gelmezden burun: gelmeden önce, ölmezdin öñdin: ölmeden önce (TTLKEAT, 201).

Güneydoğu Grubu

Özb. -masdan/-mesden

kütmesdenâk: beklemeden, bildirmesden: bildirmeden, körmesden: görmeden, sözleşmesden: konuşmadan (ÖTG, 175; ÖTGMS, 97).

Y. Uyg. -mestin

körmestin: görmeden (YUTG, 115).

Kuzeybatı Grubu

Kzk. -besten/-mesten/-pastan

üzbesten: koparmadan, aşpastan: açmadan, körmesten: görmeden bitmez (ÇKTG, 125; KTG: 380).

Kırg. -bastan/-besten/-pesten

albastan: almadan, kelbesten: gelmeden, ketpesten: gitmeden (KTG, 304; KT, 85).

Kkp. -bastan/-mastan/-pastan

taysalmastan: çekinmeden, tınbastan: durmadan, urış aşpastan: savaşmadan (KkpTG, 125).

Kır. Tat. -mazdan

tan atmazdan: tan atmadan, beton katmazdan: beton katıştırmadan (KTTG, 435).

Güneybatı Grubu

Trkm. -mazdan/-mezden

bilmezden: bilmeden, barmazdan: varmadan, gayıtmazdan: geri dönmeden, etmezden öñürti: yapmasından dolayı (TTG, 481).

Tablo 298 -mASDAn/-BastAn Zarf-Fiil Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-mAZDAn
Tarihi Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezmi Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	masdan/mazdan/mesden
	Çağatay Türkçesi	masdın/mestin
Güneydoğu Grubu	Eski Oğuz Türkçesi	mezden/mezdin
	Özbek Türkçesi	masdan/mesden
Kuzeydoğu Grubu	Yeni Uygur Türkçesi	mestin
	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Tuva Türkçesi	-
	Kazak Türkçesi	besten/mesten/pastan
	Kırgız Türkçesi	bastan/besten/pesten
	Karakalpak Türkçesi	bastan/mastan/pastan
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	mazdan
	Kumuk Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Başkurt Türkçesi	-
	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	mazdan/mezden
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Türk dilinin tarihi dönemlerinden Kıpçak, Çağatay, Eski Oğuz ve Çağdaş Türk lehçelerinden Özbek, Yeni Uygur, Kırım Tatar, Türkmen Türkçelerinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır. Eski Oğuz ve Özbek Türkçelerinde ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklere kullanımı tanıklanamadığından ünsüz uyumu durumu hakkında bir tespit yapılamamaktadır.

Çağdaş Türk lehçelerinden Kazak, Kırgız, Karakalpak Türkçesinde ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılan bu ek ünsüz uyumuna uydurularak kullanılmıştır.

2.4.3.3.14. -mAsIndAn

İşlev ve Kökeni

Korkmaz (2009: 1031), ekin kökeni ile ilgili olarak -mA isim-fiil ekinin üçüncü şahıs iyelik eki ve çıkma durumu ekleriyle genişletilmiş birleşik bir ek olduğunu ifade etmiştir. Asıl fiildeki hareketin sebebini gösteren bir zarf-fiil oluşturur.

Ekin Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Güneybatı Grubu

TT -masından/-mesinden

dinlenmesinden, anlatmasından, bıkmışından, kalmasından, kırpmışından (TTGŞB, 1031).

Tablo 299 -mAsIndAn Zarf-Fiil Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-mAsIndAn
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezmi Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi Yeni Uygur Türkçesi	- -
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi Hakas Türkçesi Tuva Türkçesi	- - -
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi Kırgız Türkçesi Karakalpak Türkçesi Karaçay-Balkar Türkçesi Tatar Türkçesi Kırım Tatar Türkçesi Kumuk Türkçesi Başkurt Türkçesi Nogay Türkçesi	- - - - - - - - -
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi Azerbaycan Türkçesi Türkmen Türkçesi Türkiye Türkçesi	- - - masından/mesinden

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Çağdaş Türk lehçelerinden Türkiye Türkçesinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır.

2.4.3.3.15. -mAsIyla

İşlev ve Kökeni

İsim-fiil -mA, üçüncü tekil şahıs iyelik eki ve vasıta hâli eki -IA'nın birleşmesiyle oluşmuş birleşik bir ektir. Zamanda çabukluk gösteren bir işleve sahiptir.

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Güneybatı Grubu

TT -masıyla/-mesiyle

gitmesiyle, sıkmasıyla, dinlenmesiyle, koymasıyla, serpmesiyle, geçmesiyle (TTGŞB, 1022).

Tablo 300 -mAsIyla Zarf-Fiil Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-mAsIyla
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezm Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Eski Oğuz Türkçesi	-
	Özbek Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Yeni Uygur Türkçesi	-
	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Tuva Türkçesi	-
	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Nogay Türkçesi	-
	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	masıyla/mesiyle

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Çağdaş Türk lehçelerinden Türkiye Türkçesinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır.

2.4.3.3.16. -mAska

İşlev ve Kökeni

Ekin kökeninin olumsuzluk eki -mAz ve +kA yönelme hâli ekinin birleşmesiyle oluşmuştur. Eklendiği fiil kök ve gövdelerine olumsuzluk anlamı katmaktadır.

Ekin Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Güneydoğu Grubu

Y. Uyg. -maska

bolmaska: olmamaya, tartmaska: çekmemeye (YUTG, 115).

Tablo 301 -mAskA Zarf-Fiil Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-mAskA
Tarihi Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezmi Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi Yeni Uygur Türkçesi	- maska
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
	Nogay Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Çağdaş Türk lehçelerinden Yeni Uygur Türkçesinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır.

2.4.3.3.17. -mAyInçA/-BAyInçA

İşlev ve Kökeni

Kasapoğlu Çengel (2020: 310) bu ekin kökenini -mA olumsuzluk eki, -yIn zarf-fiil ve -ça ekinden oluşmuş birleşik bir ek olduğunu söylemektedir.

Ekin Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kıp. -mayınça

çıkmayınça: çıkmadan (KTG1, 147).

Kuzeybatı Grubu

Kzk. -beyinşe/-meyinşe/-payınşa

aytpayınşa: söylemeden, jüzbeyinşe: yüzmeyince, körmeyinşe: görmeyince bitmez (ÇKTG, 125; KTG: 381).

Kırg. -mayınça/-meyinçe

aytmayınça: söylemeyince, kelmeyinçe: gelmeden, açmayınça: açmayınca (KTG, 311).

Bşk. -mayınsa/-meyinse

türmayınsa: durmadan, kütmeyinse: beklemeden (BTG, 358).

Tablo 302 -mAyInçA/-BAyInçA Zarf-Fiil Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-BAyInşA/-mAyInşA
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezmi Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	mayınça
	Çağatay Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Eski Oğuz Türkçesi	-
	Özbek Türkçesi	-
Yeni Uygur Türkçesi	-	-
	-	-
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	beyinşe/meyinşe/payınşa
	Kırgız Türkçesi	mayınça/meyinçe
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	mayınsa/meyinse
	Nogay Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Tarihî Türk lehçelerinden Kıpçak ve Çağdaş Türk lehçelerinden Kırgız ve Başkurt Türkçelerinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır.

Çağdaş Türk lehçelerinden Kazak Türkçesinde ötümlü ve ötümsüz biçimleriyle kullanılan bu ek ünsüz uyumuna uydurularak kullanılmıştır.

2.4.3.3.18. -mİş/-mAmlş

İşlev ve Kökeni

Yalçın (2021: 359), eklendiği fiil kök ve gövdelerinden "-dıkta, -ınca, -madan" anlamında zarf-fiiller türeten ekin kökeni -mA olumsuzluk eki ve geçmiş zaman eki -mİş'in birleşmesiyle oluştuğunu ifade etmektedir.

Ekin Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Güneybatı Grubu

Az. -mİş/-mamış/-memiş

söyletmemiş: anlattırmadan, yarım saat kalmış: yarım saat kalınca, yıldızlar sönmemiş: yıldızlar ışığını kaybetmeden, çatmamış: varmadan, içmemiş: içmeden, vermemiş: vermeden, gün doğmamış durmak: güneş doğmadan (AzTG, 359).

Tablo 303 -mİş/-mAmlş Zarf-Fiil Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-mİş/-mAmlş
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezmi Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi Yeni Uygur Türkçesi	- -
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi Hakas Türkçesi Tuva Türkçesi	- - -
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi Kırgız Türkçesi Karakalpak Türkçesi Karaçay-Balkar Türkçesi Tatar Türkçesi Kırım Tatar Türkçesi Kumuk Türkçesi Başkurt Türkçesi Nogay Türkçesi	- - - - - - - - -
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi Azerbaycan Türkçesi Türkmen Türkçesi Türkiye Türkçesi	- mış/mamış/memiş - -

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Çağdaş Türk lehçelerinden Azerbaycan Türkçesinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır.

2.4.3.3.19. -mışça

İşlev ve Kökeni

Sıfat-fiil -mİş eki ile eşitlik hâli +çA ekinin birleşmesiyle oluşmuştur. Geldiği fiil kök ve gövdelerine "-e kadar" anlamı katmaktadır.

Ekin Tarihi ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

EOT -mışça

dutmuşça: tuttuğu kadar (TTLKEAT, 205).

Tablo 304 -mışça Zarf-Fiil Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-mışça
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezmi Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	mışça
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	-
	Yeni Uygur Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
	Nogay Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Tarihî Türk lehçelerinden Eski Oğuz Türkçesinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır.

2.4.3.3.20. -mıŝDA

İşlev ve Kökeni

Ekin kökeninin -mış sıfat-fiil eki ile bulunma hâli eki +DA'nın birleşmesiyle oluştuğu düşünülmektedir.

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Uyg. -mıŝta

yatmıŝta: yattığında (EUTD, 77).

Hrz. -mıŝta/-mıŝte

kirmiŝte: girdiğinde, ulğaymıŝta: büyüdüğünde, yatmıŝta: yattığında (KHKD, 207).

Tablo 305 -mıŝA Zarf-Fiil Ekinin Tarihî ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-mıŝDA
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-mıŝta
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezm Türkçesi	-mıŝta/mıŝte
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Eski Oğuz Türkçesi	-
	Özbek Türkçesi	-
Yeni Uygur Türkçesi		-
		-
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	-
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
	Nogay Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

Türk dilinin tarihî dönemlerinden Uygur ve Harezm Türkçelerinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır.

2.4.3.3.21. -miçe

İşlev ve Kökeni

-mışça ekindeki /ŝ/ nin düşmüş biçimi olduğu düşünülmektedir.

Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Kuzeybatı Grubu

Tat. -miçe

kilmiçe: gelmeden, kürmiçe: görmeden (TLG, 760; ÇTYD-3, 59).

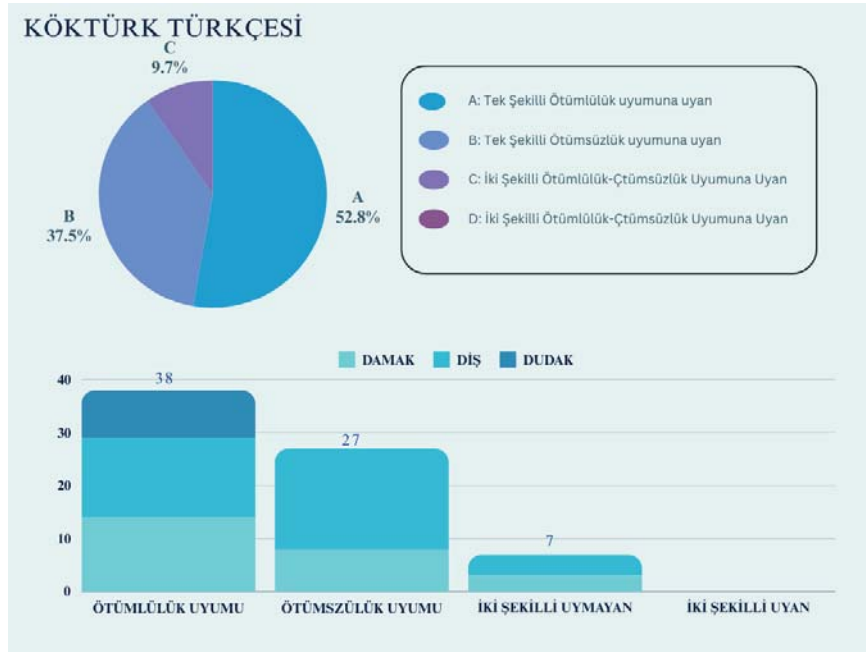
Tablo 306 -miçe Zarf-Fiil Ekinin Tarihi ve Çağdaş Lehçelerdeki Görünümü

LEHÇE GRUPLARI	LEHÇELER	-miçe
Tarihî Türk Lehçeleri	Köktürk Türkçesi	-
	Uygur Türkçesi	-
	Karahanlı Türkçesi	-
	Harezm Türkçesi	-
	Kıpçak Türkçesi	-
	Çağatay Türkçesi	-
	Eski Oğuz Türkçesi	-
Güneydoğu Grubu	Özbek Türkçesi	-
	Yeni Uygur Türkçesi	-
Kuzeydoğu Grubu	Altay Türkçesi	-
	Hakas Türkçesi	-
	Tuva Türkçesi	-
Kuzeybatı Grubu	Kazak Türkçesi	-
	Kırgız Türkçesi	-
	Karakalpak Türkçesi	-
	Karaçay-Balkar Türkçesi	-
	Tatar Türkçesi	miçe
	Kırım Tatar Türkçesi	-
	Kumuk Türkçesi	-
	Başkurt Türkçesi	-
	Nogay Türkçesi	-
Güneybatı Grubu	Gagavuz Türkçesi	-
	Azerbaycan Türkçesi	-
	Türkmen Türkçesi	-
	Türkiye Türkçesi	-

Ünsüz Uyumu Bakımından Ekin Değerlendirilmesi

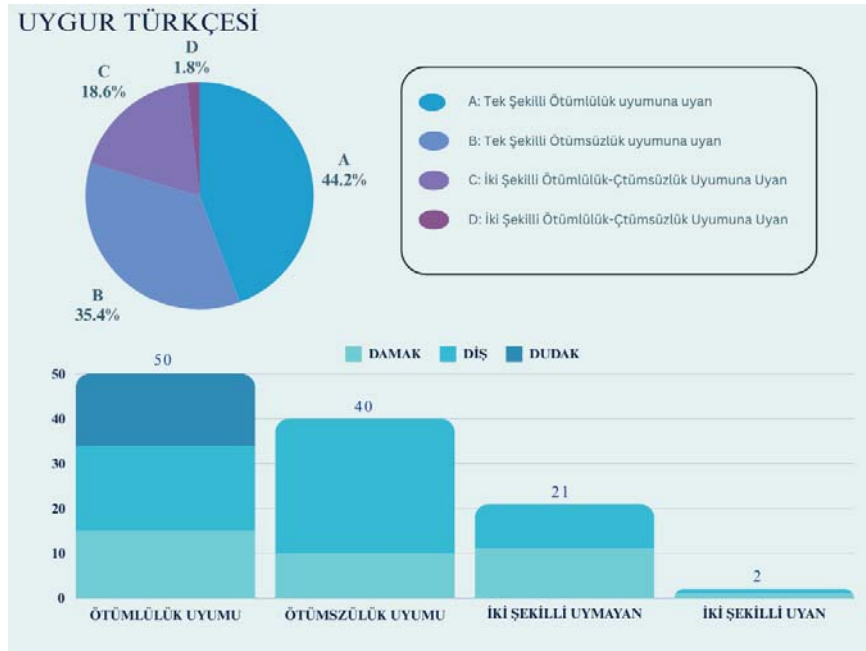
Çağdaş Türk lehçelerinden Tatar Türkçesinde ötümlü biçimi kullanılan bu ekin, ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümlülük uyumuna uyarken ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklerle kullanımı ötümsüzlük uyumunu bozmaktadır. Bu ekin ötümsüz ünsüzlerle biten sözcüklere kullanımı tanımlanamadığından ünsüz uyumu durumu hakkında bir tespit yapılamamaktadır.

3. BULGULAR VE YORUM

Şekil 1 Köktürk Türkçesinde Tespit Edilen Eklerin Uyum Durumu

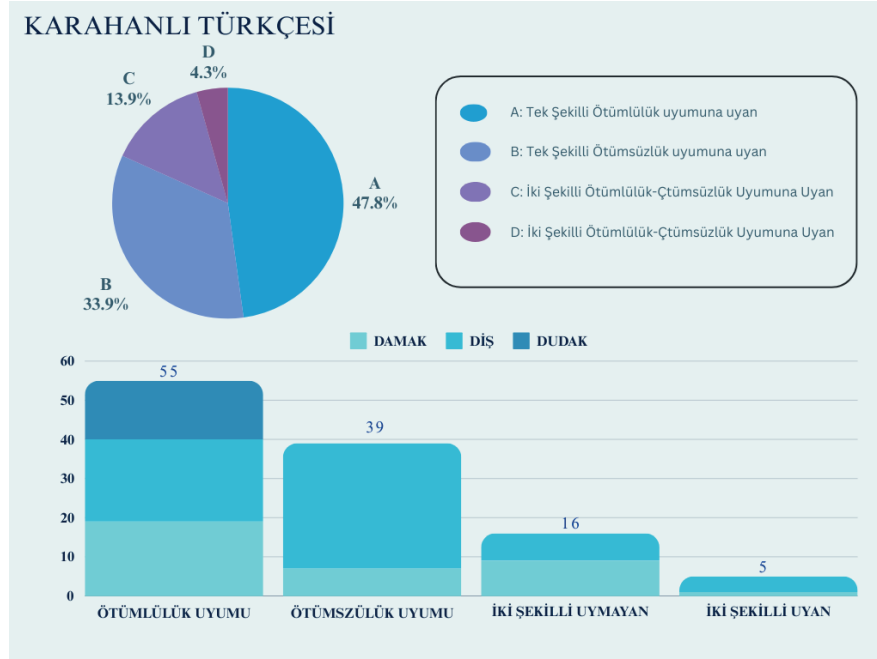
Köktürk Türkçesinde 72 ek incelenmiştir. Bu eklerden 25 tanesi damak, 38 tanesi diş, 9 tanesi dudak ünsüzü ile başlamaktadır. Bu eklerden 38'i ötümlülük uyumuna uyarken, 27'si ötümsüzlük uyumuna uymaktadır. 7 ek iki ötümlü ve ötümsüz olarak iki şekilde kullanılmış; ancak bu ekler iki şekilli olmalarına rağmen ötümlülük-ötümsüzlük uyumuna uygun kullanılmamıştır. Tespit edilen tüm ekler incelendiğinde hiçbir ekin ötümlülük-ötümsüzlük uyumuna uygun olarak kullanılmadığı tespit edilmiştir.

Şekil 2 Uygur Türkçesinde Tespit Edilen Eklerin Uyum Durumu

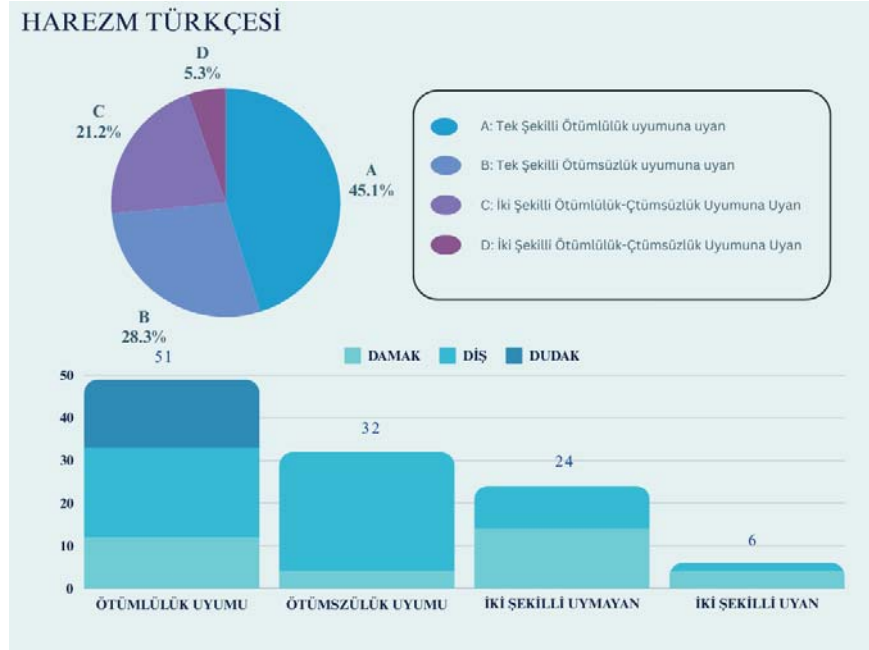
Uygur Türkçesinde 113 ek incelenmiştir. Bu eklerden 37 tanesi damak, 60 tanesi diş, 16 tanesi dudak ünsüzü ile başlamaktadır. Bu eklerden 50'si ötümlülük uyumuna uyarken, 40'ı ötümsüzlük

uyumuna uymaktadır. 23 ekin iki şekilli olarak kullanıldığı görülmüştür. Bu eklerden 21'i iki şekilli olmalarına rağmen ötümlülük-ötümsüzlük uyumuna uygun kullanılmamıştır. Tespit edilen tüm ekler incelendiğinde 2 ekin ötümlülük-ötümsüzlük uyumuna uygun olarak kullanıldığı tespit edilmiştir.

Şekil 3 Karahanlı Türkçesinde Tespit Edilen Eklerin Uyum Durumu

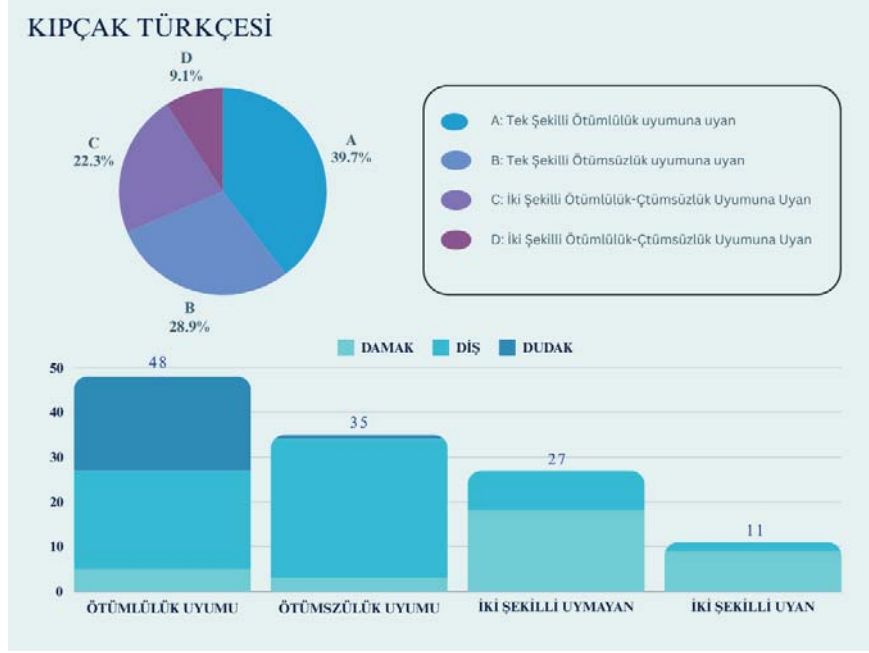
Karahanlı Türkçesinde 115 ek incelenmiştir. Bu eklerden 36 tanesi damak, 64 tanesi diş, 15 tanesi dudak ünsüzü ile başlamaktadır. Bu eklerden 55'i ötümlülük uyumuna uyarken, 39'u ötümsüzlük uyumuna uymaktadır. 21 ekin iki şekilli olarak kullanıldığı görülmüştür. Bu eklerden 16'sı iki şekilli olmalarına rağmen ötümlülük-ötümsüzlük uyumuna uygun kullanılmamıştır. Tespit edilen tüm ekler incelendiğinde 5 ekin ötümlülük-ötümsüzlük uyumuna uygun olarak kullanıldığı tespit edilmiştir.

Şekil 4 Harezmi Türkçesinde Tespit Edilen Eklerin Uyum Durumu

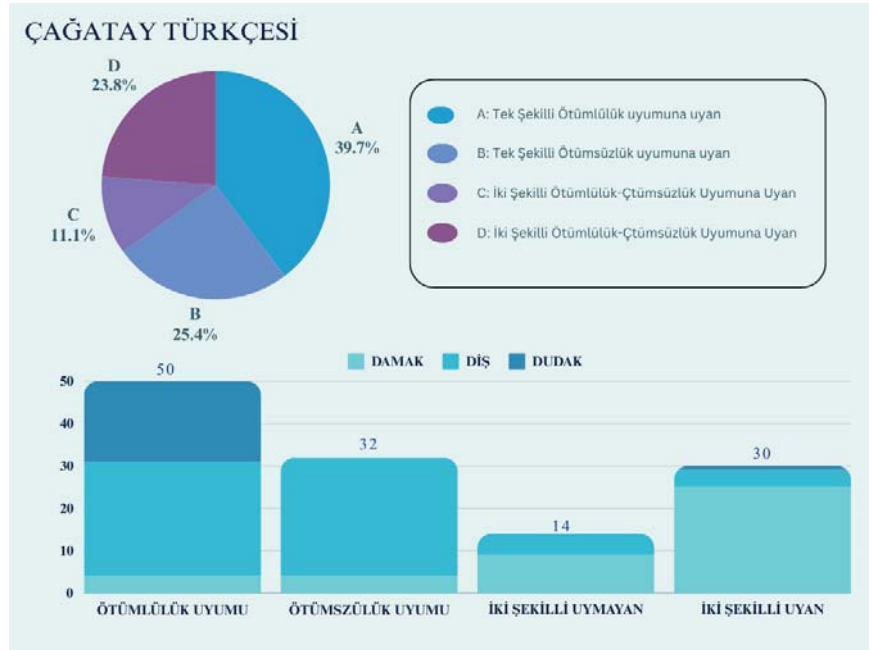
Harezmi Türkçesinde 113 ek incelenmiştir. Bu eklerden 36 tanesi damak, 61 tanesi diş, 16 tanesi dudak ünsüzü ile başlamaktadır. Bu eklerden 51'i ötümlülük uyumuna uyarken, 32'si ötümsüzlük uyumuna uymaktadır. 30 ekin iki şekilli olarak kullanıldığı görülmüştür. Bu eklerden

26'sı iki şekilli olmalarına rağmen ötümlülük-ötümsüzlük uyumuna uygun kullanılmamıştır. Tespit edilen tüm ekler incelendiğinde 6 ekin ötümlülük-ötümsüzlük uyumuna uygun olarak kullanıldığı tespit edilmiştir.

Şekil 5 Kıpçak Türkçesinde Tespit Edilen Eklerin Uyum Durumu

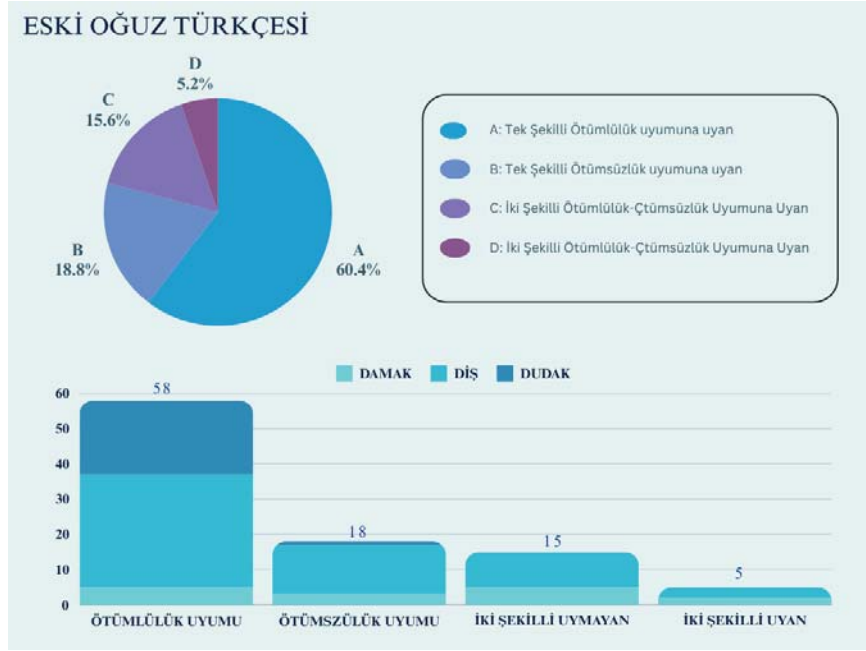
Kıpçak Türkçesinde 121 ek incelenmiştir. Bu eklerden 35 tanesi damak, 64 tanesi diş, 22 tanesi dudak ünsüzü ile başlamaktadır. Bu eklerden 48'i ötümlülük uyumuna uyarken, 35'si ötümsüzlük uyumuna uymaktadır. 38 ekin iki şekilli olarak kullanıldığı görülmüştür. Bu eklerden 27'si iki şekilli olmalarına rağmen ötümlülük-ötümsüzlük uyumuna uygun kullanılmamıştır. Tespit edilen tüm ekler incelendiğinde 11 ekin ötümlülük-ötümsüzlük uyumuna uygun olarak kullanıldığı tespit edilmiştir.

Şekil 6 Çağatay Türkçesinde Tespit Edilen Eklerin Uyum Durumu

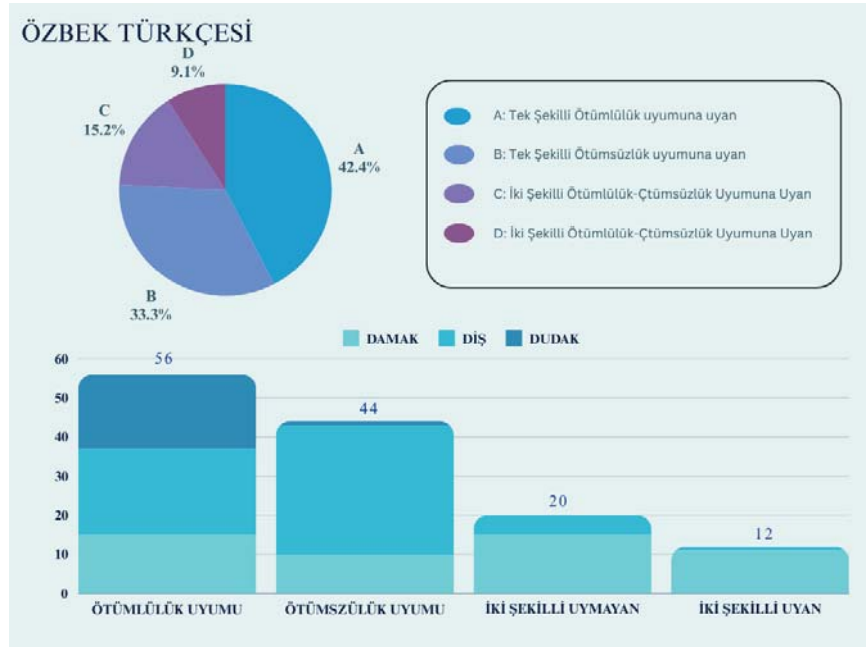
Çağatay Türkçesinde 126 ek incelenmiştir. Bu eklerden 42 tanesi damak, 64 tanesi diş, 20 tanesi dudak ünsüzü ile başlamaktadır. Bu eklerden 50'si ötümlülük uyumuna uyarken, 32'si ötümsüzlük uyumuna uymaktadır. 44 ekin iki şekilli olarak kullanıldığı görülmüştür. Bu eklerden 14'si iki şekilli olmalarına rağmen ötümlülük-ötümsüzlük uyumuna uygun kullanılmamıştır. Tespit

edilen tüm ekler incelendiğinde 30 ekin ötümlülük-ötümsüzlük uyumuna uygun olarak kullanıldığı tespit edilmiştir.

Şekil 7 Eski Oğuz Türkçesinde Tespit Edilen Eklerin Uyum Durumu

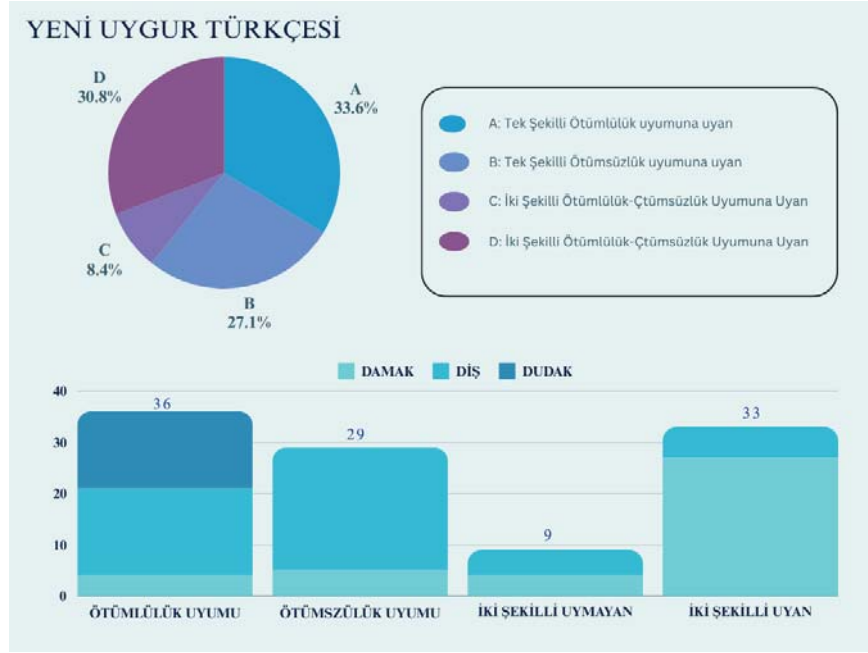
Eski Oğuz Türkçesinde 96 ek incelenmiştir. Bu eklerden 15 tanesi damak, 59 tanesi diş, 22 tanesi dudak ünsüzü ile başlamaktadır. Bu eklerden 58'i ötümlülük uyumuna uyarken, 18'i ötümsüzlük uyumuna uymaktadır. 20 ekin iki şekilli olarak kullanıldığı görülmüştür. Bu eklerden 15'i iki şekilli olmalarına rağmen ötümlülük-ötümsüzlük uyumuna uygun kullanılmamıştır. Tespit edilen tüm ekler incelendiğinde 5 ekin ötümlülük-ötümsüzlük uyumuna uygun olarak kullanıldığı tespit edilmiştir.

Şekil 8 Özbek Türkçesinde Tespit Edilen Eklerin Uyum Durumu

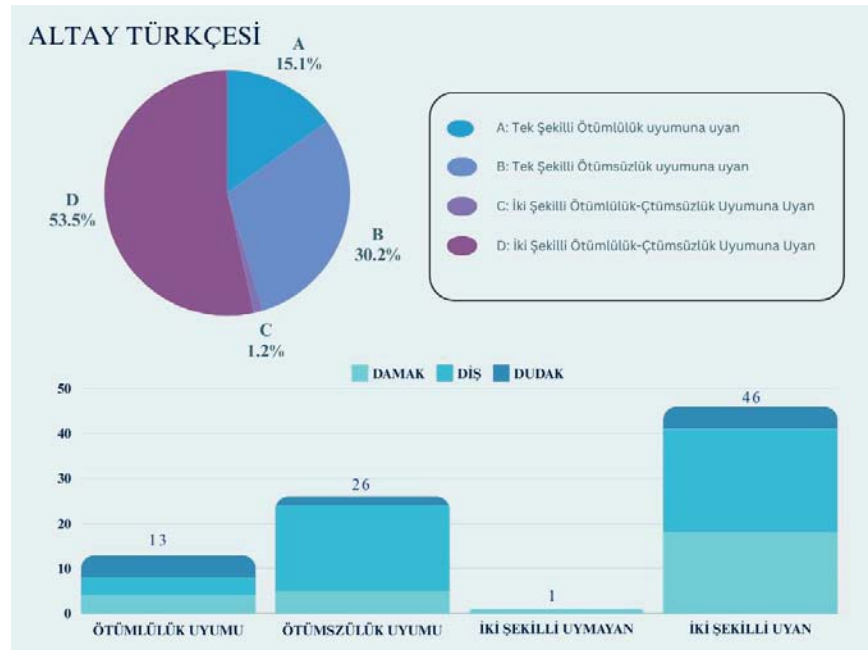
Özbek Türkçesinde 132 ek incelenmiştir. Bu eklerden 51 tanesi damak, 61 tanesi diş, 20 tanesi dudak ünsüzü ile başlamaktadır. Bu eklerden 56'sı ötümlülük uyumuna uyarken, 44'ü ötümsüzlük uyumuna uymaktadır. 32 ekin iki şekilli olarak kullanıldığı görülmüştür. Bu eklerden 20'si iki şekilli

olmalarına rağmen ötümlülük-ötümsüzlük uyumuna uygun kullanılmamıştır. Tespit edilen tüm ekler incelendiğinde 12 ekin ötümlülük-ötümsüzlük uyumuna uygun olarak kullanıldığı tespit edilmiştir.

Şekil 9 Yeni Uygur Türkçesinde Tespit Edilen Eklerin Uyum Durumu

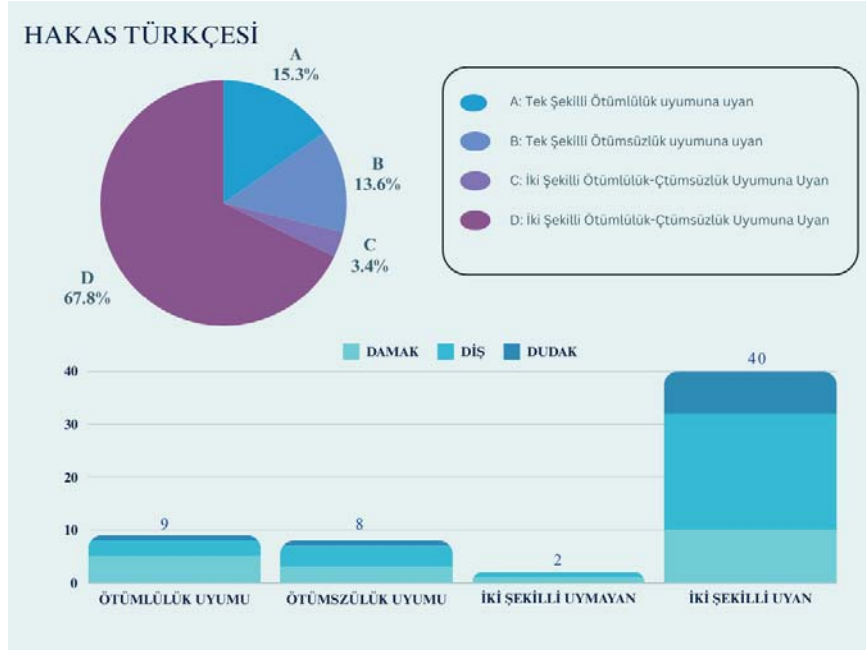
Yeni Uygur Türkçesinde 107 ek incelenmiştir. Bu eklerden 40 tanesi damak, 52 tanesi diş, 15 tanesi dudak ünsüzü ile başlamaktadır. Bu eklerden 36'sı ötümlülük uyumuna uyarken, 29'u ötümsüzlük uyumuna uymaktadır. 42 ekin iki şekilli olarak kullanıldığı görülmüştür. Bu eklerden 9'u iki şekilli olmalarına rağmen ötümlülük-ötümsüzlük uyumuna uygun kullanılmamıştır. Tespit edilen tüm ekler incelendiğinde 33 ekin ötümlülük-ötümsüzlük uyumuna uygun olarak kullanıldığı tespit edilmiştir.

Şekil 10 Altay Türkçesinde Tespit Edilen Eklerin Uyum Durumu

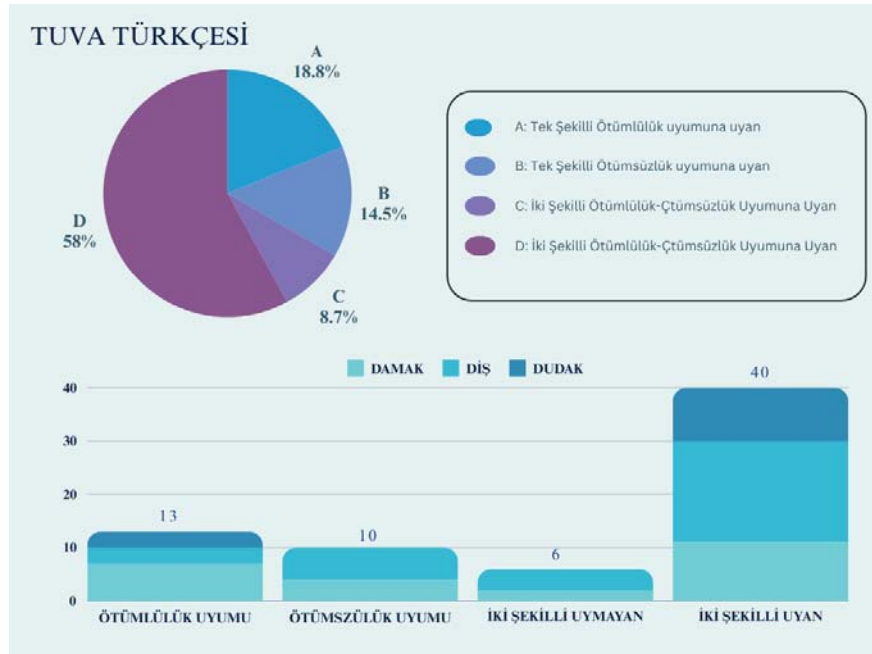
Altay Türkçesinde 86 ek incelenmiştir. Bu eklerden 28 tanesi damak, 46 tanesi diş, 12 tanesi dudak ünsüzü ile başlamaktadır. Bu eklerden 13'ü ötümlülük uyumuna uyarken, 26'sı ötümsüzlük uyumuna uymaktadır. 47 ekin iki şekilli olarak kullanıldığı görülmüştür. Bu eklerden 1'i iki şekilli

olmalarına rağmen ötümlülük-ötümsüzlük uyumuna uygun kullanılmamıştır. Tespit edilen tüm ekler incelendiğinde 46 ekin ötümlülük-ötümsüzlük uyumuna uygun olarak kullanıldığı tespit edilmiştir.

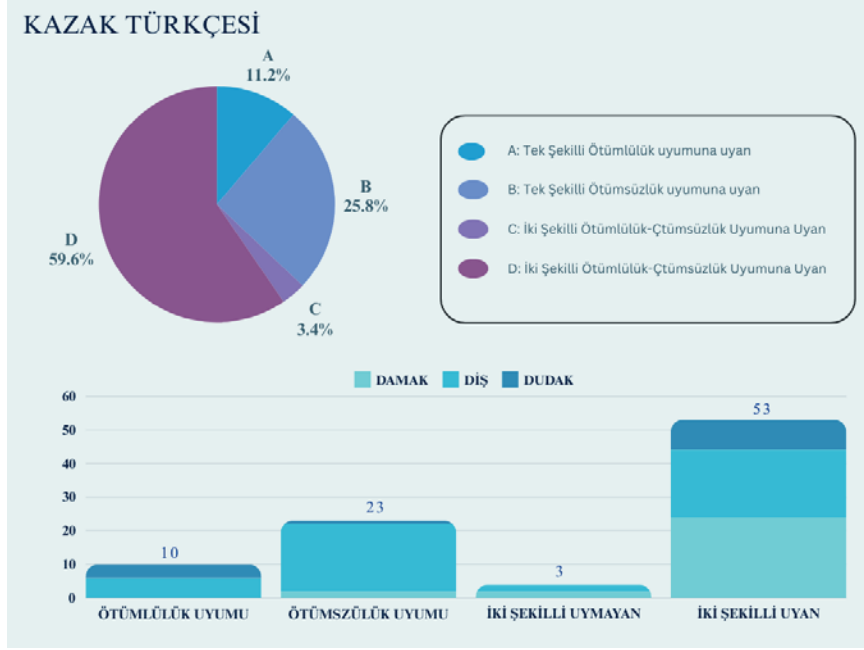
Şekil 11 Hakas Türkçesinde Tespit Edilen Eklerin Uyum Durumu

Hakas Türkçesinde 59 ek incelenmiştir. Bu eklerden 19 tanesi damak, 30 tanesi diş, 10 tanesi dudak ünsüzü ile başlamaktadır. Bu eklerden 9'u ötümlülük uyumuna uyarken, 8'i ötümsüzlük uyumuna uymaktadır. 42 ekin iki şekilli olarak kullanıldığı görülmüştür. Bu eklerden 2'si iki şekilli olmalarına rağmen ötümlülük-ötümsüzlük uyumuna uygun kullanılmamıştır. Tespit edilen tüm ekler incelendiğinde 40 ekin ötümlülük-ötümsüzlük uyumuna uygun olarak kullanıldığı tespit edilmiştir.

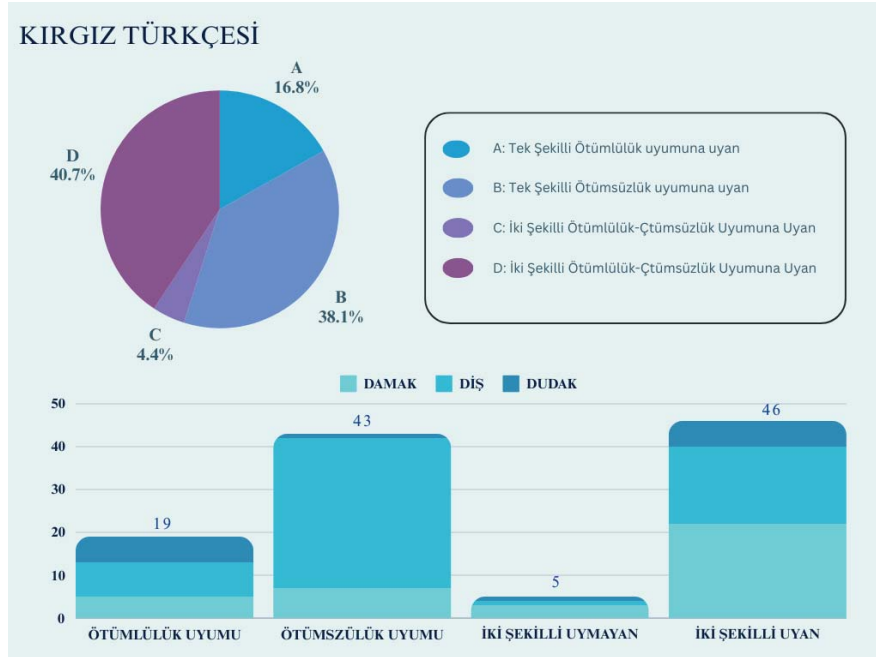
Şekil 12 Tuva Türkçesinde Tespit Edilen Eklerin Uyum Durumu

Tuva Türkçesinde 69 ek incelenmiştir. Bu eklerden 24 tanesi damak, 32 tanesi diş, 13 tanesi dudak ünsüzü ile başlamaktadır. Bu eklerden 13'ü ötümlülük uyumuna uyarken, 10'u ötümsüzlük uyumuna uymaktadır. 46 ekin iki şekilli olarak kullanıldığı görülmüştür. Bu eklerden 6'sı iki şekilli olmalarına rağmen ötümlülük-ötümsüzlük uyumuna uygun kullanılmamıştır. Tespit edilen tüm ekler incelendiğinde 40 ekin ötümlülük-ötümsüzlük uyumuna uygun olarak kullanıldığı tespit edilmiştir.

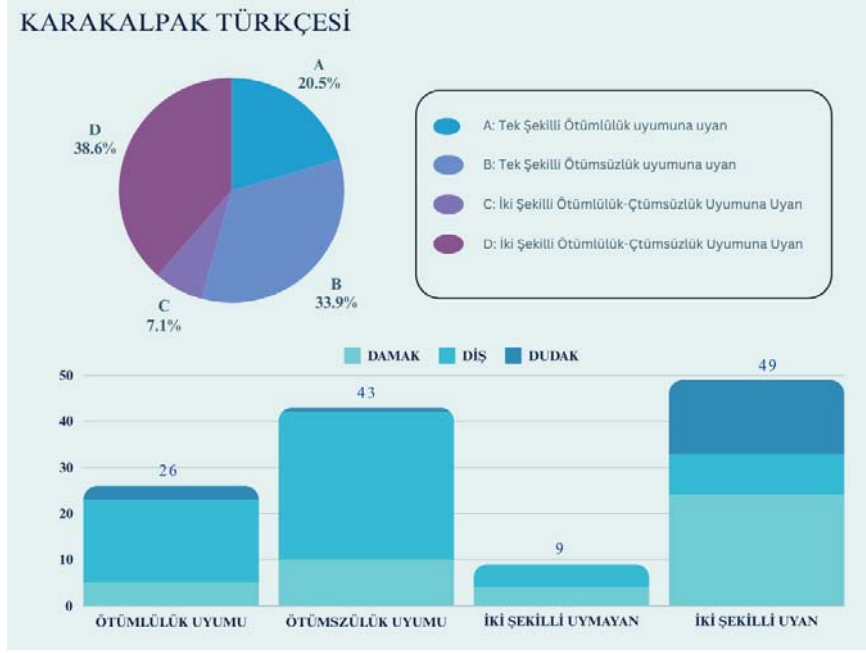
Şekil 13 Kazak Türkçesinde Tespit Edilen Eklerin Uyum Durumu

Kazak Türkçesinde 89 ek incelenmiştir. Bu eklerden 28 tanesi damak, 47 tanesi diş, 14 tanesi dudak ünsüzü ile başlamaktadır. Bu eklerden 10'u ötümlülük uyumuna uyarken, 23'ü ötümsüzlük uyumuna uymaktadır. 56 ekin iki şekilli olarak kullanıldığı görülmüştür. Bu eklerden 3'ü iki şekilli olmalarına rağmen ötümlülük-ötümsüzlük uyumuna uygun kullanılmamıştır. Tespit edilen tüm ekler incelendiğinde 53 ekin ötümlülük-ötümsüzlük uyumuna uygun olarak kullanıldığı tespit edilmiştir.

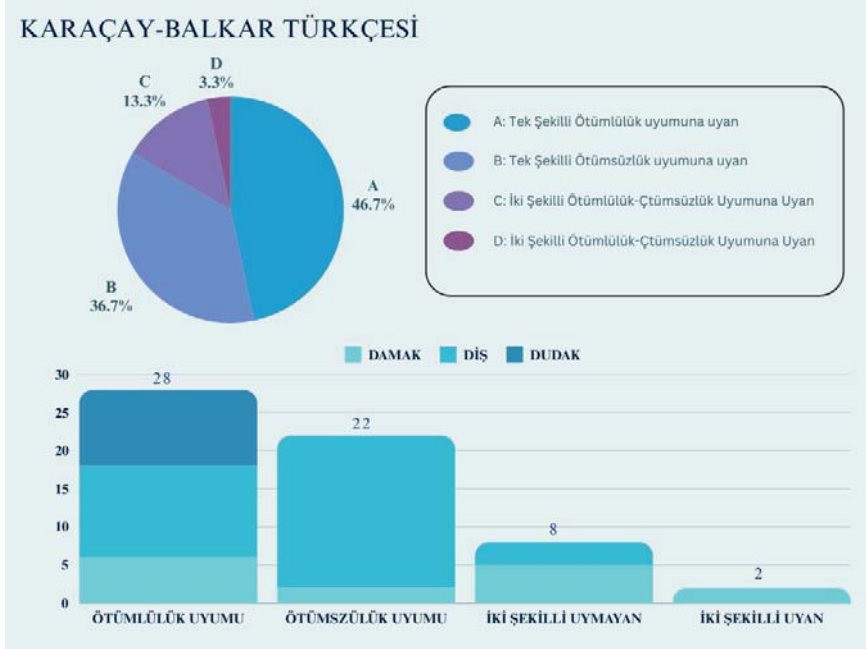
Şekil 14 Kırgız Türkçesinde Tespit Edilen Eklerin Uyum Durumu

Kırgız Türkçesinde 89 ek incelenmiştir. Bu eklerden 37 tanesi damak, 62 tanesi diş, 14 tanesi dudak ünsüzü ile başlamaktadır. Bu eklerden 19'u ötümlülük uyumuna uyarken, 43'ü ötümsüzlük uyumuna uymaktadır. 51 ekin iki şekilli olarak kullanıldığı görülmüştür. Bu eklerden 5'i iki şekilli olmalarına rağmen ötümlülük-ötümsüzlük uyumuna uygun kullanılmamıştır. Tespit edilen tüm ekler incelendiğinde 46 ekin ötümlülük-ötümsüzlük uyumuna uygun olarak kullanıldığı tespit edilmiştir.

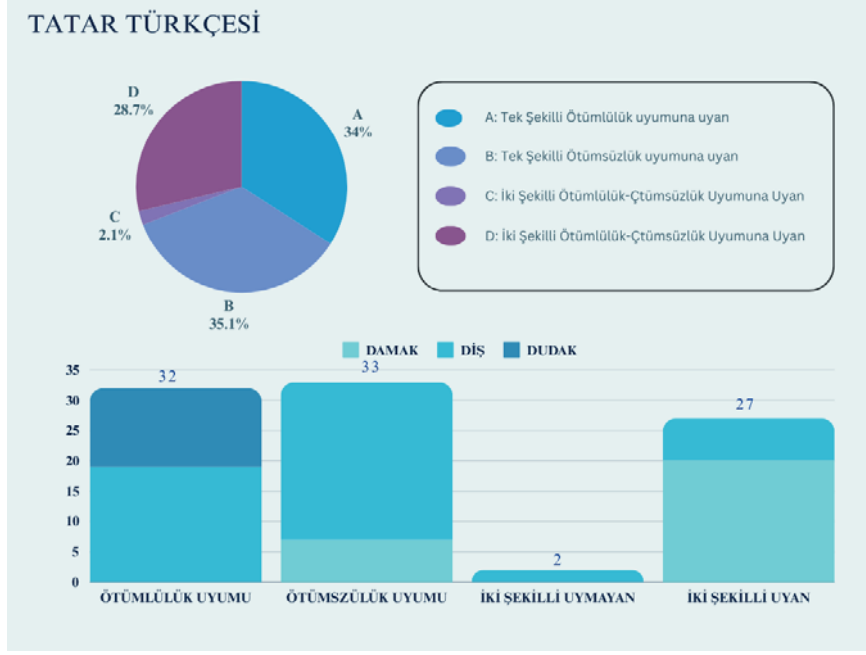
Şekil 15 Karakalpak Türkçesinde Tespit Edilen Eklerin Uyum Durumu

Karakalpak Türkçesinde 127 ek incelenmiştir. Bu eklerden 43 tanesi damak, 64 tanesi diş, 20 tanesi dudak ünsüzü ile başlamaktadır. Bu eklerden 26'sı ötümlülük uyumuna uyarken, 43'ü ötümsüzlük uyumuna uymaktadır. 58 ekin iki şekilli olarak kullanıldığı görülmüştür. Bu eklerden 9'u iki şekilli olmalarına rağmen ötümlülük-ötümsüzlük uyumuna uygun kullanılmamıştır. Tespit edilen tüm ekler incelendiğinde 49 ekin ötümlülük-ötümsüzlük uyumuna uygun olarak kullanıldığı tespit edilmiştir.

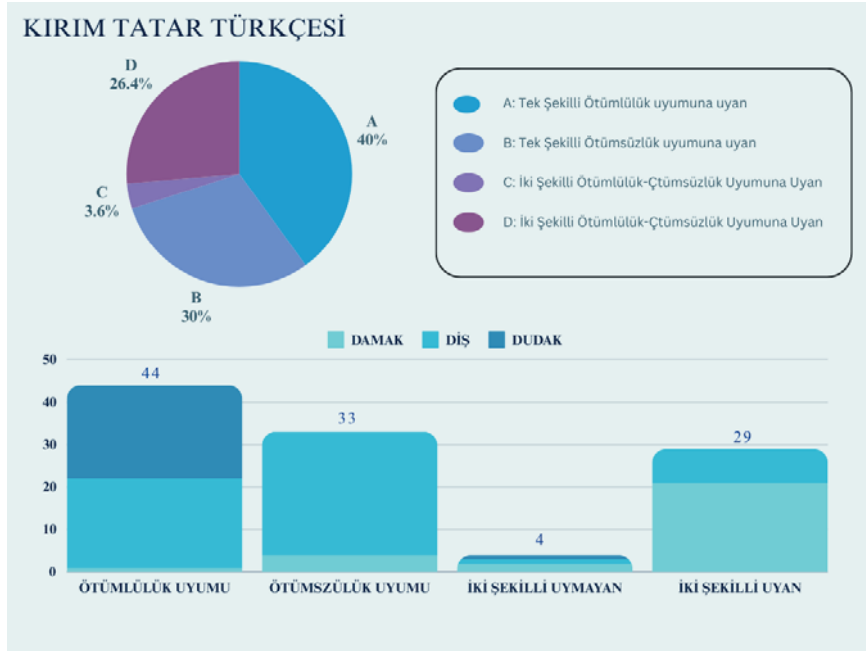
Şekil 16 Karaçay-Balkar Türkçesinde Tespit Edilen Eklerin Uyum Durumu

Karaçay-Balkar Türkçesinde 60 ek incelenmiştir. Bu eklerden 15 tanesi damak, 35 tanesi diş, 10 tanesi dudak ünsüzü ile başlamaktadır. Bu eklerden 28'si ötümlülük uyumuna uyarken, 22'si ötümsüzlük uyumuna uymaktadır. 56 ekin iki şekilli olarak kullanıldığı görülmüştür. Bu eklerden 8'i iki şekilli olmalarına rağmen ötümlülük-ötümsüzlük uyumuna uygun kullanılmamıştır. Tespit edilen tüm ekler incelendiğinde 2 ekin ötümlülük-ötümsüzlük uyumuna uygun olarak kullanıldığı tespit edilmiştir.

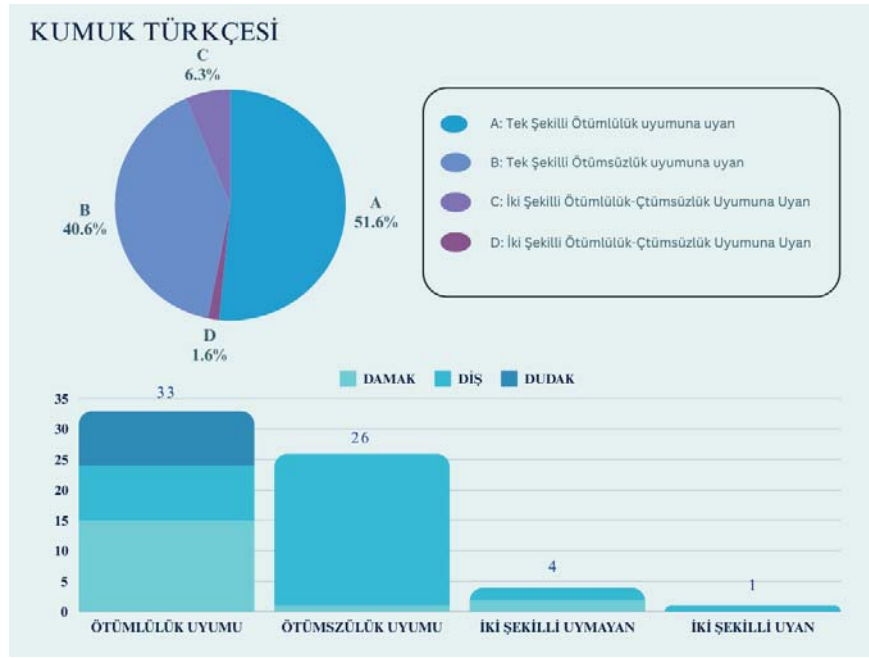
Şekil 17 Tatar Türkçesinde Tespit Edilen Eklerin Uyum Durumu

Tatar Türkçesinde 94 ek incelenmiştir. Bu eklerden 27 tanesi damak, 54 tanesi diş, 13 tanesi dudak ünsüzü ile başlamaktadır. Bu eklerden 32'si ötümlülük uyumuna uyarken, 33'ü ötümsüzlük uyumuna uymaktadır. 29 ekin iki şekilli olarak kullanıldığı görülmüştür. Bu eklerden 2'si iki şekilli olmalarına rağmen ötümlülük-ötümsüzlük uyumuna uygun kullanılmamıştır. Tespit edilen tüm ekler incelendiğinde 27 ekin ötümlülük-ötümsüzlük uyumuna uygun olarak kullanıldığı tespit edilmiştir.

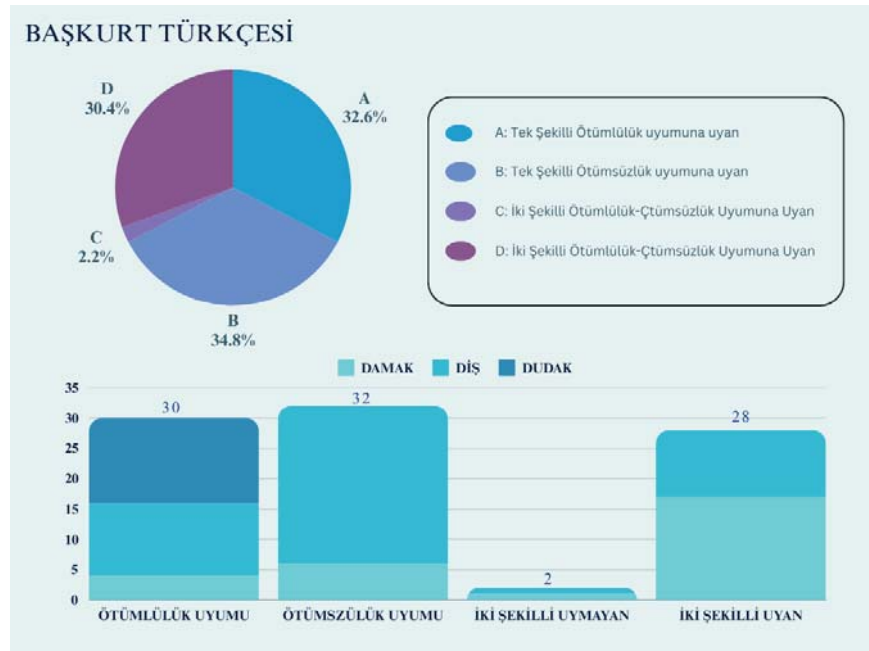
Şekil 18 Kırım Tatar Türkçesinde Tespit Edilen Eklerin Uyum Durumu

Kırım Tatar Türkçesinde 110 ek incelenmiştir. Bu eklerden 28 tanesi damak, 59 tanesi diş, 23 tanesi dudak ünsüzü ile başlamaktadır. Bu eklerden 44'ü ötümlülük uyumuna uyarken, 33'ü ötümsüzlük uyumuna uymaktadır. 33 ekin iki şekilli olarak kullanıldığı görülmüştür. Bu eklerden 4'ü iki şekilli olmalarına rağmen ötümlülük-ötümsüzlük uyumuna uygun kullanılmamıştır. Tespit edilen tüm ekler incelendiğinde 29 ekin ötümlülük-ötümsüzlük uyumuna uygun olarak kullanıldığı tespit edilmiştir.

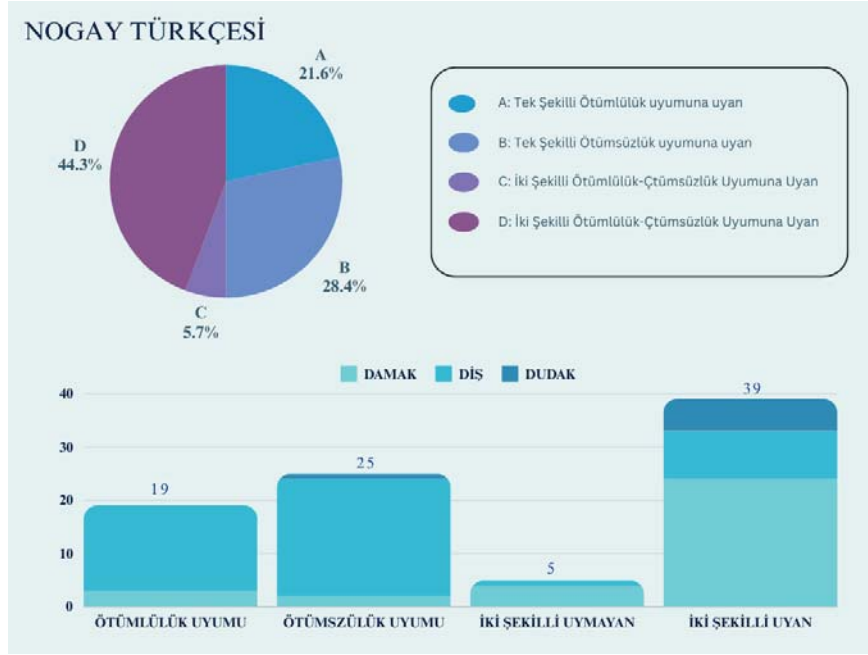
Şekil 19 Kumuk Türkçesinde Tespit Edilen Eklerin Uyum Durumu

Kumuk Türkçesinde 64 ek incelenmiştir. Bu eklerden 18 tanesi damak, 37 tanesi diş, 9 tanesi dudak ünsüzü ile başlamaktadır. Bu eklerden 33'ü ötümlülük uyumuna uyarken, 26'sı ötümsüzlük uyumuna uymaktadır. 5 ekin iki şekilli olarak kullanıldığı görülmüştür. Bu eklerden 4'ü iki şekilli olmalarına rağmen ötümlülük-ötümsüzlük uyumuna uygun kullanılmamıştır. Tespit edilen tüm ekler incelendiğinde 1 ekin ötümlülük-ötümsüzlük uyumuna uygun olarak kullanıldığı tespit edilmiştir.

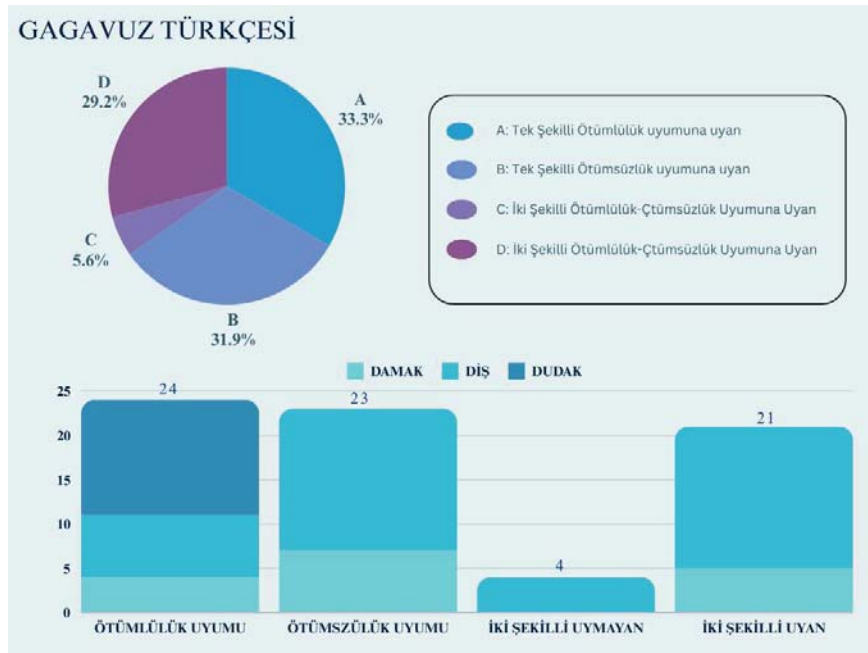
Şekil 20 Başkurt Türkçesinde Tespit Edilen Eklerin Uyum Durumu

Başkurt Türkçesinde 92 ek incelenmiştir. Bu eklerden 28 tanesi damak, 50 tanesi diş, 14 tanesi dudak ünsüzü ile başlamaktadır. Bu eklerden 30'u ötümlülük uyumuna uyarken, 32'si ötümsüzlük uyumuna uymaktadır. 30 ekin iki şekilli olarak kullanıldığı görülmüştür. Bu eklerden 2'si iki şekilli olmalarına rağmen ötümlülük-ötümsüzlük uyumuna uygun kullanılmamıştır. Tespit edilen tüm ekler incelendiğinde 28 ekin ötümlülük-ötümsüzlük uyumuna uygun olarak kullanıldığı tespit edilmiştir.

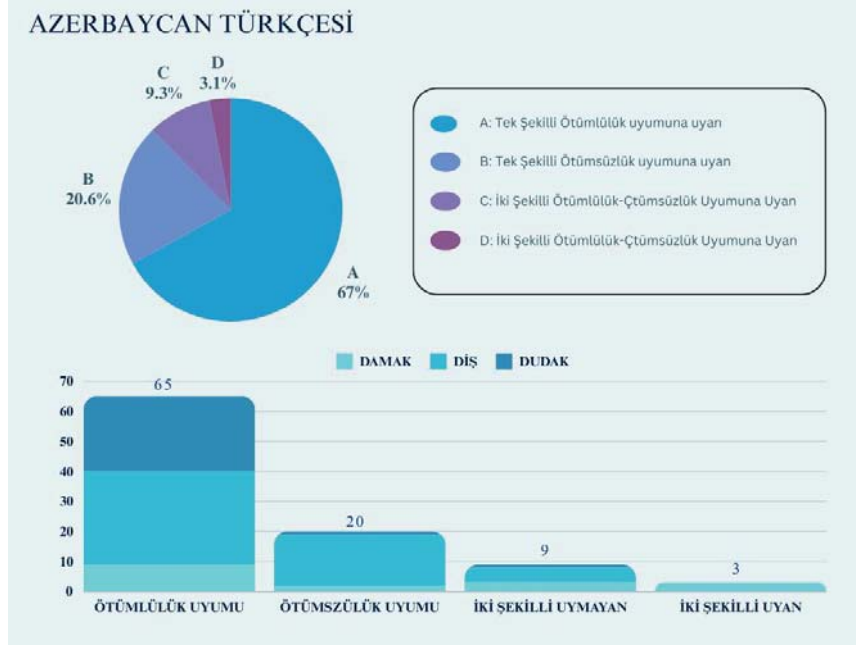
Şekil 21 Nogay Türkçesinde Tespit Edilen Eklerin Uyum Durumu

Nogay Türkçesinde 88 ek incelenmiştir. Bu eklerden 33 tanesi damak, 48 tanesi diş, 7 tanesi dudak ünsüzü ile başlamaktadır. Bu eklerden 19'u ötümlülük uyumuna uyarken, 25'i ötümsüzlük uyumuna uymaktadır. 44 ekin iki şekilli olarak kullanıldığı görülmüştür. Bu eklerden 5'i iki şekilli olmalarına rağmen ötümlülük-ötümsüzlük uyumuna uygun kullanılmamıştır. Tespit edilen tüm ekler incelendiğinde 39 ekin ötümlülük-ötümsüzlük uyumuna uygun olarak kullanıldığı tespit edilmiştir.

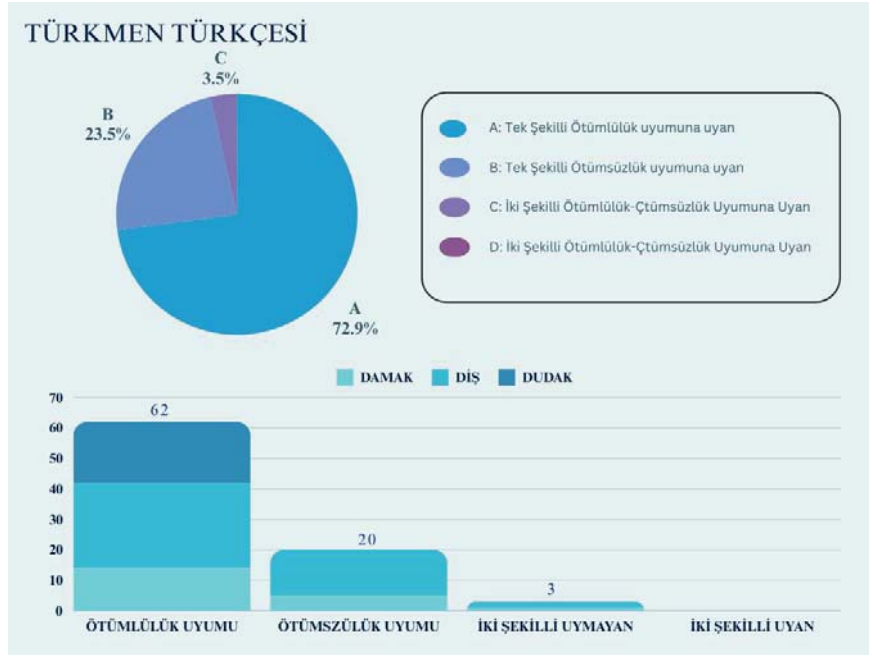
Şekil 22 Gagavuz Türkçesinde Tespit Edilen Eklerin Uyum Durumu

Gagavuz Türkçesinde 72 ek incelenmiştir. Bu eklerden 16 tanesi damak, 43 tanesi diş, 13 tanesi dudak ünsüzü ile başlamaktadır. Bu eklerden 24'ü ötümlülük uyumuna uyarken, 23'ü ötümsüzlük uyumuna uymaktadır. 25 ekin iki şekilli olarak kullanıldığı görülmüştür. Bu eklerden 4'ü iki şekilli olmalarına rağmen ötümlülük-ötümsüzlük uyumuna uygun kullanılmamıştır. Tespit edilen tüm ekler incelendiğinde 21 ekin ötümlülük-ötümsüzlük uyumuna uygun olarak kullanıldığı tespit edilmiştir.

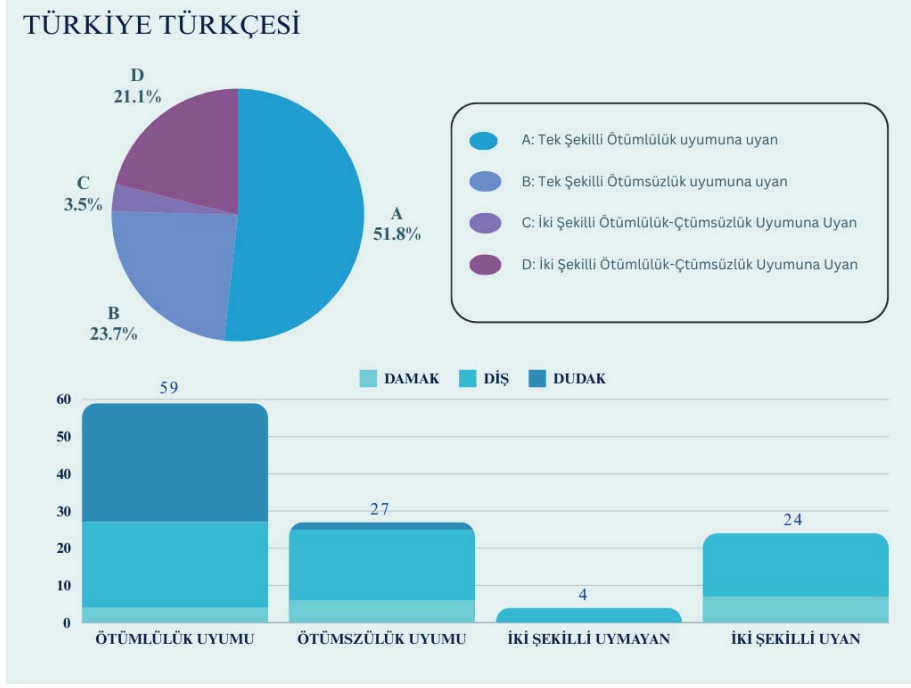
Şekil 23 Azerbaycan Türkçesinde Tespit Edilen Eklerin Uyum Durumu

Azerbaycan Türkçesinde 97 ek incelenmiştir. Bu eklerden 17 tanesi damak, 53 tanesi diş, 27 tanesi dudak ünsüzü ile başlamaktadır. Bu eklerden 65'i ötümlülük uyumuna uyarken, 20'si ötümsüzlük uyumuna uymaktadır. 56 ekin iki şekilli olarak kullanıldığı görülmüştür. Bu eklerden 9'u iki şekilli olmalarına rağmen ötümlülük-ötümsüzlük uyumuna uygun kullanılmamıştır. Tespit edilen tüm ekler incelendiğinde 3 ekin ötümlülük-ötümsüzlük uyumuna uygun olarak kullanıldığı tespit edilmiştir.

Şekil 24 Türkmen Türkçesinde Tespit Edilen Eklerin Uyum Durumu

Türkmen Türkçesinde 85 ek incelenmiştir. Bu eklerden 20 tanesi damak, 45 tanesi diş, 20 tanesi dudak ünsüzü ile başlamaktadır. Bu eklerden 62'si ötümlülük uyumuna uyarken, 20'si ötümsüzlük uyumuna uymaktadır. 56 ekin iki şekilli olarak kullanıldığı görülmüştür. Bu eklerden 3'ü iki şekilli olmalarına rağmen ötümlülük-ötümsüzlük uyumuna uygun kullanılmamıştır. Tespit edilen tüm ekler incelendiğinde hiçbir ekin ötümlülük-ötümsüzlük uyumuna uygun olarak kullanılmadığı tespit edilmiştir.

Şekil 25 Türkiye Türkçesinde Tespit Edilen Eklerin Uyum Durumu

Türkiye Türkçesinde 114 ek incelenmiştir. Bu eklerden 17 tanesi damak, 63 tanesi diş, 34 tanesi dudak ünsüzü ile başlamaktadır. Bu eklerden 59'u ötümlülük uyumuna uyarken, 27'si ötümsüzlük uyumuna uymaktadır. 28 ekin iki şekilli olarak kullanıldığı görülmüştür. Bu eklerden 4'ü iki şekilli olmalarına rağmen ötümlülük-ötümsüzlük uyumuna uygun kullanılmamıştır. Tespit edilen tüm ekler incelendiğinde 24 ekin ötümlülük-ötümsüzlük uyumuna uygun olarak kullanıldığı tespit edilmiştir.

4. SONUÇLAR

Çalışma kapsamında 307 ek incelenmiştir. Bu eklerden 172 tanesi yapım eki, 61 tanesi çekim eki, 74 tanesi fiilimsi ekidir. Bu eklerden 94 tanesi damak ünsüzü, 168 tanesi diş ünsüzü, 62 tanesi dudak ünsüzleri ile başlamaktadır.

1. Türk dilinin tarihî dönemleri incelendiğinde genellikle eklerin tek şekilli kullanımları görülmekle birlikte uyum durumunun daha çok ötümlü-ötümlü uyumunda olduğu görülmektedir.

2. Türk dilinin tarihî dönemlerinin çoğunda iki şekilli kullanımlar az olmakla beraber Çağatay Türkçesinde iki şekilli kullanımların ön plana çıktığı görülmekte ve iki şekilli görülen eklerin ötümlülük-ötümsüzlük uyumuna uyduğu tespit edilmiştir.

3. Güneydoğu grubu Türk lehçelerinde tarihî dönemlerdeki gibi ötümlülük uyumu daha fazla görülürken Yeni Uygur Türkçesinde iki şekilli kullanılan eklerde artış görülmesi bu lehçede ötümlülük-ötümsüzlük uyumuna uyan eklerin daha fazla olduğu tespit edilmiştir.

4. Kuzeydoğu grubu Türk lehçelerinin uyum durumu incelendiğinde eklerin tek şekilli kullanımlarının azaldığı ve iki şekilli kullanımlarının arttığı görülmüştür. Tarihî dönemler ve güneydoğu grubundaki uyum ötümlülük uyumu yöneliminin tıpkı kuzeydoğu grubundaki gibi ötümsüzlük uyumuna döndüğünü fakat iki şekilli kullanımların artması olması ötümlülük-ötümsüzlük uyumunun daha fazla görülmesine sebep olmuştur.

5. Kuzeybatı grubu Türk lehçelerinin uyum durumu incelendiğinde Karaçay-Balkar, Kırım Tatar, Kumuk Türkçeleri dışında genel olarak eklerin tek şekilli kullanımlarının azaldığı ve iki şekilli kullanımlarının arttığı görülmüştür. Tarihî dönemler ve güneydoğu grubundaki uyum ötümlülük uyumu yöneliminin tıpkı kuzeydoğu grubunda olduğu gibi ötümsüzlük uyumuna döndüğünü ancak iki şekilli kullanımların artması ötümlülük-ötümsüzlük uyumunun daha fazla görülmesine sebep olmuştur. Oğuz etkisinin görüldüğü Karaçay-Balkar, Kırım Tatar ve Kumuk Türkçelerinde ötümsüzlük uyumunun aksine ötümlülük uyumunun daha fazla olduğu ve iki şekilli kullanımların da azalmasıyla ötümlülük-ötümsüzlük uyumunun bu lehçelerde daha az olduğu tespit edilmiştir.

6. Güneybatı grubu Türk lehçelerinde tespit edilen eklerin uyum durumları incelendiğinde bu grubu oluşturan lehçelerin ötümlülük uyumu bakımından tarihî dönemlere benzediği ön plana çıkmaktadır. Gagavuz ve Türkiye Türkçesinde ötümlülük uyumunun fazla görülmesinin yanında eklerin iki şekilli kullanımlarının ötümlülük-ötümsüzlük uyumunu da sağladığını göstermektedir. Türkmen Türkçesinde iki şekilli kullanımların hiç görülmemesi dikkat çeken bir diğer husustur.

7. Çağdaş Türk lehçeleri ötümlülük-ötümsüzlük uyumu bakımından değerlendirildiğinde bu uyuma uyan eklerin sayıca en çok görüldüğü lehçenin Kazak Türkçesi olduğu görülürken; iki şekilli olup ünsüz uyumuna uyan eklerin tespit edilen diğer eklere oranında bakıldığında ise oransal olarak ötümlülük-ötümsüzlük uyumunun en çok görüldüğü lehçenin Hakas Türkçesi olduğu tespit edilmiştir.

8. Çağdaş lehçe grupları ötümlülük-ötümsüzlük uyumu bakımından kendi içerisinde değerlendirilecek olursa;

- Ötümlülük-ötümsüzlük uyumu bakımından Güneydoğu/Karluk grubunda uyum en az Özbek Türkçesinde; en çok Yeni Uygur Türkçesinde bulunmaktadır.
- Ötümlülük-ötümsüzlük uyumu bakımından Kuzeydoğu grubunda uyum en az Altay Türkçesinde; en çok Hakas Türkçesinde bulunmaktadır.
- Ötümlülük-ötümsüzlük uyumu bakımından Kuzeybatı/Kıpçak grubunda uyum en az Kumuk Türkçesinde; en çok Kazak Türkçesinde uyum bulunmaktadır.
- Ötümlülük-ötümsüzlük uyumu bakımından Güneybatı/Oğuz grubunda uyum en az Türkmen Türkçesinde; en çok Türkiye Türkçesinde uyum bulunmaktadır.

9. Ötümlülük-ötümsüzlük uyumu bakımından en uyumlu lehçe grubunun geç dönemlerde yazı dili olan Kuzeydoğu grubu olduğu tespit edilmiştir.

10. Oğuz ve Sibirya grubunda ötümlülük-ötümsüzlük uyumuna uyan ekler incelendiğinde diş ünsüzleri ile başlayan eklerin uyuma daha fazla uyduğu görülmüştür.

11. Kıpçak ve Karluk grubunda ünsüz uyumuna uyan ekler incelendiğinde damak ünsüzleri ile başlayan eklerin uyuma daha fazla uyduğu görülmüştür.

12. Oğuz ve Karluk grubunda tespit edilen ekler incelendiğinde dudak ünsüzleri ile başlayan eklerin ünsüz uyumuna uydurulmadan kullanıldığı görülmektedir.

13. Tespit edilen eklerden /ç/ ve /s/ dış ünsüzleri ile başlayan eklerin genel olarak ötümsüz şekli daha yaygın kullanılmış ve ötümlülük-ötümsüzlük uyumuna uyma noktasında direnç göstermiştir. Ötümlüleşmenin en fazla olduğu Türkmen Türkçesinde bile ötümsüz şekliyle kullanılmıştır.

14. Sibirya ve Kıpçak grubu Türk lehçeleri dışında ötümsüz karşılığı bulunmayan ötümlü ünsüzler Türk dilinin tarihi dönemlerinde ve diğer lehçe gruplarına oranla ötümlülük-ötümsüzlük uyumu bakımından daha uyumlu bir durum sergilemiştir.

15. Fiilden isim yapım eki “-t”, fiilden fiil yapım eki “-k-”, “-t-” ve “-p-” ekleri örnekleri tespit edilen lehçelerde her zaman ötümsüz biçimde kullanılmıştır. Bu ekler ötümsüz uyumunu sağlarken ötümlülük-ötümsüzlük uyumuna uymamaktadır.

KAYNAKLAR

- Abduldayev, E. (1966). *Kırgız Tilinin Govorloru*, Frunze: Til cana Edebiyat İnstitutu Basması.
- Adalı, O. (2004). *Türkiye Türkçesinde Biçimbirimler*. İstanbul: Papatya Yayıncılık.
- Ağca, F. (2010). *Budist Türk Çevresi Metinlerinde Olumsuzluk ve Yokluk Şekilleri*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Akar, A.- Utebekov S. (2020). Divân-ı Hikmet'in Ses Uyumu Üzerine (Kökşetav Nüshası). *Karadeniz Araştırmaları*. XVII/65: 217-233.
- Akbaba, D. E. (2009). *Nogay Türkçesi Grameri (Ses ve Sekil Bilgisi)*, Ankara: Grafiker Yayınları.
- Akdoğan, Y. (1988). *Ahmedî Dîvânı*. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı. (AD)
- Alkaya, E. (2008a). *Sibirya Tatar Türkçesi*, Ankara: Turkish Studies Publication.
- Alkaya, E. (2008b). Eski Türkçe -qıña Ekinin Türk Lehçelerinde ve Türkiye Türkçesi Ağızlarındaki Kullanımı Üzerine. *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 3/4. <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.358>.
- Alkaya, E. (2008c). Türkiye Türkçesinde ve Türk Lehçelerinde İyelik Ekinden Sonra Kullanılan +lAr Çokluk Eki Üzerine, *VI. Uluslararası Türk Dil Kurultayı*, Ankara.
- Alkaya, E. (2011). "-gAlI" Ekinin Sibirya Tatar Türkçesindeki Kullanımı Üzerine, *Turkish Studies*, S. 6/3, Yaz, s. 155-174. <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.2447>.
- Alkaya, E. (2014). Signs of the Old Turkic Language in Tatar Dialects: Suffix -dachy Functioning, *Jurnal Tatarica*, No: 2, s. 37-48.
- Alkaya, E. (2022). *Kuzey Grubu Türk Lehçelerinde Edatlar*, Elazığ: Manas Yay.
- Altaylı, S. 2018. Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü 1-3. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Alyılmaz, C., 2004. Eski Türkçenin Söz Varlığının Düz ve Ters Dizimi, Ankara: Kurmay Yayınları.
- Annanurov, A. (1974). *Türkmen Dilinde Hal İslık Formaları*, Asgabat: İlim.
- Arat, R. R. (1965). Türkçede Cihet Mefhûmu ve Bunun ile İlgili Tâbirler. *Türkiyat Mecmuası*, C. XIV, s. 1-4.
- Arat, R.R. (1951). *Atabetü'l-Hakayık*. İstanbul: Akçağ (AH)
- Argunşah, M. (2021). *Çağatay Türkçesi (7. Baskı)*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Argunşah, M., Güner, G. (2015). *Codex Cumanicus*. İstanbul: Kesit. (CC)
- Argunşah, M., Yüksekaya, G. S. (2021). *Karahanlıca, Harezmece, Kıpçakça Dersleri*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Argunşah, M.-Yüksekkaya G. (2014). *Karahanlıca Harezmece Kıpçakça Dersleri*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Arıkoğlu E. (2011). *Hakas Türkçesi Grameri*, Ankara: Bengü.
- Arıkoğlu, E. (2004). Türkçenin -rAk ve -ArAk Ekleri Hakkında, *V. Uluslar Arası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I*, 20-26 Eylül 2004, Ankara, s. 187-192.
- Arıkoğlu, E. (2005). *Örnekli Hakasça-Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: Akçay Yayınları.
- Arnazarov, S. (2003). Türkmen Türkçesinde Niyet Kipi ve Türkiye Türkçesinde Anlatımı, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 13, s. 333-344.
- Aşçı, M. (2019). *Harezme Türkçesinde Söz Yapımı*. (Yayınlanmamış doktora tezi) Gazi Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara (HTSY)
- Ata, A. (1997). Nasîrü'd-din Bin Burhanü'd-din Rabguzi, Kıssasü'l-Enbiya (Peygamber Kıssaları) I Giriş-Metin-Tıpkıbasım. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu: 681-1. (KE-2)

- Ata, A., (2002). *Harezm-Altın Ordu Türkçesi*. İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi. (HAOT)
- Ata, A., Tulum, M. (2011). *Uygur Türkçesi*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi. (UT)
- Atalay, B. (1940). *Türkçemizde Men - Man*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- Atalay, B. (1942). *Türk Dilinde Ekler ve Kökler Üzerine Bir Deneme*. İstanbul: Matbaai Ebuziziya. (TDEK)
- Ayazlı, Ö. (2012). *Altun Yaruk Sudur VI. Kitap*. Ankara: Türk Dil Kurumu. (AYS)
- Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügeti I.-II.-III.,IV.*, (2006) (Haz. Elihaydar Orucov, Behruz Abdullayev, Nergiz Rehimzade), (Ed. Ağamusa Ahundov), Nesimi Adına Dilçilik İnstitutu, Bakü: Şerq-Gerb Yayınları (ADİL).
- Bang, W. (1916), *Studien zur Vergleichenden Grammatik der Türksprachen I*, SBAW, s.116, II, s.920.
- Bang, W. (1980). *Berlin'deki Macar Enstitüsünden Türkoloji Mektupları (Çev. Şinasi Tekin)*, Erzurum: Atatürk Ü. Basımevi.
- Bang, Willy. (1923). *Das Negative Verbum der Türksprachen*, SBAW, Phil.-hist. Kl. XVII, Berlin.
- Banguoğlu, T. (2011), *Türkçenin Grameri*, Ankara: TDK. (TG)
- Başdaş, C. (2006). Türkçede Üçüncü Grup (Ara Ekler), *1. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı*, 26-27 Eylül 2006.
- Bayniyazov, A. vd. (2021). *Türkiye Türkçesi-Kazak Türkçesi/Kazak Türkçesi-Türkiye Türkçesi Sözlüğü 2 Cilt*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Bayraktar, B. (2004). *Türkçede Fiilimsiler*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. (TF)
- Bayraktar, N. (2000). *Orta Türkçede Fiilimsiler*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara.
- Benzing, J. (1847). Tschuwaschische Forschungen (I) : Das Possessivsuffix der dritten Person, IV, *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 94, s. 251-267.
- Bice, H. (1993). *Hoca Ahmet Yesevi Dîvân-ı Hikmet*. Ankara: Diyanet Vakfı. (DH)
- Bilgegil, M. K. (1984). *Türkçe Dilbilgisi*, İstanbul: Dergâh Yay. 3.b., s.270.
- Biray, N. vd. (2018). *Çağdaş Kazak Türkçesi*. İstanbul: Bilge Kültür, Sanat Yayınları.
- Bodroglıgeti, A. J. E. (2001). *A Grammar of Chagatay*, Lincom Europa, Muenchen.
- Borjakow, A., Saryhanow, M., Söyegow, M., Hojayew, B., Ärnazarow, S. (2000). *Türkmen Dilinin Grammatikasy Morfologiya, Aşgabat*.
- Boz, E. (2014). *Türkiye Türkçesi Biçimsel ve Anlamsal İşlevli Biçimbilgisi*. Ankara: Gazi. (TTBAİB)
- Brockelmann, C. (1954), *Osttürkische Grammatik Der Islamischen Litteratursprachen Mittelasiens*, Leiden.
- Budagova, Z. (1980). *Müasır Azerbaycan Dili C: II*, Bakı: Elm Neşriyyatı.
- Bugadova, Z. (1980). *Müasır Azerbaycan Dili, C: II*, Bakı: Elm Neşriyyatı.
- Buran, A. (1996). *Anadolu Ağzlarında İsim Çekim Hâl Ekleri*. Ankara: TDK Yayınları.
- Buran, A. (1999), Türkçede Kelimelerin Ekleşmesi ve Eklerin Kökeni. 3. Uluslararası Türk Dili Kurultayı. (23-27 Eylül 1996) Bildirileri. Sayfa: 207-214. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Buran, A. (2007). Olumsuzluk Ekinin (-mA) Türk Lehçelerindeki Sesbilgisi Görüntüsü Üzerine Bir Değerlendirme, 2. *Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı*. 25-30 Ekim 2007, Bışkek/Kırgızistan.
- Buran, A. (2013). Türkiye Türkçesi Ağzlarında -R- / -R Türemesi, Bengü Beläk, *Ahmet Bican Ercilasun Armağanı (Ed. Bülent Gül)*, TKAE, Ankara, s. 183-192.
- Buran, A. (2015), *Türklük Bilimi Terimleri Sözlüğü*, Ankara: Akçağ Yayınları.

- Buran, A. (2017). Kırgız Türkçesinde Ses Uyumlarının Sebep Olduğu Ses Değişimleri, *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (Türklad) Cilt 1*, Sayı 1, S. 1-11, Türkiye.
- Buran, A., Alkaya, E. (2014). *Çağdaş Türk Yazı Dilleri-II Güneydoğu/Karlık Grubu*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Buran, A., Alkaya, E. (2014). *Çağdaş Türk Yazı Dilleri-III Kuzeybatı/Kıpçak Grubu*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Buran, A., Alkaya, E. Özeren, M. (2014). *Çağdaş Türk Yazı Dilleri-IV Kuzeydoğu Grubu*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Buran, A., Alkaya, E. Yalçın, S. K. (2014). *Çağdaş Türk Yazı Dilleri-I Güneybatı/Oğuz Grubu*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Caferoğlu, A. (1988). Anadolu Ağızlarında Metathése Gelişmesi, *TDAY Belleten 1955 2. Baskı*, Ankara: TDK Yay.: 1-7.
- Caferoğlu, A. (2021). Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Canpolat, M.; Önler, Z. (2016). *İshâk Bin Murâd Edviye-i Müfredi*. Ankara: Türk Dil Kurumu. (EM)
- Choi, H. W. (2010). *Türkçe, Korece, Moğolca ve Mançu-Tunguzcanın Karşılaştırmalı Ses ve Biçim Bilgisi*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Clauson, G., (1972), An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish, USA: Oxford University Press.
- Clauson, S. G. C. (2007). Türkçede Sekizinci Yüzyıldan Önce Kullanılan Ekler (çev. Uluhan Özalan). *Dil Araştırmaları Dergisi*. C. 1. S. 1 s. 185-196.
- Clements, G. N., Sezer, E. 1982. "Vowel and Consonant Disharmony in Turkish", The structure of phonological representations, H. van der Hulst and Norval Smith eds., II. Dordrecht: Foris, s.213-254.
- Coşkun, M. V. 2017. *Özbek Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Çarıyarov, B. (1969). *Günorta, Günbatar Türki Dillerde İşlek Zamanları*, Aşgabat: Türkmenistan SSR İlimler Akademiyası.
- Çelik, N. (2017). Tarihi Türk Lehçelerinde İyelik Ekinin Kullanımı, *Aydın Tömer Dil Dergisi*, Volume 2, Issue 2, 57 - 78.
- Çeneli, İ. (1997). *Kırım Tatarcasında Yapım Ekleri (Çev. Mustafa Argunşah)*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yay.
- Demir, N. (1999), Şalpaazarı, Giresun ve Ordu Yöresi Ağızlarında Kullanılan Zarf-Fiil Ekleri, *Türklük Bilimi Araştırmaları*, S. 8, s. 313-334, Sivas.
- Demir, T. (2004). *Türkçe Dilbilgisi*. Ankara: Kurmay Yayınevi
- Demirbilek, S. (2004). Tarihi Süreç İçerisinde -sık Ekinin İşlevleri, *V. Uluslar Arası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I* 20-26 Eylül 2004, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 731-738.
- Demirtaş, A. (2006). Türkiye Türkçesinde Mensubiyet Bildiren "-gil" Eki Üzerine. *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*. S.9. s. 70-77.
- Deny, J. (1941). *Türk Dili Grameri*, İstanbul: Maarif Matbaası.
- Deny, J. (2012). *Türk Dil Bilgisi (Çev. A. U. Elöve)*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Deny, J. (2012). *Türk Gramerinin Temel Kurulları (Türkiye Türkçesi) (Çev. O. Şahin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu (TGTK)
- Deny, Jean (1936-1937). Türkçede "ler" Edatının Menşei, *Üçüncü Türk Dil Kurultayı*, İstanbul, ss. 291-295.

- Devellioğlu, F., (2007). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Sözlük Dizisi, No: 1, 24. Baskı, Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları
- Dilaçar, A. (2016). *Kutadgu Bilig İncelemesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu. (KBİ)
- Doerfer, G. (1975-1976). Eski Türkçe Yeni Yapılanma Sorunları, *TDAY-Belleten*, s.1-59.
- Doerfer, G. (1993), *Versuch einer linguistischen Datierung älterer osttürkischer Texte*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Doerfer, Gerhard (1975-1976). Proto-Turkic Reconstruction Problems [=Eski Türkçe Yeni Yapılanma Sorunları], *TDAY-Belleten*, ss. 1- 59.
- Doğan, L. (2014). *Uygur Türkçesi Grameri*. Edirne: Parafiks Yayınevi.
- Duran, S. (1956) Türkçede Cihet ve Mekân Gösteren Ek ve Sözcükler, *TDAY - Belleten* 1956, s. 1-110.
- Durgut, H. (1995). *Şeyh Süleyman Efendi-i Buhari Lügat-ı Çağatay ve Türki-i Osmani Adlı Eserin Transkripsiyonu*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Edirne. (BLÇTO)
- Eckmann, J. (2005). *Çağatayca El Kitabı (Çev. Günay Karaağaç)*. Ankara: Akçağ.
- Eckmann, J. (2014). *Nehcü'l-Feradis (S. Tezcan, H. Zülfikar)*, Ankara: Türk Dil Kurumu. (NF)
- Ediskun, H. (2005). *Türk Dilbilgisi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Ehmetyanov, R. vd. (2024). *Türkçe-Tatarca Sözlük*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Eker, S. (2006). *Çağdaş Türk Dili*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Eliyev, V. (1989). *Azerbaycan Dilinde fe'li Bağlama*, Bakı: V. İ. Lenin Adına API-NİN Nesri.
- Elmalı, M. (2016). *Dasakarmapathavadanamala*. Ankara: Türk Dil Kurumu. (D)
- Emre, A. C. (1940). Türkçe'de Çoğul Belgisi -ler'in Etimolojisi Üzerine Bir Araştırma, *TD-Belleten* II/5-6. Sontesrin.
- Emre, A. C. (1942). *Türkçenin Yapılışı Mukayeseli Türk Gramerine Hazırlık İrdemleri*, Bürhaneddin Basımevi, İstanbul.
- Eraslan, K. (1980). *Eski Türkçede İsim-Fiiller*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Eraslan, K. (1986). "XVI. Yüzyıl Çağatay Edebiyatı", *Büyük Türk Klâsikleri, 4. Cilt*, İstanbul: Ötüken-Söğüt Yay. 343-368.
- Eraslan, K. (1994). +sı/-+si- (~+su/-+sü-) İsimden Fiil Yapma Eki İle -sı/- si- (~-su/--sü-) Fiilden Fiil Yapma Eki ve Genişlemiş Şkilleri Hakkında. *Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi*. Ankara.
- Eraslan, K. (1996). Çıkma Hâli (Ablatif) Ekinin Oluşumu. 3. *Uluslararası Türk Dil Kurultayı* 1996. TDK 678. s.381-385.
- Eraslan, K. (2000). -sar / -ser İsim-Fiil Ekinin Yapısı ve Fonksiyonları, *Hasan Eren Armağanı*, TDK Yayınları, Ankara s. 92-127.
- Eraslan, K. (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Eraslan, K. (2015). *Alf-Şîr Nevâyî Mecâlisü'n-Nefâyis*. Ankara: Türk Dil Kurumu. (MN)
- Ercilasun, A. B. (1975). -maç/-meç Eki Üzerine, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. XXI: 83-88.
- Ercilasun, A. B. (1997). Türk Dilinde Ek-Ses İlişkisi. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*. Ankara: TDK. s. 41- 47.
- Ercilasun, A. B. (2007). "İ, n, r'den Sonra Niçin t?" - *Makaleler*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Ercilasun, A. B. (2007). *Makaleler*. Ankara: Akçağ Yayınları.

- Ercilasun, A. B. (2014). *Kutagdu Bilig Grameri*: Fiil, Ankara: Akçağ Yay.
- Ercilasun, A. B. (2021). *Türk Lehçeleri Grameri (3. Baskı)*. Ankara Akçağ. (TLG)
- Ercilasun, A.; Akkoyunlu, Z. (2015). *Kâşgarlı Mahmud, Dîvânü Lugâti't-Türk (Giriş-MetinÇeviri- Notlar-Dizin)*, No: 1120, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. (DLTGMNÇD)
- Erdal, M. (1991). *Old Turkic Word Formation*. Otto Harrossowitz-Wiesbaden. (OTWF)
- Erdal, M. (2004). *A Grammar of Old Turkic, Handbook of Oriental Studies*, Leiden-Boston: Brill Publications.
- Ergin, M. (2013). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak. (TDB)
- Ergin, M. (2018). *Dede Korkut Kitabı 1-2*. Ankara: Türk Dil Kurumu. (DKK)
- Ergönenç, D. (2019). *Nogay Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Erickson, J. A. (2002) "On the Origin of the Directive Case in Turkic", *Acta Orientalia Academicae Scientiarum Hungaricae*, Volume 55/4, pp. 403-411.
- Ersoy, F. (2007). +gil Eki Üzerine. *Dil Araştırmaları Dergisi*. C.1. S.1. s.21-29.
- Ersoy, H. Y. (2021). "Yeni Uygur Türkçesi", *Türk Lehçeleri Grameri* (Ed. Ahmet Bican Ercilasun), Akçağ Yayınları, Ankara, s. 355-428.
- Eyüpoğlu, İ. Z. (1988). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, İstanbul: Sosyal Yay.
- Foucault, M. (2015). *Kelimeler ve Şeyler-İnsan Bilimlerinin Bir Arkeolojisi*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Gabain, V. A. (1945), *Özbekische Grammatik*, Leipzig und Wien.
- Gabain, V. A. (1953). Türkçede Fiil Birleşmeleri. *TDAY - Belleten*, 1, 16-28.
- Gabain, V. A. (1998). *Codex Cumanicus'un Dili, Tarihi Türk Şiveleri (Çev. Mehmet Akalın) 3. Baskı*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 67-109.
- Gabain, V. A. (2007). *Eski Türkçenin Grameri (Çev. Mehmet Akalın)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara. (ETG)
- Gafos, Adamantios I. (1996). *The articulatory basis of locality in phonology*. Doctoral dissertation, Johns Hopkins University. [Published 1999, New York: Garland.]
- Ganiyev, F. A. (2013). *Bugünkü Tatar Türkçesinde Söz Yapımı*, Ankara: TDK. (BTTSY)
- Gaydarçi, G. A vd. (1991). *Gagavuz Türkçesinin Sözlüğü*, Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Gaydarçi, G.A. vd. (1991), *Gagavuz Türkçesinin Sözlüğü*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- Gemalmaz, E. (1990). *Eski Türkçenin Ekliği*, Atatürk Üniversitesi Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Ders Notları, 3. Baskı.
- Gemalmaz, E. (2010). *Türkçenin Derin Yapısı* (Yay. Haz. Cengiz Alyılmaz, Osman Mert). Ankara: Belen Yayıncılık.
- Genç, G., (2005). Eski Anadolu Türkçesinde İsimden İsim-Fiilden İsim Yapma Ekleri ve Fonksiyonları. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (EATYEF)
- Gökçe, F. (2007). Eski Türkçe {-GAlIr / -KAlIr} Eki Üzerine, *Türkbilig*, S. 14, s. 97-115.
- Grönbech, K., (1995), *Türkçenin Yapısı*, Ankara: TDK Yayınları.
- Gül Keskin, E. (2020). *Türkçede Birleşik Ekler*. İstanbul: Kesit.
- Gülensoy, T. (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin - Köken Bilgisi Sözlüğü 1-2*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gülensoy, T. (2010). *Türkçe El Kitabı*. Ankara: Akçağ.
- Gülensoy, T. (2016). *Kırgız Türkçesi Grameri*. İstanbul: Bilge, Kültür, Sanat Yayınları.

- Güllüdağ, N. (2019). Tarihsel Gelişim Süreci İçinde -mAn/+mAn Eki. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*. C. 7. S.16. s. 557-590. <https://doi.org/10.33692/avrasyad.543847>.
- Gülsevin, G. (1997). *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gülsevin, G. (2004). Türkçede 'Sıra Dışı Ekler' ve Eklerin Tasnif-Tanımlanma Sorunu Üzerine, V. *Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I*, 20-26 Eylül 2004, Ankara, s. 1267-1284.
- Gültekin, M; Koraş, H vd. (2019). *Özbek Türkçesi Gramer-Metin-Sözlük*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Güner, G. (2020). *Kıpçak Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Güngördü, E. (2002). İsimden Fiil Türeten -çı/-çi Eki ve Gelişmiş Şekilleri. *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 22 (3).
- Güven, M. (2009). Eski Anadolu Türkçesiyle Yazılmış Tıp Yazmalarındaki Türkçe Organ Adları Üzerine Bir İnceleme. *TÜBAR*, 26, 109-141.
- Hacıeminoğlu, N. (1992). *Türk Dilinde Edatlar*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Hacıeminoğlu, N. (1997). *Harezmi Türkçesi Grameri*, İstanbul: İstanbul Edebiyat Fakültesi Yayınları,. (HTG)
- Hacıeminoğlu, N. (2000). *Kutb'un Hüsrev ü Şirini ve Dil Hususiyetleri*. Ankara: TDK.
- Hacıeminoğlu, N. (2019). *Karahanlı Türkçesi Grameri (Tıpkıbasım)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Hacıeminoğlu, N., (2016). *Türk Dilinde Yapı Bakımından Fiiller*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınevi. (TDYBF)
- Hamilton, J. R. (2015). *İyi ve Kötü Prens Öyküsü (Çev. V. Köken)*. Ankara: Türk Dil Kurumu. (İKPÖ)
- Hansson, G. Ó. (2001). *Theoretical and typological issues in consonant harmony*. Doctoral dissertation, University of California, Berkeley.
- Hatiboğlu, V. (1969). *Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Hatiboğlu, V. (1981). *Türkçenin Ekleri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Hatipoğlu, V. (1974). Türkçedeki Eklerin Kökeni, *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, C. XXIX, S. 268, Ankara, s. 331-340.
- Hazar, M. (2011). Türk Dilindeki Fiilden İsim Yapan -Cak Eki Hakkında. *Dil Araştırmaları*, (8), 141-153.
- Hazar, M. (2013) Türkiye Türkçesi Sözlüğünde Çatı Eklerinin Kullanımına Art ve Eş Zamanlı Toplu Bir Bakış. *Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi*. S. XXXIV. s.149-158.
- Hengirmen, M. (1999). *Dilbilgisi ve Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Engin Yayınevi.
- İlhan, N. (2005). "Türkçede Olumsuzluk", Karaman Dil Kültür ve Sanat Dergisi, 45. *Türk Dil Bayramı ve Yunus Emre'yi Anma Etkinlikleri*, Ankara: TBMM Basımevi, s. 271-279.
- İlhan, N. (2009). Türkçede Ek+Kök/Kök+Ek Kaynaşmasıyla Ortaya Çıkan Ekler. *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. S.4/8. s. 1535-1557.
- İlhan, N. (2019). Türkçede Kelimelerin Ekleşmesiyle Ortaya Çıkan Ekler. *Jass Studies- The Journal of Academi Social Science Studies*, Number: 75, Summer, p. 149-162. DOI: 10.9761/JASSS8077.
- John A. E. (2015). Türkçedeki Yön Gösterme Durumunun Kökeni Üzerine (Çev: Hanife Gezer). *TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 3, Sayı: 6 Sayfa: 328-339.
- Kahraman, T. (1996). *Çağdaş Türkiye Türkçesindeki Fiillerin Durum Ekli Tamlayıcıları*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- Kalsın, Ş. (2013). *Harezmi Türkçesi-İsim*. Ankara: Gazi. (HTİ)
- Kara, M., (2005). *Türkmen Türkçesi Grameri*, Ankara: Gazi Kitabevi.
- Kara, Mehmet (2005), *Hakas Türkçesinde İsim*. (Yayımlanmamış doktora tezi), Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Karaağaç, G. (2013). *Türkçenin Dil Bilgisi*. Ankara: Akçağ.
- Karaağaç, G. (2013). *Türkçenin Ses Bilgisi*. İstanbul: Kesit.
- Karaca, H. (2013). Türkiye Türkçesinde Eklerin İşlevleri, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Sivas.
- Karaca, İ.V. (2023). *Çağdaş Türk Lehçelerinde Ünsüzler*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Karademir, F. (2017). Türkçe Ses Bilgisinde “Ünsüz Benzeşmesi Olayı”nın Öğretimi Üzerine. *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 12/25, p. 467-490. DOI: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.12320>.
- Karagözlü, S. (2018). *İbnü Mühennâ Lügati-Türkçe Kısmı*. İstanbul: Kesit. (İML)
- Karahan, L. (1992). Görülen Geçmiş Zaman Eki “-dı/-di”nin Tarz ve Bağlama Fonksiyonuna Dair. *Türk Kültürü Araştırmaları XXVIII/1-2*, (Prof. Dr. Muharrem Ergin’e Armağan), Ankara.
- Karahan, L. (1996), Anadolu Ağızlarında Kullanılan Bazı Zarf- Fiil Ekleri, *Türk Kültürü Araştırmaları (Prof. Dr. Zeynep Korkmaz’a Armağan)*, Yıl XXXII/1-2, s. 205-236, Ankara.
- Karahan, L. (2011). “Zarf-Fiil Eklerinde Genişleme Eğilimi ve -sA(r) Ekinin Yapısı”, *Türk Dili Üzerine İncelemeler*, Ankara: Akçağ Yayınları, s.192-200.
- Karahan, L. (2011). Zarf-fiil Eklerinde Genişleme Eğilimi ve -sA(r) Ekinin Yapısı, *Türk Dili Üzerine İncelemeler (Haz. Ekrem Arıkoğlu, Dilek Ergönenç Akbaba)*, Akçağ Yayınları, Ankara, s. 192-200.
- Karamanlioğlu, A. F. (1989). *Gülistan Tercümesi (Kitâb Gülistan bi't-Türkî)*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Karamanlioğlu, A. F. (2019). *Kıpçak Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Karasoy, Y. (1960). Türkçede Kök Morfemlerin Araştırılmasında -ga Yapım Ekinin Yeri. *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. C. 2. s. 210-220.
- Karasoy, Y. (1998). *Şiban Han Dîvânı: İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım*. Ankara: Türk Dil Kurumu. (ŞHD)
- Karasoy, Y. (2004). Türkçede -ma (-me) Ekinin Yeri. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*. S. 16. s. 1-14.
- Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri I-Fiil Basit Çekim (2018), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, (KTLG).
- Kasapoğlu Çengel, H. (2020). *Kırgız Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- Kılıçoğlu, V. (1951). Türk Gramerinde Yeni Araştırmalar, *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. 9, S. 3, s. 261-275.
- Koç, K.; Bayniyazov, A.; Başkapan, V. (2019). *Kazak Türkçesi-Türkiye Türkçesi Sözlüğü/ Türkiye Türkçesi Sözlüğü- Kazak Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Koç, N. (1992). *Açıklamalı Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: İnkılap Yayınevi.
- Koç, K.- Doğan, O. (2022). *Kazak Türkçesi Grameri (3. Baskı)*, İstanbul: KESİT Yayınları.
- Koçoğlu Gündoğdu, V. (2018). *Tuva Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kondrat'ev, V. G. (1970). *Oçerk Grammatika Drevnetyurkskogo Yazıka, Izdatel'stvo Leningradskogo Universiteta*, Leningrad.

- Kononov, A. N. (1956). *Grammatika Sovremennogo Turetskogo Literatur- Nogo Yazıka*. Leningrad: Akademiya Nauk SSSR İnstitut Vostokovedeniya.
- Kononov, A. N. (1980). *Grammatika Yazıka Tyurkskih Runıçeskih Pamyatnikov VII-IX*, Nauka, Leningrad.
- Kononov, A. N. (2001). *Grammatika Sovremennogo Turetskogo Literaturnogo Yazıka*, Multilingual, İstanbul.
- Kononov, A.V. (1968). İsimlerin ve Sıfatların Küçültme Şekilleri ve Söz Yapımı. *TDAY-Belleten*. s.81-88.
- Korkmaz, Z. (1990). Göktürkçede İsimden Fiil Türeten Ekler ve Köken Yapıları Üzerine. *Türk Dili Üzerine Araştırmalar-I*, 141-149. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. (GİFTKYÜ)
- Korkmaz, Z. (1995a). "Türk Dilinde +ça Eki ve Bu Ek İle Yapılan İsim Teşkilleri Üzerine Bir Deneme", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar-I*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 12-84.
- Korkmaz, Z. (1995b). "-madan/-meden < -madın/-medin Zarf-Fiil (Gerundium) Ekinin Yapısı Üzerine". *Türk Dili Üzerine Araştırmalar-I*, s. 151-159, Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- Korkmaz, Z. (2003). Türkiye Türkçesinde Yazı Diline Girmiş Günlük Yaşamla İlgili Alıntı Sözler ve Ekle", *Türk Dili*, S. 620, s. 118-127.
- Korkmaz, Z. (2005). Köktürkçede İsimden Fiil Türeten Ekler ve Köken Yapıları Üzerine. *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*. C1, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Korkmaz, Z. (2009). *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Korkmaz, Z. (2018). *Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- Korkmaz, Z. (2021). Türkiye Türkçesinin Ses Bilgisi Üzerine Notlar-1, *Türk Dili*, Yıl: 70 Sayı: 829. s. 5-18.
- Kök, A. (2004). *Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi (Giriş-İnceleme-Metin-Dizin)*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara. (SAKT)
- Köse, S. (2018). *Eski ve Orta Türkçe Metinlerindeki Kıyafet Adları ve Dil İncelemesi*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir. (EOTMKA)
- Kuznetsov, P. İ. (1997). Türkiye Türkçesi Morfoetimolojisine Dair, *TDAY Belleten*, Türk Dil Kurumu, Ankara, s. 193-262.
- Küçük, M. (2014). *Eski Anadolu Türkçesi Dönemine Ait Satır Arası İlk Kur'an Tercümesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu. (EATSAKT)
- Küçük, S. (2013). Eski Türkçede Kuş İsimleri. *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 5/1, 1237-1246.
- Levend, A. S. (1968). "Münseât", *Ali Şir Nevâi IV. Divanlar ile Hamse Dışındaki Eserler*, Ankara: TDK Yayınları.
- Li, Y.-S. (2004). *Türk Dilinde Sontakılar*, İstanbul: Kebikeç Yay.
- Mansuroğlu, M. (1953). Türkçede "-ğu" Ekinin Fonksiyonları. *Türkiyat Mecmuası*, 10, 341-348.
- Mansuroğlu, M. (1958). Türkiye Türkçesinde Birleşim ve Yazılışları Üzerinde. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 8, 28-43.
- Mansuroğlu, M. (1960). Türkiye Türkçesinde Söz Yapımı Üzerine Notlar. *İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı*, 10, 5-24.
- Menges, K. H. (1968). *The Turkic Languages And Peoples*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Menges, K. H. (1968). *The Turkic Languages and Peoples: An Introduction to Turkic Studies*, Wiesbaden: Harrassowitz.

- Mirzazade, H. (1990). *Azerbaycan Dilinin Tarihi Grammatikası*, Bakı: Azerbaycan Üniversitesi Neşriyyatı.
- Musayev, K. M. (1964). *Grammatika Karaimskogo Yazıka*, Moskva: Nauka.
- Muzafarov, R; Muzafarov, N. (2018). *Kırım Tatar Türkçesi-Türkiye Türkçesi-Rusça Sözlük*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Nalbant, M. V. (2003). -DUK Eki ve Divânü Lûgati't Türk'te -DUK Ekli Görülen Geçmiş Zaman Çekimi, *Türkoloji Dergisi*, C. XV, S.1, s. 193-203.
- Nalbant, M.V. (2008). *Divanü Lügati't-Türk Grameri-I İsim*. İstanbul: Bilgeoğuz. (DLTGİ)
- Nasilov, V. M. (1974). *Yazık Tyurkskih Pamyatnikov Uygurskogo Pis'ma XI-XV*, Moskva: Nauka.
- Naskali Gürsoy, E., Duranlı, M. 2020. Altayca-Türkçe Sözlük. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Necip, E. N. (2013). Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü Çev: İklil Kurban. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Necip, E. N. (2013). *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Okta, G. (2022). *Görktürkçeden Günümüze Türkiye Türkçesi Yapım Ekleri*. İstanbul: Pegem Akademi.
- Oruzbayeva, B. Ö. (2000). *Kırgız Tilindegi Kurandı Müçölör, Söz Kuramı*, Bişkek.
- Ölmez, M. (2021). *Köktürkçe ve Eski Uygurca Dersleri*, İstanbul: Kesit Yayınları.
- Öner, M. (1998). *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara. (BKT).
- Öner, M. (1999). Edatların Karşılaştırma ve Sınırlandırma Bağlantıları. *TDAY-Belleten*, 47 (1999), 146-157.
- Öner, M. (2015). *Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Öner, M. (2015). *Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Önler, Z. (1989). Eski Anadolu Türkçesi Döneminde Yazılmış İki Tıp Kitabında Yer Alan Sağlık Bilgisi Terimleri, *TDAY-Belleten*, 538, 89-130.
- Özçelik, S. ve Erten, M. (2011). *Türkiye Türkçesi Dilbilgisi*. Ankara: Bizim Büro Basımevi Yayın Dağıtım.
- Özek, F. (2014). *Tarihi Türk Lehçelerinde Ünlüler*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Özeren, M. (2018). Dil Kimlik İlişkisi Çerçevesinde Rusya Federasyonu'ndaki Türk Halklarının ve Türk Lehçelerinin Durumu. *JASSS International Journal of Social Science*, Number: 73, s. 163-182. DOI: <http://dx.doi.org/10.9761/JASSS7894>.
- Özkan, M., (2015). *Mahmûd b. Kâdî-i Manyâs'ın Gülistan Tercümesinde Söz Yapımı-I*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı, 53, 53-90. (GTSY)
- Özkan, N. (2019). Gagavuz Türkçesi Grameri (Gözden Geçirilmiş Baskı). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Özşahin, M. (/2021). Başkurt Türkçesi Sözlüğü. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Özşahin, M. (2017). *Başkurt Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Öztürk, R. (2007). *Özbek Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- Öztürk, R. (2020.) *Yeni Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Paçacıoğlu, B. (2011). “+sıra-/ +sire- Ekinin Morfolojik Yapısı ve İşlevleri Üzerine”, *TÜBAR*, S. 30, s. 311-317.
- Paçacıoğlu, B. (2016). *VIII.-XVI. Yüzyıllar Arasında Türkçenin Söz Dağarcığı*. İstanbul: Kesit. (TSD)
- Pekacar, Ç. (2011). *Kumuk Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Pekacar, Ç. (2011). *Kumuk Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ramstedt, G. J. (1912). *Verbstammbildungslehre Mongolische-Türkischen Sprachen*, Helsingfors.
- Ramstedt, G. J. (1952). *Einführung in die altaische Sprachwissenschaft, II: Formenlehre*. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.

- Ramstedt, G. J. (1946). *Zum Türkischen Konditional*, FUF- XXIX/3 s.120-126.
- Räsänen, M. (1957). *Materialen Zur Morphologie Der Türkischen Sprachen*. Helsinki: Studia Orientalia Editio Societas Orientalis Fennica.
- Rose, S. – Walker, R. (2011). *Harmony Systems (The Handbook of Phonological Theory*, Second Edition. Edited by John Goldsmith, Jason Riggle, and Alan C. L. Yu.). Blackwell Publishing Ltd.
- Rysbek, A. (2011). Eski Türkçe +GARU ve Kırgızcadaki Kalıntısı, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt 8, Sayı 4 (Aralık 2011), ss. 92-107.
- Sağlam, B. (2014). *Çağdaş Türk Lehçelerinde Şekil Bilgisi Ortaklıkları*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2014.
- Salan, E. (2012). Eski Anadolu Türkçesinde -dUk ve +Ilk Eklerinin İşlevsel Denklığı. *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. C. 7/4. s. 2697-2708.
- Serebrennikov, B. A., Gadjeva, N. Z. (2011). *Türk Yazı Dillerinin Karşılaştırmalı Tarihî Grameri* (Çev. Teyfik Hacıyev, Mustafa Öner), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Sertkaya, O. F. (1989). -an/-en Ekli Yeni Şekiller ve Örnekleri Üzerine. *TDAY-Belleten*, s. 335-352.
- Shaw, Patricia A. (1991). *Consonant harmony systems: The special status of coronal harmony*. Paradis & Prunet (1991), pp. 125-158.
- Söyegov, M. (1981). *Türki Dilleriñ Günorta-Günbatır Toparında Hal İşlikler*, Aşgabat: İlim,.
- Söyegov, M. (1999). *Türkmen Diliniñ Gramatikasy*, Aşgabat: Ruh Neşriyatı.
- Şaabdurähmânâv, Ş. (1998). “-lâ Äfiksining Mârfânetik Vâriântları” *Özbek Tili vâ Ädäbiyâtı*, s. 66-68, Taşkent.
- Şahan Güney, F. (2015). *Tatarca Referans Grameri*, İstanbul: Kriter Yayınları.
- Şahin, E., (2003). *Tarihî ve Çağdaş Türk Yazı Dillerinde Hâl Ekleri ve İşlevleri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü. İstanbul. (TÇTDHE)
- Şahin, H. (2018). *Eski Anadolu Türkçesi (5. Baskı)*. Ankara: Akçağ Yayınları. (EAT)
- Şavk, Ç. Ü. (2011). *Ali Şir Nevayî-Leyli vü Mecnun*. Ankara: Türk Dil Kurumu. (LM)
- Şçerbak, A. (1994). Türkçe Morfoloji Tarihini İnceleme Meselesine Dair. *TDAY-Belleten*, C. 37(1989), s. 317-321.
- Şçerbak, A. M. (2016). *Türk Dillerinin Karşılaştırmalı Şekil Bilgisi Üzerine Denemeler-Fiil*. (Çev.: Yakup Karasoy, Naile Hacızade, Mevlüt Gülmez). Ankara: Türk Dil Kurumu. (TDLŞBF)
- Şen, S. (2020). *Eski Uygur Türkçesi Dersleri*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Şirin, H. (2015). *Kültüğün Yazıtı Notlar*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat. (KYN)
- Şirin, H. (2016). *Eski Türk Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu. (ETYSVİ)
- Şukurov, Ş. (1965). “-ğalı / -ğälir formasi haqida”. *Issledovaniya po grammatike i leksike tyurkskix yazıkov* (içinde), Taşkent.
- Tabaklar, Ö. (1994). *Türkmencenin Morfolojisi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi) İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Eski Türk Dili Ana Bilim Dalı, İstanbul.
- Tambovtsev, Y. (2011). “The Phonological Distances Between Turkic Languages Based on Same Phonological Features of Consonants”. *Asian and African Studies*. I (10), 11-43.

- Tanç, M., ve Bişkin, H. V. (2023). Türk Dilindeki -Gır/-Gur Fiilden İsim Yapım Ekinin Yapısı Üzerine. *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi* 13(1), 239-249.
- Taş, İ. (2015). *Kutadgu Bilig'de Söz Yapımı*. Ankara: Türk Dil Kurumu. (KBSY)
- Tavkul, U. (2020). *Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tavkul, U. (2020). *Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TDK, (2023). *Türkçe Sözlük I-II* (12. Baskı), Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- Tekin, Ş. (1976). *Eski Türkçe*. Ankara: TDEK.
- Tekin, Ş. (2019). *İştikakçının Köşesi*. İstanbul: Kesit. (İK)
- Tekin, Ş. (2019). *Kuanşi İm Pusar*. Ankara: Türk Dil Kurumu. (KİP)
- Tekin, T. (1959). Grammatika Sovremennogo Turetskogo Literatur-Nogo Yazika, *İnceleme. Belleten*, 7, 331-378.
- Tekin, T. (1960). Amca ve Teyze Kelimeleri Hakkında, *TDAY Belleten*, s. 283-294.
- Tekin, T. (1987). *Tuna Bulgarları ve Dilleri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tekin, T. (2003). "On the Structure of Altaic Echoic Verbs in {-KİrA}", *Makaleler I - Altayistik (Haz. Emine Yılmaz, Nurettin Demir)*, Grafiker Yayınları, Ankara, s. 149-162.
- Tekin, T. (2013). Türkçe İlgi Hâli Ekinin Kökeni Üzerine (çev. Gökçen Bilgin). *Dil Araştırmaları* (13), 157-162.
- Tekin, T. (2015). Türkçe Çalışmalara Giriş Hakkında Notlar, *Altay Dilleri Araştırmaları (Çev. Emine Yılmaz)*, Ankara, s. 169-180.
- Tekin, T., (2016), *Orhon Türkçesi Grameri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tekin, T.; Ölmez, M.; Ceylan, E.; Ölmez, Z.; Eker, S., (1995). *Türkmence-Türkçe Sözlük*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi, No: 18, Ankara: Simurg Yayınları.
- Tenişev, E. R. (1988), *Sravnitel'no-istoričeskaya grammatika tjurkskix jazykov: Morfolojiya*. Nauka, Moskva.
- Teres, E. (2009). *Çağatayda Söz Yapımı*. Yıldız Teknik Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi) (ÇSY).
- Tiken, K. (2004). *Eski Türkiye Türkçesinde Edatlar, Bağlaçlar, Ünlemler ve Zarf Fiiller*, Ankara: TDK Yayınları.
- Timurtaş, F. K. (1980). *Man Eki ve Asıl Şecaat Arzedlenler. Yaşayan Türkçemiz 2*. İstanbul: Tercüman Gazetesi Yay. 30-32.
- Topaloğlu, A. (1989). *Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Ötüken Yayınları
- Toparlı, R. (2017). *İrşâdü'l-Mülûk ve's-Selâtîn*. Ankara: Türk Dil Kurumu. (İMS)
- Toparlı, R. vd. (2020). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Toparlı, R., Argunşah, M. (2018). *Mu'inü'l-Mürîd*. Ankara: Türk Dil Kurumu. (MM)
- Tulum, M. (1993). "-la/-le Ekine Dair", *TDED*, C. XXVI, s. 157-164.
- Turan, F. (2019). *Çağatayca Manzum Sözlük-Nisâb-ı Kutbiyye*. Ankara: Türk Dil Kurumu. (ÇMS)
- Türk, V. vd. 2021. *Eski Anadolu Türkçesi Dersleri*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Uçar, E. (2012). Eski Türkçe -gInça Zarf Fiil Ekinin Kökeni Üzerine. *Gazi Türkiyat Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, Güz 2012/11: 47-52.
- Uçar, M. (2011). Çağatay Türkçesinde Sınırlama Hali, *TÜBAR-XXIX*, 2011-Bahar.

- Usuev, N. (2013). *Köpçegen (A49) Yazıtı (Ed.: H. Şirin User, B. Gül)*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü. (KY)
- Uygur, C. V. (1994). *Kırgız, Kazak, Karakalpak Türkçelerinde İsim*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Gazi Ü. SBE, Ankara.
- Uygur, C. V. (2020). *Karakalpak Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Uygur, C. V. (2020). *Karakalpak Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Uygur, V.C. (2018). *Karakalpak Türkçesi Grameri*, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Vardar, B. (1998). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: ABC Kitabevi.
- Vural, H; Böler, T. (2012). *Ses ve Şekil Bilgisi*. İstanbul: Kesit
- Xelilov, B. (2016). *Müasir Azerbaycan Dilinin Morfologiyası (I Hisse)*, Bakü.
- Yalçın, S. K. (2021). +gil Eki Üzerine Etimolojik Bir Değerlendirme. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (TÜRKCLAD)*, 5 (1) , 1-12. <https://doi.org/10.30563/turklad.895740>.
- Yalçın, S.K. (2008). “Rusya’da Yaşayan Türklerin Konuşma Dillerinin Yazı Diline Dönüştürülme Süreci ve Ötekileştirme Ekseninde İzlenen Dil Politikaları”, *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 3/7 Fall 2008, s. 662-668.
- Yalçın, S.K. (2021). *Azerbaycan Türkçesi Grameri*. İstanbul: Kesit Yayınları
- Yalçın, S. K. (2013). *Çağdaş Türk Lehçelerinde Ünlüler*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Yalkın, A. O. (2016). “Türkmence-Türkçe Sözlük’teki Sözcük Kök ve Tabanlarında Ünsüz Uyumu”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 4, Sayı: 37, Aralık 2016, s. 469-491.
- Yapıcı, A.İ. (2020). “Eski Anadolu Türkçesi ve Osmanlı Türkçesi Metinlerinde İmla Kaynaklı Bir Sorun: Ünsüz Uyumu”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi / The Journal of International Social Research*, Cilt: 13 Sayı: 73.
- Yavuz, K. (2017). *Gülşehrî’nin Mantku ’t-tayr’ı (Gülşen-nâme - Metin ve Günümüz Türkçesine Aktarma)*, Ankara: Kırşehir Valiliği (MT)
- Yavuz, M. (1994). *Karaçay Türkçesi (Gramer, Metin, Sözlük)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Bölümü, Eski Türk Dili Ana Bilim Dalı.,
- Yıldırım, H. (2012). *Özbek Türkçesi (Dil Bilgisi, Alistirmalar, Konuşma, Metinler) (2. Baskı)*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Yıldırım, H. (2020). *Türkmen Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Yıldırım, T., Çiftçi, M. (2012). Divânü Lügâti’t Türk’tte Yer Alan Alet-Eşya Adları. *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 7/2, 1229-1249.
- Yılmaz, E.; Demir, N.; Küçük, M. (2013). *Kıssas-ı Enbiya*. Ankara: Türk Dil Kurumu. (KE-1)
- Yılmaz, O., Yalkın, A. O. (2021). *Tarihî Türk Lehçeleriyle Karşılaştırmalı Eski Anadolu Türkçesi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Yuhahin, K. K. (2011). *Kırgız Sözlüğü I-II Çev: Abdullah Battal Taymas*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Yusupova, N. (2018). *Türkçe-Özbekçe Sözlük*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Yüce, N. (1999). *Gerundien im Türkischen: Eine Morphologische und Syntaktische Untersuchung*, Simurg, İstanbul.
- Yüce, N. (2014). *Mukaddimetü ’l-Edeb*. Ankara: Türk Dil Kurumu. (ME)

Yüksel, Z. (2005). *Kırım Tatar Türkçesi Grameri Ses ve Şekil Bilgisi*. Ankara: Semih Eğitim Kültür Yayınları, pp. 526.

EKLER

Ek- 1: Türk Dilinin Tarihî Dönemleri ve Çağdaş Türk Lehçelerinde Tespit Edilen Eklerin Genel Tablosu.

